

2966

१४५३

ဝိဝဿ

शिवोन्नी न तसो ल्युय कोट सुनीदि
ततः नैर्ह्ये प्राड मु र्वी गच्छते.

110
ice
—
111
112
113

गभर्णमेष्टप्रवर्तितकाव्यमध्यपरीक्षापाठ्यम् ।

दशकुमारचरितम् ।

महाकविश्रीमद्दण्डाचार्यप्रणीतम् ।

विद्योतनप्रास्थया टीकया वङ्गभाषयेतिवृत्तादिविविध-
विषयेण च समलङ्कृतम् ।

स्यार्. आर्. सि. मित्र संस्थापितोच्च-इंराजि विद्यालयस्य
प्रधानसंस्कृताध्यापकेन साहित्याचार्य्योपाधिकेन

श्रीयुक्त रेवतीकान्त भट्टाचार्य्येण

सम्पादितम् ।

धानुका-दर्शन चतुर्थांशः

श्रीअखिलबन्धु भट्टाचार्य्येण

प्रकाशितम् ।

१३२१ वङ्गाब्दीयोत्तरायण-संक्रान्तिप्राम् ।

PRINTED BY MIHIR CHANDRA GHOSH

AT NEW SARASWATI PRESS,

25/A, MECHUABAZAR STREET, CALCUTTA.

मूल्यं सपादैकरूप्यकम् १।०

01537D6D.1
F5

❀ मुमुक्षु भवन के लेख पुस्तकालय ❀	
आवक क्र. 1	0066
दिनांक	4615

1925

निवेदम् ।

कौव्यमिदं नीतिरसपूर्णं गद्यमयाख्यायिकेति संग्रह्यते परम-
विधेयालङ्कारिकशास्त्रसिद्धान्तदर्शिभिः । अस्य च निर्माता
कविकुलललामभूतः श्रीमन्महापण्डितकुलभूषणाचार्यो दण्डी
नाम कविः । किन्त्वेतेन नम्र्ना कवेरिदमेव तात्त्विकं नामेति
वक्तुमशकम् अतः । येन चतुर्थाश्रमवासिनं सत्रासिनमवोनेनोपा-
धिना विशेषयन्ति विपश्चिन्मुखाः । सुतरामयमपि चतुर्थाश्रम-
वासीति नाम्नैव प्रतीयते । परं स कं देशं कं वा कालमधि-
कृत्य प्रादुर्भूतः, यद्विज्ञानमप्यतिदुर्लभम् । तस्य कलापरि-
च्छेद छन्दोविचिति-काव्यादर्श-दशकुमारचरितादीन्यालोचनया
दण्ड्याचार्यमन्तरेण कामपि विशेषवार्त्तां ज्ञातुं न समर्थाः ।
केऽपि काव्यादर्शं तस्य वैदर्भीरीतेरत्यधिकप्रीतिंसादर्शनाद्वाञ्छि-
णात्यप्रदेशीयविदर्भजनपदवासीति मन्यन्ते, तदस्मभ्यमपि-
रोचते । इतः परम् प्रकृतस्त्वविशेषज्ञा एकं प्रमाणम् । भवतु,
स यद्देशवासी उत वा सन्नासी किन्तु जगति, तस्य स्थानमनन्य-
साधारणम्, कविगुरुवाल्मीकेर्व्यासस्य च समानासनमदायि
काव्यगुणग्राहिभिः यथाहि—‘जाते जगति वाल्मीके कविरित्य-
भिधीयते, कवी इति ततो व्यासे कवयस्तयि दण्डिणि ॥’ इति
प्राचीनसंवादात् परतोऽस्य यथातथ्यं काव्यरसरसिकानां सूक्ष्म-
दिग्दर्शनवतामेव गवेषणीयमिति द्विक् ।

परतः आचार्यपादानां रचनानि रसभावगम्भीरतया
काव्यशरीरञ्च किञ्चिद्वटनावैचित्र्येण समासप्रपञ्चेन च मना-
गन्तव्यतया निसर्गतवाभिनवशिद्धान्तिनां किञ्चन दुर्विधमुप-

जनन्ति । विशेषतोऽस्य या प्राचीना नव्या च प्रसिद्धाख्या
आस्ते । सा न नवीनविद्यार्थिनां शिक्षाविषये प्रचुरतराविरल-
व्याख्याविरहिततयेति । अतएवाऽस्माभिः काव्येऽस्मिन् यथा-
सति 'विद्योतनी' नामैकां निरन्तरां टीकां निर्मायाध्येतृणाम-
कच्छबोधनार्थमशेषो यत्नोऽकारि । परमेतया कियन्तमुपकार-
मेष्यन्ति छात्रगोष्ठ्यां तत्र प्रेक्षाः सहृदया एव प्रमाणम् ।
अस्माभिः पुनरुज्ज्वयी, वाराणसी, कलिकाताप्रभृति जनपद-
मुद्रितानि पुस्तकान्याहृत्य तत्रत्यान् रसानुगुणान् पाठान्
मूलग्रन्थे समावेष्ट्यापरे मन्यमाना युक्तियुक्तपाठाः पाठान्तरेण
पादटीकायां सन्निवेश्य सुदृणमनायि । यद्यप्येवमशेषाया-
समङ्गीकृत्यास्य शोभासम्पत्त्यर्थं कृतोवसुध्ययप्रयत्नस्तथापि माह-
शानामनुपदरेव खल्वन्नं सम्भवति तराम् । मोहेन सौसकाक्ष-
राणां यत्र कुत्रचिदयत्नसंपेक्षानिर्गलितेन सुदृणकार्यकारिणा-
मसावधानतादोषेण च, या तावदत्र त्रुटिं परिलक्ष्यते, तत् सर्वं
परिहर्तव्यम् 'दृष्टं किमपि लोकेऽस्मिन्ननिर्दोषं न निर्गुणम् ।
आवृणुध्वमतो दोषान् विवृणुध्वं गुणान् वुधाः ॥' इति वृद्ध-
वाक्यस्मरणात् । परन्तु विद्यावयो वृद्धेभ्यः प्रार्थयामहे,
यस्तावदत्र प्रमादः परिलक्ष्यते तदौदार्येण विज्ञापयितव्यम्,
परतो सुदृणविधौ यथायथं संशोधयितुं प्रयतिष्यामहे । परि-
शेषे पुनरियं सक्तताक्षलिप्रार्थना—प्राचीनव्याख्यारीत्यनुक्रमेण
ग्रन्थस्यास्य पूर्वपीठिकायां व्याख्यां संयोज्य कियत्यंशेषु मुद्रि-
तेषु द्वितैः सुहृद्भिरन्वयपूर्विका व्याख्या कर्तव्येति विज्ञापिते-

० रघुआभिरसामं स्यमिया तत् परिहृतम् । उत्तरपीठिकयान्तु
 तेषामुपदेशानुरूपमेव विहितम् । आशंसामहे तेन यथा
 कथञ्चिदुपकारमनुभविष्यन्ति विद्यार्थिनः । इत्यलमधिकवाक्
 प्रपञ्चेनेति शम् ।

विष्णुपुरस्कृत,
 १ २१ ब्रह्माब्दीयुत्तरायण-संक्रान्तिः ।

विधेयस—
 श्रीरवती कान्त शर्मणः ।

दशकुमारविषयिणी समालोचना ।

अधुना प्रचलितकाव्यनिवहेषु दशकुमारचरितं नाम गद्य-
 काव्यं काव्यरसरसिकानां सहृदयानाञ्च सन्नीतिपथमादिश-
 त्तीति नास्ति तत्र कियानपि सन्देहः ।

अस्तोयं ग्रन्थसम्बन्धिणी कापि जनश्रुतिः 'श्रुत्वा तु भुवन-
 वृत्तान्तम्' इत्यारभ्य 'इत्याकलय्य योगीनन्वतिष्ठम्' इत्यन्त-
 मेवाचार्यामृतयया लेखन्या सुखनिष्ठतम् । पूर्वोत्तरांशौ
 नापि तस्य कवेर्लेखणीगताविति किं वदन्त्यामस्यामस्ति
 कत्यवितथ तत्र जानीमहे, मन्यामहे न्व 'नह्यमूला जनश्रुतिः'
 इति श्ररणेन, कविना पूर्णं एव ग्रन्थो निर्मित आसीत् ।
 उत्तरतो येन केनापि हेतुना पूर्वोत्तरभागौ विनाशमुपगतौ ।
 न चेदाद्यन्तचरितद्वयं कथमसम्पूर्णं स्यात् ? कथं वा सप्त-
 कुमारचरितवर्णनेष्वेव दशकुमारचरितमिति नाम विहितं तत्र-
 भवता निखिलज्ञानोपचितैश्वर्यवताचार्येण । सूक्ष्मदृशा पर्या-
 लोचितेनापि भागत्रयाणां नैकविधं रचनासाम्यं प्रतीयते ।

नित्यं पूर्वोत्तरभागानाशानन्तरश्च तच्च शिष्टवर्गाणां येन केनापि
तदंशो निश्चिंताविति सिद्धान्तिवे न कापि विप्रतिपत्तिः ।
परतः दशराजकुमाराणां चरितवर्णनमिषेण कविना तदानी-
न्तनराजनीति-लोकाचार-समाजविषयिणी नानादोषगुणाख्यान-
चित्रचित्रितेन महत्यात्मकवित्वशक्तिः, प्रसङ्गतो लोकानां हित-
कथनञ्च कौशलेन प्रकटितम् । परं तर्कयामो वयमत्र याशुव-
संस्कृतयः परिलक्ष्यन्ते ताम् काश्चिद्विपिकरकराधिगताः कापि
वा महामहोयसां कवीनां निरङ्कुशतया प्रयुक्ता इति । ये
चात्मकर्म्मणि दृढमत्यसन्धाः करतलामलकवदतिदुष्करास्वपि
कार्याणि ते साधयितुं प्रभवन्ति । अपि च वसुरक्षित-विहार-
भद्रयोरनुकूलप्रतिकूलवाक्याभ्यां महानुपदेशो धूर्तप्रतारण-
प्रकाराधिगमश्च सुव्यक्तमेवास्मिन् प्रतिपाद्य प्रदर्शितः । स्थूलत
इयन्त एव प्रतिपाद्य विषयाः ; पुनरस्य पुष्टानुपुष्टभावेन
नीतिगुणाख्यानपूर्विका यर्यालोचनातिबाहुल्यसापेक्षा कच्छ-
साध्याचेति किमु तत्र तर्कावतारः । अतएवास्माभिर्गौरव-
भिया तासां दिङ्मात्रं प्रदर्शितम् । आशस्महे काव्यरसरसि-
कानां गवेषणमिष्टनाञ्च यथा कथञ्चिदपीयं प्रत्युपकारमात-
न्वीतेति कृतं बाहुल्येन ।

नायकादिसिद्धान्तः ।

अस्त्यत्र काव्ये मगधाधोशस्य चन्द्रहंसस्य नन्दनो राज-
वाहनो नायकः । स च धीरेदातः । नायिका च मालव-
राजनन्दिनी भवन्तिसुन्दरी । सा स्वकीया मध्या । आलम्बन-

विभांवी, चन्द्रं चन्दनवसन्तादय उद्दीपनविभावाः, चन्द्रोऽनु-
 रगबोधकचक्षुरादिक्रिया अनुभावाः, निर्यदादयो अभिचारिणः,
 रतिः स्थायी, सम्भोगशृङ्गाररसोऽङ्गी, वीरीदयोऽङ्गरसाः, रीतिः
 वैदर्भी, गुणः प्रसादाख्यः, चूर्णकं गद्यमिति ।

गन्धस्य संचिप्तेतिवृत्तम् ।

पूर्वपौठिकायाम्,—मानसारेण राजहंसस्य युद्धम्, निर्जि-
 तस्य राजहंसस्य विख्याटव्यावस्थानम्, तस्मिन्नेव राजवाहनस्य
 जन्म, अपरकुमारणात्मधिगमः, तेः सह राजवाहनस्य दिग्वि-
 जयप्रयाणम्, ब्राह्मणवचनेन तस्योपहृतये कुमारराजवाहनस्य
 रमातलप्रवेशः, तत्र क्षुत्पिपासाविनाशनमणिलाभः अपरेषां
 कुमाराणां तदन्वेषणाय दिग्विदेशगमनम्, पातालागतेन
 राजवाहनेन सोमदत्तपुत्रोद्भवयोः समागमः । तयोरात्मचरित-
 कोर्तनम्, राजवाहनस्यावन्तिसुन्दर्या समागमः इयन्तं यावद्-
 वर्णितम् ।

परपौठिकायाम्—प्रथमोच्छ्वासे राजवाहनस्य वन्द्यः,
 चम्पानगरानयनम्, तत्र राजवाहनेन सुरतमञ्जर्याः शाप-
 वृत्तान्तस्य श्रवणम्, इतरकुमाराणां खेलनम्, द्वितीयोच्छ्वासतो-
 ऽष्टमोच्छ्वासान्तमपहारोपहारवर्त्मार्थं पालप्रमतिमित्रगुप्तमन्त्रगु-
 प्तविश्रुतानां यथाक्रमं स्ववृत्तान्तवर्णनम्, विश्रुतराजवाहनयो-
 रचरितोपसंहारः, राजहंसस्य वनगमनम्, राजवाहनस्य
 राष्ट्राधिगतिश्च केनचन काव्यरसरसिकेन कविना वर्णितमिति
 कृतमप्रस्तुतवाग्बाहुल्येन ।

सोमदत्तः—सत्यवर्चसो गर्थ्यामुत्पन्नः कालीनाम्ना विमात्रा-
सरिच्छोतमि धात्र्या सह क्षितः, देवगत्या स्त्रोतसानीयमानं
काष्ठफलकं प्राप्य तत्रारोप्य तथा त्रातः, काष्ठफलकलग्नसर्पो-
घातेनोपरतायां तस्यां वामदेवशिष्येण राज्ञे राजहंसाय दत्तः ।
चरितेऽस्मिन् राजवाहनस्यान्वेषणात् सोमदत्तः पृथ्वीं पर्यटन्
एकदा तृषातः नदजलपातुं कमपि मणिमलमत । तस्य
दीनाय ब्राह्मणाय दानम्, ततस्तं ब्राह्मणं बद्धा मत्तकालानुचरः
तदन्तिकानयनम्, चोरोऽयमित्युक्त्वा ते ब्राह्मणं त्यक्त्वा तं वबन्ध ।
ततस्तस्य कारारोधस्तत्र बन्धिभिर्मानपालशिविरमागत्य युद्धेन
मत्तकालं जितवान् परिणीतया चञ्चललोचनया महाकालं
गच्छतः मार्गे राजवानेन समागमोऽभूदिति ।

पुष्पोद्भवः—कालयवननाम्नि द्वीपे कालगुप्तनाम्नो बणिजः
कन्यां सुवृत्तां परिणीत्य कालक्रमेण आर्तविलोकनकुतूहलेन
रत्नोद्भवः श्वशुराश्रयात् निजदेशगमनसमये यानभग्नान्निमग्न-
यापि धात्रीचातया सुवृत्त्या वनभूमौ प्रसूतः, सः सूतः मत्त-
वारणभीतायाः धात्र्याः अङ्गात् खलितः । तच्च गृह्णीति
गजपतौ केनापि केशरिणा गजपतिराक्रान्तः, भयाकुलतया करो
बालं वियति शुण्डेन उत्क्षेपयामास । ततस्तत्र वृक्षस्थितेन
वानरेण पक्षफलभ्रन्त्या गृहीत्वा फलेतरतयाधः क्षिप्तोऽभूत् ।
अनन्तरं सोमदेवशर्मणा प्राप्तः राजहंसाय दत्तश्च । चरिते-
ऽस्मिन् वङ्गिगिरिभ्यां पुष्पोद्भवस्य मातापित्रोस्त्वाणम्, अन्योऽन्य-
परिचयः, चन्द्रपालबन्धुपालाभ्यामालापः, दारुवर्मणः गुप्तहननम्,
बालचन्द्रिकाप्राप्तिः, राजवाहनेन समागमश्चेत्यन्तं वर्णितमस्ति ।

अपहारवर्मा—भूपतिरेकदा तीर्थस्नानाय गच्छन् सुवर्थाः
 क्रोडे रीजलक्षणयुक्तं बालकं वीक्ष्यार्थादिना तं संतोष्य वारिकं
 गृहीत्वा महिष्यै समर्पितवान्। अयन्तु प्रियञ्चदायां प्रहार-
 वर्मणो जातः। चरितेऽस्मिन् राजवाहनमुपलिप्सोरपहारवर्मणो
 महर्षिमरोचेराश्रमगमनम्, तस्य समीपे तद्देश्यासंसर्गेण स्त-
 पःखलनविवरणाख्यानम्, विरूपकस्य वेश्यासक्त्या आत्मधनक्षय-
 कथनम्, अपहारवर्मणो द्यूतक्रीडा, चौर्यम्, पथि कुलपालि-
 कया समागमः, उदारकभवने तस्याः नयनम्, भूयोऽपि कुनेर-
 दत्तावासे चौर्यम्, अर्थपतेस्तोरणभङ्गः, रागमञ्जर्यामनुरक्तिः,
 चर्मभस्त्रिकया तज्जननौखसारौ प्रक्षोभ्य तदुद्यमनम्, राजद्वारे-
 ऽभियुज्य सापवादमर्थपतिनिर्वासनम्, प्रमत्तस्यापहारवर्मणः
 कारारोधस्तस्मिन् कारारक्तकं कान्तकं रागमञ्जर्याः सेविकया
 शृगालिकया राजतनयालाभाय विमुञ्च्य तस्याज्ञाप्रमेय कारातः
 सुरङ्गां विधाय कान्तकं निहत्य तेनैव सुरङ्गपूयेनान्तःपुरप्रवेशः,
 राजदारिकास्वालिकानुरक्तिः, चण्डवर्मणास्वालिकायाः हरणम्,
 अपहारवर्मणा चण्डवर्मणो बधस्तत्र राजवाहनाधिगमश्च।

गभर्णमेष्ट परिगृहीतायाः परीक्षायाः
 दशकुमारचरितस्यातीताः प्रश्नाः।

इ० १८०३—१८०७ ख्रीष्टाब्दं यावत्।

४। दण्डिनोक्तं पुष्पोद्भवचरितं सरलेन संस्कृतप्रबन्धेन
 वर्ण्यताम्। (१८०३)

ननु धर्मादृतेऽर्थकामयोरनुत्पत्तिरेव । तदनपेक्ष
एवं धर्मो निवृत्तिसुखप्रसूतिहेतुरात्मसमाधानमात्रसाध्यस्य ।
सोऽर्थकामवहाद्वसाधनेषु नात्यायतते । तत्त्वदर्शनोपहृंहितस्य ।
यथा कथञ्चिदप्यनुष्ठेयमानाभ्यां नार्थकामाभ्यां बाध्यते,
बाधितोऽपि चाल्प्यासप्रतिसमाहितस्तथापि दोषं निर्हितं
श्रेयसे अनल्पाय कल्पते ।

व्याख्यायतामयं सन्दर्भः । कस्मिन् खलु चरिते कदा केन
कस्मै चायं भणितः ? अत्र प्रधान्येन का रीतिः ? किंवा तस्या
लक्षणम् ? (१८०४)

७। त्वयाद्य साधुतोन्मीलितेति तत् प्रायस्त्वत्पूर्वार्थ
दानेभ्यो न रोचते । दृष्टमिदानोमौदार्यस्य स्वरूपमिति
त्वदाशयमननुमीन्य न युक्तो निश्चयः । त्वयाद्युना सुकृते
क्रीतोऽयं दासजन इत्यसारमतिगरौयसा क्रीणासीति स
प्रज्ञाधिक्षेपः । न प्रियादानस्य प्रतिदानमिदं शरीरमिति
तदलाभे निधनोन्मुखमिदमपि त्वयैव दत्तम् ।

(क) अस्मिन् सन्दर्भे यानि वाक्यानि, तेषां तात्पर्यं
प्रकाशपूर्वकं व्याख्या कार्या । कं प्रति कदा कस्येव
मुक्तिः ? (१८०५)

८। प्रक्रममनुसृत्य पूर्वापरधटनावलीसमुक्तेस्वपुरः
निवृत्तस्यः उन्दर्भः विशद्यताम्, वक्तृबोद्धव्यौ च प्रकाशयेताम् ।

तथास्मासु प्रतिविधाय तिष्ठत्सु राजापि विज्ञापितोद
जातानुतापः पारग्रामिकान् प्रयोगान् प्रायः प्रायुङ्क्त,

० चाक्षुभिः प्रत्यक्षमिदं न्यन्त । अस्मिन्नेवावसरे * * * राज्ञः
शय्यास्थानमवगम्य * * * शरगाख्येन सुरङ्गामकार्षम् । गता
च सा भूमिस्त्रगंकल्पमनल्पकल्पकाजनं कमध्युद्देशम् । अव्य-
थिष्ट च दृष्ट्वैव स मां नारीजनः ।

(क) कौटुशं प्रतिविधानं ? कोऽयं राजा ? कौटुग्य-
सुदन्तः ? कथमनुतापः ? को तावत् पारश्यामिकाः प्रयोगाः ?
के च ते ? सा का ? मां कम् ? (१६०६) ५

७ । पर्यङ्गतले ईषद्विवृतमधुरगुल्फसन्धि परस्पर-
स्निष्टजङ्घाकाण्डम् । अपाश्रयान्तनिहिताकुक्षितेतरभुजलतो-
त्तानतलकरकिशलयम् । आतिरञ्चीनबन्धुरशिरधरोद्देश-
दृश्यमाननिष्ठतपनौयस्रपत्रपर्यन्तपद्मरागरुचकम् अर्द्धलज्ज्याधर-
कर्णपाशनिभृतकुण्डलम् ।

उपरिपरावृत्तश्रवणपाशरत्नकर्णिकाकिरणमञ्जरौपिञ्जरित-
विषमव्याविद्धाग्निधिलशिखण्डबन्धनम् ।

गण्डस्थलीसंक्रान्तहस्तपल्लवदर्शितकर्णावतंससकृत्यम् । उपरि-
कपोलादर्शतलनिषक्तचित्रवितानपत्रजातजनितविशेषक्रियम् ।

उद्भिद्यमानश्रमजलपलकभिन्नशिथिलचन्दनतिलकम् विश्रद्ध-
सुप्तां राजकन्यामपश्यम् ।

(क) व्यासवाक्यानि प्रदर्श्य व्याख्यायतामयमंशः । २५

(ख) कीयं राजकन्या ? कोऽयमपश्यत् ; अस्या दर्शनात्-
परं किं जातम् ? विस्तरेण कर्णवाम् । (१६०७) ८

विक्रियाणि संस्कृतपुस्तकाणि ।

मालविकाग्निमित्रम् ।

सा खलु मञ्जुभाषिणी कौटुशी पेशलालङ्काराद्युचिताभरणा परचिताकर्षणे च कौटुशी गुणवतीति तद्वृत्तार एव प्रमाणम् । यत् किल मूलोपगतानां च वा प्रभृत्यव्ययानामपि तद्वत्प्रोपगतायाणां विवृती न आपर्यमवतारितं टीकाकृता । अस्यामन्वयमुखिना तौवसरला विसृता व्याख्या परञ्च क्रमशः सरलार्थः, भावार्थः, पाणिन्यादिमतानुसारेण कठिनपदसाधनम्, अभिधानं, प्रतिश्लोकानां गद्यस्थानामपि अलङ्कारनिरूपणं, तथा अलङ्कारस्य लक्ष्ये लक्षणसङ्गमनं, शास्त्राणां प्रमाणं, पिङ्गलसूत्रेण समं छन्दसी मेलनं, पाठान्तरं, प्राकृतपाठान्तराणां संस्कृतानुवादः स्थलविशेषे तेषां व्याख्या च, मुखवन्धे नाटकाणां प्रधानो रसः, अङ्गतीऽप्रधानो रसश्च, नायकनायिकयोः स्थिरसिद्धान्तः, पुराणेतिवृत्तं, नाटकलक्षणसमाधानं, नाट्योद्धेखितव्यक्तिगणः, नाटकीयकथार्थसंचेपः, स्थूलत एव इयन्तो विषया वर्तन्ते । अपि च व्याख्यायां मूलानामेकस्यापि वर्णस्य व्याख्यानवर्जनात् साधारणमात्रभाषाभिज्ञा बालका अपि अस्याः संशयेण मूलस्य तावदेवांशजातं गुरुणामुपदेशमन्तराणापि अनायासेन बुध्येरन् । तथा अन्यानि च परीचीपयोगिनानाविधज्ञातव्यानि विद्यन्ते । सुतरां विद्यार्थिनः अस्याः सहायेन परीचीचीर्णा भविष्यन्तीति नास्ति तत्र कीयानपि सन्देहः । विशेषतश्च अत्युत्तमया मस्या स्थूलेन च पत्रेण कलेवरम् । किञ्च-कच्चुरवर्णप्रावरणीपेतं बहिर्देशः (cloth binding) शिल्पकुशलाभिज्ञेन रचितकारुकाथ्यमयी नयनाभिरामाक्षरमुद्रिका स्वर्णवर्णेन परिशीभितास्ति । मूलं सपादैका राजतौमुद्रा १।० । नैयव्ययम् सार्धमाणकद्वयम् ११।० ।

प्राकृतप्रकाशः ।

[श्रीमद्वररुचि-प्रणीतानि सूत्राणि भामहविरचितास्तद्वृत्तयः, सम्पादक-सम्पादित-परिशिष्टञ्च ।]

यत् किल संस्कृत-नाटकादि-प्रबन्धेषु नाट्यादि-पत्रेषु प्राकृतभाषा प्रयुक्तीपलभ्यते । सा किल मागधीत्यादिभेदेन षोढा प्रविभक्त्य बह्वैः । नितरां व्याकरणशास्त्राणां

विभिन्नभुक्ततया शब्दानां विभिन्नत्वं रूपवैलक्षण्यं प्रायशः परिलक्ष्यते । अतोऽस्माभि-
 यंयामति सुकुमारमतीनां सुखसन्तोषनायाम्पादयत्यादत्ततो वा समाकृत्य विविध
 प्राकृतशब्दकोमं चातुप्रत्ययाद्यवगमज्ञातव्यविविधटीप्पणश्च सर्वांते संस्कृतशब्दानां
 प्राकृते परिणतिरूपां सूचीं संयोज्य यथास्तां भाषायां पठतां सम्यक्व्युत्पत्तिः सङ्गटेति,
 तथा तथा सर्वं सम्पाद्य प्राकृतपरिशिष्टं नाम विधाय ग्रन्थशेषे संयोजितम् । मुख्यं
 दशाणकम् (॥१०)

सारमञ्जरी ।

[पण्डिताग्रणी ७रजनौकान्त तर्करत्न भट्टाचार्यविरचितया
 बालबोधिनौ-टीकयापेता ।]

शब्दशान्दमधीयानानामियं व्युत्पादनाय परमोपयोगिणीति विविच्य राजकौश-
 संस्कृतशिचापरिषदा पाणिनिकलाप्रभिन्नानां व्याकरणोपाधिपरीक्षाणां पाठ्यरूपेण
 निवांचिता । किन्त्वस्मद्देशेषु यानि पुस्तकानि वर्तन्ते तेषां पृष्ठ एकेनैवान्यस्य सर्वधा-
 नैकं परिलक्ष्यते । अतोऽस्माभिर्मनीषि पुस्तकानि संगृह्य महात्मज्ञोपाध्याय ७ चन्द्र-
 नारायणम्भायपञ्चानभट्टाचार्य-व्यवहृत-पुस्तकेन समं पाठमेकौकृत्य महात्मना तर्क-
 रत्नेन विनिर्मितयातिविरुद्धया बालबोधिनौटीकया सहितया तेनैव च विचारितं
 समीचीनं पाठं संयोज्यास्माभिर्मयसायासेन सम्पाद्य मुद्रिता-मुख्यं रूपकार्कम् । (॥०)

संस्कृतमञ्जरी ।

[प्रथमसंस्कृतशिचार्थिनां परमोपयोगिनी ।]

अभिन्-ग्रन्थे ईसप् फेबल्स् (Esop's Fables) पञ्चतन्त्रहितोपदेशेभ्यः
 श्रुतिसुखकरमंशजातं संगृह्य योजितम् । सुखवन्धे तु सुकुमारमतीनां बालकानां
 सुखबोधाय संस्कृतवर्णशिचा, विभक्तौनां प्रयोगश्च श्लोकरूपेण निवृत्तः । प्रतिकथानेषु
 व्याकरणानां सूत्राणि कठिनांशानां टीप्पणो च प्रदत्ता । मुख्यं रूप्यकपादः । (॥०)

संस्कृतशिचा वा रचनाप्रणाली ।

कामनादि-प्राचीन-व्याकरणसूत्रकर्तृणां सूत्राणि संगृह्य तेषां श्रंरानि वङ्गानु-

वाटैय विमलहृद्योद्भासिताङ्गि संस्कृत प्रराजि विशेषपरीक्षादिना—(optional)
इयं परमोपयोगिनौति । मूल्यं रुपवार्षम् । (॥०)

लिङ्गानुशासनम् ।

महर्षिपाणिनि-मुनिप्रणीत-सूत्रम्, भट्टोजिदीक्षित-विरचितया वृत्त्या सम्पादक-
निर्मितया तत्परिशिष्टेन वङ्गानुवादेन च उद्भाषितम् । मूल्यमाणकपञ्चकम् । (१०)

सटीकमीमांसा परिभाषा ।

मीमांसकमतज्ञातुमिष्टानामियं परमोपयोगिनौति नाख्यत्र कौयानपि सन्देहः ।
किन्तु संचेपेण तत्शास्त्राणां यावतोऽर्थानां परिपोषणतया नवीनशिक्षार्थिनां टीका-
साहाय्यं युक्तियुक्तमिति मन्यमानैर्वेङ्गायासेन प्रचुरार्थोपचयेण च अतिविस्तारितां
सञ्जनमानसमिव निर्मलां बुधजनचित्ताह्लादकरां टीकां सङ्गमय्य अत्युत्तमया मस्या
स्थूलं च पच्येण कलाविज्ञानाभिज्ञेन विनिर्मितया नयनानन्दविधायिन्या वर्षसंयोजन-
मुद्रया (Bloke) बहिर्द्वेषं विहित्य मुद्रणं नीतम् । नितरां स्वर्धया व्याज्जीयन्ते
प्रियव्यावहन्दाः कृत्विद्यांसस्य यत् किञ्च अद्यापि एतादृशं पुस्तकं मुद्रायन्ताधीनं
नासीदिति । अपि चास्याः साहाय्येन विद्यार्थिनो नखदपंथमिव निखिलमीमांसक-
मतं परिज्ञातव्यम् । विशेषतश्च परीक्षार्थिनामभिज्ञानाय चत्यायतः एतस्या एव
अतीतपरीक्षायाः प्रश्नपत्रं संवीजितम् । मूल्यं षड्माणकम् (१०)

लकारार्थनिर्णयः ।

मुग्धबोधादिव्याकरणोपाधिपरीक्षायां पाठ्यरूपेण निर्वाचितः । मूल्यमाणक-
द्वयम् (१०)

श्रीरोहिणीकान्त सांख्यतीर्थ ।

धानुका-दशमचतुष्पाठी

पोः पाठं, जिः फरिदपुर ।

दशकुमारचरितम् ।

पूर्वपीठिका ।

प्रथमोच्छ्वासः ।

ब्रह्माण्डच्छत्रदण्डः शतधृतिभवनाभोरुहो नालदण्डः
क्षीणोनौकूपदण्डः क्षरदमरसरित्पट्टिकाकेतुदण्डः ।
ज्योतिश्चक्राक्षदण्डस्त्रिभुवनविजयस्तम्भदण्डोऽङ्घ्रिदण्डः
० श्रेयस्त्रैविक्रमस्ते वितरतु विबुधद्वेषिणां कालदण्डः ॥ (क)

श्रीकृष्णातिथयंशे समजनि मतिमांश्चन्द्रनुरायणाख्यो
यस्याले न्याग्रवादे सुविमलविहतिर्गोतमौये च सुवे ।
तर्के सान्द्रान्तकारि समसृजदिह यः पर्वरूपाश्च चान्द्रौम्
सोऽयं स्यादौपसितार्थे जनकजनयितुर्जन्मदो मे भवायनम्
तस्य गुणानुरीकृत्य राधाकान्त-शिरोमणिः ।
काश्यां राजमठे प्राप्तः सन्मानपदवीं पितुः ॥
तत्पुत्रो रजनीकान्तसर्करबोपनामकः ।
योऽभूत्तर्कमहाटव्यां दादौमे केशरी महान् ॥
एतान् पिदगणान् नत्वा रेवतीकान्तशर्मणा ।
टीका दशकुमारस्य 'विद्योतनी' वितन्वते ॥ ०
ह वा मम मतिर्यन्दा क्वेदमाचार्यभाषितम् ।
आरुरुक्षुर्गिरिं तुरुं पङ्कुरिव दुराशया ॥

(क) अथ कविकुलमुकुटमहामणिसवभवानाचार्यो देही प्रारिस्मितयन्त्रपरि-
यमाप्तिपरिपन्थिप्रत्यङ्मुख्यद्विषयं सनाथं प्रतीति—ब्रह्माण्डंति । ब्रह्माण्डं ब्रह्मणः परमात्म-
नोऽस्य जीवकोषः । तथा च मनुः—“अप एव सृज्यादी तासु बीजमव स्रजत् ।

अत्रि समस्तनगरी-निकषायमाणा शश्वदगण्य-पण्य-
विस्तारितमणिगणादिवस्तुजातव्याख्यातरङ्गाकरमाहात्म्या भग-
धदेशशेखरोभूता पुष्पपुरी नाम नगरी (१) । तत्र वीरभट-
पटलोत्तरङ्ग-तुरङ्गकुञ्जर-मकरभीरण-सकलरिपुगणकटकजल-

वदण्डमभवद्देमं सहस्रारसमप्रभम् । तस्मिन् यत्र स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥”
इति । तदेव ह्यत्र तस्य दण्डः आधारयष्टिरित्यर्थः । शतघृतिः ब्रह्मा “शश्वः
शतघृतिः स्रष्टा” इति हैमः । तस्य भवनस्य उत्पत्तिगृहस्य अश्वोरुहः अश्वसि कले रोह-
तीति रुहः क्षिप्, पन्नस्य इत्यर्थः । नालदण्डः नालिका । चौणी पृथ्वी एव नौः तरणिः
तस्याः कूपदण्डः गुणवचः ‘मास्तुल्’ इति यस्य वङ्गभाषायां प्रसिद्धिः । यद्वा कूपदण्डः
कर्णदण्डः, ‘हाडल्’ इति वङ्गीयाः । चरन्ती प्रवहन्ती या अमरसरित् वियङ्गङ्गा सैव
पट्टिका पताका तस्याः केतुदण्डः ध्वजयष्टिः, “पताकायां ध्वजे केतुर्य होतृपातविलम्बसु”
इति रुद्रः । ज्योतिर्य ह्मण्डली एव चक्रं रथाङ्गं तस्य अक्षदण्डः नाभिरुपकारविशेषः ।
विद्वान्मानसराजहंसेत्यादाविव चक्रशब्दः समूहरथाङ्गरूपोभयायं कत्वात् श्लिष्टः । अथाणां
भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनं तस्य विजयस्य व्यापनरूपस्य सत्त्वदण्डः, स्थूना इत्यर्थः ।
तथा विबुधवेषिणां दनुजानां कालदण्डः यमदण्डस्वरूपः, सत्युरिति यावत्, त्रिवि-
क्रमस्य वामनस्यायमित्यण् वेविक्रिभूः, अङ्घ्रिश्चरणः स एव दण्डः इवेत्यपमितसमासः ।
ते तव श्रेयः निःश्रेयसं सुकृतं पुण्यं वा । अतिशयेन प्रशस्यम् ईयमुः ‘प्रशस्य’—इति
आदेशः । वितरतु ददातु । अत्र ब्रह्माण्डस्य चक्रत्वारोपः अङ्घ्रिर्दण्डत्वारोपे निमित्तम्,
अतः परम्परितरूपकालङ्कारः । तथाहि दर्पणं—“यत्र कस्यचिदारोपपरांरोपणकारणं
तत् परम्परित” मित्यादि । पटोऽङ्घ्रिन् दण्डशब्दस्य प्रायश एकार्थत्वात् अनवोक्तत्वं
दोषः । इदं खग्धरा नाम वृत्तम् । यदुक्तं पिङ्गले—“खग्धरो मुरी भूौ यौ विःसप्तकाः”
यस्य पादे मकाररेभक्तकारनकारास्त्रयश्च यकारा भवन्ति, तदृशं खग्धरा नाम
सप्तमु सप्तमु सप्तमु च इति ।

(१) समस्तति । समस्तानां सकलानां नगरीणां पुरीणां, तल्लक्षणम्—
“पुण्यक्रियादिपुण्यथातुर्व्यञ्जनेऽर्थात् । अनेकजातिसंबन्धा नैकशिल्पिसमाकुलान् ।
सर्वदेवतसंबन्धा नगरीत्वं भिधोयते ।” इति “स्त्रियः पूर्णगरीपूर्यः” इति वोपालितः ।
निकषः निकष्यतेऽत्र कषः घः । “निकषः शाण्डफलके” इति मेदिनी । गुणपरीक्षा-
स्थानम् आदर्शो वेत्यर्थः । स इव आचरतीति तथोक्ता । निकषप्रत्ययादावप्यस्य कषः ।

निधिमयनमन्दरायमाणसमुद्गङ्गभुजैदण्डमण्डलः (२) पुरन्दर-
धुराङ्गणवनविहरणपरायण-तरुणगणिकीगण-गोधिमानया अति
मानया (३) शरदिन्दुकुन्दघनसारनीहारहारमृणालमराल-
सुरगजनीरक्षीरगिरीशङ्कहासकैलासकाशनीकाशमूर्त्या (४)

शब्दत् निरन्तरम् अगच्छेः असंख्येः पण्यैः विक्रयेः विस्तारितैः मणिगणादिवस्तुजातैः
रत्ननिचयादिद्रव्यसङ्घैः व्याख्यातं निवेदितं रत्नाकरस्य उदघेः, रत्नानाम् आकरस्य
स्वनेर्वा माहात्म्या महिमा यथा तथाभूता बहुशो रत्नपरिपूरिता क्रयविक्रयद्रव्यशाला
इत्यर्थः । मगधदेशस्य शिखरीभूता शिरोभूषणस्वरूपा पुष्पपुरी नाम नगरी अस्तीत्यन्वयः ।

(२) तवेति । तत्र पुष्पपुर्याम् । वीराणां शूराणां भटानां योधानां भटन्ति युध्यन्ते
इति भटोऽक् ; तेषां पटलः समूहः उत्तरङ्गा उन्नताः तुरङ्गा अश्वाः कुञ्जराः करिण्यश्
नकरा जलजन्तुविशेषा इव तैर्भौषणं भयङ्करं, सकलाश्च ते रिपवश्च गणः तेषां कटकं
सैन्यं तस्य जज्ञनिधि स एव तस्य मथने मन्दरायमाणं मन्दराद्रिर्वाचरत् समुद्गङ्ग
समुन्नतं भुजदण्डमण्डलं बाहुदण्डयुगलं यस्य तथाविधैः । 'तुरङ्गकुञ्जर' इति काक-
मयूरादिवत् सनातः ।

(३) पुरन्दरेति । अरोणां पुरं दारयतीति 'पुरन्दर' इत्यादिना निपातितः । पुर-
न्दरः इन्द्रः तस्य पुरम् नगरं अमरावतीत्यर्थः । "गारे नगरे पुरम्" इत्यमरः । तस्य
अङ्गणं चत्वरं तन्मिन् यद्वनं नन्दनमिति यावत् तत्र विहरणे विहारि परायणानां
तत्पराणां तरुणानां युवतीनां गणिकानाम् स्ववैश्यानाम् अप्सरसामित्यर्थः । गुणैः समूहैः
गोधिमानया कीर्त्तमानया । अतिमानया अलि-अतिशयमानं परिमाणं यस्यास्तया
विस्तृतया इत्यर्थः ।

(४) शरदिति । शरत्कालीनः चन्द्रः कुन्दं पुष्पविशेषः माध्यकुसुममित्यर्थः ।
शरदिन्दुश्च कुन्दश्चेत्यादितः काशान्तं दावत् इन्द्रः "कुन्दं वा ना कृतं माघ्ये दलकोषो
दलाव्यकः" इति व्याङ्गिः । घनसारः कर्पूरं चन्दनरसो वा, नीहारः तुषारः,
हारः मौक्तिकस्रक्, मृणालं विसं सृष्टुना लीयते इति मृणः कालनप्रत्ययः ।
पद्मनालस्थितमूक्तमुक्तो मन्त्रतनुविशेषः इत्यर्थः । मरालः राजहंसः, सुरगजः ऐरावतः,
नीरं वारि, क्षीरं दुग्धं, गिरीशस्य शम्भोः अट्टहासः महाहासः । "अट्टहासो महाहासः
सप्रहासः परिकीर्त्तितः" इति कोषः । कैलासः रजतगिरिः, काशं दण्डविशेषकुसुमं
तैः नौकाशा तुल्या मूर्त्तिर्न्यासस्तथाभूतया अतिधवलीतकायया इत्यर्थः । सृष्टुः इत्यर्थः

रश्मिद्विगन्तरालपूर्त्वा (५) कीर्त्या अभितः सुरमितः, खलौक्त-
 शिखरोरुदचिररत्नरत्नाकर-वेलामेखलावलयित-धरणीरमणी-
 सौभाग्यभोगभाग्यवान्, (६) अनवरत-याग-दक्षिणारक्षितशिष्ट-
 विशिष्टविद्यासम्भारभासुरभूसुरनिकरौ (७) विरचिताराति-
 सन्तापेन प्रतापेन सतततुलितवियन्मध्यहंसो राजहंसो नाम
 (८) घनदर्पकन्दर्पसौन्दर्यसौन्दर्यहृद्यनिरवद्यरूपो (९) भूपो

नौकाशपट्टेन नित्यसमासः । तथाच “इव वहा समग्रव्यप्रभुतुलानिभप्रभाः ।
 विह्वे विचौरनौकाशसहाध्यायिसजातयः । इवशब्दसमा एते शब्दाः सादृश्यवाचकाः ॥”
 इति ।

(५) रचितेति । रचिता निर्मिता दिशां ककुभाम् अन्तरालानां पूर्त्तिः पूरणम्
 आच्छादनमिति यावत् यथा तथोक्तया समन्तात् व्यापिन्या इत्यर्थः ।

(६) कीर्त्यादि । कीर्त्या यशसा । अभितः समन्तात् सुरमितः मनोज्ञः आसीदितः
 इति यावत् खलौक्तानां सुरालयानां शिखरेषु चूडासु किरीटेषु वा चरुणि
 स्थूलानि रुचिराणि सुन्दराणि रत्नानि यस्य तादृशो यो रत्नाकरः समुद्रः तस्य
 वेला कूलं “वेला काले च सीमायामङ्गेः कूलविकारयोः” इति मेदिनी । सा एव
 मेखला रसना तथा वलयितालमण्डलिता वेष्टितेत्यर्थः । या धरणी पृथिवी सैव रमणी
 तस्याः सौभाग्येन सुभगत्वेन या भोगः तत्र भाग्यं विद्यते यस्य तथाभूतः दयितोप-
 भोगवदासमुद्रं धरित्रीमुपभोगे निरत इति भावः ।

(७) अनवरतेति । अनवरतं निरवच्छिन्नं यो यागः यज्ञानुष्ठानं तस्य दक्षिणामिः
 वैधकर्मणः श्रेष्ठे देवे पुरस्कारविशेषैः रक्षितः प्रतिपालितः शिष्टानां सज्जनानां विशि-
 ष्टानां सतां विद्यायाः सम्भारः विस्तारः तेन भासुराः दीप्यमानाः लब्धप्रतिष्ठा इति
 यावत् । भुवि सुरा भूसुराः तेषां भूसुराणां ब्राह्मणानां निकरः बृन्दं येन तादृशः ।

(८) विरचितेति । विरचितः विहितः जनित इत्यर्थः, अरातीनां श्रवणां
 सन्तापस्रासो येन तादृशेन प्रतापेन प्रभावेन सततं प्रतिदिनं तुलितः समीकृतः
 वियन्मध्यहंसः वियत आकाशस्य मध्ये हंसः सूर्यो येन तथाविधः तेजसा भासत-
 इवेत्यर्थः । राजहंसः नार्क्षी तथेति ।

(९) घनेति । घनः सान्द्रः अतिशयित इत्यर्थः । दर्पः अवलम्बः यस्य सः रूपेणा-

बभूव । तस्य वैसुमती नाम सुमन्त्रिलीलावनीकुलशेखरमणी
रसणीवभूव (१४) । रोषरुचेण * निटिलेक्षणेन मन्त्रीकृतचेतने
सकरकेतने तदा भयेनानवद्या वनितेति मत्वा, तस्या रोलम्बा-
वली केशजालं, प्रेमाकरो रजनीकरो विजितारविन्दं वदनं,
जयध्वजायमानो मीनो ज्ञायायुतोऽक्षियुगलं, (११) सकूल-

प्रतिम इति भावः, “गर्वं दर्पावलिपौ” इत्यमरदत्तः । यः कन्दर्पः स्वरः तस्य यत्
सौन्दर्यं तस्य सौन्दर्यं सद्गोदरनममित्यर्थः, हृद्यं मनोहरं निरवयम् अनिन्द्यं रूपं
यस्य तथोक्तः, रूपेण कन्दर्पसम इत्यर्थः । भूपः भूपालः राजहंसः बभूव आसीत् ।

१० । तस्येति । तस्य राज्ञः सुमतिः सु-शोभना मति रस्याः सा तथोक्ता अति-
वृद्धिमतीत्यर्थः । लीलावत्यः विलासवत्यः योपितः तासां कुलं वंशं तस्य शेखराणि
शिरोभूषणानि तेषां मणिः रत्नभूतेत्यर्थः, राजकुलस्य विशेषेण आदरणीयेति भावः ।
रमणी मनोहारिणी स्त्री बभूव अभवत् ।

(११) रोषेति । रोषरुचेण कोपनिष्ठुरेण निटिलेक्षणेन निटिले भाले अक्षि नयनं
यस्य यच्च समासान्तः । लघाटचक्षुषा शिवेनेत्यर्थः । “ग्रेधिर्ललाटमलिकं निटिलं
भालमर्जकम्” इति पञ्चतत्वप्रकाशः । मन्त्रीकृता दक्षीकृता चेतना सन्वित् यस्य
तादृशे दग्धे इत्यर्थः । सकरः सकरचिह्नितः केतनः ध्वजो यस्य स तथोक्तः
तस्मिन् । तदा तस्मिन् काले भयेन सहसा यत्प्रभस्यजनिनेन संभ्रमेणेति भावः ।
अनवद्या निर्दोषा सर्वाङ्गसुन्दरीत्यर्थः । वनिता स्त्री सदनस्येति भावः, मत्वा इयं
स्वरपवी रतिरिति मत्वेत्यर्थः । रोलम्बावली भ्रमरपंक्तिः “भ्रमरश्च शरिकः
स्याद्रीलुब्धो मधुसूदनः” इति विकाङ्क्षशेषः । सदनस्य सहचर इति भावः । तस्याः वसुमत्याः
केशजालं कुन्तलकलापः काष्णेन समलं तुल्यमसृदिति विभक्तिविपरिणामिनावयः ।
एवमपि सत्त्वं । प्रेमीकरः प्रेक्षः आकरः खुनिः परमप्रेमभाजनमिति भावः,
रजनीकरः चन्द्रः विजितम् काल्या तिरस्कृतम्, अरविन्दं कमलं येन तत् तथाभूतं
वदनं सुसमृद्धित्वर्थः । जयध्वजायमानः जयध्वज इवाचूरति जयध्वजे तिष्ठति
वा कण्ड, ततः शान्च् । विजयपताकाध्वजदण्डसदृशः जायायुतः पवीमङ्कितः
मीनः कामस्येति शेषः, अक्षियुगलं, अक्षौ हयम् ।

* रोषणेक्षणेनेति वा पाठः ।

सनिकङ्कशीरो मलयसमीरो निश्वासः, (१२) पथिकहृदलन-
करवालः प्रवालस्वाधरविम्बं, (१६) विजयशङ्खो बन्धुरा लावण्य-
धरा कन्धरा, पूर्णकुम्भी चक्रवाकाऽनुकारौ पयोधरौ, (१४)
ज्यायमाने मार्दवासमाने बिसलते च बाहू, (१५) ईषदुत्फुल्ल-
वतंस-कङ्कारकोरको गङ्गावर्त्तसनाभिः (१६), नाभिः दूरीकृत-
योगिमनोरथो चैत्ररथोऽतिघनं जघनं (१७) जयस्तम्भभृते

(१२) सकलिति । सकलपु सैनिकाङ्गेषु सैन्यापत्येषु मध्ये वीरः प्रधानयोधः ।
मलयसमीरः दक्षिणानिलः निःश्वासः तस्या इत्यनेनान्वयः । एवमपि सर्वत्र ।

(१३) पथिकेति । पथिकाः प्रोषिताः पात्र्याः तेषां हृदयस्य यद्वलनं पाटनं तस्मिन्
करवालः कृपाणः असिस्वरूपः इत्यर्थः, प्रवालः नवपल्लवः अधरविम्बं विम्बतुल्यौटम् ।
“प्रवालौऽस्त्रौ विद्रुने नवपल्लवे” इति रभसः ।

(१४) विजयेति । विजयशङ्ख एव बन्धुरा उन्नतावनता, लावण्यधरा लावण्यं
धरतीति धृजः अच्, झियामाप् । लावण्यपूर्वेत्यर्थः, लावण्यलक्षणन्तु—“सुक्ताफलेषु
छायायात्तरलत्वमिवान्तरा प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यनिहोच्यते ॥” इति । कन्धरा
यौवा पूर्णकुम्भी तदाकारितौ स्थूलावित्यर्थः । तथोस्तुल्यरूपत्वात् साम्यं, चक्रवाकानु-
कारौ चक्रवाकसदृशौ पयोधरौ, स्तनौ ।

(१५) ज्येति । ज्यायमाने ज्या धनुर्गुणः सैवाचरत इति क्यङ्, मौर्जोसदृशे,
मार्दवेन मृदुत्वेन अमलाने अशदृशे बिसलते खणालतन्तु तस्या बाहू समभृतामिति
विभक्तिविपरिणामेनान्वयः ।

(१६) ईषदिति । ईषत् किञ्चित् उत्फुल्लः विकस्तरः अवतंसः कर्णपूरीकृत
इत्यर्थः, कङ्कारकोरकः कङ्कारं सौगन्धिकं “सुंघी” इति ढङ्गीयाः । तस्य कोरकः
कुड्मलः उत्फुल्लत्वेन तत्कोरकस्य नाभितुल्यदृशाकारत्वम् । “कोरकोऽस्त्री कुड्मलेऽपि”
इति मेदिनी । गङ्गायाः भावर्त्तः जलधमः “भावर्त्तं भावर्त्तने स्वाच्चिन्तने सान्निध्यं भवे”
इति विश्वः । तस्य सनाभिः सदृशः ।

(१७) दूरीकृतेति । दूरीकृतः निराकृत इत्यर्थः, अपनीतः योगिनां संघमिनां
मनोरथः योगाभिलाष इत्यर्थः, येन तादृशः योगिजन-योगसंशकारक इति भावः ।
चैत्ररथः कुपरखोद्यानं, जैत्र इति पाठे जयनशील इत्यर्थः । अतिघनम् अतिस्निग्धम् ।

सौन्दर्यभूते विघ्नित-यतिजनारम्भे रम्भे चोरयुगम्, आशपत्र-
सहस्रपत्रं पादद्वय (१८) मस्त्रभूतानि प्रसूनानि तानि
इतरीणि अङ्गानि समभूवन्निव (१९) । “विजितामरपुरे पुष्प-
पुरे निवसता सा वसुमती वसुमतीव मगधराजेन यथा-
सुखमन्वभावि (२०) । तस्य राज्ञः परमविधेयाः (२१) धर्म-
पाल-पद्माङ्गव-सितवर्मनासधेया धोरधिषणावधीरितविवुधा-
चार्यविचार्यकार्यसाहित्याः कुलामात्यास्त्रयोऽभूवन् (२२) ।

जघनस्वातिघनत्वात् तत् सादृश्यम् । चेवरथस्य योगिजनानाम् अतिलोभनीयत्वात्
योगभंगसम्भवात् दूरीकृतेत्यादिविशेषणं योज्यम् । स्त्रीकथा अग्रभागो जघनं
“जघनञ्च स्त्रियाः शोणिः पुरोभागे कटावपि” इति मेदिनी ।

(१८) जयसम्भूतेति । जयरूपः सन्धः स्थूणा तत् भूते युक्त्यर्थः । सौन्दर्य-
भूते लावण्ययुक्ते । विघ्नितः विहतः योगिजनानां यतीनाम् आरम्भो योगाभ्यास-
रूपो याभ्यां तादृशः । एकस्याः मीणकेतनसम्भवेन, इतरस्याः सौन्दर्यवत्त्वेन तथा-
त्वम्, रम्भा कदली, विद्याधरी च । ऊर्वोर्ध्वयुगम् आशपत्रं क्वं, तद्रूपं सहस्र-
पत्रं कमलम् एव पादद्वयम् । “सहस्रपत्रं कमलम्” इत्यमरः ।

(१९) अस्तेति । अराने क्षिप्यते इति असः तत्, अस्त्रं तत् भूतानि तद्रू-
पाणीत्यर्थः । प्रसूनानि कुसमानि । मदनं विनष्टं दृष्ट्वा तस्य अनुचरो भ्रमरादयो
भान्त्वा वसुमतीं कन्दर्परमणीं रतिं मन्वसानाः तस्याः सर्वाङ्गरूपेण परिणमन्ति
स्तेवेति ज्ञातपथ्यः । तानि इतराणि अङ्गानि अङ्गानि अवयवानि समभूवन्निव ‘भूस-
त्वायम्’ इति धातोर् लुङि रूपम् ।

(२०) विजितेति । विजितं स्वैभवेन तिरस्कृतममरपुरमिन्द्रनगरी येन
तस्मिन् । पुष्पपुरे तदाख्ये नगरे निवसता वासं कुर्वता मगधराजेन सह सा प्रसिद्धा
वसुमती वसुमती वसुन्धरेव । यथासुखं सुखमनतिक्रम्य । अन्वभावि मुक्ता ।

(२१) तस्वेति । तस्य राज्ञः राजहंसस्त्रेय्यः । परमविधेया अतिवशंवदा
विनययाहिणी वा । “विधेयो विनययाही” इत्यमरः ।

(२२) धर्मेति । नामभिः धर्मपाल-पद्माङ्गव-सितवर्मन इति । धीराभिः गम्भीराभिः
धिषणाभिः बुद्धिभिः अवधीरितम् अवज्ञातं विवुधाचार्यस्य सुरगुरोः विचार्यस्य कार्यस्य ।

तेषां सितवर्मणः सुमत्तिसत्यवर्माणौ, धर्मपालस्य सुमन्त्र
सुमित्तकादभ्यालाः, पद्मोद्भवस्य सुश्रुतरत्नोद्भवविति, तज्याः
समभूवन् (२३) । तेषु धर्मशीलः सत्यवर्मा संसाराऽसंसारतां
बुद्ध्या तीर्थयात्राभिलाषी देशान्तरभ्रमत् (२४) । विट-
नद्वारनारीपरायणो दुर्विनीतः कामपालो जनकाग्रजन्मनोः
शासनमतिक्रम्य भुवं बभ्राम (२५) । रत्नोद्भवोऽपि वाणिज्य-
निपुणतया पारावारतरणमकरोत् (२६) । इतरे मन्त्रिसूनवः

साहित्यं साहान्यं यैः तादृशः ब्रह्मपतेरपि प्राज्ञतमा सुबुद्धय इत्यर्थः । कुलामात्या
वंशक्रममागताः तद्वस्त्रिसंख्यकाः मन्त्रिणः अभवन् आसन् ।

(२३) तेषामिति । तेषाम् अमात्यानां मध्ये सितवर्मणः तन्नामधेयस्य सुमत्ति-
सत्यवर्माणौ तन्-संज्ञकौ, धर्मपालस्य तन्नामधेयामात्यस्य सुमन्त्र-सुमित्त-कामपालाः इति
नामधेयाः, पद्मोद्भवस्य तन्नामधेयामात्यस्य सुश्रुत-रत्नोद्भवौ संज्ञौ इति एते तनयाः पुत्राः
समभूवन् आसन् ।

(२४) तेष्विति । तेषु अमात्यतनयेषु मध्ये सितवर्मणः पुत्रः सत्यवर्मा धर्म-
शीलो धार्मिकः, सं-सरत्यन्नादिनां सं-सृष्टातोः भञ्ज् ; निध्याजानजन्यसंस्काररूपवासना
संसारः, तस्य संसारस्य असंसारतां फलगुतां “असारं फलगु” इत्यमरः । बुद्ध्या ज्ञात्वा
तीर्थं ऋषिसेवितजलं प्रभासपृष्करादि “यदध्यासितमर्हतिस्तद्धि तीर्थं प्रचक्षते ।”
इति । तीर्थाय यात्रा गमनं तस्मिन् अभिलाषो वर्तते यस्य इति अभिलाषशब्दादिन् ।
अन्यो देशो देशान्तरम् अगमत् अयात् यातवान् इति यावत् ।

(२५) विटिति । कामपालः धर्मपालामात्यस्य तृतीयः कुमारः, विटाः पिङ्गाः
“विटोऽद्रौ लवणे पिङ्गे मूषिके लवणेऽपि च” इति गेदिनी । गटाः शैलूपाः,
वारणार्थी गणिकाः, एतेषु परायणः अत्यन्तासक्तः । दुर्विनीतः अविनीतः, जनकाग्र-
जन्मा च जनकाग्रजन्मनौ तयोः, पितुः ज्येष्ठमातुष्येत्यर्थः । शासनं निदेशम् अतिक्रम्य
समृद्धं भुवं धरिणीं बभ्राम आट ।

(२६) रत्नोद्वादि । रत्नोद्भवः पद्मोद्भवस्य द्वितीयकुमारः वाणिज्यं वणिक्कर्म
वस्तुनः द्वीपान्तरे नयनं द्वीपान्तरादानयनरूपं क्रयविक्रयादि, तस्मिन् निपुणतया
प्रवीणत्वं न पारावारः समुद्रः-तस्य अवतरणम् अवरोहणं समुद्रगमनमित्यर्थः ।

पुरन्दरपुरातिथिषु पितृषु यथापूर्वम् अन्वतिष्ठन् (२७) । ततः
कदाचिन्नानाविधुमहदायुधनैपुण्यरचितागण्यजन्यराजन्यमौलि-
पालिनिहितनिशितसायको (२८) मगधनायकी मालवेश्वरं
प्रत्यग्रसंग्रामघस्मरं समुत्कटमानसारं मानसारं प्रति (२९)
सहेलं न्यकृतजलधिनिर्वोषाहङ्कारेण भेरीभङ्गारेण हठिका-
कर्णनाक्रान्तभयचण्डिमानं (३०) दिग्दन्तावलवल्यं विधू-
र्ययन् निजभरनमन्त्रेदिनीभरेण आयस्तभुजगराजमस्तक-
बलेन चतुरङ्गबलेन संयुतः संग्रामाऽभिलाषेण रोषेण
महता आविष्टो निर्ययौ (३१) । मालवनाथोऽपि अनेका-

(२७) इतरे इत्यादि । इतरे अन्ये मन्त्रिसूनवः मन्त्रिपुत्राः पुरन्दरपुरातिथिषु
स्वर्गस्थेषु सत्सु पितृषु पित्रपितृव्येषु इति यावत् । यथापूर्वं पूर्वमनतिक्रम्य तथोक्तम्
अन्वतिष्ठत् आचचार ।

(२८) तत इति । नानाविधानां बहुप्रकाराणां महतां गरीयसाम् आयुधानाम्
अस्त्राणां नैपुण्येन शिवाकौशरेण रचितं विहितम् अगण्यम् असङ्गं जन्यं युद्धं
यैः “युद्धमायोधनं जन्यम्” इत्यमरः । तादृशानां राजन्यानां चत्रियाणां मौलीनां
किरीटानां पालिषु प्रान्तदेशेषु निहितः प्रवेशितः निशितः तीक्ष्णः स्रग्धकाः बाणा
येन तथाभूतः महावीरविजितेति भावः ।

(२९) मगधेति । मगधनायकः मगधनेता मालवेश्वरं मालवाख्यजनपदाधीश्वरम् ।
प्रत्यग्रः नवः यः संग्रामः जन्यं तस्य घस्मरः भयकः शब्दजिता इत्यर्थः, ‘सृघसादः
कमरच्’ इति कमरच् । तं कुवचित् अभिनवे संग्रामे अग्रशालिनमित्यर्थः । अतएव
समुत्कटः समुन्नतः अतिरिक्तः, मान एव सारः यस्य तथाभूतम्, मानसार इति भूपनाम् ।

(३०) सहेलमिति । सहेलं सलीलया । न्यकृतः अवधूतः तिरस्कृतः जनघ्नः सागरस्य
निर्वोषाहङ्कारः क्लृप्तवज्रनिताहङ्कारः येन तादृशेन । मेघ्या दुन्दुभेर्माह्वारः महा-
भयः तेन हठिकस्य हठादागतस्य शब्दस्येत्यर्थः आकर्णनेन श्रवणेन आक्रान्तः
आविष्कृत इत्यर्थः, भयेन चण्डिमा चण्डलं यस्य तादृशम् ।

(३१) दिगिति । दिशां दन्ता बला इक्षितः तेषां बल्यं चक्रं विधूर्ययन्

नैकपयैपुनाथो तिग्रहः सविग्रह इव साग्रहोऽभिसुखीभूय
 भूयो निर्जगाम । तयोरथ रथतुरङ्गस्वरत्नसुखीसुसुहृते
 करिषटाकटस्त्रवन्मदधाराधौतमूले (३२) नववल्गुभवरणा-
 गतदिव्यकन्यकाजनजवनिकापटमण्डप इव (३३) विय-
 त्तलव्याकुले धनीपटले दिविषदध्वनि धिक्कृतान्यध्वनिपटह-
 ध्वानवधिरिताशेषदिगन्तराल (३४) शस्त्राशस्ति हस्ताहस्ति

चालयन् निजस्य स्वस्य भरेण नमन् अधोगच्छन् मेदित्वा भरः यम्य तथोक्तेन ।
 आयन्तम् आयासेन क्लेशितं भुजगराजस्य अनन्तस्य मल्लकानां सहस्रशिरसानिति
 यावत् वक्तुं येन तथाभूतेन । चचारि अङ्गानि यम्य तथोक्तं यत् वलं सैन्यं तेन
 हृत्स्वधरथपादातमयेन चतुर्विधेन सैन्येन इत्यर्थः, संयुतः मिलितः संग्रामाभिलाषेण युद्ध-
 परिक्रामनया सहता अतिशयेन रोषेण क्रोधेन आविष्टो व्यासाकारः निर्ययौ
 गतवान् ।

(३२) मालवेति । मालवनाथः अश्वत्थीपतिः अनेकेषां वल्गुनाम् अनेकपानां
 करिणां युधेन सङ्गेन साग्रहः सहितः । विग्रहः युद्धम् । सविग्रहः मूर्त्तिमान् ।
 साग्रहः सामिनिवेशः संग्रामाय अत्यादरवानित्यर्थः । अभिसुखीभूय सन्सुखीभूता
 भूयः पनः निर्जगाम मनुपार्श्वयो । तयोः अथ इति छेदः । तयोः राजहंसमानसारयोः ।
 रथतुरङ्गाणां रथाश्वानां स्वर्गैः शफैः खुर्या दलिता या चोष्णी मद्गी तमगाः समुह्यते
 समुत्थिते । करिणां हस्तिनां श्रृङ्गाः समूहाः तामां कटा गण्डाः “वल्गुनां घटना घटा”
 “कटः स्यात् कटो गण्डः” इति च हलायधः । स्ववन्त्यः चरन्त्यः या मदधाराः तामि-
 धौतं चालितं मूलं यम्य तथाभूते ।

(३३) नवेति । नवाः नवीनाः ये वल्गुभाः प्रिया स्त्रियां वरणं पतित्वेनाङ्गीकरणं
 तदर्थमागतो यो दिव्यकन्याजनः अप्सरामनुदायस्तस्य जवनिका तिरस्करिणीयुक्ता
 पटमण्डपः “प्रतिसौरी जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा” इत्यमरः । केचित्तु नवाः वल्गुभाः
 प्रियाः रणनिहता वीरा इति यावत्, रणनिहताः सद्य एव स्वर्गमायान्तीति आस्ता-
 दिति भावः । तेषां वरणाग्र आगतानां दिव्यकन्यकाजनानाम् अप्सरसानित्यर्थः ।
 जवनिका तिरस्करिणी एव पटमण्डपः वसनचयः तस्मिन् ।

(३४) वियत्तलव्याकुले । वियत्तलव्याकुले वियत आकाशस्य तले व्याकुलं संभवति

(३५) परस्परसम्भिन्नतसैव्यं जन्ममजनि (३६) । तत्र मगध-
नाथः प्रचीणसकलसैन्यमण्डलं मालवराजं जीवन्महमभि
ष्टञ्च केषालुतया पुनरपि स्वराज्ये प्रतिष्ठापयामास (३७)
ततः स रत्नाकरमेखलाम् इलाम् अनन्यशासनां शासत्
अनपत्यतया नारायणं सकललोकैककारणं निरन्तरम्
अर्चयामास (३८) । अथ कदाचित् तदग्रमहिषी देवी[वि]

तस्मिन् आकाशविस्तारिते इत्यर्थः । धृत्वाः पांशोः पटलं चयस्तस्मिन् । दिवि स
सीदन्तीति दिविषदः देवाः तेषाम् अध्वनि मागे धिक्कृतः अन्येषां ध्वनिः यः
तादृशैः पटहानां ढक्कानां ध्वनिः तैः वधिरीकृतं स्थगितम् अजेयं समस्तं दिशाम्
अन्तरालं येन तथोक्तम् “स्वादशः पटहो ढक्का” इत्यमरः ।

(३५) शब्दाशस्त्रीति । शस्त्रैः शस्त्रैश्च प्रहृत्य यत् युद्धं प्रहृतं तत् । हस्तैः हस्तैश्च
प्रहृत्य यत् युद्धं प्रहृतं तत् ‘तव तेनेदं’—इति बहुव्रीहिः । ‘इच्छामन्व्यतिहारं’ इति
इच्छामान्तः, पूर्वपददीर्घश्च ।

(३६) परस्परिति । परस्परसैन्येन अन्योऽन्येन अभिहतानि सैन्यानि हस्त्यश्वादीनि
यस्मिन् तथोक्तम् । जन्मं युद्धम् “युद्धमायोधनं जन्मम्” इत्यमरः । अजनि, ‘जनी-
प्रादुर्भावे’ इति धातोर्लुङि रूपम् ।

(३७) तवेति । तव तादृशे युद्धमगधनाथः मगधेश्वरः प्रचीणं हतं निःशेषित-
मित्यर्थः । सकलं सैन्यमण्डलं यस्य तथोक्तम् । जीवन्महं जीवन् जीवनस्य गच्छो गच्छ
यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा अभिष्टञ्च आप्त्य धृत्वा इत्यर्थः । कृपां खातीति
लाधातोः ङु, केषालुतया दद्यापरिवर्जनेत्यर्थः । पुनरपि युद्धं सर्व्वं विजित्यपीत्यर्थः,
पुनः भूयः स्वराज्ये आत्मराष्ट्रे प्रतिष्ठापयामास प्रतिष्ठितमकरोत् ।

(३८) ततः इति । ततः तस्मात् स राजा रत्नाकरः समुद्रः मेखला-काञ्ची
कटिपुत्रमित्यर्थः, यस्याः तां तथोक्तम् । नास्ति अन्यस्य शासनं यस्यां ताम् अनन्य-
शासनम् इलां पृथिवीम् । “इला कलत्रे सौम्यस्य धरित्रां गवि वाचि च” इति मेदिनी ।
शासत् पालयमित्यर्थः । अनपत्यतया सन्ततिहीनत्वेन । नारायणं नराणां
विचित्रपथकुषामयनं गमनं तस्मिन् तम् । अथवा “आपोनारा इति प्रोक्ता आपो वै

‘देवेन कल्पवल्लीफलमाधेहीति’ (३८) विभातसमये सुख-
प्रम् अवलोकितवती, सा तदा (४०) दयितमनोरथपुष्पभूतं
गर्भम् अधत्त (४१) । राजापि सम्पन्नकृत्ताखण्डलः (४२)
सुहृत् नृपमण्डलं समाह्वय निजसम्पन्नमनोरथानुरूपं देव्याः
सौमन्तोत्सवं व्यधत्त (४३) । एकदा हितैः सुहृन्मित्रपुरोहितैः
सभायां सिंहासनासीनो गुणैरहीनो भालस्थलन्यस्ताञ्ज-

नरसूनुवः ता तदस्त्रायनं पूर्वं तेन नारायणः श्रुतः ॥” इति मनुः । सर्वेषां तिसुव-
नस्थानां लोकानां जनानामेकमद्वितीयं कारणं हेतुः । निरन्तम् अविच्छिन्नम्,
अर्चयामास आराधितवान् ।

(३८) अथेति । तस्य राज्ञः अयमहिषी प्रधाना राज्ञी “अयं पुरस्तादुपरि
प्रधाने च” इति मेदिनी । देवी कृताभिषेका । देवेन मगधराजेन सहार्थं द्वतीया ।
कल्पवल्लीफलं कल्पतरुफलम्, आधेहि लभस्व ।

(४०) विभातेति । विभातसमये प्रातःसमये । सुखप्रदानन्दसम्पन्नमवलोकितवती
ददर्श । सा वसुमती तदा तस्मिन् समये प्रभातकाले ।

(४१) दयितेति । दयितस्य पत्युः मनोरथं आकाङ्क्षा तदेव पुष्पं तस्मात् भूतः
यातः तम्, यथा फलं प्रति पुष्पस्य कारणत्वं तथास्या गर्भरूपं फलं प्रति पत्युर्मनोरथस्यैव
कारणत्वमिति भावः । गर्भं धूणं तथा च “गर्भाशयगतं शुक्रमावर्त्तं जीवंसंज्ञकम् ।
प्रकृतिः सविकारा च तत् सर्वं गर्भसंज्ञितम् ॥” इति । अधत्त ‘डु धाञ् धारण-
पोषणयोः’ इति धातोः लङ्ग्रात्मनेपदम् ।

(४२) राजेति । सम्पदा ऐश्वर्येण न्यक्कृतः गौचकृतः आखण्डल इन्द्रो येन ।
“आखण्डलसुराषाद्” इति हज्जायुधः ।

(४३) सुहृदिति । सु-शोभनानि हृदयानि येषां ते तथोक्ताः । सुहृदश्च ये
नृपालेष्वा मण्डलं इन्द्रं समाह्वय आकार्य सम्-आ-पूर्वकस्य ह्येधातोः
क्यप् । निजसंपन्नमनोरथानुरूपं स्वकीऐश्वर्याभिलाषयोः सहृदयमित्यर्थः । देव्याः
महिष्याः सौमन्तोत्सवं तन्नामसंस्कारस्तदनुसङ्गिकमुत्सवम् । तथा च “चतुर्थे
गर्भमासि सौमन्तोन्नयनम्” इति आश्वलायनः । सौमन्तः केशवेशो यस्मिन् कर्मन्तुष्टीयन्ते
तत् सौमन्तोन्नयनम् । व्यधत्त अकरोत् ।

लिनां, द्वारपालेन, व्यञ्जापि—(४५) । 'देव ! देवसन्दर्शन-
लालिसमानसः कोऽपि देवेन विरच्यर्च्यनाहर्हो यतिः द्वारि
निवसति' इति । तदनुज्ञातेन तेन स संयमी नृपसमीपम्
अनायि । (४६) भूपतिः आयातं तं विलोक्य सम्यग्-
ज्ञाततदीयगूढचारभावो निखिलम् अनुचरनिकरं विसृज्य
मन्त्रिजनसमेतः प्रणतमेनं मन्दहासम् अभाषत—(४७)

(४५) एकदति । एकदा एकस्मिन् समये हितैः पथैः “हितं पथे गते
धृते” इति मेदिनी । सुहृदय मित्राणि च पुरोहिताय इति वन्दः । अत्र मित्र-
शब्देन स्वभूम्यन्तरितो राजा गृह्यते । सुहृन्मित्रयोरिकपथ्यायत्वात् । “विषया-
नन्तरो राजा शत्रुमित्रमतः परम्” इत्यमरः । यदा सु शोभनानि हृदयानि येषां
ते सुहृदः अतिप्रशस्तहृदयाः इत्यर्थः । राज्ञां दृष्टादृष्टफलेषु कर्मसु पुरस्कृताः जनाः
पुरोहिताः तैः सह मित्रपुरोहितानां कर्मधारयः । सह भान्ति अभीष्ट-
नियुयार्थमेकत्र गृहे यत्र सा सभा तस्याम् । सिंहचिह्नितासनं सिंहासनं तत्र
आसीनः ‘इन्द्रासः’ इति आनस्य ईत् । गुणाः सत्प्रवृत्तिनिधियाः तैः अहीनी-
ऽग्नयः ‘जनवारणप्रयोजनार्थेय’ इति तृतीया । भूलक्षले ललाटदेशे न्यस्त
विन्यसितः अञ्जलिर्येण तथोक्तेन कपालवज्राच्चलितेत्यर्थः । द्वारपालेन द्वाररक्षके
व्यञ्जापि न्यवेदि । ‘ज्ञा अवबोधने’ इत्यस्य धातोः णिजन्तात् कर्मणि लुङ् ।

(४६) देवेति । देव हे महाराज, ‘राजा भट्टारको देवः’ इत्यमरः । देवस्य
महाराजस्य सन्दर्शनमवलोकनं तस्मै लालसमभिलष्युक्तं मानसं मनी यस्य स
तथोक्तः । कोऽपि अज्ञातपूर्वो जनः देवेन भवता विरच्या करणोया या अर्चना
पूजा तां अर्हतीति तथाभूतः । भवतोऽपि पूजनार्थ इत्यर्थः । यतिः सञ्चासी
“ये निर्व्रितेन्द्रियगमा यतिनी यतयय ते” इत्यमरः । द्वारि प्रतीहारे निवसति
तं देशमध्यास्ते इत्यर्थः । तस्य अनुज्ञातस्तदनुज्ञातः तेन । तेन तेन हेतुना
अतएवेत्यर्थः । स द्वारस्थः संयमी यतिः नृपसमीपं भवदन्तिकम् अनायि, अगामि ।
‘शीघ्रं प्रापणे’ इति धातोः लुङ् कर्मणि रूपम् । मयति शेषः ।

(४७) भूपतिरिति । भुवः पृथिव्याः पतिः भूतां स तथोक्तः । आयातम्
‘आगच्छन्तं तं यतिं विलोक्य समीक्ष्य सम्यक् सुष्ठु ज्ञातोऽवगतः, तस्यायं तदीयः,
गूढः गुप्तः चारभावः गूढपुरुषकर्म येन सः । “चरय गूढपुरुषः” इत्यमरः—

‘ननु तापस ! देशं सापदेशं भ्रमन् भवान् तत्र तत्र भवद्भि-
 ज्ञातं कथयतु’ इति । “तेन अभाषि भूभ्रमणबलिना प्रभञ्ज-
 लिना—‘देव ! शिरसि देवस्याज्ञाभादायैनं निर्दोषवेशं
 स्वीकृत्य मालवेन्द्रनगरं प्रविश्य तत्र गूढतरं वर्त्तमानः तस्य
 राज्ञः समस्तम् उदन्तजातं विदित्वा प्रत्यागमम् । (४८) मानौ
 मानसारः स्वसैनिकायुष्याऽन्तरायै” सम्परायै भवतः पराजय-
 मनुभूय वैलङ्घ्यलङ्घ्यहृदयोऽपि वीतदयो महाकालनिवासिनं
 कालीविलासिनम् अनश्वरं महेश्वरं समाराध्य तपःप्रभाव-
 सन्तुष्टादस्मादेकवीरारातिघ्नीं भयदां गदां लब्ध्वा आत्मान-

निखिलं सर्वं अनुचरनिकरं अनु पयात् चरन्ति ये ते अनुचराः अनुयात्रिकाः
 तेषां निकरं वर्गं विस्तृत्य त्यक्त्वा मन्दिजनसमेतः सचिवयुक्तः प्रणतं नमः एनं यतिं
 मन्दहासं मृदुहासेन सहितमित्यर्थः । अभाषत अवदत् ‘भाष व्यक्तायां वाचि’
 इति धातोः लङि रूपम् ।

(४८) नन्विति । भ्रमन् भ्रमे । “ननु भ्रमेऽप्यनुनये” इति विश्वः । तूपः
 भ्रमणस्येति अच् ; तापसः, तस्य सम्बुद्धिः । देशमत्र जातावेकवचनम् । कुरु-
 पाद्यालादिप्रदेशमित्यर्थः । सापदेशं सह अपदेशेन सव्याजेन च्छलिनेत्यर्थः ।
 यतिवेशं विष्टृत्य देशान् भ्रमन् पर्यटन् इत्यर्थः । तत्र तत्र तेषु तेषु प्रदेशेषु ।
 भवता अभिज्ञातं ज्ञानविषयीकृतम् ; कथयतु इत्यत्र भवच्छब्दस्य कर्तृत्वेन प्रयोगात्
 प्रथमपुरुषः । तेन हेतुनेत्यर्थः । अभाषि अवादि ‘भाष व्यक्तायां वाचि’ इति
 धातोः कर्मणि लुङ् । भुवः पृथिव्याः भ्रमणे पर्यटने यत् बलं सामर्थ्यं
 तदस्यास्तीति तथोक्तेन । प्रवञ्चीऽञ्जलिर्हेन तथोक्तेन । देव इत्यामन्त्रणम्, राज-
 न्नित्यर्थः । शिरसि मौलौ देवस्य भवतः आज्ञां निर्देशं आदाय गृहीत्वा तत्र
 निर्देशमङ्गीकृत्येत्यर्थः । एतं परिदृश्यमानं निर्दोषं दीप्यरहितं वेशं भूषणादिकं
 स्वीकृत्य गृहीत्वा मालवानां तद्देशीयानां इन्द्रः राजा मानसारः तस्य नगरं पुरं
 प्रविश्य गत्वा तत्र तस्मिन् नगरे गूढतरं अतिशयेन गोप्यमित्यर्थः ‘हिमह्नानासकीत्-
 कर्षे तरपतमपौ’ इति तरप् । वर्त्तमानः व्रतः कर्त्तरि शानच् । स्थितस्य तस्य
 मानसारस्य । समस्त सर्वः उदन्तः वृत्तान्तः तस्य जातं समूहं निखिलां प्रवृत्ति-
 मित्यर्थः । “वाक्तां प्रवृत्तिर्ज्ञानं उदन्तः स्यात्” इत्यमरः । विदित्वा ज्ञात्वा
 प्रत्यागमम् प्रत्यायासिषम् अहमिति शेषः ।

मपुतिभटं मन्थमानो महाभिमानो भवन्तस्त्रिधाक्तुम्
उद्युक्तः । (४६) ततः परं देव एव प्रमाणम् इति । तदाऽऽलोच्य
निश्चिततत्कृत्यैः अमात्यैः राजा विज्ञापितोऽभूत्—‘देव !
निरुपायेन देवसहायेन योद्धुमरातिरायाति । तस्मादस्माकं युद्धं
साम्प्रतम् असाम्प्रतम् । सहसा दुर्गः संश्रयः क्रियताम्’ इति ।
तैर्बहुधा विज्ञापितोऽपि अखर्वेण गर्वेण विराजमानो राजा
तद्वाक्यमक्षत्यमित्यनादृत्य प्रतियोद्धुमना बभूव । (५०)

(४६) सानीति । परस उत्कर्षकल्पनेन चेतस उन्नतिमानं तद्विद्यत इति
ताच्छीत्ये णिनिः ; मानसारः मालवेश्वरः । सेनायां समवेतीति ठक् ; स्वसैनिकानां
आत्मभटानां आयुषस्य जीवनस्य अन्तराये विघ्नभूत सम्पराये युद्धे “सम्परायः
स्युतो युद्धे” इत्यजयः । भवतः देवात् तत्तः इत्यर्थः । पराजयं अभिभव ‘पराजि-
रसीद’ इत्यात्मनेपदम् । वैलक्ष्येण दैव्येन लक्ष्यमाक्रान्तं हृदयं यस्य स तथोक्तः ।
युद्धे पराजयेन निर्वेदान्तःकरण इत्यर्थः । वीतदयः वीता नष्टा दया यस्य स
तथोक्तः । महाकालः शिवः तथा च तन्मम्—“महाकालं यजिद्देव्या दक्षिणे
धूम्रवर्णकम्” इति स वसति यत्र तं दाक्षिणात्यतैर्निवासिनमित्यर्थः । काली-
विवासिनं पार्वतीपतिं अनश्वरं नाशरहितं शश्वतमित्यर्थः । महायासावीश्वरयेति
महेश्वरः शिवः तं समाराध्य संसेव्य संतीष्येत्यर्थः । तपसस्तदनुष्ठितस्य प्रभावः सामर्थ्यं
तेन सन्तुष्टः प्रीतः तस्मात् तथोक्तात् । तस्मात् महेश्वरात् एकवीरयोसावरातिथ
तं हन्तीति हनधातीः ठक् । भयं भीतिं ददातीति भयदा वासज्जनयित्री गदां
आयुधविशेषां “आमयेऽप्यायुधि गदा” इति विश्वः । लब्ध्वा प्राप्य आत्मनः स्वस्य
अपुतिभटं न विद्यते प्रतिभटः प्रतियोद्धा यस्य तम् । मन्थमानः मनसि विचार्यमाण
इत्यर्थः । महान् अतिशयोक्तिभिमानोऽहङ्कारो यस्य स तथोक्तः । भवन्तं देवं
अभिधीक्तुमभिषेणयितुं उद्युक्तः समुद्यतः ।

(५०) तत इति । ततः परं तस्मात् परम् । देवः महाराजः एव प्रमाणं
कर्तव्याकर्तव्यनिर्धारणेन प्रमातेत्यर्थः । इति कथा समाप्ता । “इति हेतुप्रकरण-
प्रकीर्णोदिसमाप्तिपु” इत्यमरः । तदा दूतमुखादवगतकाले । आलोच्य सदसदित्यव-
धार्यं निश्चितं नीर्णीतं तत्कृत्यं तस्य शत्रोः कृत्यं कर्म येसौ । अमात्यैः सचिवैः
राजा मगधेश्वरः विज्ञापितः निवेदितः अभूत् गूतवाग् ‘गतिस्था—’ इत्यादिना

स्थितिकुण्डदत्तशक्तिसारो मानसारो धीबुध्नसामग्रीभूय
 सामग्रीसमेतोऽङ्कोशं प्रगधदेशं प्रविवेश । (५१) तदा तदाकर्णं
 मन्त्रिणो भूमहेन्द्रं मगधेन्द्रं कथञ्चिदनुनीय रिपुभिः अताप्ये
 विन्ध्याटवीमध्येऽवरोधान् मूलबलरक्षितान् निवेशया-
 मासुः । (५२) राजहंसस्तु प्रशस्तवीतदन्यसैन्यसमेतः तीव्र-
 गत्या निर्गत्य अधिकरुषं द्विषं करोधु । परस्परबद्धवैरयोरितयोः
 शूरयोस्तदालोकनकौतूहलागतगगनचराश्चर्य्यकारणे रणे वर्त्त-

लुङि परस्परपदे सिचौ लुक् । 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेधः । देव
 हे राजन् । नास्ति उपायं प्रतिविधानं यस्य तेन तथोक्तेन । देवसहायेन देवता-
 लब्धसाहायेनेत्यर्थः । योद्धुं संयामावतारयितुं अरातिः शत्रुः आयाति आगच्छति
 तस्मादतएवेत्यर्थः । अस्माकं मानसानां युद्धमाहवम् साम्प्रतमिदानीं असाम्प्रत-
 मयुक्तम् । सहसा अतर्कितेन । दुर्गे दुःखेन गच्छत्येति दुरुपसर्गात् गमः ङः ;
 'केला' इति यस्य बहुभाषायां प्रसिद्धिः । संययः आलम्बनं क्रियतां विधीयतां
 देवेनेति शेषः । तैरमात्यैः बहुधा भूयोभूयः विज्ञापितोऽपि सनिर्वन्धमनुनीयतो-
 ऽपीत्यर्थः । अखर्व्वेण परिभूणेन गर्व्वेण मदेन विराजमानः स्थितः सन् तदाक्यं
 तेषामनुरोधं अकृत्यं कर्तुं मनुचितमिति अनादृत्य अनादरं कृत्वा प्रतिशुद्धमना
 युद्धं कर्तुं ममिलापौ 'तुमः काममनसोः' इति औपतिसूत्रेण तुमः मकारलोपः ।

(५१) श्रितोति । पितिकण्डः महेशः तेन दत्ता अर्पिता या शक्तिः गदे-
 त्यर्थः, सा एव सारी वलं यस्य स तथोक्तः । योद्धुमसां युद्धार्थिनां सैन्यानां
 अग्रीभूय अग्रसरो भूत्वा 'तु' काममनसोऽपि' इत्यनुस्वारलोपः । सामग्रीसमेतः
 सामग्रा उपायेन समेतः युक्तः अङ्कोशं अकटेनेत्यर्थः । प्रविवेश समुपाययौ
 आगतवान् इति यावत् ।

(५२) तदिति । तदा तस्मिन् काले तदाकर्णं तत् तादृशं वाक्यं आकर्ण्य
 युत्वा मन्त्रिणः सचिदाः भूमहेन्द्रं सुवः पृथिव्याः महेन्द्रः इन्द्रः राजा तम् । मगधेन्द्रं
 राजहंसं कथञ्चिदनुनीय कथञ्चिद्वयवेन प्रार्थेत्यर्थः । रिपुभिः शत्रुभिः असाध्यं
 प्रतिकारगर्हं दुर्गाहनीये इति यावत् । विन्ध्याटवीमध्ये विन्ध्यामाटवी वनं तस्याः
 मध्यं अन्तर्वर्तिनं तस्मिन् । अवरोधान् अन्तःपुरिकवर्गान् । मूलबलैः प्रधानसैन्यैः
 रक्षितं सदा सतर्केण रक्षितान्नित्यर्थः । निवेशयामासुः स्थापितवन्तः ।

माते जयाकाङ्क्षी मालवदेशरक्षी विविधायुधस्यैव्यन्तर्ध्वीक्षित-
समस्तुलितामरेश्वरस्य मगधेश्वरस्य तस्योपरि पुरारातिदत्तां
गदां प्राहिणोत् । निशितशरशतेन शकलीकृताऽपि सा
पशुपतिशासनस्य अवन्ध्यतया सूतं निहत्य रथस्थं राजानं
मूर्च्छितमकार्षीत् । (५३) ततो वीतप्रग्रहा अक्षतविग्रहा
बाह्वा रथमादाय दैवगत्या अन्तःपुरशरणं महारण्यं प्राविशन् ।
मालवनाथो जयलक्ष्मीसनाथो मगधराज्यं प्राज्यं समाक्रम्य
पुष्पपुरमध्यतिष्ठत् । तत्र हेतिततिहतिश्रान्ताः अमात्या दैवगत्या
अनुत्क्रान्तजीविता निशान्तवातलब्धसंज्ञाः कथञ्चिदाश्वास्य,

(५३) राजेति । प्रशस्तः अत्युत्कृष्टः ; वीतं गतं दैन्यं यस्मात् तत् तथोक्तं ;
प्रशस्तश्च वीतदैन्यश्च तादृशं सैन्यं तेन समेतः युक्तः । तीव्रा चासौ गतिरिति तथा
निर्गत्य वहिरागत्य अधिका प्रबली रुषास्य तम् । द्विषं शत्रुं रुरीध रीधितवान्,
'रुधिरावरणे' इति धातोः लिट् । परस्परं अन्योऽन्येन बद्धं यस्तं वैरं द्वेषं याभ्यां
तयोः । शूरयोः वीरयोः । तयोः आलोकने दर्शने यतू कौतूहलं कौतुकं तदर्थ-
मागता ये गगनचराः खिचराः तेषां आश्चर्यस्य विस्मयस्य कारणं हेतुः तस्मिन् ।
रणे युद्धे वर्त्तमाने प्रवृत्ते, जयमाकाङ्क्षते यः स तथोक्तः । मालवदेशस्य अवन्ति-
प्रदेशस्य रक्षी रक्षिता । विविधानां नानाप्रकाराणां आयुधानां अस्त्राणां, स्यैव्येण
स्थिरतया चर्यां गुरूपदिष्टानुरूपसेवाचालनमुपयोग इत्यर्थः । तथा अक्षितं युक्तं
यत् समरं तेन तुलितः समीकृतः अमरेश्वरः देवेन्द्रः येन तादृशस्य । तस्य
मगधेश्वरस्य राजहंसस्य उपरि सम्युखे ; पुरः दनुजः तस्य अरातिः शत्रुः शिवः
तेन दत्ता अर्पिता गदा स्वनामप्रेक्षित्वास्त्रविशेषः, तां प्राहिणोत् अक्षिपत् । निशिताः
तीक्ष्णाः ये शराः बाणास्तेषां निकरः समूहः तेन शकलीकृतो खण्डितेत्यर्थः,
सा गदा पशुपतिशासनस्य पशुपतिः शिवः तस्य शासनस्य निर्देशस्य अवन्ध्यतया
दुर्लभत्वेन सफलतयेत्यर्थः । सूतं सारथिं तल्लक्षणमाह मातुल्ये—“निमित्तशकुन-
ज्ञानो ह्यग्निचाविशारदः । स्वामिभक्तो महीत्साहः सर्वेषाञ्च प्रियंवदः । शूरय-
कृशविद्यय सारथिः परिकीर्तितः ॥” इति । निहत्य विनाश्य रथस्थं सन्दनोपरि-
गतं राजानं मगधेश्वरं मूर्च्छितं विगतचेतनं अकार्षीत् व्यधात् कृतवतीत्यर्थः ।
'दुष्कृष्करणे' इति धातोः लुङि रूपम् ।

राजानं समन्तादन्वीर्य्य अनवलोकितवन्तो दैन्यवन्तो देवी-
मवापुः । वसुमती च तेभ्यो निखिलसैन्यक्षितिं राज्ञोऽदृश्यत्
चाकर्ण्योद्दिग्ना शोकसागरमग्ना रमणीानुगमने मतिं
व्यधत् । (५४) 'कल्याणि ! भूरमणमरणमनिश्चितं किञ्च देवज्ञ-
क्रथितो मथितोद्धतारातिः सार्वभौमोऽभिरामो भविता सुकुमारः
कुमारस्त्वदुदरे वसति, तस्मादद्य तव मरणमनुचितम्' इति
भूषितभाषितैः अमात्यपुरोहितैः अनुनीयमानया तया क्षणं

(५४) तत इति । ततः अनन्तरम् । वीताः विगताः प्रयुक्ताः रश्मयः येषां
तादृशाः नियन्त्रभावादपद्यतवन्धनरज्जवः इति तात्पर्य्यम् । अक्षतः अत्रणं विषयः
शरीरं येषां ते तथोक्ताः । वाह्याः हयाः रथं खगामप्रसिद्धयानं आदाय गृह्येता
देवगत्या स्वेच्छाक्रमेण अन्तःपुरशरणं अन्तःपुरस्य 'राजागारस्थितयोषितानां शरणं
साधु । "शरणं गृह्येताः" इत्यमरः । महच्च तदरण्यं च इति द्वन्द्वः । प्राविशत्
प्रविष्टाः । मालवनाथः मालवेश्वरः जयलक्ष्मा विजयत्रिधा सनाथः सयुक्तः, प्राण्य
पुष्कलं प्रभूतमित्यर्थः । सर्भाक्रम्य वलिनायचीकृत्येत्यर्थः । पुष्पपुरं पुष्पपुरे अवि-
तिष्ठत् 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति अधिकरणे कर्मत्वम् । तत्र युद्धे द्वितीयां
अस्त्राणां ततयः समुदायाः तैर्हृतिस्ताडनं प्रहारस्तेन आन्ताः क्लान्ताः । "हृति-
स्यादायुधं ज्वाला सूर्यतेजःसु योषिति" इति मेदिनी । अमात्याः मन्त्रिणः देवगत्या
भाग्यवशेन अनुत्क्रान्तं अत्यक्तं औषितं प्राणाः येषां ते । निशयाः रजन्ताः
अन्तोऽवसानं तत् सत्वन्निवातः तेन मन्दं मन्दं वहनादतिशैत्येनेत्यर्थः, लक्ष्य
संज्ञाः प्राप्तचेतनाः ये ते । कथञ्चित् महतायामेन आश्रयं धैर्यावष्टम् कृत्वा
राजानं राजहंसं समन्तात् चतुर्दिक्षु अन्वीर्य्य अन्विष्य अनवलोकितवन्तः न दृष्टवन्तः ।
दैन्यं मनस्तापः तद्वन्तः दुःखिता इत्यर्थः । देवी राज्ञी "देवी कृताभिषेकायाम्
इत्यमरः । अवापुः लेभिरे प्राप्तवन्त इत्यर्थः । वसुमती महिषी तेभ्यः मन्त्रिण्य
निखिलां समस्तानां सैन्यानां क्षितिं नाशं राज्ञः राजहंसस्य अदृश्यत् अदृश्यं
आकर्ण्य श्रुत्वा उद्दिग्ना दैन्यपरिगता । शोक एव सागरः तस्मिन् मग्ना निमज्जित
रमणीतीति शिजन्तरमघातोः श्युः, रमणः वल्लभः तस्य अनुगमनं अनुमरणं तस्मिन्
मातं बुद्धिं व्यधत् अकरोत् क्रतवतीत्यर्थः ।

क्षणहीनया तु तूष्णीम् अस्थायि । (५५) अथाक्षरात्रे निद्रालौढ-
नेत्रे परिजने विजने शोकपारावारम् अप्पूरमुत्तर्तुम् अशक्तुवती
सेननिवेशदेशं शिःशब्दलेशं शनैः अतिक्रम्य यस्मिन् रथस्य
संसक्ततया तदानयनपलायनपरिग्रान्ता गन्तुम् अक्षमाः क्षमा-
पतिरस्थाः पथ्याकुलाः पूर्वमतिष्ठन्, तस्य निकटवटतरीः
शाखायां मृतिरेखायामिव क्वचित् उत्तरीयाङ्गेन बन्धनं मृति-
साधनं विरच्य मर्त्तुकामाऽभिरामा वाङ्माधुरोदूरीकृतकलकण्ठा-
कण्ठा सांशुकण्ठा व्यलपत्--(५६) 'लावण्योपमितपुष्प-

(५५) कल्याणोति । कल्याणि शुभलक्षणान्वितं, भूरमणस्य महीवल्लभस्य
भूपतेरित्यर्थः, सरणं अनियतं अभुवं किञ्च अन्यच्च देवं भाग्यं चिन्तयतीति देवज्ञः
ज्योतिःशास्त्रवेत्ता तेन कथितः उक्तः, मथितः विध्वस्तः उद्धतारातिः उत्कृष्ट-
शचुर्येण तथाविधः । सार्वभौमः सर्वभूयधिकारी ; अभिरामः नयनानन्दः भविता
भूगर्भी सुकुमारः पेशलः कुमारः राजदारुणः त्वदुदरे तपीजठरे वसति वर्त्तत इत्यर्थः ।
तस्मादतएव । अद्य सान्प्रतम् । सरणं जीवनविसर्जनं अशुचितं अयुक्तम् । इति
एतादृशैः भूषितं अलङ्कृतं विनयान्वितमिति यावत्तु भाषितं येषां तैः । अमात्याय
पुरोहिताय तेः अनुनोयमानया अनुरुद्धमानया तथा वसुमत्या क्षणं मुहूर्तं
'कालाध्वनीरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । क्षणहीनया क्षणेन उत्सवेन हीना
रहिता तथा निरुत्सववेत्यर्थः । तूष्णीं मौनं यथा तथा अस्थायि अवर्त्तते इत्यर्थः ।
'ठा गतिनिवृत्तौ' इति धातोः भावे लुङ् ।

(५६) अथेति । अथ अनन्तरं अक्षरात्रे निशेषे निद्रालौढनेत्रे निद्रयालौढे
आक्रान्ते नेत्रे लोचने यस्य तादृशे । परिजने सेवकवर्गे विजने जनशून्ये । शोक-
पारावारं शोकसागरं अपारं अश्रेयं पारयितुमशक्यं दुस्तरमित्यर्थः । उत्तर्तुं
पारङ्गन् अशक्तुवती अशक्ता । सेनाया निवेशः शिविरं तस्य देशं स्थानं तत्
तथोक्तम् । नास्ति शब्दानां लेशः सम्पर्कः यत्र तत्तथोक्तम् पुनैः मन्दं मन्दं अतिक्रम्य
निर्गत्य यस्मिन् वटपादपे रथस्य संसक्तस्य भावः तथा लग्नतया सान्द्रस्थित्या इत्यर्थः ।
तस्य राज्ञः आनयने यत् पलायनं तेन परिग्रान्ताः क्लान्ताः गन्तुं यातुं अधस्ताः
अशक्ताः । क्षमायाः धरित्र्याः पतिः भर्ता तस्य रथ्या रथवाहकाः वाहाः अश्वाः
इति यावत् । पथि वर्त्तन्ति आकुलाः व्याकुलाः, पूर्वं यथा तथा अतिष्ठन् अधो-

सायक ! भूनायक ! भवानेव भाविन्यपि जन्मनि वल्लभो भवतु इति । तदाकर्ण्य नोद्धारकरकिरणनिकारसम्पर्कलब्धा-
 ऽवबोधो मागधोऽगधरुधिरचिरचरणनष्टवेष्टः स देवीवाक्य-
 मेव निश्चिन्वानस्तन्वानः प्रियवचनानि शनैः तामाह्वयत् । सा
 ससम्भ्रमम् आगत्याऽमन्दहृदयानन्दप्रफुल्लवदनारविन्दा तमुपो-
 षिताभ्याम् इव अनिमेषिताभ्यां लोचनाभ्यां पिबन्ती विकस्वरेण
 स्वरेण पुरोहितामात्यजनमुच्चैः आह्वय तेभ्यः तमदर्शयत् । (१)

वर्तन्तेत्यर्थः । निकटे समीपे यः वटतरुः वटपादपः तस्य शाखायां वृक्षावयवविशेषे
 ष्टि रेखायामिव सृतेः मरणस्य रेखायामिव चिह्नरूपायामिव पाशरूपत्वात्
 तस्यास्तच्चिह्नरूपत्वम् । क्वचित् कुचचिह्ने इत्यर्थः । उत्तरीयस्य प्रावारस्य अङ्गेन
 अर्धभागेन वस्त्रं रज्जुं ष्टिसाधनं वधसाधनयोग्यं विरच्य कृत्वा भर्तुं कामी यस्याः
 सा तथोक्ता । अभिरामा मनोज्ञा सुन्दरीत्यर्थः । वाचां माधुरी माधुर्यं यथा
 दूरोक्ततः तिरस्कृतः कलकण्ठायाः कीकिलायाः कण्ठी यथा तादृशी । अशुभिः सप्त
 साशु तैः पूर्यः कण्ठी यस्याः सा तथोक्ता व्यलपत् अरोदीत् क्रन्दितवतीत्यर्थः ।

(५७) लावण्येति । लावण्येन सौन्दर्येण उपमितः तुलितः पुष्पसायकः
 मदनः येन तदामन्त्रणम् । भुवः पृथिव्याः नायकः नेता तस्य सम्बुद्धिः । भवानेव
 त्वमित्यर्थः । भाविन्यपि आगामिन्यपि जन्मनि उत्पत्तौ वल्लभः प्रियः भर्तेति यावत्,
 सवलिति प्रार्थनायां लोट् । तत् ताड्यं कृत्स्नरवमित्यर्थः, आकर्ण्य श्रुत्वा नोद्धारस्य
 तुषारकणस्य चन्द्रस्येत्यर्थः, किरणनिकाराणां मयूखसमूहानां सम्पर्केण लब्धः प्राप्तः
 अवबोधः संज्ञा येन तथाभूतः, मागधो मगधेश्वरः अगाधं अपरिमितं यत् रुधिराणां
 अष्टगां चिरचरणं बहुकालावपतनं तेन नष्टा चेष्टा यस्य तथोक्तः । स राजा
 देव्याः महिष्याः वाक्यं एव कण्ठस्वरमित्यर्थः । एव अवधारणे । “सुरेवन्तु
 पुनर्वै वेत्यवधारणवाचकाः” इत्यमरः । निश्चिन्वानः निश्चयं कुर्वन्, तन्वानः
 विचारयन् सद्बु इति यवत्, प्रियवचनानि मनीसुग्धानि वाक्यानि शनैः अद्रुतं
 तां राज्ञी आह्वयत् आवाहयामास “हृतिराकारमाह्वानम्” इत्यमरः । सा वसुमतौ
 ससम्भ्रमं सत्वरं आगत्य राजसमीपमितिशेषः । अमन्दोऽदुष्टः हृदयानन्दः चित्त-
 सन्तोषकारी अमन्दथासो हृदयानन्दश्चेति तथोक्तः, तेन प्रफुल्लं सम्यक् विकशितं
 प्रसन्नमित्यर्थः, वदनारविन्दं सुखपत्रं यस्याः सा तथोक्ता । तं राजानं उपोषिताभ्यां

राजा निठिलतटच्छ्वितनिजचरणाम्बुजैः प्रशंसितदैव-
माह्वितैः अमात्यैः अभाणि—‘देव ! रथ्यचयः’ सारथ्यऽपगमे
रथं रभसात् अरथ्यमनयत्’ इति । ‘तद् निहतसैनिकग्रामे
संग्रामे मालवपतिना अराधितपुरारातिना प्रहितया गदया
दयाहीनेन ताडितो मूर्च्छाम् आगत्याऽत्र वने निशीथपवनेन
बोधितोऽभवम्’ इति महीपतिः अमात्यान् अकथयत् (५८) ।
ततो विरचितमहेन मन्त्रिनिवहेन विरचितदैवाऽऽनुकूलेन
कालेन शिविरमानोयापनीताशेषशत्रो विकसितनिजाननार-
विन्दो राजा सहसा विरोपितव्रणोऽकारि । विरोधिदैव-
धिकृतपुरुषकारो दैन्यव्याप्ताकारो मगधाधिपतिः अधिकाधिः
अमात्यसंमत्या मृदुभाषितया वसुमत्या मत्या कलितया

जातीत्कण्ठाभ्यामित्यर्थः । अनिर्मेषिताभ्यां स्यन्दनरहिताभ्यां लोचनाभ्यां नेत्राभ्यां
पिबन्तो दर्शयन्तीत्यर्थः । विक्खरेण ईषदुश्चेन खरेण रवेण पुरोहिताः पुरुषसः
अमात्राः मन्त्रिणः तेषां जनः तं उच्चैः तारखरेणेत्यर्थः, आह्वय आकार्य तैभ्यः
पुरोहितादिभ्यः, अत्र क्रियायोगे चतुर्थी । तं राजानं अदर्शयत् अवलीकयत् ।

(५८) राजेति । निठिलतटेन नलाटस्थलेन च्छ्वितं पृष्ठं निजचरणाम्बुजं
आत्मचरणपद्मं यैः तथोक्तेः । प्रशंसितं स्तुतं देवमाह्वयं महिमा यस्य अमात्रैः
मन्त्रिभिः अभाणि अवादि भणधातोः कर्मणि लुङ् । देव हे राजन्, रथ्यचयः
रथ्यानां अश्वानां चयः समूहः सारथेः नियन्तुः अपगमे नाशे रथं स्यन्दनं रभसात् वेगात्
अरथ्यं वनं अनयत् प्रापयत् ‘यौ प्रापने’ इतिधातोः लङ् रूपम् । तत्र संग्रामे
निहताः विनष्टाः सैनिकाः योधाः तेषां ग्रामः समूहः यस्मिन् तथाभूते संग्रामे आह्वे
मालवपतिना मानसारिण आराधितः परितोषितः पुरारातिः शत्रुः येन तेन,
प्रहितया प्रेरितया गदया, दयया कृपया हीनः शून्यः तेन । ताडितः प्रहितः मूर्च्छां
विचेतनां आगत्य समित्य अत्र परिदृश्यमाने वने अरथ्ये निशीथपवनेन निशावायुना
बोधितः जागरितः संज्ञालब्ध इत्यर्थः । इति इत्यन्तं यावत् महीपतिः राजहंसः
अमात्यान् सचिवान् अकथयत् न्यवेदयत् । कथनार्थधातूनी द्विकर्मकत्वात् इति,
अमात्यामिति कर्मद्वयम् ।

ज्ञ समबोधि—(५६) देव ! सकलस्य भूपालकुलस्य मध्ये तेजोवरिष्ठो गरिष्ठो भवानद्य विन्ध्यवनमध्यं निवसतीति सलिलबुद्बुदसमाना विराजमाना सम्पत् तडिहतेव सहसा एव उदेति विनश्यति च, तन्निखिलं देवायत्तमेवाऽवधार्य कार्यम् । किञ्च पुरा हरिश्चन्द्ररामचन्द्रमुख्या महोन्द्रा ऐश्वर्योपमितमहेन्द्रा देवतन्त्रं दुःखयन्त्रं सम्यगनुभूय पश्चादनेककालं निजराज्यम् अकुर्वन् । तच्चदेव भवान् भविष्यति, कञ्चन कालं विरचितदैवसमाधिः तिष्ठतु तावदिति' (६०) ।

(५६) तत इति । ततः अनन्तरं विरचितः अनुष्ठितः कृत इत्यर्थः । महः पूजा सत्कारः इति यावत्, येन उत्सवमनुष्ठिता इत्यर्थः । मन्त्रिणां निवहः समूहः तेन विरचितं कृतं देवानुकूल्यं देवानुष्ठानं येन तेन । कालेन समयेन विरचितं कटक् सैन्यनिवासस्थानमिति यावत् आनीय प्रापयित्वेत्यर्थः । अपनीतं अपसारितं गावात् अश्वेषं बह्वनीतार्थः, शल्यं शङ्खः यस्य ताडनः । विकसितमुत्फुल्लं निजस्य सः स आननारविन्दं सुखकमलं यस्य तथोक्तः । राजा राजहंसः सहसा शीघ्रं विरोपिताः चिकित्सिताः व्रङ्गाः यस्य सः, शीघ्रतश्चतदेश इत्यर्थः । अकारि व्यधायि कृत इत्यर्थः, 'डुकृञ्कारणे' इति धातोः कर्मणि लुङ् । विरोधिना प्रतिकूलेन देवेन भाग्येन धिक्कृतः पराकृतः पुरुषकारः पराक्रमः यस्य, तथोक्तः । दैव्येन परभिवदुःखेन व्याप्तः आकारी यस्य तथाविधः मगधाधिपतिः मगधेश्वरः, अधिका प्रवला आधिः मनीष्यथा यस्य स तथोक्तः । अत्रान्तं दुःखितमना इत्यर्थः । अमात्यानां मन्त्रिणां संमतिः अभिमतिः तथा, स्तु दुःखमलं भाषितं यस्यास्तथा वसुमत्या राज्ञा मत्या प्रज्ञया कलितया युक्तया प्रज्ञाप्रेरितयेत्यर्थः । समबोधि अवगाप्ति समाश्वासित इत्यर्थः । 'बुध अवर्गमने' इति धातोः कर्मणि लुङ् ।

(६०) देवेति । देव हे महाराज, सकलस्य समुदयस्य भूपालानां कुलं हृदं तस्य, मध्ये अन्तरे तेजसा वीर्येण वरिष्ठः श्रेष्ठः, अतिशयेन गुरुः गरिष्ठः, भवान् त्वं अद्य अधुना विन्ध्यवनमध्यं विन्ध्यनामवनं तस्य मध्यं निवसति अध्यासे इति एवं सलिलस्य जलस्य बुद्बुदः वारिष्कोटः तत्समाना तत्सदृशी विराजमाना प्रकाशमाना सम्पत् श्रीः तडिहता विद्युदेव सहसा सपदि एव निश्चित उदेति दुक्पथीयाति, विनश्यति तिरोभवति । तत् तस्मादत एवेत्यर्थः, निखिलं सर्वं

ततः संकुलसैन्यसमन्वितो राजहंसस्तपोविभ्राजमानं वामदेव-
नाम्नां तपोधनं निजाभिलाषाऽवाप्तिसाधनं जगाम । तं प्रणम्य
तेन कृतातिथ्यस्तुत्यै कथितकथ्यः तदाश्रमे दूरीकृतश्रमे कच्चन
कालमुषित्वा निजराज्याऽभिलाषौ मितभाषी सोमकुलावतंसो
राजहंसो मुनिम् अभाषत—‘भगवन् ! मानसारः प्रबलेन
दैवबलेन मां निर्जित्य मङ्गोर्ग्यं राज्यं चाऽनुभवति । तद्वदहं
मपि उग्रं तपो विरच्य तम् अरातिम् उन्मूलयिष्यामि लोक-
शरण्येन भवत्कारुण्येनेति नियमवन्तं भगवन्तं प्राप्नवम्’
इति (६१) । ततस्त्रिकालज्ञः तपोधनो राजानम् अवोचत्—

दैवायत्तं अदृष्टाधौनं अवधार्यं निर्णेतव्यं कार्यं करणीयम् । किञ्च अवान्तरे ।
“किञ्चारम्भे च साकल्ये प्राक्पूर्वस्मिन्नवान्तरे” इति मेदिनी । पुरा प्राक् हरिश्चन्द्र-
रामचन्द्र इति प्रसिद्धसूर्यवंशीयराजानाम् एतौ मुख्यौ येषां ते तथोक्ताः, महीन्द्राः
भूपालाः ऐश्वर्येण सम्पदा उपमितः तुलितः महेन्द्रः चन्द्रः दैः तथाविधाः । देवतन्त्रं
दैवचालितं भाग्यायत्तमित्यर्थः । दुःखयन्त्रं दुःखराशिं सम्यक्साकुल्येन अनुभूय
लब्धेत्यर्थः, पथात् दुःखभोगानन्तरं अनेककालं दोर्घदिक्कं निजराज्यं खराष्ट्रं अकुर्वन्
अशासुरित्यर्थः । तद्वदेव तेषां रामचन्द्रादीनां वत् इव “वद्वा यथा तथैवेवं साम्ये”
इत्यमरः । एव निश्चये । भवान् देवः भविष्यति, रामचन्द्रादयो भूपाः यथा-
कथञ्चित् कालं दुःखमनुभूय पथात् आश्रितं सुखं लेभिरे तथा भवानपि सुखं
लप्स्यत इति भावः । कच्चनकालं समयं तावत् शब्दयोगेनात्र द्वितीया । विरचितः
अनुष्ठितः देवः देवीद्देश्यकः समाधिः ध्यानं, येन । गता आधिः पीडा यस्य स
तथोक्तः । तिष्ठतु वर्त्तस्वेत्यर्थः ।

(६१) ततः तदनु सकलैः सैन्यैः समन्वितः युक्तः राजहंसः मगधेश्वरः, तपसा
विभ्राजमानं दीप्यमानं वामदेवनामानं तन्नामधेयं तपः एव धनं यस्य तम् । निजस्य
आत्मनः अभिलाषस्य वैरसाधनरूपमनोरथस्य अवाप्तेः सिद्धेः साधनं उपायभूत-
मित्यर्थः, तदनुग्रहेणैव अरातिजयो भवितेति तात्पर्यम् । जगाम ययौ गत-
गतिमित्यर्थः । तं वामदेवं प्रणम्य नमस्कृत्वा तेन वामदेवेन कृतमातिथ्यं यस्य स
तथोक्तः । तस्याविति क्रियायोगं चतुर्थी । कथितं उक्तं कथ्यं कथयितुयोग्यं
सर्व्वं येन तादृशः । तस्य वामदेवस्य आश्रमः तच्चिन् । दूरीकृतः अपसारितः श्रमः

‘सखे ! शरीरकार्श्यकृारिणा तपसा अलम् । वसुमतौर्गर्भस्य
सकलारिपुकुलमर्दनो राजनन्दनो नूनं सन्धविश्रयति । कञ्चनकालं
तूष्णीमास्व’ इति । गगनचारिण्या वाण्याऽपि ‘एतत्सत्य’मिति
तदैवावोचि । राजाऽपि मुनिवाक्यमङ्गीकृत्याऽतिष्ठत् (६२) ।
ततः सम्पूर्णगर्भदिवसा वसुमतौ शुभमुद्भूते सकललक्षण-
लक्षितं सुतमसूत । ब्रह्मवर्चसेन तुलितवेधसं पुरोधसं पुरस्कृत्य
कृत्यवित् महौपतिः कुमारं सुकुमारं जातसंस्कारेण बाला-

क्षान्तः यस्मिन् तादृशे । कञ्चनकालं कति दिनमित्यर्थः । उषित्वा वाचं कृत्वा
निजमात्मनः राज्यं राष्ट्रं तं प्रति अभिलाषां लालसां विद्यते इति णिन् । मितं
पर्याप्तं भाषणमस्येतीन् । सोमस्य चन्द्रस्य कुलं वंशं तस्य अवतंसः शिरीभूषणभूत
इत्यर्थः, राजहंसः नगधपतिः मुनिं वामदेवं अभाषत अब्रवीत् वचमानवचनमिति
शेषः । भगवन् हे स्मृतिधर, तथाह—“देवाय लिङ्गिनश्चैव नानास्मृतिधराय वै ।
भगवान् इति ते वाच्याः पुरुषाः स्त्रिय एव च ॥” इति । मानसारः अवन्तिपतिः
प्रवर्त्तेन प्रभूतवलवता दैववर्त्तेन दैवसहायेन मां निर्जित्वा पराभूय सत्भीग्यं मया
भीग्यं भोक्तव्यं ‘भोऽन्यं भवे’ इति जकारस्य गकारः । राज्यं राष्ट्रं अनुभवति
भुङ्गते इत्यर्थः । तद्वत् तस्मै तुल्य इत्यर्थः । उग्रमुत्कटं तपः देवताराधनरूप-
मित्यर्थः । विरच्य कृत्वा तं मञ्जेतारं अरातिं शत्रुं उन्मूलयिष्यामि उन्मूलयितु-
मुद्यतोऽस्मि । लोकाणां शरणे रचणे साधु तेन । “शरणं गृह्णन्ति चोः” इति
मेदिनी । भवतः कारुण्यं दया तेन । इति हेतोः नियमवन्तं व्रतिनं भगवन्
षडैश्वर्यशालिनं आप्नवम् अलम् ।

(६२) तत इति । ततःपरम् । त्रिकालज्ञः त्रिभूतभविष्यदवशमानकालं
जानातीति जनेर्देः । तपोधनः तापसः राजानं राजवाहनं अवीचत् अभाषिष्ट
‘वच भाषणे’ इति धातोः लुङि रूपम् । सखे इति राज्ञः अत्रातिदरसूचकं
सन्नुद्धिः । शरीरस्य कायस्य कार्श्यं कशंस्य भावः तत् करोतीति तेन, तपसा
तपानुष्ठानेन अत्र ‘अर्थ’ किमित्यर्थः । अलं शब्दयोगेनात्र द्वितीया । “अलं भूषण-
पर्याप्तिवारणेन निरर्थके” इति मेदिनी । वसुमत्राः महिष्याः गर्भः तस्मिन्
तिष्ठतीति स्थाधातोः कः । सकलानां रिपूणां शत्रूणां कुलं गोत्रं तत्मर्दनः
घर्षणकारोत्यर्थः । नन्दयति प्रीतिं जनयतीति नन्दनः पुत्रः राज्ञो नन्दनः राज-
नन्दः । नूनं निश्चितम् “नूनं तर्कोऽधेनिश्चये” इत्यमरः । भविष्यति जनयि-

लङ्कारेण च विराजमानं राजवाहननामानं व्यधत्त (६३) ।
तस्मिन्नेव काले सुमृत्तिसुमन्त्रसुमित्रसुश्रुतानां मन्त्रिणां प्रमत्ति-
मित्रगुप्तमन्त्रगुप्तविश्रुताख्या महदभिख्याः सूनवो नवो-
द्यदिन्दुरुचयः चिरायुषः समजायन्त । राजवाहनो मन्त्रि-
पुत्रैरात्ममित्रैः सह बालकैलिम् अनुभवन्नवर्द्धत (६४) ।

प्रतीत्यर्थः । कश्चन कालं समथं तूष्णीं मौनं आस्य तिष्ठेत्यर्थः । 'आस उपवेशने'
इति धातोः लोट् स्वरः । गगने आकाशे चरति गच्छतीति गगनचारी अशरीरी
तस्य स्त्रिया तथा तथोक्ताया वाण्या वाचा, अपि समुच्चये, एतत् महाद्वयत्वं वच इत्यर्थः ।
सत्यं यथार्थमिति तदा तस्मिन् काले अवोचि अभापि । वृधातोः कर्त्तृणि लुङि
रूपम् । राजा राजहंसः सुनिवाक्यमङ्गीकृत्य परमार्थेन स्वीकृत्येत्यर्थः । अतिष्ठत्
तद्दिनमपेक्षते स्मृतिभावः ।

(६३) तत इति । ततः अनन्तरम् । संपूर्णाः परिपूरिताः गर्भस्य भ्रूणस्य
दिवसाः दिनानि यस्याः सा तथोक्ता । वसुमती राजमहिषी शुभसुहर्षे मङ्गला-
न्विते क्षणे सकलैः लक्षणैः लक्षणाक्रान्तैः लक्षितं युक्तं सुतं जनयं अमृतं प्रसूयवती
'पूङ् प्राणिगर्भविमीचने' इति धातोः लङि रूपम् । ब्रह्मवर्द्धसेन ब्रह्मतेजसा तुलितः
समोक्तः वेषाः धाता येन तथोक्तम् । प्ररोधसं पुरोहितं पुरस्कृत्य अग्रे कृत्वा
कृत्यं कर्त्तव्यविषयं वेत्तीति विदः क्षिप्, मद्भोपतिः राजा कुमारं बाह्यं सुकुमारमति-
पेशलं जातसंस्कारेण अपत्यजननान्तरानुष्ठितसंस्कारेण बालालङ्कारेण बालार्हैः
भूषणैश्च विराजमानं विशेषेण शोभमानं राजवाहननामानं एतन्नामकरणं व्यधत्त
अकरोत् कृतवानित्यर्थः ।

(६४) तस्मिन्निति । तस्मिन्नेव काले राजपुत्रजननसमये सुमृत्ति-सुमन्त्र-सुमित्र-
सुश्रुत इत्यभिधेयानां मन्त्रिणां सचिवानां यथाक्रमेण प्रमत्ति-मित्रगुप्त-मन्त्रगुप्त-विश्रुता
इति आख्याः नामानि येषां ते तथोक्ताः । मुह्यभिख्या महती अभिख्या शोभा येषां
ते तथोक्ताः । "अभिख्या नामशोभयोः" इत्यमरः । सूनवः पुत्राः नवः नूतनः उद्यन्
उदगच्छन् य इन्दुः चन्द्रः तस्य रुचिरिव रुचिर्येषां तथाभूताः प्रथमोदितविष्णुनिभा
इत्यर्थः । चिरायुषः दीर्घायुषन्तः समजायन्तप्रादुरभवन् । राजवाहनः राज-
कुलीरः मन्त्रिपुत्रैः सचिवतनयैः आत्ममित्रैः स्वबन्धुभिः सह बालकैलिं बाल्यक्रीडां
अनुभवन् परमार्थेनाङ्गीकुर्वन्नित्यर्थः । अवर्द्धत वृद्धिमलभतेत्यर्थः ।

उपहरवमौत्यक्तिकथः ।

अथ कदाचिदेकेन तापसेन रसेन राजलक्षणविराजितं कञ्चित् नयभानन्दकरं सुकुमारं कुमारं राज्ञे समर्प्य अवीचि-
 'भूवल्लभ ! कुशसमिदानयनाय वनं गतेन मया काचित्
 अशरण्या व्यक्तकार्पण्या अशु भुञ्जन्ती युवती विलोकिता ।
 'निर्जने वने किं निमित्तं रुद्यते त्वया' इति पृष्टा सा क-
 सरोरुहैः अश्रूणि प्रभृज्य सगद्गदं मामवोचत् (१) -- 'सुने !
 लावण्यजितपुष्पसायके मिथिलानायके कीर्तिव्याप्तसुधर्मणि
 निजसुहृदो मगधराजस्य सीमन्तिनीसीमन्तमहोत्सवाय पुत्र-
 दारसमन्विते पुष्पपुरमुपेत्य कञ्चन कालमधिवसति, समारा-
 धितगिरीशो मालवाधीशो मगधराजं योद्धुमभ्यगात् । तत्र
 प्रख्यातयोरितयोरसंख्ये संख्ये वर्त्तमाने, सुहृत्साहाय्यकं कुर्वाणो

(१) अथेति । अथ अनन्तरम् । कदाचित् एकस्मिन् समये तापसेन सुनिभा
 रसेन रागेण राजानं प्रत्यक्षदृष्टेर्लब्धः । "रसी गन्धरसे स्वादि चित्तादौ विप्र-
 रागयोः" इति विश्वः । राजलक्षणविराजितं तल्लक्षणयुक्तं कञ्चित् कमलि-
 नयनानन्दकरं चक्षुरभिरागं सुकुमारं लावण्ययुक्तं कुमारं बालं राज्ञे राजहंसाय
 समर्प्य दत्त्वा अवीचि अभाषि वचः कस्मैश्चि लुङ् । भुवः पृथिव्याः वल्लभः पति-
 तस्य सम्बोधनम् । कुशाय त्समिधय तेषामानयनं ग्रहणं तस्यै । नास्ति अशरण्या
 रक्षिता यस्याः सा तथोक्ता । "अशरण्यां गृहहरक्षित्रीः" इत्यमरः । निराश्रया
 इत्यर्थः । व्यक्तं प्रकटितं कार्पण्या दैन्यं यया सा तथोक्ता । अशु नेतास्व सुचन्ती
 त्यञ्जन्ती, अथ तृदादित्वेन पाक्षिकी जुम् । युवती तरुणी तथा च स्मृतिः-
 "आषोडशाब्दं बाला स्याद् द्वाविंशत् तरुणी मता" विलोकिता संदृष्टा । निर्जनं
 जनसमगमरहितं वने अरण्ये किं निमित्तं कथं कस्मात् कारणादित्यर्थः । रुद्यते
 क्रन्दते अश्रूणि मुच्यते इत्यर्थः । इति एवं पृष्टा जिज्ञासिता सा युवती क-
 सरोरुहैः करादेव सरोरुहे कमले ताभ्यां अश्रूणि चक्षुर्जलानि प्रमृज्य रुन्ध्री
 अव्यक्तं गदतीति गर्दः कः, तेन सह वर्त्तमानं यथा तथा सां तापसं अवीचि
 अर्पयत् ।

निजबले सति । विदेहे विदेहेश्वरः प्रहारवर्मा जयवता
रिपुणाभिगृह्य कारुण्येन पुण्येन विस्मृतोऽहतावशिषेण शून्येन
सैन्येन सह स्वपुरगमनम् अकरोत् (२) । ततो वनमार्गेण दुर्गेण
गच्छन्नधिकबलेन शत्रुबलेन रभसात् अभिहन्यमानो मूल-
बलाभिरक्षितावरोधः सः पलायिष्ट (३) । तदीयाऽर्भकयो-

(२) सुने इति । सुने हे तापस, लावणेन सौन्दर्येण जितः पराभूतः
पुष्पसायकः कामः येन तस्मिन् तथीकृते । लावण्यलक्षणमप्याह—“सुक्ताफलेषु
कायायास्तारलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिच्छीयते ॥” इति ।
मिथिलायाः तदाख्यजनपदस्य नायकः नेता तस्मिन् तथीकृते । कीर्त्यां व्याप्ता
आक्रान्ता सुधर्मा देवसभा येन तस्मिन् । सु श्रीमनो धर्माऽस्यामिति बहुव्रीहौ धर्मस्य
धर्मन् इति पुरुषोत्तमः । निजमुद्ददः स्वमित्रस्य मगधराजस्य मगधपतेः सीमन्तिनी
नारी तस्याः सीमन्तः संस्कारभेदः, तथा च स्मृतिः—“षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः” इत्युक्ते
गर्भाधिके षष्ठेऽष्टमे मासि कर्त्तव्ये कर्मणि सीमन्ती बौद्धव्यः । तदर्थं महीत्ववः
तस्मै । पुनश्च दाराय तैः समन्विते युक्ते पुष्पपुरं तदाख्यनगरे उपेत्य आगत्य कञ्चन-
कालं कतिदिनं ‘उपन्वध्याङ्गवसः’ इति कर्मत्वम् । अधिवसति अध्याले । समाराधितः
सम्यक् तोषितः गिरीशः शिवः येन सः । माखवाधीशः मूलनसारः मगधराजं चन्द्रहंसं
योद्धुं युद्धाय अभ्यगात् अभ्यगमत् यातवानित्यर्थः । तत्र युद्धे प्रख्यातयोः प्रसिद्धयोः
एतयोः मगधराजविदर्भराजयोः असंख्ये संख्यारहिते ‘संख्यातुमशक्ये’ इत्यर्थः ।
संख्ये संग्रामे “एकत्वादौ विचारे च संख्या क्लीबन्तु संयोगे” इति रुद्रः । वर्त्तमाने
प्रवृत्ते सति सुहृत्साहाय्यकं सुहृदः मित्रस्य साहाय्यमेव साहाय्यकं स्वार्थे कप् ।
कुर्वाणः विदधन् निजबले स्वसैन्ये, विदेहे देहशून्ये विनष्टे सति इत्यर्थः ।
विदेहेश्वरः मिथिलापतिः प्रहारवर्मानामा जयवता विजयिना रिपुणा शत्रुणा
मानसारेण अभिगृह्य धृत्वा कारुण्येन दग्धवत्तया पुणेन शुभाह्वयवशेन विस्मृतः
परित्यक्तः हतावशिषेण युद्धावशिष्टेन शून्येन विनष्टप्रायेण सैन्येन हस्ताद्यादि-
समूहेनेत्यर्थः । सपुरं निजं नगरं तस्मिन् गमनं यागं अकरोत् व्यदधात्
कृतवानित्यर्थः ।

(३) तत इति । ततः ततः परम् । वनमार्गेण अरण्यापथेन दुर्गेण दुः दुःखेन
गन्तुं शक्यः तेन तथीकृतेन । गच्छन् अटन् अधिकं बलं यस्य तेन । शत्रुः पौष्टकाः
क्षेत्रविशेषा इत्यर्थः । “पुलिन्दः पद्मशत्रुः पौष्टकः” इत्यजयः । तेषां बलं हेन्यं

यमजयोः धात्रीभावेन परिकल्पिताहं मददुहिताऽपि तीव्र-
 गतिं भूपतिम् अनुगन्तुमक्षमे अभूव । तत्र विवृतवदनः
 कोऽपि रूपी कोप इव व्याघ्रः शीघ्रं साम् आघ्रातुम् आगत-
 वान् । भीता अहम् उदग्रग्राव्णि खलन्ती पथ्यपतम् ।
 मदीयपाणिभ्रष्टो बालकः कस्यापि कपिलाश्वस्य क्रोडम्
 अलीयत (४) । तच्छ्वाऽकर्षिणोऽमर्षिणो व्याघ्रस्य प्राणात्
 बाणो बाणासनयन्त्रमुक्तोऽपाहरत् । विलोलाऽलको बालको
 ऽपि शबरैः आनीय कुत्रचिदुपानीयत । कुमारमपरमुद्वहन्ती
 मम नन्दिनी कुत्र गता न जाने । साऽहं मोहं गता केनापि
 कृपालुना गोपालेन खकुटीरमावेश्य विरोपितव्रणाऽभवम् (५) ।

तेन । रभसात् वेगेन अभिहन्यमानः आक्रमन्, अभि हनधातोः कर्मणि शानच्
 मूलानि प्रधानानि बलानि सैन्यानि तैः अभिरक्षितः परिपालितः अवरोधः अन्तः
 पुरिकावर्गः यस्य तथाभूतः । स प्रहारवर्मा पलायिष्ट अन्तरगात् अन्तर्दधे इत्यर्थः ।
 परा पूर्वकस्य 'अधगतौ' इति धातोः 'उपसर्गस्यायातौ' इत्यनेन रस्य लः ।

(४) तदीयेति । तस्य प्रहारवर्मणः इमौ तदीयौ अर्भकौ बालकौ तयो-
 "अर्भकः कथितो बाले" इति मेदिनी । यमजयोः यमयोः धात्र्याः उपमातुभा-
 स्तेन परिकल्पिता नियुक्ता अहं, मम दुहिता कन्यापि तीव्रगतिं तीव्रा द्रुत-
 गतिर्यस्य तम्, लरितगतिमित्यर्थः । भूपतिं राजानं अनुगन्तुं पयात् यातुं अचमे
 अयुग्ये अभूव आवा मिति श्लेषः । तत्र तस्मिन् समये विवृतवदनः विस्फुरित-
 मुखः । रूपी मूर्त्तिमान् कोपः क्रोधः इव व्याघ्रः शार्ङ्गलः शीघ्रं, भलं वा
 धात्रीं आघ्रातुं आक्रमितुं आगतवान् समुपस्थितः । भीता वासिष्ठा
 उदग्रग्राव्णि उद्वहन् क्रोडं कर्षितो लिखितम् अयं यस्य तादृशी यो यावा प्रस्तरः तस्मिन्
 "यावाणो शैलपाषाणौ" इत्यमरः । खलन्ती पतन्ती पथ्यपतम् पथ्यशीतम्
 मदीयपाणिभ्रष्टः मम हस्तात् पतितः बालकः अर्भकः । कपिलाश्वस्य म-
 गोशरीरस्य क्रोडं अहं अलीयत प्राविशत् ।

(५) तच्छ्वेति । तच्छ्वाकर्षिणः तस्याः गीः श्वस्य सृतशरीरस्य आघाति-
 अमर्षिणः कोपपरित्यक्तस्य व्याघ्रस्य शार्ङ्गलस्य प्राणान् असून् बाणः शरः बाणासन-
 यन्त्रमुक्तः बाणासनं धनुः तदेव यन्त्रं तस्मात् मुक्तः खलितः, अपाहर-

ततः स्वस्थीभूय भूयः क्षामर्तुः अन्तिकमुपतिष्ठासुः असहाय-
तया दुहितुरनभिज्ञीततया च व्याकुलीभवामि' इत्यभिदधाना
एकाकिन्यपि स्वामिनं गमिष्यामि' इति उक्त्वा सा तदैव
निरगात् । अहमपि भवन्निचय विदेहनाथस्य विपन्नमित्तं
विषादमनुभवन् तदन्वयाद्भूरं कुमारमन्विष्यन् तदैकं
चण्डिकामणिसन्दिरं सुन्दरं प्रागाम् (६) । तत्र सन्ततमेवंविध-
विजयसिद्धये कुमारं देवतोपहारं करिष्यन्तः किराता 'महीरुह-
शाखाविलम्बितम् एनम् असिलतया वा, सैकततले खनन-
निक्षिप्तचरणं लक्ष्मीकृत्य शितशरनिकरेण वा, अनेकचरणैः
पलायमानं कुक्कुरबालकैर्वा दंशयित्वा संहनिष्यामः' इति

प्रागुक्तात् गृहीतवानित्यर्थः । विलीलायञ्जला अलकाः चूर्णकुन्तलाः चुद्रकेशा
इत्यर्थः, यस्य तथाभूतः बालकः कुमारः अपि समुच्चये । भूवरैः किरातैः आनीय
गृहीत्वा कुत्रचित् अनिर्दिष्टे स्थाने उपानीयत आगच्छत । अपरं अन्यं कुमारं
बालकं उदहन्ती उदगृह्णन्ती मम नन्दिनी तनया कुत्र अनिर्दिष्टे देशे गता
याता न जाने न वेद्मि अहमिति शेषः । साहं यासीं अवस्थान्तरं गता सित्यर्थः ।
मोहं मूर्च्छां गता याता केनापि केचन कृपानुनः दयाप्रवणेन गोपालकेन
गोरचकेण स्वकुटीरं निजावासं आवेक्ष्य गमयित्वा विरोपिताः तिरोहिताः व्रणाः
चतानि यस्याः सा अभवम् । गोरचकयन्त्रेणाक्षतशरीरा यातेत्यर्थः ।

(६) तत इति । अलस्था स्वस्थाम्वा स्वस्थीभूय । भूयः पुनः क्षामर्तुः उपतेः
मिथिलेश्वरस्य अन्तिकं समीपं उपतिष्ठासुः उपस्थातुमिच्छुः असहायतया सहाय-
शून्यत्वेन दुहितुः तनयाया अनभिज्ञाततया तदुद्देशमज्ञाततया व्याकुलीभवामि
उत्काण्डताम्, व्याकुलीत्यत्र अभूततद्भावाद्येन द्विः । इति एवं अभिदधाना
कथयन्ती, एकाकिन्यपि सहायरहितापि स्वामिनं प्रभुं गमिष्यामि यास्यामि । इति
एवम् उक्त्वा व्याहृत्य सा रमणी तदैव तस्मिन्नेव क्षणे निरगात् अभ्यगमत् ।
भयतः मित्रं मुञ्चत् तस्य विदेहनाथस्य मिथिलापतेः विपन्नमित्तं आपदर्थं
विवशादं खेदं अनुभवन् मन्यमान इत्यर्थः । तस्य अन्यः वंशः तस्य अद्भुतः प्ररोहः
तं तथोक्तम् । कुमारं बालं अन्विष्यन् मृग्यन् । तदा तस्मिन् काले । एकं सुन्दरम्
चण्डिकायां क गोः मणिना निर्मितं मन्दिरं मन्दिरमायतनं प्रागाम् अगमम् ।

भाषमाणा मया समर्थभाष्यन्त, 'ननु किराताः, सुवीरप्रचारि
कान्तारे खलितपथः स्थविरभूसुरोऽहं मम पुत्रकं कुत्रचिच्छा-
यायां निक्षिप्य भार्गवेषणाय 'किञ्चिदन्तरमगच्छम्' (७)।
स कुत्र गतः केन वा गृहीतः ? परीक्ष्यापि न वीक्ष्यते,
तन्मुखाऽवलोकनमुखेन विना अनेकानि दिनानि अतीतानि
किं करोमि ? क्व गच्छामि ? भदङ्गिर्न किमदर्शि' इति ? (८)

(७) तत्रेति । तत्र मणिमन्दरे सन्ततं निरन्तरं एवंविधा प्रकारः भेद-
यस्य तथाभूतो यो विजयः तस्य सिद्धिः तस्यै । कुमारं बालं देवतायाश्चण्डिकायाः
उपहारं बलिं करिष्यन्तः कल्पयन्तः किराताः व्याधाः, महीरही वृद्धः तस्य शास्त्र-
ज्ञता तस्याम् "व्रतती तु लता प्रीक्ता लता तु शाखिनां शाखी" इति व्याङ्गिः ।
विलम्बितः संलग्न इत्यर्थः तं तथोक्तम् । एनं प्रत्यक्षविषयीभूतं असिलतया खड्गेन
सिकतायाः बालुकायाः दङ्गुलं सैकतं तस्य तलं तस्मिन् । खनने गर्ते निक्षिप्तौ यदि
कौलितौ चरणौ दृश्ये तं तथोक्तम् । लक्ष्मीकृत्य उद्दिश्य शिताः तीक्ष्णाश्च ते शराश्च
तेषां निकरः समूहः तेन अनेकचरणैः बहुपादयुक्तैः कुक्कुरबालकैः पलायमानं
एनं बालमित्यर्थः । दंशयित्वा दंशं कारयित्वा संहनित्यामः व्यापादयित्यामः ।
इति एवं भाषमाणाः व्यहरन्तः मया तापसेन समर्थभाष्यन्त अभ्यधीयन्त उक्ता
इत्यर्थः । ननु आमन्त्रणे । "आमन्त्रणे चापि ननु" इति विश्वः । किराताः शवराः
सुवीरः अतिभयानकः प्रचारः सञ्चारी यत्र तादृशे कान्तारे दुर्गमे पथि ।
खलितः च्युतः पन्था यस्य सः तथोक्तः । स्थविरः वृद्धः भूसुरः भुवि पृथिव्यां सुर-
देवः ब्राह्मण इत्यर्थः । पुत्रकमित्यत्र दयायां कप्रत्ययः । कुत्रचित् कथायां
एकस्य तरीरनातपे निक्षिप्य रक्षित्वा । मार्गस्य अध्वनः अन्वेषणं गवेषणं तस्यै ।
किञ्चिदन्तरं व्यवधानं अगच्छम् अयाम् ।

(८) स इति । स पुत्रः कुत्र कस्मिन् अज्ञाते देशे गतः गमः कर्त्तरि क्तः ।
केन जनेन वा विकल्पे । "वा स्याद्विकल्पोपमयोः" इति मेदिनी । गृहीतः नीक-
इत्यर्थः । परीक्ष्यापि अनुसन्धानं कृत्वापीत्यर्थः । न वीक्ष्यते नावलोक्यते मर्श-
शेषः । तस्य पुत्रस्य सुखं तस्य अवलोकनं अवेक्षणं तेन यत् सुखं आनन्दं तेन
विन्दुः ऋते 'पृथग्विनामिस्रुतीयाऽन्यतरस्याम्' इति द्वितीया । अनेकानि वृद्ध-
दिवसानि दिवसाः अतीतानि दिवसानि किं करोमि जिह्वादि by eGangotri

‘द्विजोत्तम !’ कश्चिदत्र तिष्ठति किमेष तव नन्दनः, सत्य-
मेव ? तदेनं गृह्णाण’ इत्युक्त्वा दैवानुकूल्येन मच्चं तं व्यतरन् ।
तेभ्यो दत्ताशीः अहं बालकम् अङ्गीकृत्य शिशिरोदकादिना
उपचारेण आश्वस्य निःशङ्कं भवदङ्कं समानीतवानस्मि ।
एनम् आयुष्मन्तं पितरूपो भवानभिरक्षतात्’ इति राजा
सुहृदापन्निमित्तं शोकं तन्नन्दनवदनविलोकनसुखेन किञ्चित्
सङ्गुचीकृत्य तमुपहारवर्मनाम्नाङ्गय राजवाहनमिव पुपोष(६) ।

यामि । भवद्भिः युष्माभिः किं प्रश्ने । “किं कुत्सायां वितर्के च निषेधप्रश्नयोरपि”
इति मेदिनी । अदर्शि अवलोकि ‘दृशिर् प्रेक्षणे’ इति धातोः कर्मणि लुङ् ।

(६) द्विजिति । द्विजोत्तम हे ब्राह्मणयेष्ठ, कथित् बालकः अथ चण्डिकामन्दिरे
इत्यर्थः, तिष्ठति वर्त्तते, किं प्रश्ने । एषः समीपतरः तव नन्दनः तनयः । सत्यमेव
सु एव तव पुत्रः स्यादिति भावः । तत् तस्मात् एनं बालं गृह्णाण नय ‘गृह
उपादाने’ इति धातोः लोटि रूपम् । दैवस्य भाग्यस्य आनुकूल्यं’ प्रतिकूलता तेन ।
अदृष्टवशेनेत्यर्थः, मच्चमिति संप्रदाने चतुर्थी । तं बालं व्यतरन् अददुः । तेभ्यः
शबरेभ्यः दत्ता अपिता आशीर्थेण स तथोक्तः । अङ्गीकृत्य स्वीकृत्य क्रीडीकृत्येत्यर्थः ।
शिशिरं शैत्यं यत् उदकं जलं तत् आदिर्यस्य अथवा शिशिरं तुषारः उदकं जलं तत्
आदिर्यस्य तेन । उपचारेण शुश्रूषणद्रव्यसमूहेन आश्वस्य सन्तोष्येत्यर्थः । निःशङ्कं
शङ्कारहितं भवदङ्कं भवतः क्रीडं समानीतवानस्मि समुपस्थितोऽस्मीत्यर्थः । एनं
प्रत्यक्षगोपरम् । आयुष्मन्तं आयुः प्रशस्तिरस्तीति आयुष्मान् तम् । पितरूपः जनक-
सदृशः भवान् महाराजः अभिरक्षतात् परिपालयतु । ‘तुच्छीक्षातडाश्रियन्यतर-
स्याम्’ इत्यनेन लोटि तावङ् । इति एकं अबोचि इति पूर्वेष्वान्वयः । राजा राजहंसः
सुहृदः मित्रस्य आपत् विपत्तिः एव निमित्तं कारणं यस्य तथोक्तं । शोकं देव्यं, तस्य
सुहृदः नन्दनः तनयः तस्य वदनं तस्य विलोकनं वीक्षणं दृश्यं यत् सुखं तेन ।
किञ्चित् असम्यक् सङ्गुचीकृत्य वीणीकृत्येत्यर्थः । तं बालं उपहारवर्मा इति एवम्
नाम्ना आश्वस्येन आङ्गय आकार्य राजवाहनमिव निजौरसपुत्रमिव पुपोष बभार
वृद्धिसनयदित्यर्थः ।

अपहारवर्मात्पत्तिकथा ।

जनपतिः एकस्मिन् पुण्यदिवसे तीर्थस्नानाय शबराख्य-
निकटमार्गेण गच्छन्बलया कयाचित् उपलालितमनुपम-
शरीरं कुमारं कञ्चिदवलोक्य कौतूहलाकुलः तामपृच्छत्—
'भामिनि ! रुचिरमूर्तिः सराजगुणसम्पृतिः असौ अर्भको
भवदन्वयसम्भवो न भवति । न कस्य नयनानन्दः ? निमित्तेन
केन दीनो भवदधीनो जातः ? कथ्यतां याथातथ्येन त्वया' इति ।
प्रणतया च तया शवर्या सलीलमलापि (१)—'राजन् !
आत्मपत्नीसमीपे पदव्यां वर्तमानस्य शक्रसमानस्य मिथिले-
खरस्य सर्वस्यमपहरति शबरसैन्ये महयितेन अपहृत्य कुमार

(१) जनपति इति । जनानां पतिः पालकः भगधेश्वर इत्यर्थः । एकस्मिन्
अनिर्दिष्टे पुण्यदिवसे पुण्याह्नि पर्वणीत्यर्थः । तीर्थे ऋषिसेवितजलं तस्मिन् स्नानं अ-
गाहनं तस्मै । 'तुमर्थाच्च—' इति चतुर्थी । "यदध्यासितमर्हन्निस्त्रि तीर्थं प्रचक्षते"
इत्युक्तेः पुण्यतोये । "तीर्थं क्षेत्रे ध्वरे पात्रे शास्त्रे सखिलगोचरे" इति मेदिनी ।
शबराणां किरातानां आलयः निवासस्थानं तस्य निकटे समीपे यः मार्गः पन्था तेन ।
गच्छन् चलन्, अवला स्त्री तथा । उपलालितं प्रेमविधृतं अनुपमं अनुलर्नाथं शरीरं
यस्य तं कुमारं बालं कञ्चित् कमपीत्यर्थः । अवलोक्य सन्दृश्य कौतूहलेन कौतुकेन
आकुलः व्याप्तः जनपतेर्विशेषणम् । तां अवलां अपृच्छत् व्याजहरत् जिज्ञासित-
वानित्यर्थः । भामिनि, हे कोपने, "कोपना सैव भामिनी" इत्यमरः । कोपनाच्च
कोपकारणाभावात् केवलं स्त्रीबोधार्थपरः । रुचिरा मनोज्ञा मूर्तिः विग्रहः
यस्य स तथोक्तः । राज्ञः गुणाः तेषां संपूर्तिः पूरणं यस्मिन् सः असौ प्रत्यक्षीभूतः
अर्भकः बालः "अर्भकः कथितो बाले" इति मेदिनी । भवतः अन्वयः वंशः
तस्मात् सम्भवः उत्पन्नः । नयने नेत्रे आनन्दयति यः स तथोक्तः । निमित्तेन
कारणेन केन अनिर्दिष्टेन । भवत्याः अधीनः आयत्तः, जातः प्राप्तः । कथ्यतां
उच्यताम् याथातथ्येन तत्ततः याथार्थ्येनेत्यर्थः, त्वया भवत्या इतिशब्दः अपृच्छदित्यस्य
वर्ध्मं पृच्छातोर्वि कर्मकत्वात् प्र प्रकर्षेण नता नत्ता तथा, तथा शवर्या किरातपद्मा
सलीलं सखिलं मलापि अभाषि 'लप व्याजायां वाचि' इति धातोः कर्मणि लङ् ।

एषः मन्त्रमर्पितो व्यवर्तत । तदवधार्य कार्यज्ञो राजा
मुनिकथितं द्वितीयं राजकुमारमेव निश्चित्य सामदानाभ्यां
तामनुनीयाऽपहारवर्मेत्याख्याय देव्यै 'वर्धय' इति उक्त्वा
समर्पितवान् (२) ।

पुष्पोद्भवोत्पत्तिकथा ।

कदाचित् वामदेवशिष्यः सोमदेवशर्मा नाम कश्चिदेकं
बालकं राज्ञः पुरतो निक्षिप्याऽभाषत—'देव ! रामतीर्थे
स्नात्वा प्रत्यागच्छता मया काननावनौ वनितया कयापि
धार्यमाणम् एनमुज्ज्वलाकारं कुमारमवलोक्य सादरमभाषि—
रुचिरे ! का त्वमेतस्मिन् अटवीमध्ये बालकमुद्वहन्ती ? किमर्थ-
मायासेन भ्रमसि' इति । वनितया तयाऽप्यलापि—'मुनिवर !
कालयवननाम्नि द्वीपे कालगुप्तो नाम धनाढ्यो वैश्यवरः कश्चि-
दस्ति । तन्नन्दिनीं नयनानन्दकारिणीं सुवृत्तां नाम एतस्माद्वी-
पादागतः कश्चिन्मगधनाथमन्त्रिसम्भवो रत्नोद्भवो नाम रमणीय-

(२) राजन्निति । राजन् हे भूपाल, आत्मन्तः स्वस्य पत्नीयामः तस्य सनीये
सविधे "पत्नी कुटी यामकयीः" इति विश्वः । पदव्यां पथि वर्तमानस्य गच्छत
इत्यर्थः । शक्रसमानस्य इन्द्रकल्पस्य मिथिलेश्वरस्य विदेहराज्ञः प्रहारवर्माणः सर्व्वस्य
सर्व्वद्रव्यं अपहरति हते सति शवरसैन्ये किरातयोद्धरि मद्ध्यतिन मम भर्त्ता
अपहृत्य चोरयित्वा एष पुरोवर्त्ती कुमारः बालः मन्त्रमिति दानार्थं धातुयोगे चतुर्थी ।
अर्पितः दत्त इत्यर्थः । व्यवर्ततः वृद्धिं प्राप्तः । तत् पूर्व्वोक्तं वाक्यं अवधार्य गृत्वा
कार्यज्ञः कर्मकुशलः राजा नृपतिः मुनिकथितं ऋषिणा व्याहृतं द्वितीयं अपरमेकं
राजकुमारं राजपुत्रं एव निश्चित्य अवधार्य सामदाने राज्ञः नीतिविशेषो ताभ्यां तो
स्त्रियं अनुनीय सन्नीय अपहारवर्मा इत्याख्याय इति नाम कृत्वा देव्यै राज्ञै
वर्धय वृद्धिं नय इति एवं उक्त्वा समर्पितवान् ददौ ।

गुणालयो भ्रान्तभूवल्यो मनोहारी व्यवहारी उपयस्य
 सुवस्तुसम्पदा खशुरेण सम्मानितोऽभूत् (१) । कालक्रमेण
 नताङ्गो गर्भिणी जाता । ततः सहोदरविलोकनकौतुकेन
 रत्नोद्भवः कथञ्चित् खशुरमनुनीय चपललोचनयाऽनया सह
 प्रवहणम् आरुह्य पुष्पपुरम् अभिप्रतस्थे । कल्लोलमालिकाभि-
 हतः पीतः समुद्राभसि अमज्जत् (२) । गर्भभरालसां तां

(१) कदाचिदिति । वामदेवस्य तन्नामधेयस्य मुनेः शिष्यः क्वावः सीमदेव-
 श्रम्वानाम नाम्ना सीमदेव इत्यर्थः । कश्चित् कमपि एकं बालकं शिशुं राज्ञः नृपतेः
 पुरतः अग्रे निचिष्य स्थापयित्वा अभाषत अवदत्—देव हे राजन् “राजा भङ्गारकां
 देवः” इत्यमरः । रामतोर्थे तदाख्ये चेन्न स्त्राला अवगाह्य प्रत्यागच्छता प्रतिनिवर्त्त-
 मानेन काननस्य वनस्य अवनिः भूमिः तस्मिन् वनितया योषिता कयापि अपरि-
 चितयापीत्यर्थः । धार्यमाणं गृह्णन् एनं समोपतरं उज्ज्वलाकारं दीप्तिमन्तं कुमारं
 बालं अवलोक्य दृष्ट्वा सादृशं आदरातिशयेनेत्यर्थः । “अभाषि अबोचि—बुचिरे
 हे सुन्दरि, अटवीमध्ये अरख्ये बालकं अर्भकं उद्वहन्ती धारयन्ती किमर्थं कथं
 आयासेन अतिक्रष्टेन अमसि अरसि इति । वनितया स्त्रिया अलापि अभाषि—
 सुनिवर, हे नृपतिश्रेष्ठ, “देवादृते वरः श्रेष्ठे” इत्यमरः । तथा च “तपोभिरिष्यते
 यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः” इति । कालयवनगास्त्रि तदाख्ये द्वीपे अन्तरीपे कालगुप्ती
 नाम नाम्ना कालगुप्त इत्यर्थः । घनाब्जः महर्द्धिसम्पन्नः वैश्वरः वणिक्श्रेष्ठः कथित्
 कोऽपि अस्ति वर्तते । तस्य नन्दिनी पुत्री तां तथाभूताम् । नयनयोरानन्दं सौख्यं
 करोतीति तथाभूताम् । सुवृत्तां नाम तदाख्याम् । एतस्माद्वीपात् अन्तरीपात् आगतः
 समुपस्थितः । कथित् कोऽपि मगधनाथस्य मन्त्री सचिवः तस्मात् सम्भवः उत्पन्नः
 जातः इत्यर्थः । रत्नोद्भवी नाम नाम्ना रत्नोद्भव इत्यर्थः । रमणीयः मनोज्ञः गुणः
 तस्य आलभ्यः आवासस्थानम् । भ्रान्तं पथ्येष्टन्तं भुवः पृथिव्या वलयं चक्रं
 येन तथाभूतः । पृथ्यटितपृथिवीमण्डल इत्यर्थः । मनोहारी मनोऽभिरामः ।
 व्यवहारो बाणिज्यकार्यपरः, उपयस्य परिणीय विवाहं कृत्वेति यावत् । सुवस्तु-
 सम्पदा शोभनद्रव्यसमृद्ध्या खशुरेण पत्नीपित्रा सम्मानितः अर्चितः अभूत् आसीदित्यर्थः ।

(२) कालेति । कालक्रमेण प्राप्तकाशेन ‘प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीया’ नताङ्गो
 नतानि नृणाणि अङ्गानि यस्या सा तथाभूता । गर्भिणी आपन्नसत्त्वा जाता प्राप्ता ।

ललनां, धात्रीभावेन कल्पिताऽहं कराभ्यामुद्वहन्ती फलकम्
एकमधिकं दैवगत्या तौरभूमिमगमम् । सुहृज्जनसहितो
रत्नोद्भवस्तत्र निमग्नो वा केनोपायेन तौरदेशमगमत् वा न
जानामि । क्लेशस्य पराकाष्ठामधिगता सुवृत्ताऽस्मिन् अटवी-
मध्ये सुतमसूत । प्रसववेदनया विचेतना सा प्रच्छाय-
शोतले लतातले निवसति स्म (३) । विजने वने स्थातुम-
शक्यतया जनपदगामिनं मार्गमन्वेष्टुम् उद्युक्तया मया
विवशायास्तस्याः समीपे बालकं निक्षिप्य गन्तुम् अनुचित-
मिति कुमारोऽपि आनायि' इति । तस्मिन्नेव क्षणे वन्द्यो

ततः ततः परम् । सीदरः समानोदर्थः तस्य विलोकने दर्शने यत् कौतुकं औत्सुक्यं
तेन । रत्नोद्भवः वणिक्पुत्रः कथञ्चित् अतिथत्नेत्यर्थः । अनुनोय प्रसाध्य चपल-
लोचनया चपले चञ्चले लोचने नेत्रे यस्या तथोक्तया अगत्या पद्मा सह साङ्गं
प्रवहन् पीतम् । पुष्पपुरं तदाख्यनगरम् । अभिप्रतस्थे अभिययौ । 'समवप्रविभ्यः
स्थः' इति आत्मनेपदम् । कल्लोलाः महातरङ्गाः तेषां मालिकाः निचयाः तामिः
अभिहतः ताडितः पीतः अर्णवयानम् । अमज्जत् 'दुमसूत्री युद्धौ' इति धातोः
लङ्ङि रूपम् । युद्धतेऽनयेति युद्धिरवगाहनमित्यर्थः । आप्नवी वा ।

(३) गर्भेति । गर्भस्य भरः भारः तेन अलसां जडाम् । ललनां वधूम् ।
धातृभावेन उपमात्वरूपेण कल्पिता सज्जिता कराभ्यां हस्ताभ्यां उद्वहन्ती धारयन्ती
फलकं काष्ठखण्डं अधिकृत्य आरोहणं कृत्वा दैवगत्या भाग्यवशेन तौरभूमिं तटं
अगमन् आप्रवम् । सुहृज्जनसहितः आत्मीयवन्धुबान्धवयुक्तः । तत्र उदधी निमग्नः
अन्तःप्रविष्टः वा पचान्तरे । "वास्यात् विकल्पीपमयोः" इति मेदिनीः । केन
उपायेन उपगमेन तौरदेशं तटभूमिम् अगमत् अयम् वा किंवा न जानामि
न जाने । क्लेशस्य दुःखस्य परां काष्ठाम् अतिशयम् अधिगता प्राप्ता सुवृत्ता
वणिक्पुत्रो अस्मिन् पुरोवर्तिनि अटवीमध्ये अरख्ये सुतं पुत्रं अस्तु, अजनयत्
प्रसूतवतोत्यर्थः । 'पूङ् प्राणिगर्भविमोचने' इति धातोः लुङ् । प्रसवकाले या
वेदना तथा विचेतना संज्ञाहीना सा सुवृत्ता प्रच्छायशोतले प्रकटा छाया यस्मिन् तेन
शोतलेन शैलेन लतातले शाखानीले "व्रतती च लता प्रोक्ता लता तु शाखिनां
शाखी" इति व्याङ्गिः । निवसतिस्म उवास ।

वारणः कश्चित् अदृश्यत । तमवलोक्य भीता सा बालका
 निपात्य प्राद्वत् । अहमपि समीपललागुल्मके प्रविश्य
 परीक्षमाणोऽतिष्ठम् । निपतितं बालकं पल्लवकवल्लमिव
 आददति गजपती कण्ठोरवो भीमरवो महाग्रहेण न्यपतत् ।
 भयाकुलेन दन्तावलेन भटिति विद्यति समुपात्यमानो बालको
 न्यपतत् । चिरायुश्चतया स चोन्नततरुशाखासमासीनेन
 वानरेण केनचित् पक्कफलमनीषया परिगृह्य फलेतरतया
 विततस्कन्धमूले निक्षिप्तोऽभूत् । सोऽपि मर्कटः कुत्रापि
 अगात् (४) । बालकेन सत्त्वसम्पन्नतया सकललोकासहेन

(४) विज्ञान इति । विज्ञाने जनशून्ये वने अरण्ये स्थातुमशक्यतया निवासा-
 योग्यतयेत्यर्थः । जनपदः देशः तत्रगामिनं गच्छन्तं मार्गं पथानं अन्वेष्टुं श्रमयितुं
 उद्युक्तया कृतप्रयत्नतयेत्यर्थः । विवशायाः विह्वलायाः तस्याः सुवृत्तायाः समीपे
 अन्तिके बालकं अर्भकं निक्षिप्य उज्झित्य गन्तुं यातुं अनुचितं अयुक्तं इति हेतोः
 कुमारोऽपि बालकोऽपि आनायि आपि 'शीघ्रप्रापणे' इति धातोः आङ्पूर्वकस्य
 कर्मणि लुङ् । तस्मिन्नेव तदवसरे वन्यः वने भवी वन्यः वारणो हस्ती ।
 अदृश्यत दृष्टिपथमायात इत्यर्थः । 'दृशिर्प्रेक्षणे' इति धातोः कर्मणि लुङ् ।
 तं करिणं अवलोक्य दृष्ट्वा भीता वक्ता बालकं अर्भकं निपात्य प्रच्याव्य त्यक्त्यर्थः ।
 प्राद्वत् ऋधावत् शीघ्रगत्या अत्रजदितार्थः । लताभिः व्रततिभिः गुल्मकः
 काण्डशून्योद्भिदः, तस्मिन् । अल्पार्थे कप्रतयः । "अप्रकाण्डे सत्वगुल्मो"
 इति अमरः । प्रविश्य तदन्तरिते मूलेतार्थः । परीक्षमाणः प्रतीक्षमाण, इति अर्थः ।
 अतिष्ठम् अपेक्षितार्थः । पल्लवं किञ्चल्यं यथा कजलं यासं करोति तदेवेतार्थः ।
 आददति गृह्णाति गजपती करिश्चेष्टे कण्ठोरवः केशरो भीमः भयङ्करः रवो
 रावं यस्य स तथोक्तः । महाग्रहेण महता यत्नेन न्यपतत् समुपागम-
 दितार्थः । भयाकुलेन चासपथ्याकुलितेन दन्तावलेन हस्तिना "दन्ती दन्तावली
 हस्ती" इति अमरः । भटिति शीघ्रं विद्यति शून्यं समुत्पातमानं प्रयुत्क्षिप्यमाणः
 बालकः शिशुः न्यपतत् पपात । चिरायुश्चतया दीर्घजीवितया स बालकः उन्नतः
 महान् तरुः पादपः तस्य शाखा लता तस्मिन् समासीनः समासदः तेन तथोक्तेन
 वानरेण मर्कटेन पक्कफलमनीषया पक्कफलवीधेन 'मनस ईषा' इति शकन्वादित्यात्

अभाषि । केशरिणा करिणं निहत्य कुचचिदगामि । लता-
गृहान्निर्गत्य अहमपि तेजःपुञ्जं बालं शनैः अवनीरुहात्
अवतरत्य वनान्तरे वनितामन्विष्याऽविलोक्य एनमानौय
गुरवे निवेद्य तन्निदेशेन भवदन्तिकम् आनीतवानस्मि इति ।
सर्वेषां सुहृदाम् एकदैवानुकूलदैवाभावेन महदाश्चर्यं
विश्वाणो राजा 'रत्नोज्ज्वलः कथमभवत्' इति चिन्तयन् तन्नन्दनं
पुण्योद्भवनामधेयं विधाय तदुदन्तं व्याख्याय सुश्रुताय
विषादसन्तोषौ अनुभवन् तदनुजतनयं समर्पितवान् । (५)

सलीपः । परिगृह्य धारयित्वा फलेतरतया फलादितरदिति दृष्ट्वा विततस्य विसृतस्य
स्तम्भस्य काण्डस्य मूले तले निक्षिप्तः ताक्तः अभूत् आसीत् । स गृहीतबालकः
मर्कटः वानरः कुतापि अज्ञातदेशे अगात् अगमत् गतवानित्यर्थः ।

(५) बालकेनेति । सत्त्वेन आयुषा सम्पन्नः अन्वितः तस्य भावस्तथा "सत्त्वं
पिशुचादौ गुणे प्राणवलजन्तुषु चेतसि" इत्यजयः । सकललोकांशहेनाखिलकण्ड-
सहितानां अभावि 'भू सत्तायाम्' इति धातोः लुङ् । केशरिणां सिंहेन करिणं गजं
निहत्य व्यापाद्य कुचचित् प्रदेशे अगामि 'गम् गतौ' इति धातोः कर्त्तरि लुङ् ।
लतागृहात् कुक्षात् "निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीवे लतादिपिङ्गितोदरे" इत्यमरः । निर्गत्य
वहिरित्य । तेजःपुञ्जं तेजसः प्रभावस्य पुञ्जं समूहं तं तथोक्तं बालं शिशुं शनैः शीघ्रम्
अवनीरुहात् वृक्षात् अवतार्य संगृह्य तत्रार्थः । वनान्तरे अन्यत् वनं वनान्तरे तस्मिन्
वनितां स्त्रियं अन्विष्य संसृज्य अविलोक्य न दृष्ट्वा एकं बालं कथितानुकथने इदमी-
द्वितीयायां रूपम् । आनीय गृहीत्वा गुरवे ऽप्याध्यायाय निवेद्य विश्वाय्येत्यर्थः, क्रिया-
योगाच्चतुर्थी । तन्निदेशेन तस्य गुरोः निदेशः आज्ञा तेन । भवदन्तिकं भवतः समीपम्
आनीतवान् परिगृह्य समुपस्थितवानित्यर्थः । सर्वेषां सकलानां सुहृदां आत्मीयाना-
मित्यर्थः । एकदैव एकस्मिन्नेव काले अनुकूलदैवाभावेन देवस्य प्रातिकूल्येनेत्यर्थः ।
महत् अतिशयम् आश्चर्यं विस्मयं विश्वाणः प्रीत्यमाणः 'डुम्व् धन्वणपोषण्योः' इति
धातोः कर्त्तरि शस्त्वच् । राजा नृपतिः रत्नोज्ज्वलः तदाख्यः कथं केन अभवत्
आसीत् रत्नोज्ज्वलस्य का गतिः किमभवदित्यर्थः । इति एवं चिन्तयन् विस्मयन्
तन्नन्दनं तस्य सुहृदः नन्दनं पुत्रम् । नन्दयतीति 'नन्दयद्दी'ति ल्युट् । पुण्योद्भव-
नामधेयं नाम 'भाग्यरूपनामधेयो ध्येयः' इति धेयः । "नामधेयश्च नाम च" इत्यमरः ।

अर्थपालोत्पत्तिकथम् ।

अन्येद्युः कञ्चन बालकसुरसि दधती वसुमती वल्लभ
मभिगता ; तेन 'कुत्रत्योऽयम्' इति पृष्टा समभाषत—'राजन्
अतोतायां राज्ञौ काचन दिव्यवनिता मत्पुरतः कुमारमेव
संस्थाप्य निद्रासुद्रितां मां विबोध्य विनीताब्रवीत्—'देवि
त्वन्मन्त्रिणो धर्मपालनन्दनस्य कामपालस्य वल्लभा यच्चकन्याः
तारावली नाम, नन्दिनी मणिभद्रस्य, यक्षेश्वरानुमत्या
मदात्मजमेनं तव तनूजस्याश्वोनिधिबलयवेष्टितक्षीणोमण्डले
श्वरस्य भाविनो विशुद्धयशोनिधेः राजवाहनस्य परिचर्या-
करणाय आनीतवत्यस्मि । त्वमेनं मनोजसन्निभमभि-
वर्द्धय' इति । (१) विस्मयविकसितनयनया मया सविनये

विधाय कृत्वा तदुदन्तं तस्य पुण्योद्भवस्य उदन्तं वार्त्तां व्याख्याय वर्णित्वा सुश्रुतम्
तन्नाम्ने तस्य पितृस्थाय विपादसन्तोषौ सुहृदो विपदवार्त्तं द्युःखं, तत्पुत्रप्राप्तितया
सन्तोषः तौ अनुभवन् परिगृह्यन् तदनुजतनयं तस्य सुश्रुतस्य अनुजः अनु पया-
जायत इति जनेर्द्धः, तस्य तनयं पुत्रं समर्पितवान् ददौ ।

(१) अन्येद्युरिति । अन्येद्युः अपरेऽहनि 'सद्यपकृत्यार्येषमः—' इति निपातः ।
कञ्चन यमपि बालकं शिशुम् उरसि क्रांङ्गे दधती धारयती अभ्यस्तत्वानुसमाधः ।
वसुमती राज्ञौ वल्लभं दधितम् अभिगता समुपस्थिता । तेन राज्ञा कुत्रत्य-
कुत्र भव इति 'अव्ययाक्षप्' अयं बालक इति पृष्टा जिज्ञासिता मन्त्रिणीति श्रेष्ठः ।
समभाषत प्रकाशयामास । राजन् स्वामिन्, अतोतायां विगतायां राज्ञौ यामिन्वाम् ।
दिवि भवा दिव्या सा चासौ वनिता चेति तथोक्ता । मत्पुरतः समाधे कुमार-
शिशुं संस्थाप्य रक्षित्वा निद्रया सुद्रिता निमीलिता नयना ताम् । विबोध्य
जागरयित्वा विनोक्ता विनया अब्रवीत् वभाषे । देवि हे राज्ञि महिष्या आमन्त्रयम् ।
'देवी कृताभिषेकायाम्' इति मेदिनी । तव मन्त्री सचिवः तस्य । नास्मा धर्मपाल-
तस्य नन्दनः पुत्रः तस्य कामपालस्य एतन्नामधेयस्य वल्लभा प्रिया वनितीत्यर्थः ।
यच्च कन्या यच्च य इवधोनिधिप्रियस्य कन्या पुत्रौ तारावलीनाम् एतत्संज्ञकेत्यर्थः ।
मणिभद्रस्य तत् संज्ञकस्य नन्दिनी कन्या यच्चयते इति यच्च कर्मणि चञ्-

सत्कृतां स्वची स्वची सापि अदृश्यतामयासीत् इति ।
 कामपालस्य यक्षकन्यासङ्गमे विस्मयमानमानसो राजहंसो
 रक्षितमित्रं सुमित्रं मन्त्रिणम् आहूय तदीयभ्रातृपुत्रम्
 अर्थपालं विधाय तस्मै सर्वं वार्त्ताजातं व्याख्याय आदात् (२) ।

तेषामीश्वरः अष्टः राजित्यर्थः कुवेरः इति यावत् तस्य अनुमत्या आज्ञाक्रमेण मदा-
 त्मजं सम आत्मनी जातः इति जनेर्धः, तम् । एनं समीपवर्तिनं तनूनस्य पुत्रस्य
 “तनुजस्तनूजः” इति पुरुषोत्तमः । अन्वीनिधिः समुद्रः स एव वल्लयः कटकसेन
 वेष्टितं परिव्याप्तं चौणीमण्डलम् अवनीचक्रं तस्य ईश्वरः नियन्त्रातृगुरुचमः तस्य
 तथोक्तस्य । आविनः भविष्यतः नाद्यापि भूतस्थेत्यर्थः । विशेषेण शुद्धः यशसः
 निधिर्यस्य तस्य तथोक्तस्य राजवाहनस्य एतन्नामधेयस्य परिचर्या सेवा शुश्रूषेति
 यावत् तां करणाय कर्तुम् । मनसि जायते इति मनोजः कामः । तस्य सन्निभः
 सदृशः तम् अभिवर्द्धय परिपालय पोषय इत्यर्थः ।

(२) विस्मयेति । विस्मयेन आश्चर्येण विस्मृते उबुफुक्ते नयने नेत्रे यस्याः
 तथोक्तया मया सविनयं विनयपूर्वकं सत्कृता सम्मानिता स्वची सुन्दरनयना सुष्ठुनी
 अचिणी यस्याः सा तथोक्तः, ततः सुः पूजायामिति समासून्तनिषेधेऽपि ‘कृदिकाराद-
 क्तिन’ इति ङीप् । यची विद्याधरी अदृश्यतामयासीत् गतामृदित्यर्थः । कामपालस्य
 धर्मपालसूतोः यक्षकन्यायाः विद्याधरीपुत्राः सङ्गमः मेलनं तस्मिन् । विस्मयमानम्
 आश्चर्यं मानसं मनः यस्य स तथोक्तः, राजहंसः राज्ञी नाम । रक्षितानि मित्राणि
 येन तम् । सुमित्रं तन्नामधेयं मन्त्रिणं सचिवं आहूय संबोध्य आकाव्येत्यर्थः ।
 तस्य मन्त्रिणः ईश्वरः तदीयः तस्य भ्राता सङ्गीदरः तस्य पुत्रः सनुः तम् । अर्थपालं
 एतन्नामानं विधाय दत्त्वा तस्मै मन्त्रिणे सर्वं साकुल्यं वार्त्तायाः कथायाः जातः
 उत्पन्नः तथोक्तम् । व्याख्या निर्वर्ण्य अदात् समर्पयामासु ।

सोमदत्तोत्पत्तिकथा ।

ततः परस्मिन् दिवसे वामदेवान्तेवासो तदाश्रमवासी
 समाराधितदेवकौत्तिं निर्भर्त्सितमारमूत्तिं कुसुमसुकुमारं
 कुमारमेकम् अवगमय्य नरपतिम् अवादीत्—(१) 'देव !
 तौर्थयात्राप्रसङ्गेन कावेरीतीरमागतोऽहं विलोलालकं बालकं
 निजोत्सङ्गतले निधाय रुदतीं स्थविराम् एकां निरीक्ष्य
 अवोचम् (२)—'स्थविरे ! का त्वम् ? अयमर्भकः कस्य
 नयनानन्दकरः, कान्तारं किमर्थमागता ? शोककारणं
 किं ?' इति । सा करयुगेन बाष्पजलम् उत्सृज्य निजशोक-
 शङ्कूत्पाटनक्षममिव मामवेक्ष्य शोकहेतुमवोचत्—'द्विजो-
 त्तम ! राजहंससचिवस्य सितवर्मणः कनीयानात्मजः सत्यवर्मा

(१) तत इति । ततोऽनन्तरं परस्मिन् दिवसे अन्येद्युः । नाम्ना वामदेवः तस्य
 अन्ते समीपे वसति आवश्यकं णिनिः । अन्तेवासौ शिष्यः "छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये"
 इत्यमरः । तस्य वामदेवस्य आश्रमः मठः तस्मिन् वसति यः सः । "आश्रमो
 ब्रह्मचर्यादौ वानप्रस्थे मठे वने" इति मेदिनी । समाराधिता देवानां कीर्तिर्घेय
 तादृशं देवसदृशकीर्तिमित्यर्थः । निर्भर्त्सिता तिरस्कृता मारस्य कन्दर्पस्य कीर्ति-
 र्घेयं तथोक्तं न्यक्कृतमारमूत्तिमित्यर्थः । कुसुममिव सुकुमारम् अतिक्रीमलं कुमारं
 बालम् अवगमय्य प्राप्य नरपतिं नृपम् अवादीत् अभाषत 'वदव्यक्तायः वाचि' इति
 धातोः लुङि रूपम् ।

(२) दंवेति । देव इति राज्ञः सम्बोधनम् । तीर्थं प्रभासपुष्करादि तत्र
 यात्रा गमनं तस्याः प्रसङ्गेन क्रमेण "तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायनक्षिप्तं"
 इति विग्रहः । कस्य जलस्य वेरं शरीरं तस्येदमित्यर्थः । कावेरी दक्षिणदेशस्या
 काचित् पुण्यतीथा नदी, तस्याः तीरं तटम् आगतः समुपस्थितः । विलोला चञ्चला
 अलका भङ्गुरकुन्तला यस्य तम् । "प्रधाना भङ्गुराः केशा अलकाः क्षौवपुंसवीः"
 इति ह्रडः । बालकं शिष्यं निजस्य आत्मनः उत्सङ्गतलः क्रीडः तस्मिन् निधाय
 धृत्वा रुदतीं विलपन्तीं स्थविरां वृद्धां निरीक्ष्य दृष्ट्वा अवोचं उक्तवानित्यर्थः ।

तीर्थयात्रां प्राङ्मुखः * देशमेनमागच्छत् । स कस्मिंश्चित्
अग्रहारे कालीं ह्यास एकस्य भूसुरस्य नन्दिनीं विवाह्य
तस्या अनपत्यतया ० गौरीं नाम तद्भगिनीं काञ्चनकान्तिं
परिणीय तस्यामेकं तनयम् अलभत (३) । कालीं सासूयम्
एकदा धात्वा मया सह बालमेनमेकेन मिषेण आनीय
तटिन्धामेतस्यामक्षिपत् । करेणैकेन बालम् उद्धृत्यापरे-
णाश्वसि † प्लवमाना नदीवेगागतस्य कस्यचित्तरोः शाखाम्
अवलम्ब्य तत्र शिशुं निधाय नदीवेगेन उद्धमाना केनचित्
तरुलङ्घनेन कालभोगिना अहम् अदंशि । मदवलम्बीभूतो
भूरुहोऽयम् अस्मिन् देशे तीरमगमत् । गरलस्योद्दीपनतया

(३) स्थविर इति । स्थविर इति वृद्धायाः सम्बुद्धिः । अमंकः बालः । नयनयो
आनन्दं सुखं करोति यः स तथोक्तः । कान्तारं महारण्यं “कान्तारीऽस्त्री महारण्ये
विले दुर्गमवर्त्तनि” इति मेदिनी । किमर्थं कथम् आगतुमुपस्थिता । श्रीकस्य
दुःखस्य कारणं हेतुः किम् प्रश्ने “किं प्रश्नेऽपि च कुत्सायाम्” इति विश्वः । सा वृद्धा
करयुगेन हस्तद्वयेन बाष्पजलं नेत्रवारि उत्सृज्य त्यक्त्वा निजस्य स्वस्य श्रीकः
दुःखं स एव शब्दः शब्दं तस्य उत्पाटनम् उत्तोलनं तत् क्षमं समर्थमिव मानवेक्ष्य
विलोक्य श्रीकहेतुं श्रीककारणमवीचत् उवाच । द्विजोत्तरं हे ब्राह्मणवर्य राजहंस-
सचिवस्य मर्गधनाथस्य मन्त्रिणः नाम्ना सितवर्म्मणः कनीयान् यवीयान् ‘युवाल्पयोः
कनन्यतरसग्राम’ इति कनादेशः । आत्मनो जायतः इति जनेर्दः । पुत्रः सत्यवर्म्मा
एतत् संज्ञकः । तीर्थाय यात्रा गमनं तस्य वा तदर्थं आकाङ्क्षा अभिलाषः तथा,
एनं प्रत्यक्षायमानं देशं प्रदेशम् आगच्छत् समुपाजगाम । स सत्यवर्म्मा । अये ह्ययते
दौयतेऽसाविति अयोपपदेन ह्यजातोः घञ् ; अग्रहारे राजप्रतिग्रहलब्धे यामे कालीं
नाम तन्नाम्नीम् । भूसुरस्य द्विजस्य नन्दिनीं दुहितरं विवाह्य परिणीय तस्याः काली-
नाम स्त्रियः अनपत्यतया सन्तानहीनत्वेन गौरीं नाम नाम्ना गौरीति । तद्भगिनीं
तस्याः काल्याः भगिनीं स्वसारं काञ्चनकान्तिं काञ्चनं स्वर्णं तदेव कान्तिं प्रभां यस्याः
तां तथोक्ताम्, परिणीय विवाह्य तस्यां गौर्याम् । तनयं पुत्रं अलभत लम्बवान् ।

* यात्राभिलाषेण इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

† पुस्तकान्तरे अश्वसीति पाठः विरलः ।

मयि मृतायामरण्ये, कश्चन शरण्यो नास्तीति मया शोचते
इति (४) । ततो विषमविषोत्खण्णज्वालौढावयवा
धरणीतले न्यपतत् । दयाविष्टहृदयोऽहं सन्ध्यालेन विषम
याम् अपर्णेतुमक्षमः समीपकुञ्जे औषधविशेषमन्विष्य प्रत्या
गच्छन्, तृक्रान्त * जीवितां तां व्यलोकयम् । तदनु तस्या
पावकसंस्कारं विरच्य शोकाकुलचेता बालमेनमगतिमादा
सत्यवर्मवृत्तान्तश्रवणवेलायां तन्निवासाग्रहारनामधेयस्य अश्रुत
तया तदन्वेषणमशक्यम् इत्यालोच्य भवदमात्यनन्दनस्य
भवानेव अभिरक्षितेति भवन्तमेनमनयम् इति । तन्निशम
सत्यवर्मस्थितेः सम्यगनिश्चिततया खिन्नमना राजा सुमते
मन्त्रिणे सोमदत्तनाम तदनुजतनयम् अपि तवान् । सोऽपि
सोदरमागतमिव मन्यमानो विशेषेण पुपोष (५) ।

(४) कालीजि । सामूयं दीपाधिकारसहितम् । धात्रा उपमात्रा । इत्ये
कलेन । आनीय संगृह्येत्यर्थः । एतस्यां समीपतरायां तटिन्यां नद्याम् अचिप
चिन्नेप । करेण हस्तेन बालं शिशुं उद्धृत्य उत्तोल्येत्यर्थः । अपरिण करेण अश्रुति
जले प्रवमाना तरन्ती, नदी सरित् तस्याः वेगः प्रवाहः तेन आगतः समुपस्थित
तस्य तूरोः वृक्षस्य शाखां लताम् अवलम्ब्य आश्रित्य तत्र शाखायां शिशुं बालं
निधाय स्थापित्वा नदीवेगेन नदीक्षीतसा उद्धमाना नीयमानेत्यर्थः, तरुलये
तरुस्थितेन कालभोगिना कालसर्पेण “उरगः पन्नगी भोगी” इत्यमरः । क
कर्म, अदंशि कर्मणि लुङ् । मदवलम्बीभूतः समाश्रयगतः भूरुहः वृक्षः स
प्रत्यक्षायमानः अस्मिन् देशे एतस्मिन् प्रदेशे तीरं तटम् अगमत् उपागच्छत्
गरुलस्य विषस्य उद्दीपनतया चैतन्येन मयि मृतायां पञ्चत्वीपगतायां अरण्ये
शरण्यः, आश्रयः, अस्य शिशोरिति शेषः । नास्ति न विद्यते इति हेतुः “इति
हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु” इत्यमरः । शोचते खिद्यते ।

(५) तत इति । विषममतिशयं विषस्य गरुलस्य उल्लूखं व्यक्तं तस्य ज्वाल
दाहः तेन अवलौढा ज्वाला अवयवा अङ्गानि यस्याः सा तथोक्ता । धरणीतले भूगर्भे

* ‘प्रत्यागती व्युत्क्रान्त’ इति कश्चित् पाठः ।

एवं स्मिलितेन कुमारमण्डलेन सह बालकेलीरनुभ-
नधिरुद्धानैकवाहिनो राजवाहनोऽनुक्रमेण चौडोपनयनादि-
संस्कारजातम् अलभत (६) । ततः सकललिपिज्ञानं, सकल-

न्यपत् पपात दयया आविष्टं हृदयं यस्या स तथोक्तः । मन्त्रवलेन मन्त्रशक्त्या
विषय्यथा विषविकारम् अपनेतुं दूरीकर्तुम् अचमः असामर्थ्याः । समीपकुञ्जे
सन्निहितनिकुञ्जे वज्रादिपहितीदरे इत्यर्थः । औषधविशेषं विषविकारप्रतिरोधका-
मेधजनित्यर्थः । अन्विष्य संगृह्णेत्यर्थः । प्रत्यागच्छन् उपस्थितः सन् उत्तमान्तम्
उत्तगच्छन् वह्निर्यातमित्यर्थः, जीवितं जीवनं यस्याः तां तथोक्ताम् । व्यलीकयम्
अपश्यम् । तदनु ततः परम् । तस्याः स्त्रियः पावकसंस्कारम् अग्निं संस्कारं विरच्य
कृत्वा चिताधिरिहणेन तस्याः शरीरमग्निस्त्वारं विहितेत्यर्थः । शोकेन आकुलं
विलोडितं चेतः यस्या स तथोक्तः । एनं समीपतरम् अगतिं गतिश्च्यमनार्थं
बालमादाय गृहीत्वा सत्यवर्त्मणः वृत्तान्तः संवादः तस्या यवणमवगतिः तस्या वेला
समयः तस्यां तथोक्तायाम् । तत् तस्या सत्यवर्त्मणः निवासः आवासस्थानं तस्या
असह्यारस्य प्रतिग्रहवत्प्रणामस्य यत् नामधेयम् आख्यां तस्या अश्रुततया यवणा-
विषयीभूतेन । तत् तस्या यामस्या अन्वेषणं अनुसन्धानम् अशक्यम् असमर्थम् इति
एवं प्रकारम् आलोच्य चिन्तयित्वा भवतः अमाल्यः मन्त्री तस्या नन्दनः पुत्रः
तस्या तथोक्तस्य । भवानेव अभिरचिता पालयिता नान्य एवेतिभावः । इति
हेतोः भवन्तं त्वामित्यर्थः । अन्यम् आप्रवमित्यर्थः । तत् तादृशीं वार्तां
निशम्य श्रुत्वा सत्यवर्त्मस्थितेः सत्यवर्त्मणः विषये इत्यर्थः । सम्यक् यथायेयं निश्चित-
तया अवधारितेन खिन्नमना दुःखितानाः करणेन राजा राजहंसः सुमते तन्नाम
मन्त्रिणे संचिवाय सीनदत्तनाम तन्नामधेयं तस्या मन्त्रिणः अनुजतनयः कनिष्ठ-
भ्रातृपुत्रम् अर्पितवान् ददौ । स मन्त्री सीदरं धातरमावतमुपस्थितमिव मन्त्रमानः
परिगणयन् विशेषेण यत्नेन पुपीष संवर्द्धयामास ।

(६) एवमिति । एवं एवंप्रकारेण मिलितेन एकत्रसमभिव्याहारेण कुमार-
मण्डलेन कुमारसमूहेन सह समं बालकेलीः क्रीडाः “द्रवकेलिपरिहासाक्रीडा”
इत्यमरः । अनुभवन् परिगणयन् अधि अधिकम् आरुद्धानि अनेकानि वाहनानि
हस्तग्राहीनि येन तथाभूतः । राजवाहनः कुमारः अनुक्रमेण यथाक्रमेण चौडं च
उपनयनञ्च ते तथोक्ते आदी यस्या तत्संस्कारजातम् चौडोपनयनादिसंस्कार-
समूहमित्यर्थः । अलभत प्राप्तवान् ।

देशीयभाषापाण्डित्यं, षडङ्गसहितवेदसमुदायकोविदत्वं,
काव्यनाटकाख्यानकाव्यायिकेतिहासचित्रकथासमन्वितपुराण-
गणनैपुण्यं, धर्मशब्दज्योतिस्तर्कमीमांसादिरुमस्तशास्त्रनिकर-
चातुर्यं, कौटिल्यकामन्दकौयादिनीतिपटलकौशलं, वीणा-
व्यशेषवाद्यदाह्यं, सङ्गीतसाहित्यहारित्वं, मणिमन्त्रौषधादि-
मायाप्रपञ्चप्रावीण्यम् मातङ्गतुरङ्गादिवाहनारोहणपाठवं,
विविधायुधप्रयोगचतुरत्वं,† चौर्यदुरोदरादिकपटकलापीढत्वञ्च
तत्तदाचार्येभ्यः सम्यक् लब्ध्वा यौवनेन विलसन्तं कृत्येषु
अनलसं तं कुमारनिकरं निरोच्य महीवल्लभः सः 'अहं शत्रुजन-
दुर्लभः' इति परमानन्दममन्दमविन्दत । ‡ (७)

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते कुमारो-
त्पत्तिर्नाम प्रथम उच्छ्वासः ।

(७) मत इति । लिपिरचरसंस्थानं सकलानां लिपीनां ज्ञानम् । सकलदेशीय-
भाषापाण्डित्यं सर्वदेशीयभाषाविषयेषु अभिज्ञत्वमित्यर्थः । षड्भिरङ्गैः सहितः यः
वेदसमुदायः तस्मिन् कोविदत्वं पाण्डित्यम् । तथा च—“शिवाकल्पी व्याकरणं
निरुक्तं ज्योतिषां गणः । कुन्दसां विवित्तिथैव षडङ्गो वेद उच्यते ॥” इति ।
काव्यानि रघुवंशनैषधादीनि । नाटकानि शाकुन्तलीत्तररामचरितादीनि ।
आख्यानकानि चूर्णकानि । आख्यायिकाः वासवदत्ताकादम्बरीतिलकमञ्जरीप्रभृतयः ।
इतिहासाः पुरावृत्तकथनानि रामायणमहाभारतवर्णितवंशाः । चित्रकथा उपकथा तैः
समन्विते युक्ते पुराणगणे सत्प्रभागवतादिपुराणनिचये नैपुण्यं दक्षता, धर्मशास्त्रं
मन्वादिस्मृतयः । शब्दशास्त्रं व्याकरणम् । ज्योतिःशास्त्रं ग्रहनक्षत्रादीनां गति-
निरूपणरूपं । तथा च—“पञ्चस्कन्दमिदं शास्त्रं होरागणितसंज्ञिताः । केरलिः शकुनं
चेति ज्योतिश्शास्त्रमुदीरितम् ॥” इति । मीमांसा पूर्वोत्तरमेदिन प्रसिद्धं शास्त्रम् ।
तानि आदीनि समस्तानां सकलानां शास्त्राणां निरुक्तः समूहः तेषु चातुर्यं पाठ-
तत् तथोक्तम् । † कौटिल्ययाणव्यः तत्प्रणीतः, कामन्दकौयं तत्प्रणीतं नयशास्त्रं ते
आदिः नीतिः नयः तस्याः पटलं समूहः तस्य कौशलं पटुत्वम् । वीणा वल्लकी

* सहितेति क्वचित् पाठः ।

† चणत्वमिति वा पाठः ।

‡ अवाप इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

वाद्ययन्त्रविशेषः सा आदि अशेषाणि भगणितानि वाद्यानि मृदङ्गद्वीनि तेषु दाक्ष्यं
 दक्षताम् “वीणा विद्युति वल्लक्याम्” इति मेदिनी । संगीतं तैर्यत्रिकम् । यदाह
 सङ्गीतरत्नाकरे—“नृत्यं गीतं तथा वाद्यं त्रयं संगीतमुच्यते ।” इति । तेषु साहित्यं
 शिल्पं नृत्यादिकलाभिज्ञानत्वमित्यर्थः, हारितं मनीरञ्जनकारित्वञ्च । मणिमन्वी-
 षधादिषु भाषाप्रपञ्चेषु कपटविस्तारेषु च प्रावीण्यं नैपुण्यम् मातङ्गो वारणः, तुरङ्गी
 इयः तौ आदि वाहनानि यानानि तेषु आरोहणं तस्य पाठवं पटुत्वम् ।
 विविधानि नानाप्रकाराणि आयुधानि अस्त्राणि तेषां प्रयोगः व्यवहारः तेषु
 चतुरत्वं कुशलम् । चीरस्य भावः कर्म वा चीर-व्यञ्जः, चौर्यं स्तेयम् । दुरीदरं
 द्यूतम् । “दुरीदरं द्यूतभेदे द्यूतकृत् पण्यीः पुमान्” इति मेदिनी । वानि
 आदीनि कपटं तेषां कला समूहः तेषु पौढत्वं निपुणत्वम् । तत्तदाचार्येभ्यस्तेषु
 तेषु विषयेषु प्राप्तज्ञानवदभ्यः इत्यर्थः । सम्यक् यथावदित्यर्थः, लब्धा प्राप्ता यौवनेन
 तारुणेन विलसन्तं श्रीभमानं कृतेषु कर्तव्येषु अनलसमुत्साहयुतं तं कुमारनिकरं
 कुमारवृन्दं निरीक्ष्य दृष्ट्वा महोवल्लभः राजा राजहंसः स मानसारनिर्व्विर्तोऽह-
 मित्यर्थः । शत्रुजनदुर्लभः शत्रुजनदुर्लभ इत्यर्थः । इति कुमाराणां ज्ञानवैभवहेतीः
 परमेतिशयमानन्दं सुखम् अमन्दं निरतिशयं यथातथा अविन्दुन अलमत ।

अथ द्वितीयोच्छ्वासः ।

अथैकदा वामदेवः सकलकलाकुशलेन कुसुमसायक-
संशयितसौन्दर्येण कल्पितसौन्दर्येण साहसपहसितकुमारेण
सुकुमारेण जयध्वजातपवारणकुलिशाङ्कितकरेण कुमारनिकरेण
परिवेष्टितं राजानमानतसिरसं * निजचरणकमलयुगलमिल-
न्मधुकरायमाणकाकपद्मं विदलिष्यमाणविपद्मं कुमारचयं
गाढम् आलिङ्ग्य मितसत्यवाक्येन विहिताशीः अभाषत†(१)—
'भूवत्तम ! भवदीयमनोरथफलमिव समृद्धलावण्यं तारुण्यं
नुतमित्रो भवत्पुत्रोऽनुभवति । सहचरममेतस्य नूनमेतस्य

(१) अर्थात् । अथ आरम्भे एकदा कस्मिंश्चित् समये वामदेवः ऋषिः
सकलासु कलासु शिल्पादिषु कुशलः अभिज्ञः तेन । कुसुमसायकः कामः तेन
संशयितं संशयाकुलं सौन्दर्यं सुकुमारता यस्य तथाभूतेन सौन्दर्येण कामसादृश्यं
तथा कामोऽयं न वेति अनानां चेतसि संशयमादधानेति भावः । कल्पितं वेश-
रचनादिना विशेषितं सौन्दर्यं यस्य तादृशेन । साहसेन वलेन अपहसितः
धिकृतः कुमारः स्कन्दी येन तथोक्तेन सुकुमारेण पेशलतया जयध्वजः पताका
आतपनं कृत्वा कुलिशं वज्रं एतैः अङ्कितः चिह्नितः करी यस्य तेन । कुमार-
निकरेण कुमारसमूहेन परिवेष्टितं परिवृतं राजानं नृपं आनतं नम्रं शिरी
यस्य तम् । निजौ स्त्री तावेकं चरणकमले पादपद्मे तयोर्युगलं युग्मं तस्मिन्
मिलन्तः सङ्गच्छन्तः संयुक्त इत्यर्थः, मधुकरायमाणाः अमर इवाचरन्तः काक-
पद्माः शिखण्डकाः कुन्तलनिचया यस्य तादृशम् । विदलिष्यमाणाः संमथ्यमाणाः
विपद्माः अरयः येन तम् । कुमारचयं कुमारसमूहं गाढं निर्भरं आलिङ्ग्य
आलिष्य मितसत्यवाक्येन मितं परिमितं सत्यं यथार्थं तथाभूते यद्वाक्यं तेन
विहिता कृता आशीर्षेण स तथोक्तः । अभाषत अवीचत् उक्तवानित्यर्थः ।

* समभिगम्य तेन तां कृतां परिचर्यामङ्गीकृत्य इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

† अभ्यभाषतेति क्वचित् पाठः ।

दिग्विजयारम्भसमय एषः । तदस्य सुकलहोऽसहस्य राज-
वाहनस्य • दिग्विजयप्रयाणं क्रियताम् इति । कुमारा
मारीभिरामा रमास्त्रपौरुषा रूपा भूस्त्रोक्तारयो रयोप-
हसितसमोरणा रणाभियानेन यानेन तेन अभ्युदयाशंसं राजान-
मकार्षुः । तत्साचिव्यम् इतरेषां विधाय समुचितां बुद्धिम्
उपदिश्य शुभे मुहूर्ते सपरिवारं कुमारं विजयाय विससर्ज (२) ।

राजवाहनो मङ्गलसूचकं शुभशकुनं विलोकयन् देशं
कञ्चिदतिक्रम्य विन्ध्याटवीमध्यमविशत् । तत्र हेतिहति-
किणाङ्गं कालायसककर्कशकायं यज्ञोपवीतेन अनुमेयविप्रभावं

(२) भूवल्लभेति । भुवः पृथिव्याः वल्लभः भर्ता पालक इत्यर्थः, तस्यामन्त्रणम् ।
भवदीयानां मनोरथानामभिलाषाणां फलमिव परिणामरूपमिवेत्यर्थः । समृद्धं
संवृद्धं लावण्यं यस्मिन् तथोक्तम् । तारुण्यं तरुणता । नुतमित्रः नुतानि सुतानि
मित्राणि येन स तथोक्तः । भवत्पुत्रः तव तनयः अनुभवति अनुमन्यत इत्यर्थः ।
सहचरतीति सह चरोऽच्, सहचराः वयस्यः तैः समेतः युक्तः तस्य । नूनं
निश्चितम् । “नूनमवश्यं नियये दयम्” इत्यमरः । एतस्य कुमारस्य दिशां
विजयस्तस्यारम्भस्तस्य समयः कालः एषः वर्तमानसमय इत्यर्थः । तत् तस्मात् अस्य
कुमारस्य सकलाः क्लेशाः कष्टानि तान् सहते यः सः । तथोक्तस्य, राजवाहनस्य
राजकुमारस्य, दिशां विजयः तदर्थं प्रयाणं प्रेषणं दिग्विजयाय कुमारः प्रहीयता-
मिति तात्पर्यम् । कुमाराः पुत्राः, मारः कामः इषाभिरामाः सुन्दराः, रामस्यैव
अस्त्रेषु आयुधेषु पौरुषं विक्रमः येषां तथाभूताः । रूपा कोपेन भस्मीकृताः अरयः
शत्रवः यैः तथाभूताः । रयेण वर्गेन उपहसितः न्यकृतः समीरणी वातः यैः तथा-
भूताः । “रंहस्तरसी तु रयः स्रजः” इत्यमरः । रणाभियानेन रणे समरे अभि-
यानं गमनं येन तादृशेन यानेन गमनेन अभ्युदयाशंसम् अभ्युदये उद्भौ आशंसा आशा
विकसते यस्य तादृशम् । राजानं भूपं अकार्षुः व्यदधुः कृतवन्त इत्यर्थः । तस्य
कुमारस्य साचिव्यं साहाय्यं इतरेषामपराणां कुमारानां विधाय कृत्वा अपरान्
कुमारान् राजवाहनस्य साचिव्यकार्ये नियुज्येत्यर्थः । समुचितां यधीप्रयुक्तां बुद्धिं
इतिकर्तव्यतादिरूपां युक्तिम् उपदिश्य विवृत्येत्यर्थः । शुभे मङ्गलयुक्ते मुहूर्ते चणे
परिवारेण सहितं सहचरणयुक्तं राजवाहनं विजयाय अर्पयं विससर्ज तन्नाज
प्रेरयामासेति यावत् ।

व्यक्तकिरातप्रभावं लोचनपरुषं कमपि पुरुषं ददर्श (३) । ते
विहितपूजनी राजवाहनोऽभ्यभाषत--'ननु मानव, जनसं-
रहिते मृगहिते घोरप्रचारे कान्तारे विव्याटवीमध्ये भवान्
एकाकी किम् इति निवसति ? भवदंसोपनीतं यज्ञोपवीतं
भूसुरभावं द्योतयति । हेतिहृतिभिः किरातरीतिः अनुमीयते
कथय किमेतत् ?' इति(४) 'तेजोमयोऽयं मानुषमात्रपौरुषो नृ-

(३) राजेति । राजवाहनः राजपुत्रः मङ्गलं शुभोदकं भाविफलमित्या-
सूचयतीति तथा । शुभशकुनं सुलक्षणं विलोकयन् पश्यन् कश्चित् देशं अनधिक-
स्थानमित्यर्थः, अतिक्रम्य अतिवाह्यं विव्याटवीमध्यं विव्यारण्यान्तरम् अविष्ट-
प्रविष्टवान् । तत्र विव्याटव्यां हेतीनामायुधानां हतया प्रहारेण किरातः व्रण-
अङ्गः चिह्नं यस्य तथोक्तम् । "हेतिः स्यादायुधं ज्वाला सूर्यतेजःसु योषिति" इति
मेदिनी । कालायसं लोहः तदेव कर्कशः कठिनः, कायः शरीरं यस्य तथाभूतम्
यज्ञोपवीतेन यज्ञसूत्रेण अनुमातुं योग्यो विप्रभावी यस्य तथाभूतम् ।
प्रकाशितः किरातस्य शवरस्य प्रभावः वनचरत्वमित्यर्थः, यस्य तथाभूतम्
लोचनयोः नेत्रयोः परुषं कर्कशं कमपि कश्चन पुरुषं जनं ददर्श अवलोकयामास
दृष्टवानित्यर्थः ।

(४) तेनेति । तेन पूर्वोदृष्टजनेन विहितं कृतं पूजनं यस्य तथोक्तः, त्वं
सत्कार इत्यर्थः, राजवाहनः कुमारः अभ्यभाषत उक्तवान् । ननु सन्वीक्यते
"ननु प्रप्रेऽप्यनुनयेऽप्यनुज्ञानेऽप्यवधारणे आमन्त्रणे" इति विश्वः । मनोरपतामिह
मानवः तस्यामन्त्रणम् । जनानां सङ्घः सन्वन्धः तेन रहितः विवर्धितः तस्मिन्
मृगाः पशवः तेभ्यः हितमनुकूलं तस्मिन् । "मृगः पशौ कुरङ्गे च करिष्वप-
मेदयोः" इति मेदिनी । घोरः दुर्गमः प्रचारः सञ्चारो यस्मिन् तथोक्तः
कान्तारे गहने विव्यनामाटवी वनं तस्याः मध्यः तस्मिन् । एकाकी एककः द्वितीय-
रहित इत्यर्थः । किमिति कथं निश्चयति अध्यात्ते । भवतः अवतंसः स्व-
तमुपनीतं ग्रातं प्राप्तमित्यर्थः । यज्ञेन संस्कृतमुपवीतं सूचं तद् तथोक्तम् ।
प्रथिव्याः सुरः पण्डितः ब्राह्मण इत्यर्थः, तस्य भावं विप्रत्वमितिभावः, द्योतयति
सूचयति । हेतिहृतिभिः प्रहरणप्रहारचिह्नैः किरातरीतिः व्याघ्रवृत्तिः अनुमीयते
तर्क्यते । एतत्सर्वं किमिति कथय यथायथमुपवर्णय इत्यर्थः, त्वमिति शेषः ।

न भवति' इति सत्त्वा स पुरुषः तद्वयस्यमुखात्नामजनने विज्ञाय
तस्मै निजवृत्तान्तमकथयत्—'राजनन्दन ! केचिदस्यामटव्यां
वेदादिविद्याभ्यासम् अपहाय निजकुलाधारं दूरीकृत्य सत्य-
श्रीचादिधर्मव्रातं परिहृत्य किल्बिषमन्विष्यन्तः पुलिन्दपुरोगमाः
तदन्नम् उपभुञ्जाना बहवो ब्राह्मणवृत्ता निवसन्ति (५) । तेषु
कस्यचित् पुत्रो निन्दापात्रचारित्र्यो मातङ्गो नामाहम् सह
किरातबलेन जनपदं प्रविश्य ग्रामेषु धनिनः स्त्रीबालसहिताना-
नीय अटव्यां बन्धने निधाय तेषां सकलधनमपहरन् उद्धृत्य
वीतदयो व्यचरम् (६) । कदाचिदेकस्मिन् कान्तारं मदीय-

(५) तेज इति । तेजो बहुलं विद्यतेऽस्येति 'तत्प्रकृतवचने मयद्' इति
मयट्प्रत्ययः । अयं समीपतरः । मानुषमात्रस्य मानुषसाधारणस्यैव पौरुषं पुरुषकारी
यस्य तथोक्तः । 'प्रमाणे द्वयसज्द्वय' इति प्रमाणार्थे सातच् । नूनं निश्चितम् ।
"नूनं तर्केऽर्थनियये" इत्यमरः । इति एवं मत्वा ज्ञात्वा स पुरुषः वनचरवेशधारी,
तत् तस्य राजवाहनस्य वयस्याः सहचराः तेषां मुखात् नाम च जननञ् उत्पत्तिः
कुलमित्यर्थः, ते विज्ञाय ज्ञात्वा तस्मै राजवाहनाय, क्रियायोगे चतुर्थी । निज-
वृत्तान्तम् आत्मन इति वृत्तं अकथयत् अवदत् ज्ञापयामसेति यावत् । राजनन्दन
इति राजवाहनस्य सन्तुष्टिः । केचित् केऽपि अस्यामटव्यां अवारण्ये इत्यर्थः ।
वेदाः ऋग्यजुःप्रभृतयः ते आदयः विद्याः मन्वादिसृतिविद्या इत्यर्थः । तासां
अभ्यासः अध्ययनं तम् । अपहाय त्यक्त्वा निजस्य आत्मनः कुलं वंशः तस्य आचारः
अनुष्ठानं तु तथोक्तम् । दूरीकृत्य विहाय सत्यम् अवितथकथनत्वम्, श्रीचं शुचिता,
ते आदिभ्यो धर्मव्रातं वंशपरम्परागतकुलधर्मसमुदायं परिहृत्य वर्ज्यधित्वा किल्बिषं
पापं अन्विष्यन्तः आचरयन्त इत्यर्थः, पुलिन्दपुरोगमाः पुलिन्दाः स्नेच्छजाति-
विशेषाः ते पुरोगाः नेतारः येषां तथोक्ताः । "भेदाः किरातश्चरपुलिन्दास्नेच्छ-
जातयः" इत्यमरः । तदन्नं तेषां पुलिन्दानां अन्नं भक्ष्यं उपभुञ्जानाः भक्षयन्तः
बहवः अनिक्ताः ब्राह्मणवृत्ताः ब्रह्मणापसदाः निवसन्ति अध्यासते ।

(६) तेष्विति । तेषु पुलिन्देषु कस्यचित् जनस्य पुत्रः सुतः निन्दापात्र-
चारित्र्यः निन्दापात्रं कुत्सापूणे चारित्र्यं आचारः यस्य तथोक्तः । मातङ्गः मतङ्गस्या-
पत्यमिति णः, नाम्ना स इति । किरातस्य बलं सैन्यं तेन । जनपदं नगरं

सहचरगणेन जिघांस्यमानम् भूसुरमेकमवलोक्य दयायुक्तं
चित्तोऽब्रवत्—‘ननु पापा ! न हन्तव्यो ब्राह्मणः’ इति ।
रोषारुणनयना मां बहुधा निरभर्त्सयन् । तेषां भाषणपारुष्यं
मसहिष्णुरहमवनीसुररक्षणाय चिरं प्रयुज्य तैरभिहतो गतः
जीवितोऽभवत् (७) । ततः प्रेतपुरीम् उपेत्य तत्र देहधारिणि
पुरुषैः परिवेष्टितं सभामध्ये रत्नखचितसिंहासनासीनं यमः
विलोक्य तस्मै दण्डप्रणाममकरवम् । सोऽपि मामवेक्ष्य
चित्तगुप्तं नाम निजामात्यमाह्वय्य तमवोचत्—‘सचित्तं
नैषोऽमुष्य मृत्युसमयः । निन्दितचरितोऽप्ययं महीसुरनिमित्तं
गतजीवितोऽभूत् । (८) इतः प्रभृति विगलितकल्मषस्यास्य पुनः

लोकावासमित्यर्थः । प्रविश्य गत्वा ग्रामेषु वसतिषु ग्रामलक्षणान्—‘विश्रा-
विप्रभृत्याय यत्र चैव वसन्ति हि । स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वास एव वा-
इति । धनिनः ऋद्धिमतः स्त्री च बालश्च ताभ्यां सहितः युक्तः तान् प्राणी-
गृहीत्वा अटव्यां कानने वन्धने कारागारे निधाय निक्षिप्य तेषां धनिनां सत्त्वं
धनं तावदर्थम् अपहरन् वलादगृह्णन्नित्यर्थः, उद्धृत्य गृहीत्वेत्यर्थः, वीतद-
वीना परिगता दद्या यस्य स तथोक्तः, निर्दय इत्यर्थः, व्यचरम् व्यवहरम् ।

(७) कदेति । कदाचित् कस्मिंश्चित् समये एकस्मिन् कान्तारि गहने तं
मदीयरुहचरगणेन ममानुचरसमूहेन जिघांस्यमाणं व्यपाद्यमानं भूसुरमेकं
ब्राह्मणम् अवलोक्य संवीक्ष्य दयाया ऋहेन आयत्तं वशीकृतं चित्तं यस्य स तथोक्तः
अब्रवत् अवदत् सहचरान् अहमिति शेषः । ननु सस्वीधने । आपाः वृशंसो
“वृशंसो घातुकः क्रूरः पापः” इत्यमरः । न हन्तव्यः न विनाशितव्यः ब्राह्म-
दिजः युष्मद्विरिति शेषः । ते मत्सहपराः रोषेण क्रुधा अरुणानि लीङ्गितानि
नयनानि नेत्राणि येषां ते । बहुधा नानाप्रकारेण निरभर्त्सयन् तिरश्च-
तेषां सहचरणं भाषणपारुष्यं कठीरुवचनानीत्यर्थः, असहिष्णुः सीदुमन्मसो-
अवनीसुरः ब्राह्मणः तस्य रक्षणाय तं रक्षितुं चिरमगौनेन प्रयुज्य युद्धं कृत्वा
सहचरैः अभिहतः ताडितः गतजीवितोऽभवत् चिद्ये ।

(८) तत इति । ततः मरणानन्तरं प्रेतपुरीं यममन्दिरम् उपेत्य गतः
तत्र यमालये देहधारिणिः कायापरिगृहीदभिः पुरुषैः जीवैः परिवेष्टितं परिव-

कर्मकरेण रुचिरदेव्यति । पापिष्ठैरनुभूयमानमत्र यातना-
विशेषं विलोक्य पुनरपि पूर्वशरीरमनेन 'गम्यताम्' इति ।
चित्रगुह्योऽपि तत्र सन्तप्तेषु आयसस्तम्बेषु बध्यमानान्,
अत्युष्णीकृते विततशरावे तैले निक्षिप्यमाणान्, लगुडैर्जर्जरी-
कृतावयवान्, निश्चितटङ्कैः परितक्ष्यमाणानपि दर्शयित्वा
पुण्यबुद्धिम् उपदिश्य माममुञ्चत् (६) । तदेव पूर्वशरीरमहं
प्राप्तो महाटवीमध्ये शीतलोपचारम् रचयित्वा महीसुरेण
परीक्ष्यमाणः शिलायां शयितः क्षणमतिष्ठम् । तदनु विदितो-
दन्तो मदीयबन्धुगणः सहसा समागत्य मन्दिरमानीयं माम्

सभामध्ये परिषदभ्यनरी रत्नैः साणिक्यैः खचितं प्रत्युप्तं यत् सिद्धिचिह्नितासनं
तस्मिन् आसीनं स्थितं ग्रसनं यमं विलोक्य संवीक्ष्य तस्यै यमाय दण्डप्रणामं धूल्यव-
लुण्ठ्य नमस्कारमित्यर्थः, अकरवमहमिति शेषः । सोऽपि यमराजोऽपि मामवेक्ष्य
दृष्ट्वा चित्रगुप्तं नाम निजामाख्यं स्वसचिवमाह्वय आकार्यं तं चित्रगुप्तमधीचत्
वभाषे । सचिव इति चित्रगुप्तमन्त्रणम् । अमुष्य संनीपतरस्य मातङ्गस्येत्यर्थः, एष
मृत्युसमयः मृत्युकालः न भवतीति शेषः । निन्दितं गर्हितं चरितं यस्य स तादृशः ।
महीसुरनिमित्तं ब्राह्मणरक्षाय गतः त्यक्तः जीवितं जीवनकालं यस्य स तथोक्तः ।

(६) इत्तु इति । इतः प्रभृति अच्चादारभ्य विगलितं प्रच्युतं कलषं पापं यस्य
तस्य "कलषं क्लिप्त्वे क्लीवम्" इति मेदिनी । पुण्यां पवित्रं कर्म तस्य 'करणं
सम्पादने रुचिः आसक्तिः उद्देयति उत्पत्स्यते । अतिशयेन पापाः पापिष्ठाः तैः ।
अनुभूयमानं अनुमन्यमानं यातनाः तीव्राः द्वेदनाः यास्ता यातना विशेषमित्यर्थः ।
विलोक्य दृष्ट्वा पुनरपि भूयः पूर्वशरीरं पूर्वदेहम् अनेन मातङ्गेन गम्यतां प्राप्यताम् ।
तत्र तत्र सन्तप्तेषु तेषु तेषु क्लेशानुभूतेष्वित्यर्थः, आयसस्तम्बेषु आयस्रायते स्तम्भास्तेषु
बध्यमानान् व्यपाद्यमानान् अत्युष्णीकृते अग्निसंयोगेन उत्तप्तोक्तते इत्यर्थः, विततो
विस्तीर्णो यः शरावः पाचविशेषः, तस्मिन् गतौ तैले स्निग्धे निक्षिप्यते तादृशान् ।
लगुडैः दण्डैः जर्जरीकृताः प्रहारिताः अवयवाः देहाः येषां तान् । निश्चिताः
तोक्षाः टङ्काः पाषाणदारणान्नविशेषाः तैः "टङ्कः पाषाणदारणे" इत्यमरः ।
परितक्ष्यमाणान् ताक्षमात्मनपि दर्शयित्वा अवलोकयित्वा पुण्यां सुकृतां बुद्धिः ताम्
उपदिश्य हितं कथयित्वित्यर्थः, मां मातुं । अमुञ्चत् तस्याजि ।

अपक्रान्तव्रणमकरोत् (१०) । द्विजन्मा कर्तृज्ञो मर्त्यमन्त्रा-
 शिक्षां विधाय विधिधातुमतन्त्रम् आख्याय कल्पप्रचयकार-
 सदाचारमुग्रदिश्य 'ज्ञानेक्षणगम्यमानस्य' शशिशखशेखर-
 पूजाविधानम् अभिधाय पूजां मत्कृतामङ्गीकृत्य निरगात् (११)
 तदारभ्याहं किरातकृतसंसर्गं बन्धुकुलमुत्सृज्य सकललोकैक-
 गुरुम् इन्दुकलावतंसं चेतसि स्मरन् अस्मिन् कानने दूरी-
 कृतकलङ्को वसामि । देव ! भवते विज्ञापनीयं रहस्यं
 किञ्चिदस्ति आगम्यताम् इति । स च वयस्यगणादपनीत-
 रहसि पुनरेनमभाषत— राजन् ! अतीते निशान्ते गौरी-

(१०) तद्वेति । तत् तस्मात्, एव नियमे । पूर्वशरीरं मरणाय देहं प्रा-
 लब्धः महाटवीमध्वे गहनारण्ये शीतलः शैत्यम् उपचारः व्यवहारः तं, शिशिर-
 चारमित्यर्थः, रचयित्वा अवलम्ब्य सहसुरेण विप्रेण परीक्षमाणः निर्णीत-
 शिलायां पाषाणे शयितः पाषाणे गात्रलघीकृत इत्यर्थः, चयं सुहृत्समन्विष्ट-
 मिति शेषः । “क्षणी व्यापारश्च स्यात् सुहृत्सोत्सवपर्वसु” इति रुद्रः । त-
 ततः परम् । विदितः आतः उदन्तः वार्त्ता येन स तथोक्तः । “वार्त्ताप्रवृत्तिरुदन्त-
 उदन्तः” इत्यमरः । मदीयः मम बन्धुगणः मित्रवर्गः सहसा अतर्कितेन समान-
 उपस्थित्य मन्दिरमानीय गृहं नीत्वा अपक्रान्ताः अपाकृताः चिकित्सिता इत्य-
 व्रणाः क्षतसमूहाः यस्य स तादृशः ।

(११) द्विजन्मेति । द्विजन्मा ब्राह्मणः तथा च स्मृतिः—“जन्मना जायते
 संस्कारैर्द्विज उच्यते । मातुरग्रेऽभिजगन् द्वितीयं मौञ्जीवन्धने ॥” इति । कृता-
 स्मृतमत्कृतोपकारः इत्यर्थः, मद्यमिति क्रियायोगे चतुर्थी । अचराणां वप-
 शिक्ता उपदेशः “विधाय कृत्वा विविधा” बहुप्रकाराः आगमाः शास्त्राणि, तथा हि
 “सिद्धं सिद्धप्रमाणैस्तु हितं वात परच च । आगमशास्त्रमाप्तानाम्—” इति ।
 तन्म प्रधानम् आख्याय उक्त्वा कल्पं पापं तस्य यः क्षयः विनाशः तत्र का-
 निमित्तभूतम् । सदाचारं महद्भिरुपदर्शितपथम् उपदेश्य हितमुक्तेत्यर्थः, ज्ञाने-
 ज्ञानदृष्ट्या गम्यमानस्य ज्ञेयस्य, शशिनः चन्द्रस्य खण्डः कला सा शेखरोऽव-
 यस्य तादृशस्य चन्द्रमौलिः शिवसेतार्थः, पूजायाः विधानं विधिमभिधाय कथयि-
 पूजामर्चनां मम कृतामङ्गीकृत्य स्वीकृत्य गृहीत्वैतार्थः, निरगात् गतवान् ।

पतिः स्वप्नसन्निहितो निद्रासुद्रितलोचनं विबोध्य प्रसन्नवदन-
कान्तिः प्रश्रयावन्तं माम् अवोचत् (१२) — 'मातङ्ग !
दण्डकारणान्तरालगामिन्यास्फटिन्यास्तीक्ष्णमौ सिद्धसाध्या-
राध्यमानस्य स्फटिकलिङ्गस्य पश्चात् अद्रिपतिकन्या-पद-
पङ्क्तिचिह्नितस्य अश्मनः सविधे विधेः आननमिव किमपि
विलं विद्यते (१३) । तत् प्रविश्य तत्र निक्षिप्तम् ताम्रशासनं
शासनं विधातुरिव समादाय विधिं तदुपदिष्टं दिष्टविजयमिव

(१२) तदेति । तदारभ्य ततः प्रभृति किरातैः शबरैः कृतः विहितः संसर्गः
सम्बन्धः येन तथा, वस्तुकुलं निचवन्दमुत्सृज्य तत्रात्मा सकलानां लोकानामेकमनन्य-
साधारणं मुख्यमित्यर्थः, गुरुं वरणीयम् इन्दुकलावतसं चन्द्रमौलिं चेतसि चित्ते
स्मरन् भावयन् अस्मिन् दृश्यमाने काननेऽरण्ये दूरीकृतः अपाकृतः कलङ्कोऽपवादी ।
येन स तादृशः वसामि अहमिति शेषः । देवति राजकुमारस्य सम्बुद्धिः । भवते इति
क्रियायोगाच्चतुर्थी । विज्ञापनीयं निवेदितव्यं रहस्यं गुह्यं किञ्चित् कथनपीतार्थः,
अस्ति नृत्तं । आगम्यतां भवतीति शेषः । सः मातङ्गः वयस्यगुणात् निववन्दात्
अपनीय दूरं नीत्वा रहसि निर्जने पुनर्भूयः एनं वक्ष्यमाणं अभाषत अकथयत्
कुमारमिति शेषः । राजन् हे कुमार, अतीते विगते निशाने निशायाः रात्र्याः
अन्ते अवशाने गौरीपतिः गौर्याः अश्विकायाः पतिः शिवः स्वप्ने संवेशे सन्निहितः
सन्निकर्षं प्राप्तः निद्रया सुद्रिते निमिलिते लोचने नेत्रे यस्य तम् । विबोध्य
जागरयित्वा प्रसन्ना सन्तुष्टा वदनकान्तिर्यस्य स तथोक्तः । प्रश्रयेन प्रणयेन
अवनतं नमः "प्रश्रयप्रणयौ समौ" इत्यमरः । अवोचत् उवाच ।

(१३) मीतङ्ग इति । दण्डकानामारण्यानि तस्य अन्तरालं मध्यं तत्र गामिनी
या तटिनी नदी तस्यास्तीक्ष्णमौलिः तटं तस्मिन् । सिद्धान्ति सिद्धौ अनिमादि-
गुणोपेताः सिद्धाः देवयोनिविशेषाः । साध्याः गणदेवताः तद्वाहि — "साध्या
द्वादशविख्याता रुद्राश्चैकादश स्मृताः" इति । सिद्धाय साध्याश्च तैराराध्यमानाः
सेव्यमानस्तस्य, स्फटिकलिङ्गस्य सितमणिनिर्मितलिङ्गस्य विशिष्टोक्ततः शिवा-
वयवस्य "स्फटिकसितरत्नं स्यात्" इति कमलाकरः । पश्चात् पृष्ठदेशे अद्रिपतिः
हिमवान् तस्य कन्या पार्वती तस्याः पदपङ्क्तिमिः पादन्यासपरम्परामिः चिह्नितस्य
अश्मनः पाषाणस्य भूविधे समीपे विधेः पितामहस्य आननं मुखमिव । विलं गते
"विलं छिद्रे गुहायाञ्च" इति विश्वः । विद्यते अस्ति ।

विधाय पाताललोकाधीश्वरेण भवता भवितव्यं भवत्साहाय्य
 करो राजकुमारोऽद्य श्वो वा समागमिष्यति' इति । तदादेशात्
 गुणमेव भवदागमनमभूत् । साधनाभिलाषिणो मम तोषिणं
 रचय साहाय्यम्' इति (१४) । 'तथा' इति राजवाहनः साव
 मातङ्गेन नमितोत्तमाङ्गेन विहाय अर्धरात्रे निद्रापरतन्त्रं
 मित्रगणं वनान्तरम् अवाप । तदनु तदनुचराः कले
 साकलेन राजकुमारमनवलोकयन्तो विषण्णहृदयास्तेषु वनेषु
 सस्यगन्विष्यानवेक्षमाणा एतदन्वेषणमनीषया देशान्तं
 चरिणवोऽतिसहिष्णवो निश्चितपुनःसङ्गमसङ्केतस्थानाः परस्मा
 वियुज्य ययुः (१५) ।

(१४) तदिति । तत् विलं प्रविश्य गत्वा तत्र विले निश्चितं स्थापितं ताव
 शासनं तावपट्टलिखितं भूपशासनविशेष इत्यर्थः, विधातुः वेधस इव समादत्त
 गृहीत्वा विधिमनुष्ठानं तदुपदिष्टं तेन तावशासनेन उपदिष्टं कथितम् । दिष्ट
 विजयमिव दिष्टं दैवं तेन विजयः तमिव । "दैवं भाग्यं भागधेयं दिष्टम्" इति
 हेमः । विधाय कृत्वा पाताललोकः अधीभुवनं तस्य अधीश्वरः नियन्तारुप
 कर्त्ता तेन तथोक्तेन । भवतः साहाय्यकरः साहाय्यकारी राजकुमारः नृपनन्द
 अद्य अस्मिन्नहनि इदमः सप्तम्यर्थे निपातः । श्वः आगानिनि दिवसे समागमिष्यति
 आयास्यति । तदादेशमनुगुणमिव तस्य स्वप्रीक्तस्य शङ्करवाक्यस्य आदेशानुगुण
 माज्ञानुरूपमेव । भवतः आगमनमुपस्थितिः अभूत् अघटत, साधने सिद्धिः तत्र
 अभिलाषिणः काङ्क्षितस्य उपार्थप्राप्तिलालषे इत्यर्थः, तोषिणः तदागमनदृष्टचेतसः
 रचय कुरु, साहाय्यं सहायतां, इति समाप्ता ।

(१५) तथेतीति । तथा तेन प्रकारेण भवितेति शेषः । "तथा प्रतीतिं
 वाक्त्रे साम्यभ्युपगमे च वै" इति स्वभूः । राजवाहनः राजकुमारः मातङ्गेन श्व
 वेशधारिणा ब्राह्मणेन साकं सह नमितं नखीकृतमुत्तमाङ्गं शिरो येन । विहाय
 त्यक्त्वा अर्धरात्रे निशीथे निद्रापरतन्त्रं निद्रावशं मित्रगणमात्मीयवर्गं वनान्त
 मन्वदनमवाप्राप्तवान् । तदनु ततः परं तस्य कुमारस्य अनुचराः अनुगमि
 सचिवादय इत्यर्थः, कल्ये प्रतूषे "व्युष्टं विभातं प्रतूषः कल्य-प्रतूषसी उद
 कल्यम्" इति हेमः । साकल्येन सर्व्वतीभावेन । राजकुमारं राजपुत्रमन
 लोकयन्तः नेक्षमाणाः विषण्णं स्त्रिं हृदयं येषु ते, तेषु तेषु वनेषु तत्तत्प्रदेशेषु

लोकैकवीरेण कुमारेण रक्षमाणः सन्तुष्टान्तरङ्गो मातङ्गोऽपि
बिलं शशिश्नेखरकथिताभिज्ञानपरिज्ञातं, निःशङ्कं प्रविश्य
गृहीतमात्रशासनो रसातलं पथा तेनैवोपेत्य तत्र कस्यचित्
पत्तनस्य निकटे केलिकाननकासारस्य विततसारसस्य समीपे
नानाविधेन ईशशासनविधानोपपादितेन हविषा होमं विरच्य
प्रत्यूहपरिहारिणि सविस्मयं विलोकयति राजवाहने समिदा-
ज्यसमुज्ज्वलिते ज्वलने पुण्यगेहं देहं मन्त्रपूर्वकमाहुतीकृत्य
तद्विस्मानकान्तिं दिव्यां तनुमलमत (१६) । तदनु मणि-

वनस्थलेष्वित्यर्थः, सम्यक् यथायथमन्विष्य संमृग्य अनवेक्ष्यमाणाः अनवलोकयन्तः
एतदन्वेषणमेतस्य राजपुत्रस्य अन्वेषणं गवेषणां मनीषया धिया देशान्तरमन्यं देशं
चरिष्यतीति यातुमनसः 'अलं कृच्छ्रं—' इतीषुच् । अतिसहिष्णुः अतितितिवचः,
पुनः संगमः पुनः सङ्गमस्तस्य सङ्केतस्थानमिति पददीपिका । निश्चितं निर्णीतं पुनः-
संगमसंकेतस्थानं यैस्ते तथोक्ताः । परस्परमन्योऽन्यं विद्युज्य पृथक्भूय ययुः जम्मुः ।

(१६) लोके इति । लोकेषु भुवनेषु एकवीरः प्रधानवीरः तेन "सालोकी
विष्टपं विश्वं भुवनं जगदी जगत्" इति हैमः । कुमारेण राजवाहनेन रक्षमाणः
परिपालितः, रक्षधातोः कर्मणि शानच् । सन्तुष्टान्तरङ्गः प्रीतान्तःकरणः
मातङ्गोऽपि बिलं गच्छन्, शशी इन्दुः शिखरे मलौ यस्य स तथोक्तः, तेन कथितम्
अभिज्ञानं चिह्नं तस्य परिज्ञातमवगतिः तं, निःशङ्कं विगतमयं प्रशिश्ने यात्वा
गृहीतमायत्तीकृतं ताम्रशासनं येन स तथोक्तः । रसातलं पातालं पथा वत्तना
तेनैवोपेत्य तन्भागैरेवागत्य तत्र तस्मिन् प्रदेशे, पत्तनस्य नगरस्य निकटे समीपे
केलिकाननकासारस्य उद्यानसुरसः "पद्माकरसङ्गाः स्यात् कासारः सरसी सरः"
इति हैमः । वितताः बहवः सारसाः पक्षिविशेषाः येन तस्य समीपे निकटे
नाना बहुप्रकाराः विधा विधानं यस्य तेन, ईशः शम्भुः तस्य शासनं निदेशः
तस्य विधानं विधिः तस्य उपपादितः सम्पादितः तेन, ह्येत इति हविः 'अचि-
रचिहुष्टपिष्ठादिहृदिभ्य इस्' इति इस् । तेनाय्यादियाज्यद्रव्येन होमं यज्ञं
विरच्य कृत्वा प्रत्यूही विष्टं तस्य परिहारिणि नाशिनि सविस्मयमाश्चर्येण सहितं
विलोकयति सति राजवाहने कुमारे समिद्धिः काष्ठैः आधेः घृतैश्च समुज्ज्वलिते
सम्यक् उद्दीपिते ज्वलने अग्नौ, पुनस्तस्य गेहमावासस्थानं देहं शरीरं मन्त्रपूर्वकं

मयमण्डनमण्डलमण्डिता सकललोक-ललनाकुल-ललामभूता
 कन्यका कान्चन विनीतानिकसखोजनानुगम्यमाना कलहंस-
 गत्या शनैरागत्य अवनिसुरोत्तमाय मणिमेकमुज्ज्वलाकारम्
 उपायनीकृत्य तेन 'का त्वम्' इति पृष्टा सोत्कण्ठा कलकण्ठ-
 स्त्रनेन मन्दमन्दमुदञ्जलिरभाषत (१७)—'भूसुरोत्तम ! अहम्
 असुरोत्तमनन्दिनी कालिन्दी नाम, मम पितास्य लोकस्य
 शासिता महानुभावो निजपराक्रमासहिष्णुना विष्णुना दूरी-
 कृतामरे समरे यमनगरातिथिः अकारि (१८) । तद्वियोग-

समन्तम् आहुतीकृत्य हत्वा वज्रौ प्रक्षिप्येत्यर्थः, तडित् विद्युत् तस्याः समान-
 तुल्या कान्तिः तां, दिव्यामुत्कृष्टां तनुं शरीरमलभत प्राप्तवान् ।

(१७) तदन्विति । तस्य अनु पश्चात् मणिमयानां रत्नमयानां मण्डनानां
 भूषणानां मण्डलैः समूहैः मण्डिता अलङ्कृता, सकलेषु जनेषु यत् ललनाकुलं
 रमणीयसमूहं तच्च ललामभूता प्रभाविश्रिता रत्नभूतेतर्यः, "भूषा वाजिप्रभावे
 ललामं सग्राह्यलाम च" इति वदः । कन्यका कुमारी, विनीता नम्रा अनेके
 सखिधनाः सहचरोवर्गाः, अर्जु पश्चात् गम्यमाना यायमाना यया सा तादृशी, कल-
 हंसस्य राजहंसस्य गतिरिव गतिर्यस्याः तथा मन्दरगत्या इत्यर्थः, शनैरद्रुतमागता
 सम्मुखीभूय अनौसुरोत्तमाय विप्रश्रेष्ठाय मणिमेकम् एकं रत्नम् उज्ज्वलाकारं
 प्रदीप्तम् उपायनीकृत्य उपहारं दत्तेत्यर्थः, तेन द्विजेन, पृष्टा जिज्ञासिता उत्कण्ठया-
 सहिता कलं मधुराव्यक्तशब्दः कण्ठे यस्य स कलकण्ठः कोकिलः तस्य स्व-
 शब्दः तेन, मन्दं यथातथा उदञ्जलिः प्रवक्ष्याञ्जलिः अभाषत अकथयत् ।

(१८) भूसुरेति । भूसुरोत्तम हे ब्राह्मणवर्य, असुरोत्तमस्य दनुजश्रेष्ठस्य
 नन्दिनी पुत्री नाम्ना कालिन्दी मम पिता जनकः अस्य पातालप्ररस्य लोकस्य
 जनस्य शासिता नियहानुग्रहकर्ता । महान् अतिशयः अनुभावः प्रभावी यस्य
 तादृशः । निजस्वस्य पराक्रमेण वीर्येण असहिष्णुना अतिशयबलशालिनेत्यर्थः
 यदा निजपरस्य आत्मशत्रोः अक्रमं व्यतिक्रमं असहिष्णुः सङ्नासमर्थः तेन
 एकपैतृकत्वान्नियमैर्मात्रिकत्वादसुरत्वादिति यावत्, शत्रु इति निजपरीपादानन्वि-
 भावः । विष्णुना नारायणेन दूरीकृताः पराजिताः अमराः देवाः यस्मात् तस्मिन् समरे
 युद्धे यमनगरस्य यमनपुरस्य अतिथिः आगन्तुकः अकारि कृतः हत इति भावः ।

श्रीकसीगरमग्नं समवेक्ष्य कोऽपि कारुणिकः सिद्धताप-
सोऽभाषत—‘बाले ! कश्चिद्विवेकधारी मानवो नो वल्लभस्तव
भूत्वा सकलं रसातलं पालयिष्यति’ इति । तदादेशं निशस्य
घनशब्दोन्मुखी चातकी वर्षागमनम् इव तवालोकां नकाङ्क्षिणी
चिरमतिष्ठम् (१८) । मन्मनोरथफलायमानं भवदागमन-
मवगम्य मद्राज्यावलम्बभूतामात्यानुमत्या मदनकृतसारथ्येन
मनसा भवन्तम् आगच्छम् (२०) । लोकस्य अस्य राज्यलक्ष्मी-
मङ्गीकृत्य मां तत्सपत्नीं करोतु भवान् इति । मातङ्गोऽपि
राजवाहनानुमत्या तां तरुणीं परिणीय दिव्याङ्गनालाभेन
हृष्टतरो रसातलराज्यमुररीकृत्य परमानन्दमाससाद (२१) ।

(१८) तद्वीति । तस्य पितुः विधोगः विच्छेदः तस्मादुदभूतः उत्पन्नः यः श्रीकः
दुःखं स एव सागरः तस्मिन् मग्ना तां तथीकृताम्, मामवेक्ष्य दृष्ट्वा कोऽपि कथन-
कारुणिकः दयालुः करुणाशीलमसीति णिक् । तपश्चरतीति अन् ; सिद्धः सम्पन्नः
तापसः तपस्वी अभाषत उक्तवान् मामिति शेषः । बाले अयि धीइति, तथा हि—
“आधीइशादभवेदवालस्तरुणस्तत उच्यते” इति । दयित् कोऽपि दिव्यदेहधारी
स्वर्गीयभावापन्न इत्यर्थः, मानवी मनुष्यः नवः नवीनः वल्लभी रमणः तव कालिन्द्राः
भूत्वा सम्भूय सकलं साकुल्यं रसातलं पातालं पालयिष्यति रक्षिष्यति । इति
समाप्तिः । तस्य आदेशः आज्ञां निशस्य युत्वा घनशब्दोन्मुखी घनः मेघः तस्य शब्दः
रावः तेन उत् उत्ततं ऊर्ध्वीकृतमिति यावत् मुखं यया सा तथीकृता चातकी शारङ्गी
“शारङ्ग्यातकी मृद्धे” इति विश्वप्रकाशः । वर्षाणामागमनमुपस्थितिरेव तव भवतः
आलीकनाकाङ्क्षिणी आलीकने दर्शने आकाङ्क्षा इच्छा वर्तते अस्याः इति अन्,
स्त्रियां ङीप् । चिरं दीर्घदिनं अतिष्ठम् अपेक्षे ।

(२०) मन्मनो इति । मन्मनोरथफलायमानं मम मनोरथः अभिलाषः तस्य
फलायमानं फलमिव आचरति यत् भवतुः आगमनमुपस्थितिमवगम्य ज्ञात्वा मम
राज्यस्यालम्बभूतानामात्यानामनुमत्या, मदेनैव कामेन कृतं सारथ्यं यसे तद्विज्ञेन
मनसा चित्तेन भवन्तं त्वां आगच्छम् आयाम् ।

(२१) लोकस्येति । लोकस्य अस्य पातालस्यैवार्थः, राज्यलक्ष्मीं राज-
त्रियम् अङ्गीकृत्य स्त्रीकृत्य मां कालिन्दौ, समानपतिर्यस्याः सा सपत्नी, तत् तस्याः

वच्चयित्वा वयस्यगणं समागतो राजवाहनस्तदवलोकन-
 कौतूहलेन भुवं गमिषुः कालिन्दीदत्तं क्षुत्पिपासादिक्लेश-
 नाशनं मणिं साहाय्यकरणसन्तुष्टात् मातङ्गादवाप्य कञ्चना-
 ध्वानमनुवर्त्तमानं तं विसृज्य विलपथेन तेन निर्ययौ । त-
 च मित्रगणमनवलोक्य भुवं बभ्राम । भ्रमंश्च विशालोप-
 श्लेय कमप्याक्रौडमासाद्य तत्र विशिश्रमिषुः आन्दोलिकारुद-
 रमणौसहितमाप्तजनपरिवृतमुद्याने समागतमेकं पुरुष-
 मपश्यत् (२२) । सोऽपि परमानन्देन पल्लवितचेता विकसित-
 वदनारविन्दः 'मम स्वामी सोमकुलावतंसो विशुद्धयशोनिधि-
 राजवाहन एषः । महाभाग्यतया अकारुण्डे एवास्य पादमूलं

राजवाह्याः सपत्नीं करोतु विदधातु । राजवाहनस्य राजकुमारस्य अनुमत्या
 आज्ञया तामसुरनन्दिनीं तरुणीं युवतीं परिणीय विवाह्य 'उपसर्गादसमासोऽपि
 णोपदेशस्य' इति णत्वम् । दिव्यानि उत्कृष्टानि अङ्गानि यस्याः तस्याः लाम-
 नेन । अतिशयेन दृष्टः दृष्टतरः आनन्दित इत्यर्थः, रसातलराज्यं पातालदेशम्
 उररीकृत्य अङ्गीकृत्य "उररौ चोररौ चोरी विसारोऽङ्गीकृतौ त्वयम्" इत्यलङ्कारः ।
 परमतिशयानन्दम् आह्लादम् आससाद प्राप्तवान् ।

(२२) वच्चेति । वच्चयित्वा प्रतार्य वयस्यगणं सहचरवृन्दं समागतः समुप-
 स्थितः राजवाहनः राजकुमारः तस्य अवलोकनाय कौतूहलं कौतुकः तेन, भुवं
 पृथ्वीं गमिषुः गन्तुमिच्छुः गर्भबहुलकादिशुचः । कालिन्दी पातालगतमातङ्गरमणी
 तथा दत्तमर्पितं क्षुत् क्षुधा पिपासा दृष्ट्वा ते आदिक्लेशः तस्य नाशनं, मणिं रत्नं,
 साहाय्यं सहायता तस्य करणं तेन सन्तुष्टः परितोषः तस्मात्, मातङ्गात् तन्नावी
 ब्राह्मणात् अवाप्य लब्ध्वा अध्वर्युं पथान् अनुवर्त्तमानं आगच्छन्तं तं मातङ्गं विसृज्य
 त्यक्त्वा विलपथेन गर्त्तवर्त्तना निर्ययौ गतवान् । तत्र विस्थाटव्यां मित्रगणं मित्रसमूहम्
 अनवलोक्य अनवेक्ष्य भुवं धरित्रीं बभ्राम आट । धमन् चरन् विशालं महत् उप-
 श्लेयं यामान्तः तस्मिन् "यामान्त उपश्लेयं स्यात्" इत्यमरः । आक्रौडमुद्यान-
 मासाद्य प्राप्य तत्र उद्याने विशिश्रमिषुः विश्रामितुमिच्छुः आन्दोलिकारुद-
 रदं रमणी स्त्री तथा सहितं युक्तं आप्तजनेन आत्मीयेन परिवृतं परिवेष्टितं उद्यानि
 उपवने समागतं समुपस्थितं एकं पुरुषं, पुर अग्रगमने उषण्, अपश्यत् अन्विक्रयत् ।

गतवानंस्मि (२३) । सम्प्रति महान्नयनोत्सवो जातः' इति
ससम्भ्रममान्दोलिकाया अवतीर्थं सरुभसगुदविन्यासविलासि-
हर्षोत्कर्षचरितः चित्तुःपदानि उद्गतस्य, चरणकमलयुगलं
गलदुल्लसन्मल्लिकावलयेन मौलिना पस्पर्श (२४) । प्रमोदान्धु-
पूर्णो राजा पुलकिताङ्गं तं गाढमालिङ्ग्य 'अये सौम्य
सोमदत्त' इति व्याजहार (२५) । ततः कस्यापि पुन्नाग-
भूरुहस्य प्रच्छायशीतले तले संविष्टेन मनुजनाथेन सप्रणय-

(२३) स इति । सोऽपि शिविकारीहणेनागतजनीऽपि परमानन्देन अति-
शयाह्लादेन पल्लवितं विकशितं चेतः चित्तो यस्य स तथोक्तः, आप्यायितमना
इत्यर्थः । विकशितं प्रफुल्लं वदनारविन्दं सुखकमलं यस्य स तथोक्तः । सम स्वामी
प्रभुः सोमयन्द्रः तस्य कुलं वंशं अवतंसी भूषणं यः सः विशुद्धोऽतिशुद्धो यशनिधिर्यस्य
स तथोक्तः, एष समीपतरः, महाभाग्यतया अनुकूलादृष्टवत्या अकाखे सहसा ।
एव भ्रुवधारणे । अस्य राजवाहनस्य पादमूलं चरणप्रान्तं गतवानस्मि समुप-
स्थितोऽस्मि । अस्मीति असौ लटि रूपम् । अथवा तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् ।

(२४) सम्प्रतीति । संग्रति इदानीं महान् अतिशयः नयनयोः नेत्रयोः
उत्सवः आनन्दः जातः उत्पन्नः, अतिशयनयनानन्दकरव्यापार इत्यर्थः । इति
उक्तौ सतग्राम् । ससम्भ्रमं सत्वरं आन्दोलिकायाः शिविकायाः अवतीर्थं तीर्त्वा
सरुभसेन ससम्भ्रमेण पदविन्यासेन विलासि प्रकाशमानं हर्षाणां उत्कर्षस्य चरितं
भाव इत्यर्थः, तस्य तथोक्तः । त्रीणि त्रिसंख्यानि चत्वारि चतुःसंख्यानि वा
पदानि उद्गतस्य व्युत्क्रम्य यातस्य, चरणौ कमले इव इति 'उपमितं व्याघ्रादिभिः
सामान्याप्रयोगे' इति उपमितकर्मधारयः, तथीयुगलं योग्यं गलत् व्युत्त-
खलदिति यावत् उल्लसत् विकसत् मल्लिकानां पुष्पविशेषं च जां वक्ष्यं वेष्टनं यस्य
तादृशेन मौलिना शिरसा पस्पर्श 'स्पर्शसंस्पर्शने' इति धातोः लिटिरूपम् ।

(२५) प्रमोदति । प्रमोदः हर्षः तज्जन्यमनु तेन पूर्णः राजा राजवाहेनः पुलकितम्
आनन्दातिशयेन हृषिततनुरुहमङ्गं यस्य तम् । गाढमतिशयं मालिङ्ग्य संश्लिष्य
अये इति निपातः सम्भ्रमवाचकः । "अये क्रोधे विवादे च सम्भ्रमे खरणेऽपि च"
इति मेदिनी । सौम्यः मनोज्ञः हृदयानन्दक इत्यर्थः, तस्य सम्बुद्धिः ।
"सौम्योबुधे मनोज्ञे स्यात्" इति विश्वः । इति एव व्याजहार उवाच ।

सभाणि—‘सखे ! कालमेतावन्तं देशे कस्मिन्, प्रकारे
केनास्थायि भवता ? सम्प्रति कुत्र गम्यते ? तरुणी केयम्
एष परिजनः सम्पादितः कथं कथय’ इति । सोऽपि मित्र
सन्दर्शनव्यतिकरापगतचिन्ताज्वरातिशयो मुकुलितकरकमल
सविनयमात्मीयप्रचारप्रकारमवोचत्—(२६) ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते द्विजोपकृतिर्नाम
द्वितीय उच्छ्वासः ।

(२६) तत इति । ततः अनन्तरं कस्यापि कस्यचित् पुत्रागभूवृद्धस्य पुत्रस्य
केसर, तन्नामा भूवृद्धो वृद्धः तस्य प्रच्यायश्रोतले प्रकृष्टा च्छाया । तं ‘छायावाहुः’
इति ऋक्सः, तेन शीतलं तस्मिन् । तले देशे संविष्टेन संस्थितेन मनुजानां
मनुजानां नराणां नाथः अगतिकगतिः तेन राज्ञेत्यर्थः, सप्रणयं प्रेमयुक्तं
अभाणि अवाचि । सखे हे मित्र, तथा च “समः प्राणः सखा मतः” इति । एतत्
परिमाणमस्येति वतुप् ; तम् । ‘कालाध्वनीरत्यन्तसंयोगे’ इति द्वितीया । कस्मिन्
देशे जनपदे केन प्रकारेण किं कार्यव्यपदेशेनेति भावः । अस्थायि
स्थितमित्यर्थः, त्वयेति शेषः । गम्यतेऽत्र कुत्रेत्याधिकरणपदीपन्यासात् भावः
वस्तुतस्तु गमेः सकर्मकता एव वर्तते, तथा च “क्रियावच्छेदकं यत्र फलं कृतं
विवक्षितम्” इत्यनुशासनात् धातुमात्रेणैव अकर्मकता सकर्मकता च भवेदिति
तरुणी युवती “रुणी युवती समी” इत्यमरः । केयं पुरोवर्तिनी स्त्रीत्यर्थः, एष
दृश्यमानः परिजनः पोष्यवर्गः कथं केन प्रकारेण संपादितः संवेक्षितः, इति एतत्
समस्तमित्यर्थः, कथय वर्णय । सोऽपि सोमदत्तोऽपि मित्रस्य बन्धीः सन्दर्शनं
समवेक्षणं तस्य व्यतिकरेण व्यतिसङ्गेन सम्पर्केत्यर्थः, अपगतः निवारितः
चिन्ताज्वरस्य भावनाविभ्रमस्य अतिशयः प्राविश्यं यस्य तथामृतः । मुकुलित
अञ्जलीकृतं करकमलं करपद्मं येन स तथोक्तः । सविनयं विनयेन सह वर्तमानं
यथा तथा, आत्मीयस्य स्वजनस्य प्रचारस्य भ्रमणस्य प्रकारं वृत्तान्तं अवोचत्
अवर्णयत् आख्यादिति यावत् ।

अथ, तृतीयोच्छ्वासः ।

सोमदत्तचरितम् ।

‘देव ! भवच्चरणकमलसेवाभिलाषीभूतोऽहं भ्रमन्
एकस्यां वनावनौ पिपासाकुलो लतापरिवृतं शीतलं नद-
सलिलं पिबन् उज्ज्वलाकारं रत्नं तत्रैकमद्राक्षम् (१) । तत्
आदाय गत्वा कञ्चन अध्वानम् अम्बरमणेः अत्युष्णतया
गन्तुमक्षमो वनेऽस्मिन् एव किम् अपि देवतायतनं प्रविष्टो
दीनाननं बहुतनयसमेतं स्थविरमहोत्तुरमेकम् अवलोक्य
कुशलम् उदितदयोऽहम् अपृच्छम् (२) । कार्पण्यविवर्णवदनो

(१) देवेति देव इति राजवाहनस्य सम्बुद्धिः । भवतः चरणकमलयोः सेवा
परिचर्या तस्याभिलाषः आकाङ्क्षा स विद्यतेऽस्य तादृशः भूतोऽहम् भ्रमन् पर्यटन्
वनावनौ वनस्य काननस्य अवनौ भूमौ, पातुमिच्छेति सन्—पिपासा, तथा आकुलः
मोहितः सन्, लताभिः परिवृतं व्याप्तम् अतएव शीतलं शैत्यं नदस्य पुंवाचकाकृतिम-
वातावच्छिन्नजलप्रवाहस्य सलिलं जलं तथा च पादौ मूख्ये “अष्टपद्मौ तु तीर्थानि
नदाश्च दशकोटयः” इति । पिबन् गलाधःकुर्वन्, उज्ज्वलाकारं दीप्ताशयं यस्य तत्
एकं रत्नं मणिं “रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि नपुंसकम्” इति मेदिनी । तत्र
नदजले अद्राक्षम् अलौकिकि विद्रष्टव्यमित्यर्थः ।

(२) तदिति । तत् रत्नम् आदाय गृहीत्वा गत्वा यात्रा कञ्चन अध्वानं पश्यान् अम्ब-
रस्य आकाशस्य मणिः सूर्यः तस्य अत्युष्णतया अत्यन्ततापेनेत्यर्थः, गन्तुं यातुम् अक्षमः
अशक्तः वनेऽस्मिन् पुरोवर्तिन्यरख्ये, एव अवधारणे ; किमपि किञ्चन देवतायतनं देव-
गृहं प्रविष्टः अन्तर्गतः, दीनं दैन्यव्याप्तमाननं यस्य, बहुवः अनेके तनयाः पुत्राः तैः
समेतः युक्तः तम् ; विषयान्निवृत्त्य स्थिता वासनास्तेति स्थाधातीः कर्त्तरि किरच्—
स्थविरो वृद्धः, महोत्तरो ब्राह्मणः तम्, अवलोक्य दृष्ट्वा उदितदयः उदिता सञ्जाता दया

महदाशापूर्णमानसोऽवोचत् अयजन्मा—‘महाभाग ! सुतान्
एतान् मातृहोनान् अनेकैः उपायैः रक्षन् इदानीम् अस्मि
कुदेशे भैक्ष्यं सम्पाद्य ददत् एतेभ्यो वसामि शिवालये अस्मि
इति (३) । ‘भूदेव ! एतत्कटकाधिपतिः राजा क
देशस्य, किं नामधेयः ? किमत्र आगमनकारणम् अस्य ?
पृष्टो अभाषत महीसुरः (४)—‘सौम्य ! मत्तकालो
लाटेश्वरो देशस्य अस्य पालयितुः वीरकेतोः तनयां वामलो
नाम तरुणीरत्नम् असमानलावण्यं आवं आवम् अवधूतदुःखि
प्रार्थनस्य तस्य पाटलीं नाम नगरीमरौक्षीत् (५) । वीरके
अपि भीतो मच्चत् उपायनम् इव तनयां मत्तकाल

यस्य सः, कुशलं मङ्गलमपृच्छम् जिज्ञासितवान् । तथा च मनुः “ब्राह्मणं कुशलं पृच्छन्
चतुर्वर्ण्यमनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य गृह्णामारोग्यमेव च ॥” इति ।

(३) कापण्येति । कापण्यं कृपणस्य भावः, दौनल्यमित्यर्थः, तेन विषयं ति
वर्णं अस्वाभाविकपाण्डुर इत्यर्थः, वदनं यस्य स तथोक्तः । महति कार्ये शा
तया पूर्णं व्याप्तं मानसं यस्य । ‘आन्महतः समानाधिकरण्ये’ इत्यनुशासनात्
शेति पदव्यासयिन्यः । अयजन्मा ब्राह्मणः “जिज्ञात्ययजन्मभूदेववारवाः” इति
अवोचत् उक्तवान् । महाभाग इति सोमदत्तस्यामन्त्रणम् । सुतान् तनयान्
समीपतरान् मातृहोनान् जननीपरिश्रान् अनेकैः बहुविधैः उपायैः साधनैः
पालयन् इदानीमधुना कुदेशे कुतसितप्रदेशे भैक्ष्यं भिक्षाव्याप्त्या, उपायैर्व्याप्त्या
सम्पाद्य विहित्य एतेभ्यः पुत्रेभ्यः ददत् अर्पन् अहमिति शेषः । शिवालये शिव
वसामि तिष्ठामित्यर्थः । इति समाप्ती ।

(४) भूदेवेति । भुवः पृथिव्या देवः ब्राह्मणः तस्य सम्बोधनम् । एतस्य प्र
माणस्य कर्तृकस्य निवेदितसैन्यस्य अधिपतिः प्रभुः, राजा नृपः, कस्य देशस्य प्रभुः
किं नामधेयः ? नाम किं कथम्, अत्र अस्मिन् देशे आगमनकारणं हेतुः, इति
पृष्टः जिज्ञासितः मयेति शेषः । महीसुरः ब्राह्मणः अभाषत अवदत् ।

(५) सौम्येति । सौम्य इति शिष्टजनसम्बोधनम् । नास्ति मत्तकालः ।

इति दर्शनम्, तस्य ईश्वरः नियहानुग्रहकर्ता देशस्यास्य एतस्य स्थलस्य

अदात् । तरुणौलोभघृष्टचेता लाटपतिः । परिणया निजपुर
इव इति निश्चित्य गच्छन् निजदेशं प्रति, सप्रति मृगयादरेण
रत्न वने सैन्यावासम् अकारयत् (६) । कन्यासारेण नियुक्तो
मानपालो नाम वीरकेतुमन्त्री मानधनः चतुरङ्गबलसमन्वितः,
अन्यत्र रचितशिविरस्थं निजनाथावमानखिन्नमानसः अन्त-
र्विमेद इति (७) । विप्रोऽसौ बहुतनयो विद्वान् निर्धनः
स्थविरश्च दानयोग्य इति तस्मै करुणापूर्णमना रत्नमदाम् ।
परमाह्लादविकसिताननोऽभिहितानेकाशीः कुत्रचित् अग्र-
जन्मा जगाम । अध्वश्रमखिन्नेन मया तत्र निरवेशि
निद्रासुखम् । तदनु पश्चात्निगडितबाहुयुगलः स भूसुरः

आसितुः वीरकेतोः एतन्नामः तनयां पुनर्नाम्ना वामलोचना ताम् ; तरुणेषु युवतीषु
रत्नं सारभूतं तदुक्तं “जातो जातो यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते ।” इति । असमान-
मनुपमं लावण्यं सौन्दर्यं यस्य तत् । आर्षं आर्षं श्रुत्वा श्रुत्वा ‘आमिच्छेष्मलच’
इति श्लुम् । अवधूता अगणिता दुहितुः प्रार्थना येन तस्य । तस्य राज्ञः पाटलीं
नाम नगरीम् एतन्नाम जनपदम् अरीत्सीत् आविवरत् अवरोधितवानित्यर्थः ।

(६) वीरिति । वीरेषु केतुः केतनः वीरश्रेष्ठ इत्यर्थः, नाम्ना स इति । अपि
समुच्चये । भूतः वृक्षः मङ्गल प्रचुरमुपायनम् उपटीकनमिव उपहारमिवेति यावत्,
“उपायनमुपगच्छमुपहारः” इत्यमरः । तनयामात्मज्ञां मत्तकालाय लाटदेशधिपतये
अदात्, दाधातोः लुङि रूपम्, अपिर्तवानित्यर्थः, तरुणी युवती तस्या लामः तेन
घृष्टः आनन्दितः चेतः चित्तो यस्य स तथाभूतः, लाटपतिः लाटेभरः परिणया
विवाहा निजपुर इव स्वभवनमिव इति एवं निश्चित्य स्थिरीकृत्य गच्छन् चक्रे सन्
निजदेशं स्वप्रदेशं प्रतियोगेनात्र द्वितीया । संप्रति अधुना मृगयादरेण मृगयागुरोधेन
अव वने अखिन्नटभ्यां सैन्यावासं शिविरम् अकारयत् कारितवान् ।

(७) कन्येति । कन्यासारेण कन्याया आसारेण अपसारणार्थमित्यर्थः, लाटेभरा-
दपनयनार्थमिति यावत्, किञ्च, कन्यैव सारो धनं तेन । कन्यासारणे इति वा पाठः ।
निर्धनः आज्ञप्तः मानपालो नाम नाम्ना तदिति, मन्त्री सचिवः मानधनं मान एव
धनं यस्य स तादृशः । चतुरङ्गानि इत्याश्रयपदातिरूपाणि तेषां बलानि तेः सम-

कशाघातचिह्नितगात्रः अनेकनैस्त्रिंशिकानुयातः अभ्येत्य
 असौ दस्युः इति अदर्शयत् (८) । परित्यक्तभूसुरा राज्ञः
 रत्नावाप्तिप्रकारं मदुक्तम् अनाकर्ण्य भयरहितं मां
 नियम्य रज्जुभिः आनीय कारागारम् 'एते तव सखायः'
 निगड़ितान् कांश्चित् निर्दिष्टवन्तो मामपि निगड़ितच
 युगलम् अकार्षुः (९) । किं कर्तव्यतासूढेन निराशक्ते

नितः युक्तः, अन्यत्र लाटेश्वरशिविरात् अन्यस्मिन् स्थाने इत्यर्थः, रचितं निश्चितं
 येन स तथाभूतः । तं सत्कालम् । निजस्य आत्मनः नाथः प्रभुः तस्य
 पराभवं तेन खिन्नः दन्त्यस्तः मानसो मनो यस्य स तथाभूतः । अन्तर्विषेद
 तत्परो बभूवेत्यर्थः ।

(८) विप्र इति । असौ विप्रः स ब्राह्मणः बहवः अनेके तनयाः पुत्राः
 तथोक्तः । विद्यान् ज्ञानवान् निर्धनः निःस्वः धनयुक्त इत्यर्थः, स्थविरः दृढः
 योग्यः दानार्ह इति हेतोः तस्मै ब्राह्मणाय करुणया दयया पूर्णं व्याप्तं मनो ब
 तथाभूतोऽहम् रज्जुं मणिम् "रज्जुं वसु मणिः" इति हेमः । अदाम् डट्टाज्जा
 धातोः लुङ् अमि रूपम् । परमाह्लादेन अतिशयहर्षेण विक्रमितामृतपुत्रमानस
 यस्य स तथोक्तः । अभिहिता उक्ता अनेका बह्वो आशौः येन स तथोक्तः । ऊ
 चचुरथोचरे देशे इत्यर्थः, अयजस्मा ब्राह्मणः जगाम ययौ । अध्वनि पवि
 जन्यः यः श्रमः आयासः तेन खिन्नः क्लिष्टः तेन । तत्र शिवालये निरवशि
 लक्षमित्यर्थः, अहं निद्रावशोऽभवमिति भावः । तदनु ततः परं पश्चात् पृष्ठदेशे
 ङितं संवत् वाङ्मयुगलं भुजहयं यस्य स तथोक्तः । भूसुरः ब्राह्मणः । कशेः सौता
 व्यान्तादच्—कशा अश्वताङ्गनचावुक इति ख्याता । "अश्वदेस्ताङ्गनी कशा" इत्य
 तथा आघातः तेन चिह्नितम् अङ्कितं गात्रं शरीरं यस्य स तथोक्तः । अनेकनै
 कानुयातः अनेकैः बहूभिः नैस्त्रिंशकैः असिधारिभिः अनुयातः परित्तः स
 प्राप्य असौ पुरोवर्ती अयं दस्युश्चर इति अदर्शयत् अवलोकयन् दर्शयामासेति

(९) परीति । परित्यक्तभूसुराः परित्यक्तः विमुक्तः भूसुरः ब्राह्मणः ये स्ते तथो
 राजभटाः राज्ञो भटाः योद्धारः, रवस्य भण्डेः अवाप्तेः अप्राप्तेः प्रकारं भेदः सखा
 वणिं तम् अनाकर्ण्य अश्रुत्वा भयरहितं विवर्जितवासं मां गाढं दृढं नियम्य बद्धा रज्जु
 बन्धनसाधनद्रव्यैः 'आनीय संगृह्य कारागारं चारगृहं' "चारः कारागृहम्" इति

एते प्रत्यचीभूताः सखायैः सहचराः इति एवम् उक्तेति शेषः । निगड़ितान् नि

भवेन प्रवोचि मया—‘ननु पुरुषाः ! वीर्यपुरुषाः ! निमित्तेन
 केन निर्विण्ण्य कारीवासदुःखं दुस्तरम् ? यूयं वयस्या इति
 निर्दिष्टम् एतैः, किमिदम्’ इति । तथा विधेयं मामवेक्ष्य भूसुरात्
 मया श्रुतं लाटपतिवृत्तान्तं व्याख्याय चौरवीराः पुनरवोचन्—
 ‘महाभाग ! वीरकेतुमन्त्रिणो मानपालस्य किङ्करा वयं
 तदाज्ञया लाटेश्वरमारणाय रात्रौ सुरङ्गद्वारेण तदागारं प्रविश्य
 तत्र राजाभावेन विषस्या बहुधनम् अपहृत्य महाटवीं
 प्राविशाम (१०) ।’

अङ्गुलं तेन यद्भानित्यर्थः काङ्क्षितं कानपीत्यर्थः, निर्दिष्टवन्तः निर्दिष्टितान्, मानपि
 न केवलं तानिति भावः । निगडितचरणयुगलः निगडितं संवदं चरणयुगलं यस्य तं
 तथोक्तम् अकार्षुः त्यधुः कृतवन्त इत्यर्थः, राजपुरुषा इति शेषः ।

(१०) किमिति । किं कर्तव्यतायां तद्विषये सूढः अजः तेन, किं कर्तव्यमित्य-
 जाह्नन्ति भावः । निराशङ्कशानुभवेन निरागः अप्रतीकीर्य क्लेशानुभूतः यस्य स
 तदाज्ञः तेन । कारावामकृतात् प्रतीकारसपश्यतेत्यर्थः, अवाचि अभाषि । ननु
 अन्वाधने, पुरुषाः इत्यामन्त्रणं पदम् । वीर्यपुरुषाः वीर्येण तेजसा पुरुषाः कठिनाः
 सौख्यवीर्यवन्त इत्यर्थः, निमित्तेन कारणेन केन निर्विण्ण्य भुङ्क्ते कारावासस्य पत्न-
 गृहस्य दुःखं क्लेशं दुस्तरं दुःखेन त्यक्तुमशक्यम् । वयस्याः मयायः इति एवं निर्दिष्टं
 कथितं किमभिप्रायकम् एतेषां वचनमिति । एतैः पूर्वोक्तैः । तथाविधं तादृशं
 माम् अवित्य दृष्ट्वा भूसुरात् ब्राह्मणात् मया श्रुतम् आकर्णितम्, लाटपतिवृत्तान्तं लाटा-
 विपस्यं हतान्तः संवादः व्याख्याय विदुष्य चौरवीराः चौरास्यते वीराः बन्धिपुरुषा
 इत्यर्थः, पुनः भूप्रः प्रवोचन्, वचधातोः लुङि रूपम् । ‘महाभाग दयायुगुणशालिन्,
 चौरकेतुमन्त्रिणः वीरकेतोः तन्नाम्नः भूपस्य मन्त्री सचिवः तस्य, मानपालस्य तन्नामवेयस्य
 किङ्कराः सत्याः तदाज्ञया तस्य निदेशेन लाटेश्वरमारणाय लाटभूपतेर्वधाय रात्रौ
 राज्ञ्यां सुरङ्गद्वारेण विलमागेण तदागारं, तस्य लाटेश्वरस्य आगारं गृहं प्रविश्य गत्वा
 तत्र तस्मिन् राजागारे इत्यर्थः, राजाभावेन राज्ञोऽभावः अनुपस्थितिः तेन,
 विषयाः खिन्नाः बहुधनं प्रचुरार्थम् अपहृत्य चोरयित्वा महाटवीं निविडकाधनं प्रावि-
 शाम अगन्तान्, गतवन्त इत्यर्थः ।

‘अपरेद्युः च पादान्वेषिणो राजानुचरा बहवोऽभ्येत्य धनचयान् अस्मान् परितः परिहृत्य दृढतरं बध्वा निकटमानी समस्तवस्तुशोधनवेलायां एकस्य अनर्घ्यरत्नस्य अभावे अस्मदनुधाय माणिक्यादानाय अस्मान् किल अशृङ्खलय इति । श्रुतरत्नरत्नावलोकनस्थानोऽहम् ‘इदं तदेव माणिक्य इति निश्चित्य भूदेवदाननिमित्तां दुरवस्थाम् आत्मनो जनामधेयं युष्मदन्वेषणपर्यटनप्रकारं चाऽभाष्य समयोचितं संलापैः मैत्रीमकार्षम् (११) । ततोऽर्द्धरात्रे तेषां मम अशृङ्खलबन्धनं निर्भिद्य तैः अनुगम्यमानो निद्रितस्य द्वाः स्थगणस्य आयुधजालमादाय पुररक्षकान् पुरतोऽभिमुखगतान् पराक्रमलोचया अभिद्राव्य मानपालशिविरं प्राविशम् ।

(११) अपरेदुरिति । अपरेद्युः अन्यस्मिन्नहनि पादान्वेषिणः पादानि पादचिह्नानि अन्विष्यतीति पादान्वेषिणः राजानुचराः राज्ञः सिङ्गराः बहवः अनेके अभ्येत्य संश्रयं धृतः गृहीतः धनचयः धनसमूहः येनान्, परितः समन्तात् परिहृत्य वेष्टयित्वा दृढतरमतिशयं बद्धा नियम्य निकटं समीपमानीय संश्रयं समस्तवस्तुशोधनवेलायां समस्तानां वस्तूनां हतद्रव्यानां शोधनं मलार्द्धविवरेचनं प्रत्यर्पणमिति वा तस्य वेला समस्तवस्तुसमाप्तिः । अनर्घ्यममूल्यं रत्नं मणिः तस्य महामूल्यस्येति भावः । अभावेन अविधमानतया अन्वेषणाय सामकानां विनाशाय, अथ नितापे चतुर्थी । माणिक्यादानाय माणिक्यस्य लुप्तस्थानद्वारविशेषस्य आदानाय यद्वर्णावसम्मानं सामकान् किल वात्तायां, अशृङ्खलयन् अशृङ्खलबन्धनकुञ्चनित्यर्थः, इति समाप्ती । श्रुतरत्नरत्नस्य श्रुतरत्नस्येत्यर्थः, अवलोकनस्य स्थानं येन स तथाक्तः । अहम् इदं प्रत्यक्षीभूतं तत् पूर्वकथितमित्यर्थः, एव अवधारणे, माणिक्यं रत्नम् इति एवं निश्चित्य स्थिरीकृत्य भूदेवस्य ब्राह्मणस्य दानं तस्य निमित्तां कारणीभूतां दुरवस्थाम् दैन्यदशाम् आत्मनः स्वस्य जगत्प्राप्तः नामधेयं नाम, युष्मदन्वेषणपर्यटनप्रकारं युष्मदन्वेषणं तस्मै पर्यटनं समस्तवस्तु प्रकारं मेदम् अत्राप्यवर्णयित्वा समयस्य उचितः युक्तः तैः संलापः उचितप्रत्युक्तिभावेन विरोधरहितमन्योऽन्यभाषणं संलापः तैः । मैत्रीं मित्रस्य भावः कर्मवैति छौप्, अकार्षम्, कृपातो लुङि रूपम् ।

मानपालो निजकिङ्करेभ्यो मम कुलाभिमानवृत्तान्तं तत्कालीनं
विक्रमं च निशम्य मामार्चयत् । परियुः भक्तकालेन प्रेषिताः
केचन पुरुषा मानपालम् उपेत्य 'मन्त्रिणः' मदीयराजमन्दिरं
सुरङ्गया बहुधनम् अपहृत्य चौरवारा भवदीयं कटकं प्राविशन्,
तान् अर्पय नो चेन्नाह्वानं नर्थः सम्भविष्यति' इति क्रूरतरं
वाक्यमब्रूवन्, तदाकर्ण्य रोषारुणितनेत्रो मन्त्री, 'लाटपतिः
कः ? तेन मैत्रो का ? पुनरस्य वराकस्य सेवया किं लभ्यम्'
इति तान् निदमर्त्सयत् (१२) । ते च मानपालेनोक्तं विप्रलापं
मत्तकालाय तथा एव अकथयन् । कुपितोऽपि लाटपतिः

(१२) तत इति । ततः अनन्तरम् अहोरात्रे निशीथे तेषां बन्धिनां न केवलं तेषां
मम च शङ्कलपन्थनं संयमनं निमित्तं दृष्टित्वा तेः मत्सहचरेः अनु पयात् रस्यमानः
वायमानः निद्रितस्य सुतस्य हाः स्वगणस्य द्वारं तिष्ठन्तीति हास्याः, तेषां गणः तस्य ।
आयुधजालम् आयुधेनऽनेनेति आयुधधातोः कः—आयुधमस्त्रं, तस्य जालं समूहम्
आदाय गृहीत्वा पुररक्षकान् पुरस्य कटकस्य रक्षां संप्रेष्यः पुररक्षकं तस्मिन्
नियुक्ताः पुरुषाः तान् । पुरतः अगतः अभिमुखगतान् सम्यक् स्थापयितवान्, पटः
निपुणः पराक्रमः विक्रमः तस्य लोला हस्ता तथा अभिद्राव्य संताप्य मानपालांश्विरं
मानपालस्य कटकं प्राविशम् अहमिति शेषः । मानपालः वीरकैतोर्भक्तो निज
किङ्करेभ्यः स्वपारजन्यः मम कुलाभिमानवृत्तान्तं कुलस्य वंशस्य अभिमानम् आभि-
जात्यं तस्य वृत्तान्तः तं तद्वृत्तान्तम् । तत्कालीनं पलायनसमयजं विक्रमं शीघ्रं
निशम्य ज्ञात्वा आर्चयत् अपूजयत् । परियुः परस्मिन्नहनीति 'पूर्वांदरेद्युस्' इति
एद्युस् । 'मत्तकालेन लाटेश्वरेण प्रेषितः प्रहिताः केचन पुरुषाः नराः मानपालं
वीरकैतोर्भक्त्यणम् उपेत्य आगत्य, मन्त्रिण इति मानपालामन्त्रणम् । मन्त्रजातकर्तव्यः
निश्चयकर्ता एव मन्त्री, तद्वचनमाह कविकल्पलतायाम्—'मन्त्री भक्तः शुचिः
सुपोऽनुकूलो बुद्धिमान् चमौ । आक्रिचिक्यादिकुशलः परिच्छेदी सुदेशजः ॥' इति ।
मदीयराजमन्दिरं मम प्रासादं सुरङ्गया विलपवेन बहुधनं प्रचुरवित्तमपहृत्य चौरवारा
चौरवाराः तस्मैरयोद्वारः भवदीयं तावत् कटकं शिविरं प्राविशन् समुपागच्छन्
तान् चारपुरुषान् अर्पय प्रयच्छ । नो नाहं हेतु यदि न अर्पय तर्ह्येत्यर्थः 'नाहं
नो, अ न मा मास्व प्रणिपेधे' इति विकाशशेषः । महान् अतिथयोऽनर्थः अनिष्टः

दोर्वीर्यगर्वेण अल्पसैनिकसमेतो योद्धुम् अभ्यगात् । पूर्वोक्ततरणनिश्चयो मानी मानपालः सन्नद्योधो योद्धुकामो मन्त्रिः शङ्कं निरगात् । अहमपि सबहुमानं मन्त्रिदत्तातिवृत्तं तुरङ्गमापेतं चतुरसरथिं रथं च दृढतरं कवचं मदनुरूपं च च विविधबाणपूर्णं तूणीरद्वयं रणसमुचितानि आयुधानि गृहीत्वा युद्धसन्नद्धो मदीयबलविश्वासेन रिपूद्धरणोद्युक्तमन्त्रिणजन्वगाम् । परस्परमत्सरेण तुमुलसङ्गरकरम् उभयसैन्यमतिक्रम्य समुक्तसङ्गजाटोपेन बाणवर्षं तदङ्गे विमुञ्च्य अरातोन् प्राहरम् । ततोऽतिरयतुरङ्गमं मद्रथं तन्निकटं नीत्वा शीघ्रलङ्घनोपेततदीयरथाऽहम् अरातेः शिरःकर्त्तनम् अकार्षम् । (१३) । तस्मिन् निपतिते तदावशिष्टसैनिकेषु पलायितुं नानाविधहयगजादिवस्तुजातम् आदाय पवमानन्दसन्ततो मन्त्री सम अनेकसंविधां सम्भावनाम् अकार्षीत् । मानपालः

सम्भविष्यति चटविष्यति इति एतादृशं क्रूरतः कठोरं वाक्यं वचः अनुवचन् अकथयन् तत् तादृशं वाक्यमाकर्ण्य युत्वा रोपेण क्रोधेन अरुणिते रक्त नेत्रे यस्य स तथोक्तः । मन्त्री सचिवः । लाटपतिः लाटेश्वरः कः ? तं न जाने इति भावः । तेन लाटपतिरसङ्गेति शेषः । मैत्री मित्रता का ? मैत्रीकरणनालमिति भावः । पुनश्चूयः अस्य लाटपतेः वराकस्य हीनस्य सेवया परिचर्यया किं लाभं फलमित्यर्थः, इति उक्तानुरूपं तान् भक्तकालप्रेषितपुरुषान् निरभत् सद्यत् तिरश्चकार ।

(१३) त इति । ते पुरुषाः मानपालेन मन्त्रिणः उक्तं भणितं विप्रलाप विरुद्धवचनं “विप्रलापो विरुद्धोक्तः” इति हैमः । भक्तकालाव भूपतये, अव क्रियार्थे चतुर्थी । तथैव कथितानुरूपमेव अकथयन् अवचन् । कुपितोऽपि क्रुद्धोऽपि लाटपतिः भक्तकालः दोर्वीर्यं बाहुबलं तयोः गर्वः अहङ्कारः तेन । अस्याः अल्पसंख्यकाः सैनिकाः योद्धारः तैः समेतः युक्तः योद्धुं संशामाय अभ्यगात् समयात् पूर्वमेव प्रागेव कृतं विहितं रणस्य संग्रामस्य निश्चयं येन स तथोक्तः । मन्त्री अभिमानी “दयोऽभिमानो ममता मानः” इति हैमः । मानपालः मन्त्री सन्नद्योधः

प्रेषितात् तदनुचरात् एनम् अखिलमुदेन्तम् अकर्ण्य सन्तुष्ट-
मन्त्रा राजा अभ्युद्भूतो मदीयपराक्रमे विस्मयमानः समं होत्सवम्
अमात्यबान्धवानुमत्या शुभदिने निजतनयां मध्यम् अदात् ।
ततो यौवराज्याभिषिक्तोऽहमनुदिनम् आराधितमहीपाल-
चित्तो वामलोचनया अनया सह नानाविधं सौख्यमनुभवन-
भवद्विरहवेदनाश्लेषसुलभैकल्यहृदयः सिद्धादेशेन सुहृज्जना-
वलोकनफलं प्रदेशं महाकालनिवासिनः परमेश्वरस्य
आराधनाय अद्य पत्नीसमेतः समागतोऽस्मि । भक्तवत्सलस्य

सन्नद्धाः वञ्चिताः योधाः सैनिकाः यस्या सः । “सन्नद्धो व्यूढकण्डटो दंशितो
वञ्चितः” इति हेमः । योद्धुकामः योद्धुं योद्धाय कामना सङ्कल्पः यस्या स तथोक्तः ।
‘तुमः कामनसोः’ इति श्रौपतिस्मृत्या मकारस्य लोपः । निःशङ्कं सङ्का-
रहितं यथा तथा निरगात् अवाजीत् । सवहुमानम् अतिशयितं मन्त्रिणा सचिवेन
दत्ताः अर्पिताः अतिवहुलाः प्रचुराः, तुरेख वेगेन गच्छन्तीति, तुरङ्गमाः अश्वः तैः
चपेतं युक्तम् । चतुरो दक्षः सारथिः सूतः यस्या तम् । “सूतः चत्ता च सारथिः”
इत्यमरः । रथं सान्दनं हृदतरं दुर्भेद्यं कवचं वर्ध्मं मदनुकम्पं मत्स्ववहाराणुरूप-
मित्यर्थः, चापं धनुः, विविधैः बहुजातीयेः बाणैः दण्डभिः पूर्णं तूष्णीरहयं दण्डि-
युगलं रणसमुचितानि युद्धोपयुक्तानि आयुधानि अस्त्राणि गृह्णीत्वा आदाय युद्धसन्नद्धः
युद्धसन्ध्यः मदीयवलविश्रासेन मम पराक्रमस्य प्रत्ययेन रिपूहरणोद्युक्तं रिपूणां शत्रूणां
मुहुरणमुच्छेदः तस्मिन् उद्युक्तं समुद्यतं मन्त्रिणं मानधनम् अन्वगात् अभिभ्राजीत् ।
परम्परमतसरिण अन्योऽन्यविद्वेषेण तुमुजसङ्गरकरं महाऽह्वकारम् उभयस्यैव वादि-
प्रतिवादिनो योद्धारमतिक्रम्य लङ्घयित्वा समुल्लसता हृज्जिं गच्छता मुजाटोपेन बहुबलीन
बाणवर्धं बाणानां शराणां वर्षः वर्षणं तम् । तदङ्गे तस्य शत्रो रङ्गे शरीरे विमुञ्चन्
त्यजन् अरात्रीन् शत्रून् प्राहरन् अताडयन् । ततः ततः परम् अतिरथतुरङ्गमम् अति-
अतिशयितो रथो वेगो यस्य, सोऽतिरथः, तादृशस्तुरङ्गमो यस्य, एवं विधे मद्रथं मम
सन्दनं तन्निकटं तस्य शत्रोः निकटं समीपं नीत्वा प्रापयित्वा शीघ्रं चिप्रं यत्
लङ्घनमुल्लम्भनं तेन चपेतः युक्तः तदीयः तत्सम्बन्धो रथो येन तथाभूतः, उल्लम्भनेन
भटति तद्रथस्य इति तात्पर्यम् । अरातेः शत्रोः शिरः धर्त्तनं छेदनम् अकार्षन्
कृतवान् ।

गौरीपतेः कारुण्येन भतत्पदारविन्दसन्दर्शनानन्दसन्दोहो मया
लब्ध इति (१४) ।

तन्निशम्य अभिनन्दितपराक्रमो राजवाहनः तन्निरपरा-
दण्डे दैवमुपालभ्य तस्मै क्रमेण आत्मचरितं कथयामास ।
तस्मिन्नवसरे पुरतः पुष्पोद्भवं विलोक्य ससम्भ्रमं निजनिटि-
तटस्थचरणाङ्गुलिम् उदञ्चलिमसु' गाढमालिङ्ग्य आनन्द-
बाष्पसङ्कुलसम्फुल्ललोचनः 'सौम्य, सोमदत्त ! अयं स पुष्पोद्भव'
इति तस्मै तं दर्शयामास । तौ च चिरविरहदुःखं विसृज्य
अन्योऽन्यालिङ्गनसुखम् अनुभूताम् । ततः तस्यैव पुन्नागस
[महीरुहस्य] छायायाम् उपविश्य राजा सादरहासम् अभाषत-

(१४) तस्मिन्निति । तस्मिन् तत्र निपतिते खलिते तदा तर्हि अवशिष्टसेविना
बुद्धावशिष्टसेनासु पलायितेषु प्रस्थितेषु नानाविधाः बह्वप्रकाराः हयगजादि हस्त्यादि
वस्तुजातं वस्तुसमूहम् प्रादाय गृहीत्वा परमेषु अतिशयेन आनन्देन सन्ततः पूर्णं इत्यर्थः
मन्त्री मानपालः, अनेकविधामद्वेषप्रकारां सम्भावनां सम्माननाम् अपाकीर्तुं कृतवान्
मानपालेन प्रेषितः प्रेरितः तस्मात् तदनुचरात् तस्य मानपालस्य अनुचरः किङ्करः तस्मात्
एवम् इदम् अन्वादेशः तथार्थं महाभाष्यम् "अन्वादेशस्य कथितानुकथनमात्रम्" इति ।
अखिलसुदृढं सर्ववृत्तान्तम् आकर्ण्य श्रुत्वा सन्तुष्टमनाः सन्तुष्टं मनो यस्य स तथोक्तः ।
राजा वीरवैतुः अभ्युदगतः सम्मानार्थं प्रत्युदधातः मदीयपराक्रमे मम वीर्ये विषयमात्र-
आसर्प्यान्वितः समहोत्सवं महोत्सवेन सहितम् अमात्यः सचिवः बान्धवः सुजन-
तथोरनुमतिः अज्ञा तथा यमीदिने यमैऽहनि निजतनयां दुहितरं मस्यमिति दानयौ-
चतुर्यो । अदात् अपर्ययामास । ततः अनन्तरं, पुनः आसी राजाचेति पुनरागः तस्य
भावः तस्मिन्, अहं अभिषिक्तः सिद्धितः, अनुदिनं प्रतिदिनं दिनं दिनमनु इत्यव्ययीभावः ।
आराधितं सन्तोषितं महोपाख्येन राज्ञा चित्तं यस्य स तथोक्तः । अनया वामलोचन-
'सुन्दर्या सह सह' नानाविधं बह्वप्रकारं सौख्यं सुखम् अनुभवन् सन्, भवती विरहि-
निष्ठे दिन या वेदना व्यथा सा एव शक्यं मर्त्यनिर्भयमस्य तेन सुखं वैकल्यं कान्तं
वन्न तादृशं दृश्यं यस्य स तादृशः । सिद्धादेशेन सिद्धस्य अनिमाद्यष्टैर्यथार्थि-
नस्य तपःप्रभावसम्पन्नस्येत्यर्थः, आदेशेन आज्ञया सुहृज्जनस्य तवेति भावः, आलो-

‘वयस्य’! भूसुरकोट्यं करिष्युः अहं मित्रगणो विदितार्थः
सर्वथा अन्तरायं करिष्यति’ इति निन्दितान् भवतः परित्यज्य
निरगाम् । तदनु प्रबुद्धो वयस्यवर्गः किमिति निश्चित्य

अनमेव दर्शनमेव फलं यस्य तथाभूतं प्रदेशं स्थानं महाकालनिवासिनः महाकालेत्या-
स्थानके स्थले निवसतीति निवासो तस्य, परमेश्वरस्य शिवस्य “शिवो वे परमेश्वरः”
इति हलायुधः । आराधनाय आराद्धं ‘तुमर्थाच्च भाववाचिनः’ इति चतुर्थी । अथ
अध्विन्नहनि पत्नीममेतः वधूयुक्तः समागतः समुपस्थितः अध्वि अहमिति शेषः ।
भक्तेषु सेवकेषु वत्सलः स्नेहयुक्तः तस्य, गौरीपतिः शिवस्य कारुण्येन, कल्याणः भावः
इति आः, तेन । भवतः पादमेव अरविन्दं रक्तफलं तस्य सन्दर्शनं सम्यगवलोकनं तेन
आनन्दः तस्य सन्दोहः राशिः “सन्दोहः समुदायो राशिः” इति हेमः । मया लब्धः
प्राप्तः, इति समाप्ती ।

(१५) तन्निश्चयेति । तत् वचः निश्चयं श्रुत्वा अभिनन्दितः सुतः पराक्रमः
येन स तथोक्तः । राजवाहनः तन्नामधेयः तन्निरपराधदण्डे तस्य निरपराधः अपराध-
ग्रन्थः तस्मिन् यो दण्डः कारावासादिरूपं तस्मिन् । देवं भाग्यश्रीपालम्भ तिरस्कात्य तस्मै
सौमदत्ताय क्रमेण परम्परितरूपेण आत्मचरितं निजचरितं कथयामास वर्णनं चकार ।
तस्मिन्नवसरे तर्हि पुरतः अगतः पुण्योद्भवः तन्नामानं विलोक्य दृष्ट्वा ससम्भ्रमं सत्वरं
निजस्य स्वस्य निटिलं ललाटं तेन स्पृष्टाः चरणाङ्गुलयः राजपुत्रस्येति तात्पर्यम्, येन
तथाभूतं चरणतलपतितमित्यर्थः । सदञ्जलिं वज्राञ्जलिममुम् एनमित्यर्थः, गृहमालिङ्ग्य
अविश्रयमाश्लिष्य आनन्दजनितः वायुः नेत्राभ्यां तेन सङ्कुले पूर्णं सम्पुञ्जे शोचने नेत्रे
यस्य सं तथोक्तः । सौम्य इति शिष्टजनसम्बोधनम् । तस्मै इति क्रियायोगे चतुर्थी ।
तं पुण्योद्भवं दर्शयामास अवलोकयामास अदर्शयदिति यावत् । तौ राजवाहनसौमदत्तौ
चिरविरहदुःखं बहुदिनजर्विच्छेदक्षेत्रं विस्मज्य त्यक्त्वा अयोध्यायाः परस्परयोः आलिङ्ग-
नेन आश्लिषणेन अन्यं सुखं यत् तत् । अन्वभूता अनु-सुवः सुडि रूपम् । अनु-
पूर्वकभुवः संकर्मको वर्तते । तथा च “अनुपूर्वश्च सूधातुर्धुर्ज्यैः रुक्मकैः ।”
इति । ततः पुनन्नरं तस्य पुत्रानस्य सुरपणिकायाः हवविशेषस्येत्यर्थः । “पुत्रानः
सुरपणिका” इति हेमः । आयायामनातपे उपविश्य स्थित्येत्यर्थः, राजा राजवाहनः
सादरहासं सादरेण सह हासः हसनं वसतिं क्रियायाम् । “हासस्तु हसनं वसः”
इति हेमः । अभाषत अबोधत् । वयस्य सखे, भूसुरकोट्यं भूसुरस्य नाम्नायां कार्यं

मदन्वेषणाय कुत्र गतवान् ? भवान् एकाकी कुत्र गतः ? इति ।
 सोऽपि ललाटतटचुम्बदञ्जलिपुटः सविनयं समालपत्—(१५)
 इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते सौम्यदत्तचरितं नाम
 तृतीय चच्छासः ।

कर्म, करिणः कर्तुमिच्छुरह, यद्यप्यालं निरापूर्वकादिव कृञः इणचो विधानं तथापि
 बाहुलकादेवात्र इणच् ज्ञेयः । मित्रगणः मित्रसमूहः विदितार्थः विदितो ज्ञातोऽर्थः
 येन स तथोक्तः । सर्वथा सर्वप्रकारेण, अन्तरायं विघ्नं करिष्यति घटयिष्यतीत्यर्थः ।
 इति हेतोः निद्रितान् सुप्तान् भवतः तवेत्यर्थः, परित्यज्य त्यक्त्वा निरगाम्, निरगमम् ।
 तदनु ततः परं प्रबुद्धः जागरितः वयस्वजः सहचरसमूहः किमिति कथं निश्चितं
 स्थिरीकृत्य मदन्वेषणाय मम अन्वेषणं तस्मै, तुमर्थाच्चेति चतुर्थी । कुत्र कथितं
 गतवान् यातः । भवान् त्वं एकाकी सहायशून्यः कुत्र क्व गतः यातः । इति एवमुक्तं
 स पुण्योद्भवः ललाटस्य भालस्य तटं प्रान्तं चुम्बत् स्पृशत् अञ्जलिपुटं युक्तकरमिति
 यावत्, यस्य स तथोक्तः, मलौ बह्नाञ्जलिरित्यर्थः । सविनयं विनयपूर्वकं समालपत्
 समाश्रित्य कथितुमारम्भे इत्यर्थः ।

अथ चतुर्थोच्छ्वासः ।

पुण्योद्भवचरितम् ।

देव ! महीशुरोपकाराय एव देवो गतवानिति निश्चि-
त्यापि देवेन गन्तव्यदेशं निर्णेतुम् अशक्नुवानो मित्रगणः
परस्परं विगृह्य दिक्षु देवमन्वेष्टुम् अगच्छत् । अहमपि
देवस्य अन्वेषणाय महीमटन् कदाचित् अश्वरमध्यगतस्य
अश्वरमणेः किरणमसहिष्णुः एकस्य गिरितटमहीरुहस्य
प्रच्छायशीतले तले क्षणमुपाविशम् । सप्त पुरोभागे दिन-
मध्यसमये सङ्कुचितसर्वावयवां कूर्माकृतिं मानुषच्छायां
निरीक्ष्य उन्मुखो गगनतलात् महारयेण पतन्तं पुरुषं
कश्चिदन्तराल एव दयोपनतद्वयोऽहम् अवलम्ब्य शनैः
भवनीतले निक्षिप्य दूरापातवीतमञ्चं तं शिशिरोपचारेण
विवोध्य शोकातिरेकेण उद्गतबाष्पलोचनं तं भृगुपतनकारणम्
अपृच्छम् (१) । सोऽपि कररुहैः अश्रुकणानपनयन् अभाषत—
'सौम्य ! मगधाधिनायामात्यस्य पद्मोद्भवस्य आत्मसंभवो

(१) देवेति । देव इति राजवाहस्य सम्बुद्धिः । "राजा महारको देवः"
इत्यमरः । महीशुरस्य ब्राह्मणस्य उपकारः उपकृतिः तस्य । एव अवधारणे । देवः
भवान् गतवान् यातः, इति एवं निश्चित्यापि स्थिरीकृत्यापि, देवेन भवता गन्तव्यदेशं
यातव्यप्रदेशं निर्णेतुं स्थिरीकर्तुम् अशक्नुवानः असमर्थः मित्रगणः सहतस्मूहः
परस्परमन्योऽन्यं विगृह्य पृथक्पृथक् दिक्षु समन्तात् देवमन्वेष्टुं भयदत्रसन्धानाय
अगच्छत् अयात् गतवानिति यावत् । अहमपि देवस्य भवतः अन्वेषणाय अनु-
सन्धानाय महीं भुवमटन् भसन् कदाचित् कश्चिन्मित्तं समये अश्वरस्य आकाशस्य मध्यः
तस्मिन् गतः प्राप्तः तस्य अश्वरमणेः सूर्यस्य किरणं मण्डूखमसहिष्णुः सहितुमसमर्थः,
एकस्य अनिर्दिष्टस्यैव, गिरिः पर्वतस्य तटं चैव तत्रस्थितो महीरुहः रुचः तस्य

रत्नोद्भवः नामाहं बाणिज्यरूपेण कालयधनद्वीपम् उपेत
 कामपि वणिक्कन्यकां परिणीय तया सह प्रत्यागच्छन् अस्तुषी
 तोरस्य अनीतिदूर एव प्रयहणस्य भग्नतया सर्वेषु निमग्नेषु
 कथं कथमपि दैवानुकूल्येन तीरभूमिम् अभिगम्य निजाङ्गना-
 वियोगदुःखार्णवे भ्रवमानः कस्यापि सिद्धतापसस्य आदेश-
 दरेण षोडशहायनानि कथञ्चित् नीत्वा दुरवस्थापारमनवेच-
 माणो गिरिपतनम् अकार्षम् इति (२) ।

प्रच्छाद्यशीतले प्रकृष्टा च्छाया तथा शीतलं शैलं तस्मिन् तले देशे चणं विश्वं
 परिमितकालम् उपाविशम् उपातिष्ठमित्यर्थः । पुरोभागे अयतः दिनमध्यसमये
 दिनस्य मध्यमसमये मध्यभागे मध्याह्ने इत्यर्थः, शङ्खचिताः अप्रसारिताः सर्वाः अवयवाः
 यस्याः सा तादृशीम्, अत एव कृष्णाङ्कितं कमठाकाराम् मातुषङ्कायां मातुष-
 प्रतिविम्बं “काया स्यादातपीभावे प्रतिविम्बाकङ्गोरपि” इति मेदिनी । निरीक्षा इहा
 उच्यते, ऊर्ध्वमुखः “गगनतलात् आकाशम्यन्दान् महारयेण महावेगेन पतन्त-
 र्भ्योगच्छन्तं नरं” कञ्चित् कमपीधियः, अन्तराल एव मध्य एव द्योपनतद्वयोऽप्य-
 दयथा कक्षण्या उपनतं द्रवीभूतं हृदयं मनो यस्य सः । अवलम्बा गृहीत्वा शरीरेवेन
 अवनीतले धरण्यां निक्षिप्य पातयित्वा दूरात् विप्रकृष्टात् आपातः आपतनं तेन वीता
 विगता निनष्टा इत्यर्थः, सञ्ज्ञा चेतना यस्य तादृशम् । तं पुरुषं शिशिरोपचारिण
 शीतसंप्रक्षिप्रया विबोध्य प्रकृतिमापाद्य शोकातिरेकेण शोकातिशयेन उद्भूतवाच-
 लोचनम् उद्भूतं दहिरागतं वाचं नेत्रजलं याभ्यां तादृशी लोचने यस्य तादृशम् ।
 भृगुपतनकारणं भृगुः प्रपातः तस्मात् पतनं तस्य कारणं हेतुः तत् । “प्रपातस्य
 तटो भृगुः” इत्यमरः । अपृच्छम् जिज्ञासाच्छब्दे ।

(१) सोऽपीति । सोऽपि पतितजनोऽपि करुणैः हस्तैरित्यर्थः, अश्रुकषाय-
 न्धनजलानि अपनयन् अपसारयन् अभावत आवृतः सौम्य, प्रियदर्शन, समधर्मा
 समधर्मेगीधानामधिनाथः अधिनायकः तस्य अमात्यः सन्तो तस्य पक्षोद्भवस्य तत्रात्
 धेयस्य आदासम्भवः आत्मनः सम्भवः पुत्र इत्यर्थः, तथाच स्मृतिः “आत्मा वै जायते
 पुत्रः” इति । अथवा प्राप्नोतः सम्भवः उत्पन्नः जातः इति यावत् । रत्नोद्भवनामा
 तस्मात् । रत्नोद्भव इति । बाणिज्यरूपेण व्यवसायरूपेण, दास्यां गताः आपोभवेति

तच्चिन्नेव अवसरे किमपि नारोकूजितम् अत्रावि । न खलु समुचितमिदं यत् सिद्धादिष्टे पति-तनयमिलने विरहम-
सहिष्णुः वैश्वानरं विशसि' इति । तच्चिन्मय मनोविदितजनक-
भावं तमवादिषम्—'तात ! भवते विज्ञापनीयानि बहूनि
सन्ति । भवतु, पश्चात् अखिलम् आख्यातव्यम्, अधुना नारो-
कूजितमनुपेक्षणीयं मया, क्षणमात्रम् अत्रभवता स्वीयताम्
इति । तदनु सोऽहं त्वरया किञ्चित् अन्तरमगमम् (२) ।
तत्र पुरतो भयङ्करज्वालाकूलहुतभुगवगाहमानसाहसिकां मुकु-

'ह्यन्तरपसर्गोऽप ईः' इति ईः । कालयवनेन तन्नामधेयेन अधिज्ञतमायतीकृती
शोपम् अन्तरीपम् उपेत्य गत्वा वषिक्तन्यकां वषिजो दुहितां परिणीय चर्वाह्य तथा
कान्यया सह साह प्रत्यागच्छन् प्रत्यागन् अन्धुषी समुद्रे तीरस्थ तटभूमिः अनतिदूरे
निकटे, एव अवधारणे, प्रवहणस्य वह्निस्य भग्नतया नृत्तिरेव सर्वेषु सक्तेषु निमग्नेषु
निमज्जितेषु कथं कथमपि अत्यन्तावासेन देवानुकूल्येन अनुकूलभाग्यवशेन तीरभूमिं
तटमभिगम्य यात्वा निजस्य आत्मनः अङ्गना स्त्री तस्याः विद्योः विच्छेदः तेन यत् दुःखं,
क्षेत्रः तदेव अण्वः समुद्रः तस्मिन्, प्रवमानः तरन् स्त्रीविद्योगजमसीनदुःखः
मनुभवन्नित्यर्थः । कस्यापि सिद्धतापसस्य तपश्चरतीति—एः, सिद्धः प्राप्तफलः तापसः
तपस्वी तस्य आदेशः नियोगः तस्य आदरः यवः तेन । षोडशहायनान्नि
षष्ट्भिरधिका दश 'तद्विघ्नधिकमिति दशान्ताडडः' इति डः । षोडशानि षोडशः
संख्यकाणि हायनानि वत्सरान् 'काळाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया ।
कथञ्चित् केनापि प्रकारेणेत्यर्थः, नीत्वा अतिवाह्य दुरवस्थापारम् दुः-दुष्टा अवस्था दद्या
तस्याः पारम् अवधिः तस्मै अनवेक्षमाणः दृष्टुमसमर्थः सन् निरिपतनं गिरिः
पर्वतात् पतनम् अधःखलनम् अकार्षम्, व्यधिति कृतवानित्यर्थः ।

(३) तच्चिन्निति । तच्चिन्नेव अवसरे तदानीं नारोकूजितं रमणीकण्डरवमग्न
प्रसिद्धित्वागदोषः । अत्रावि आकर्षिं श्रुतमित्यर्थः । न खलु रनुनये । समुचितं
युक्तम् । अतः यस्मात् सिद्धादिष्टे सिद्धेन सिद्धपुरुषेण मुनिनेत्यर्थः, आदिष्टे कथिन्ने
अथ यथादिशति तात्पर्यम् । पति-तनयमिलने पतिः भर्ता तनयः पुत्रः तयोः मिलनं
गच्छिद्, विरहः विच्छेदम् असहिष्णुः सहनात्मनः वैश्वानरं वशि विमसि नक्षत्रि

लिताञ्जलिपुटं वनितां काञ्चित् अवलोक्य ससम्भ्रमम् अनल-
दपनीय कूजन्त्या वृद्ध्या सह मत्पितुरभ्यर्णम् अभिगम्य
स्वन्निराम् अवोचम्—‘वृद्धे ! भवत्यौ कुत्रत्ये कान्तारे निमि-
त्तेन केन दुरवस्था अनुभूयते कथ्यताम्’ इति । सा सगद्गद-
वादीत्—‘पुत्र ! कालयवनद्वीपे कालगुप्तनान्नो वणिज-
कस्यचित् एषा सुता सुवृत्ता नाम, रत्नाञ्जवेन निजकान्तो-
आगच्छन्ती, जलधौ मग्ने प्रवहणे, निजधात्र्या मया सा
फलकम् एकम् अवलम्ब्य देवयोगेन कूजमुपेता आसन्नप्रस-
वमया कस्याञ्चिदटव्याम् आत्मजमसूत (४) । मम तु मन्द-
भाग्यतया बाले वनमातङ्गेन गृह्येते, मद्वितीया परिभ्रमन्ती

इति वाक्यममाप्तौ । तत् तादृशं वाक्यं निश्चयं श्रुत्वा मनसा हृदयेन विदितः प्रा-
जनकभावः पितृभावो यस्मिन् तम् । स एव मे जनक इति मन्यमानः इति तानपत्यम्
अवादिषम् अवोचम् । तात, जनक, “तातम् जनकः पिता” इत्यमरः । ‘तात’
तुल्यम् अत्र क्रियायोगे चतुर्थी । विज्ञापनीयानि विज्ञापयितुं योग्यानि यद्वाचि पञ्चमस्य
सन्ति वर्तन्ते । भवतु तदेवास्त्वित्यर्थः । पश्चात् अवशिष्टे अस्मिन् सर्वस्य आस्थायां
कथितव्यम् । अधुना संप्रति नारीकूजितं रमणीरावः अनुपेक्षणीयं दुस्साध्यम् ।
अथमावमस्यचक्षममभवता पूज्येन स्थीयतां, मनागजनपत्यन्तमपेक्षतामित्यर्थः । तदा
तत्पश्चात् सोऽहं गतजनोऽहं त्वरया अगौणेन शीघ्रमित्यर्थः, ‘प्रकृत्यादिषु एव
संस्थानम्’ इति तृतीया । “सम्भ्रमे तु त्वरा त्वरिः” इति वाचस्पतिः । किञ्च
मनागन्तरं परम् अगमम् अयासिषम् ।

(४) तत्रेति । तत्र गम्ये स्थाने पुरतः अग्रे, भयं वासं करोतीति कथयति
अथ, मुम् च—भयङ्करः दासीतपादकः ज्वान्ताकुलः शिखापूर्णः यः इतमुक्त्वा
मन्त्रेण गच्छितं घृतादि मुहुक्ते इति मुहुः क्रिप्—इतमुक्त्वा वज्रः तां कञ्जदगाहनात्
प्रविशन्ती अतएव साहसिका तां तथोक्ताम् । मुकुलितं बहुमित्यर्थः, अञ्जलि-
‘संयुक्तं’ यथा तां तथोक्ताम् । वनितां स्त्रीं काञ्चित् कामप्रीत्यर्थः, अवलोक्य ह-
सन्भ्रमं सत्वरम् अनलात् वज्रेः अपनीय सन्मुख्य कूजन्त्या विलपन्त्या वृद्ध्या वर्धिता
सह साकं मत्पितुः मम जनकस्य अभ्यर्णं समीपम् अभिगम्य प्रापयित्वा स्तन-
द्वयं

‘षोडशवर्षानन्तरं भर्तृपुत्रसङ्गमो भविष्यति’ इति सिद्धवाक्य-
विश्वासात् एकस्मिन् पुण्याश्रमे तावन्तं समयं नीत्वा शोकम्
अपात्रं सोढुमक्षमा, समुज्ज्वलितं देशाक्षरे शरीरम् आहूतो-
क्तुम् उद्युक्ता आसीत् इति । तदाकर्ण्य निजजननीं ज्ञात्वा
तामहं दण्डवत् प्रणम्य, तस्मै मदुदन्तम् अखिलम् आख्याय,
धात्रीभाषणफुल्लवदनं विस्मयविकसिताक्षं जनकम् अदर्शयम् (५) ।
पितरौ तौ साभिज्ञानम् अन्योऽन्यं ज्ञात्वा मुदितान्त-
रात्मानौ विनीतं माम् अमन्दाश्रुवर्षेण अभिषिच्य, गाढमाक्षिप्य,
शिरसि उपाघ्राय, कस्याञ्चित् महीरुहच्छायायाम् उपाविश-
ताम् । ‘कथं निवसति महीवल्लभो राजहंसः’ इति जननीन

वृद्धाम् अबोधम् अकथयत् । वृद्धे, स्थविरे, भवत्यौ वनलप्रविष्टकामा स्त्री भवती
चैत्यर्थः । कुवत्वे कुवीतुपत्रे कुतः आगते वा, कान्तारि अरुण्ये केन निमित्तेन हेतुना
दूरवस्था दूर-दृष्टा अवस्था दशा सव्यसनित्यर्थः, अनुभूयते स्वीक्रियते इत्यर्थः,
कथ्यतां तदिति शेषः । सा वृद्धा सगद्गदं गद्गदः हर्षशोकादिनास्पृष्टाभिः तेन
सङ्गितं यथा तथा अवादीत् अबोचत् । पुत्र इति सम्बोधने स्नेहातिशयमेव हेतुः ।
काव्यवदनहीणे तदन्त्ये स्थाने कालगुप्तनाम्नः नाम्ना कालयुतः तस्य वयिजः श्रेष्ठिगः
एषा पुरोवर्त्तिनी सुता दुहिता सुहृत्तानाम् सु-शोभनं वपुं चरित्रं शौचादिकं वा यस्याः
सा तथोक्ता । “गुरुपुत्रा वृणा शौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः । प्रवर्त्तनं हितानाञ्च तत् सर्वं
व्रतमुच्यते ॥” इत्युक्तं । सा सुवृत्ता सर्वगुणसम्पन्ना इति नाम्ना परिष्कृतम् । रत्नोद्भवेन
तत्संज्ञकेन वैशिजा निजकान्तेन आत्मभर्ता सह आगच्छन्ती आयान्ती जलधौ समुद्रे
सद्यं निमज्जिते प्रवहणे अणुजधाने निजधात्र्या आत्मोपमाया मया सह साहम् एकं
फलकं काष्ठादिपटम् अवलम्ब्य आश्रित्य देवयोगेन भाग्यवशेन कूलं तटभूमिम् उपेता
प्राप्ता आसन्नप्रसवसमया आसन्नः समीपवर्त्ती प्रसवस्य जनः समयः कालः दस्याः तथा
कस्याञ्चिदटव्यानपरिज्ञाते वने आत्मजं सुतम् असूत अजनयत् सूतवतीति यावत् ।

(५) ममेति । मन्दभग्नतथा मन्दं निर्भाग्यं यस्याः तथा “स्त्रैरास्पृष्टमुखेषु
मन्दोऽभाग्येषु च विभुः” इति रमसः । बाले अर्भके वनमातङ्गेन आरख्यकवारणेन
गृहोने यादत्ते सति सद्विदितया च हमेव विदितया सहायभूता यस्याः सा । परिभ्रमन्ती

दृष्टोऽहं तस्य राज्यच्युतिं, त्वदौयजननं, सकलकुमारावाप्तिं
 तव दिग्विजयारम्भं, भवतो मातङ्गानुयानम्, अस्माकं युष्म-
 दन्वेषणकारणं सकलमभ्यधाम् (६) । ततः तौ कस्यचिदाश-
 रुनेः अस्थापयम् । ततो देवस्य अन्वेषणपरायणोऽहं
 अखिलकार्यनिमित्तं वित्तं निश्चित्य, भयदगुग्रहात् लब्ध-
 साधकस्य साहाय्यकारणदत्तं शिष्यगणं निष्प्राप्य, विन्ध्यवनमधे
 पुरातनपट्टनस्थानानि उपेत्य विविधनिधिसूचकानां सहीरुषा-
 णामधो निक्षिप्तान् वसुपूर्णान् कलसान् सिद्धाञ्जनेन ज्ञात्वा
 रक्षिषु परितः स्थितेषु खननसाधनैः उत्पात्य, दीनारान् अ-
 क्षयान् राशीकृत्य, तत्कालागतम् अनतिदूरे निवेशितं वणिक्कृत्य

पर्यटन्ती, षोडशवर्षानन्तरं घोरशवर्षाभ्यन्तरे इत्यर्थः, भर्तृपुत्रसङ्गमः भर्ता च पु-
 त्रयोः सङ्गमः मेलनं भविष्यति घटिष्यति । इति एवं प्रकारं सिद्धवाक्यविधान-
 सिद्धस्य वाक्यसिद्धिमंतः सन्नासिन इत्यर्थः, वाक्यं वचः तस्मिन् विद्यामः प्रत्ययः तस्मात्
 एकस्मिन् अनिर्दिष्टे इत्यर्थः, 'पुण्याश्रमे पवित्रनिकेतने तावन्तं समयं षोडशाब्दान् यौ
 अतिवाञ्छ शोकं व्यसनम् अपारम् असीमं सोढुं मर्षितुम् अक्षमा अगता अशोभ-
 यावत्, समुच्चलिने समिद्धे वैश्वानरे अग्नी शरीरं दह्यम् आहुतीकृतुम् मर्षितुम् उरसा
 उद्यता आसीत् अभूत् । इति वाक्यसमाप्ती । तत् तादृशं वाक्यमाकर्ष्य भुत्वा वि-
 जननीं स्वगर्भधारिणीं ज्ञात्वा बुद्ध्या तां स्त्रीं नन्मातरन्निबध्ने, दण्डवत् भूमौ क्षुत्तिलेन
 प्रणम्य नमस्कृत्वा तस्मै प्राक्परिचितमज्जनकाय मददन्तं मम वृत्तान्तम् अखिलं वक्तुं
 आख्याय कौर्त्तयित्वा धावोभाषणफुल्लवदनं धाव्याः उपमातुः भाषणम् कौ-
 तल्यादुत्फुल्लमानन्दितं वदन् यस्य स तथोक्तः । जनकं पितरम् अदर्शयम् अवलोकयम्

(६) पितराविति । पितरौ पिता च माता चेति 'पिता माता' इत्यनेन नि-
 वशिष्यते । तावित्यत्र सा च स चेति विग्रहे 'त्यदादितः श्रेष्ठे पुनपुंसकतौ लिङ्ग-
 नानि' इत्यनेन पुनवशेषः । साभिज्ञानमन्योऽन्यं ज्ञात्वा परस्परं प्रत्यभिज्ञान-
 लक्षणानि दृष्ट्वा दृष्ट्वा चेत्यर्थः, मुदितान्तरात्मानौ मुदितः परितुष्टः अन्तरात्मा व्योमः
 विनीतं विनयान्वितं माममन्दाश्रुवर्षेण अमन्दमदुष्टम् अश्रु नेत्राभ्यां तस्य वर्षः
 विषेप इत्यर्थः, तेन । आनन्दाश्रुवर्षेणेत्यपि पाठः । अभिषिष्य आशीर्करोत्येव

कश्चिदभ्येत्य, तत्र बलिनो बलीवर्दान् गोपीश्व क्रौत्वा अन्यद्व्य-
मिवेण वसु तन्नोषीसञ्चितं तैः ऊह्यमानं शनैः कटकमनयम्(७)।
तदधिकारिणा चन्द्रपालेन केनचित् बणिक्पुत्रेण पिर-
चितमौहृदोऽहममुना एव साकम् उज्जयिनीम् उपाविशम्।
मत्पितरौ अपि तां पुरीम् अभिगमय्य सकलदुःखनिलयेन बन्धु-
पालनाम्ना चन्द्रपालजनकेन नीयमानो मालवनाथदर्शनं विधाय
तदनुमत्या गृहवसतिमकरधम्। ततः काननभूसिषु भवन्तम्
अन्वेष्टुम् उद्युक्तां मां परममित्रं बन्धुपालो निशस्य अवदत्—
'सकलं धरणीतलम् अपारमन्वेष्टुम् अक्षमो भवान् मनोग्लानि'
विहाय तूष्णीं तिष्ठतु। भवन्नायकावलोकनकारणं शुभशकुनं
निरोक्ष्य कथयिष्यामि' इति। तल्लपितामृताश्वासितहृदयोऽहम्
अनुदिनं तदुपक्रमदवर्त्ती कदाचित् इन्दुमुखीं नवयौवना-
वलीढावयवां नयनचन्द्रिकां बालचन्द्रिकां नाम तरुणौरत्नं

गाढमतिशयत् आश्लिष्य आलिङ्ग्य शिरसि मौलौ उपाग्राह्य गन्धं गृहीत्वैत्यर्थः,
कस्याञ्चित् कस्यामपि सहोदरहृदयायां सहोदरहृदयः हृदयः तस्य आश्रया अनातपः तस्याम्।
उपाविशतां समासाताम्। सहोवल्गवः राजा राजहंसः कथं केन प्रकारेण कीदृगवस्थ-
येति भावः, निवसति आश्रित इत्यर्थः, इति एवं जनकेन पिता अहं पृष्टः जिज्ञासितः,
तस्य राज्ञः राजवाहनस्य राज्यच्युतिं राष्ट्रभूशने त्वदीयस्य भवतः जननम् उत्पत्तिं
सकलदुःखान्तवाप्तिं सकलानां कुनाराणाम् उपहारवस्त्रादीनाम् अवाप्तिं प्राप्तिम्;
तव भवतः दिग्विजयारम्भः दिशा जयः तस्य आरम्भः उदयः तम्। भवतः तव
मातङ्गानुयानं मातङ्गनाम्नाः ब्राह्मणस्य अनु सह गमनम् अकारणं सामकानां युपदन्ते वष-
कारणं युष्माकमन्वेष्टव्यस्य कारणं हेतुः तत्। सकलनानुपूर्विकमित्यर्थः, अन्वेषणम्
अवर्णयम्।

(७) तत इति। ततः अनन्तरम्, तौ मातापितरौ कस्यचित् कस्यापि सम्यग-
जानतः इत्यर्थः, शून्यैः तपस्विभिः आश्रमैः ऋषिनिवासनिकेतने अस्थापयम् अरचयम्।
ततः ततः परम्, देवस्य भगतः अन्वेषणपरायणोऽहं अन्वेषणम् अनुसन्धानं परं
केवलमात्रम् अयनं गमनं यस्य स तथा भूतः। अखिलानि समस्तानि कार्याणि

वशिष्मन्दिरलक्ष्मीं मूर्त्तामिव अवलोक्य तदीयलावण्यावपुः
धीरभावो लतान्तवाणवापुलक्ष्यताम् अयादृषन् (८) । चकि-
बालकुरङ्गलोचना साऽपि कुसुमसायकसायकायमानेन कटा-

तेषां निमित्तं साधनभूतमित्यर्थः, वित्तं द्रव्यं निश्चित्य स्थिरीकृत्य भवतु
यद्वात् भवतः तव अनुग्रहः प्रसादः तद्भात् ; लब्धस्य प्राप्तस्य साधकस्य तपसि
द्रव्यं, साहाय्यकरणदत्तं साहाय्यं सहायता करणं कृत्यं तस्य दत्तः कुशलः
तथोक्तम् । शिष्यगणं शिष्यसमूहं निष्याद्य निधीय पितृभारपरिग्रहे इत्याद्य
विन्यावनमध्ये विन्यागरण्ये पुरातनपट्टनखानि पुरातनानि प्राचीनानि पट्टानि
राणि तेषां स्थानानि “पट्टनं स्नादधिष्ठानं नगरं पुटमेदनम्” इति वीरपति-
उपेक्ष्य प्राप्य विविधनिधिपूचकानां विविधानां नानाप्रकाराणां निधीनां अधोनिधि-
वस्तुविशेषाणां सूचकाः द्योतकाः तेषाम् । महीरहाणां हवाणाम् अधः मूलं
निचिह्नान् परित्यक्तान् वसुपूर्णान् धनपरिपूरितान् कलशान् धटविशेषान् सिद्धा-
सिद्धादिष्टं न अपि तेन प्रसन्नन नैवदत्तकञ्जलविशेषेत्यर्थः, आत्मा दुहा रविपु-
केषु पतितः समग्रात् स्थितेषु वर्त्तमानेषु खननसाधनेः खननयोग्य रत्नैर्वा
खनिवादिभिरित्यर्थः, उत्पन्नं उत्तोल्य दीनारान् सुवर्णाणि “युद्धस्त्र्यंऽपि दीन-
सुवर्णाभरणेऽपि च” इति रत्नकोषः । असंख्यानं संख्यातीतान् राशौहस्य एकत्र
तत्कालागतं तत्कालोपस्थितम् अनतिदूरे अतिनिकटे निवासितं समारो-
पणिककटकं वणिगावासं कश्चित् क्रियद्द्रुमित्यर्थः, अभ्येत्य यात्वा तत्र कटके रत्न-
फलवतः बलीबद्धान् वृषभान् गोणीः धान्यादिवह्नार्थाधारविशेषान् “यत्ने” इति
इति यस्या देशमेदे प्रसिद्धिः । क्रीत्वा मूल्यादिना गृहीत्वा अन्यद्रव्यमिवैव अन्यद्रव्य-
देशेन दधु धनं तद्गोणोपस्थितं सा गोणी तस्यां सञ्चितं पूरितं तैः वृषभैः ऊर्ध्व-
नीयमानं शनैरद्रुतं कटकं वासस्थानम् अनयम् प्रापयन् ।

(८) तदधीति । तस्य कटकस्य अधिकारी अधिपतिः तेन तथोक्तेन, नावा-
पालः देन, केनचित् पणिकपुत्रेण केनापि श्रेष्ठिसुतेन विरचितसौहृदोऽहं वि-
कृतं सन्पादितमित्यर्थः, सौहृदं मेदी येन स तथोक्तः । अमुना चन्द्रपालेनेव राजा
सञ्जयिनीं विद्यामाननरीम् उपाविश्य प्रवेशमकार्षम् । सञ्जयिनी नाखवदंशतः
मोचदसप्तयुक्तं निखिलगुणोपचितमहिम्नः राज्ञो विक्रमादित्य राजधानी ।
पितरौ नम मातापितरौ ; अप्यत्र समुच्चये ; तां पुरीमुञ्जयिनीमित्यर्थः, अनित्य-

वीक्ष्येन साम् असक्तं निरोक्ष्य, मन्दसाकृतान्दोलिता लता
 ह्रस्वश्चकम्पत । मनसा अभिमुखैः समाकुञ्चितैः रागलज्जास्तः
 शालवर्त्तिभिः साङ्ग [वर्त्तिभिः] भङ्गिभिः ईक्षणविशेषैः निजः

प्रापयित्वा सकलगुणनिक्षयेन सकलानां गुणानां निजघ्नः स्थानं तेन । बन्धुपालनाद्या
 बन्धुपालाभिधेयेन चन्द्रपालजनकेन चन्द्रपालपित्रा नीशमानः क्लृप्तमानः नीज्प्रापये
 इति धातोः कश्चिन्नि शानच् । शालवनाद्यः शालवैश्वरः तस्य दर्शनं निधाय कृत्वा तदनु-
 मत्या तस्य राज्ञः अनुमतिः आज्ञा तथा, गूढवसतिं गूढा गोप्या वसतिः वासः
 ताम्, अकरवम् व्यदधि अहमिति शेषः । ततः अनन्तरं काननभूमिषु अरण्यप्रदेशेषु
 भवन्तं त्वाम् अन्वेष्टुं भ्रमयितुम् उद्युक्तम् उद्यमयुक्तं मां परममित्रं प्रधानसङ्गदं
 बन्धुपालः चन्द्रपालस्य जनकः निगम्य आकण्ठ्यं उद्युक्तं मां वीक्ष्येत्यर्थः, अवदत् अक-
 षयत् । सकलं सर्वं धरणीतलं मूर्च्छम् अपारम् असीसम् अन्वेष्टुम् भ्रमयितुम्
 अचमः अशक्तः, मनोत्वानि मनसः चित्तस्य ज्ञानिः बलदीनता तां तथोक्ताम् ।
 “ज्ञानिस्तु बलदीनता” इति हेमः । विहाय त्यक्त्वा तूष्णीं जीनं तिष्ठतु अवेचताम्
 दिश्यन् धरणीतलं पश्यति तेनालमिति तात्पर्यम् । भवतः तव नथिकस्य नेतुः राज्ञः
 नाहनस्येत्यर्थः, अवलोकने दर्शने कारणं बीजभूतं शुभशङ्कनं शुभफलउचयं निरीक्ष्य
 इहा कथयिष्यामि वदिश्यामि । तस्य बन्धुपालस्य लपितं भाषितं तदेव प्रसृतं पीयूषं तेन
 आश्रासितं हृदयं मनो यस्य स तथोक्तः । अनुदिनं प्रत्यहं तदुपकेन्द्रवर्त्ती तस्य वासस्थानस्य
 समकण्ठवर्त्ती समीपवर्त्ती कदाविदेकस्मिन् समये इन्दुमुखीं चन्द्रवदनां चन्द्रवदवा-
 द्वादजनयनीमिति भावः । नवयौवनावलीदावश्रवां नवयौवनेन सङ्गततारुण्येन अव-
 लोढाः व्याताः अवयवाः अङ्गानि यस्याः तां तथोक्ताम् । नयनचन्द्रिकां नेत्रकौमुदीं
 नयनयोः ज्योत्स्नास्वरूपमित्यर्थः, बालचन्द्रिकां तन्नामधेयां, नवोदिता कौमुदी यस्या
 मनो ह्लादयति तथेति नामतात्पर्यार्थः । तरुचौरवर्गं युवतीषु सारभूतं वणिङ्मन्दिर-
 वर्त्ती वणिजः मन्दिरं गृहं तस्य लक्ष्मीः श्रीः तां तथोक्ताम् । मृत्तान्मिव मूर्तिमयी-
 मिव विग्रहरूपमित्यर्थः, अवलोक्य मन्दश्र्वां तस्याः बालचन्द्रिकायाः लावण्यं न
 मीन्दुर्येषु अवधूतः क्षात्रितः धीरभावः धैर्यं यस्य स तथाभूतः । लताकाः बाणाः
 यस्य स लतान्त्राणः कन्दर्पः तस्य बाणाः तेषां लक्ष्यतां शरव्यताम् अयानिषमम्
 जगमम् । कामस्य पञ्चबाणानाह भरतः—“सक्रीडनोन्मादनी च शोषयतामनकायाः ।
 सज्जनयेति कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्तिताः ॥” इति ।

मनोवृत्तिम् अकथयत् । चतुरगूढचेष्टाभिः अस्थां मनोऽनुरागं
सम्यक् ज्ञात्वा सुखसङ्गमोपायम् अचिन्तयन् (८) । अन्धो
बन्धुपालः, शकुनैः भवद्वतिं प्रेक्षित्यमाणः, पुरोपान्तविहार-
वनं मया सह उपेत्य, कस्मिंश्चित् महीरुहे शकुन्तवचना-
श्रुत्वा अतिष्ठत् । अहम् उत्कलिकाविनोदपरायणो वना-

(८) चकितेति । चकितः द्रामितः बालकुरङ्गः मृगपोतः तस्य लोचने
लोचने यस्याः सा तथोक्ता । मापि बालचन्द्रिकापि कुमुमसायकायमानेन कुमु-
मसायकाः बाणाः यस्य स कुमुमनायकः कामः तस्य सायक इवाचरतीति कुरु-
जानच्, सायकायमानः तेन । कटाक्षवीक्षणोऽपि छटम् असदृशम् अचि अक्षि-
कटाक्षं तेन वीक्षणं दर्शनं तेन, चेष्टाविशेषेणापाङ्गदर्शनेनेत्यर्थः । असक्तं सुखं
“सुखः पुनः पुनः शब्ददभीष्टामसक्तं समाः” इत्यमरः । निरीक्षा सन्दर्शं सन्द-
भारतेन वातेन आन्दोलिता चालिता लता वल्ली इव अकम्पत व्यधुनीत । य-
चित्तेन अभिसुखः सम्मुखः समाकुचितैः सं सम्यक्प्रकारेण आकुचितं वक्रोद्धतं
वधोक्तैः । रागस्य लज्जा च तैथोरन्तराली मध्ये वर्तन्ते ताभिः । तथाह उल्लस-
मणी—“सुखमप्यधिकं चित्ते सुखत्वे नैव रज्यते । यस्तु वै प्रणयोत्कर्षात् स
इति कीर्त्यते ॥” इति । साङ्गभङ्गिभिः भङ्गानां भङ्गवः तैः सह वर्तमानाः ताभि-
“व्याञ्छलनिमि भङ्गिः” इति रभसः । इच्छाविशेषैः सचञ्चलदृष्टिभिः निर-
वृत्तिम् आत्माभिलाषम् अकथयत् अभ्रवीत् । चतुरः दक्षः गूढः गोप्यः ताभ्यां वा
ताभिः । अस्थाः तरुण्याः मनोऽनुरागं मनसः अनुरागः प्रीतिः तं तथोक्तम् ।
साकल्येन ज्ञात्वा अवगम्य सुखसङ्गमोपायं मुखेन संगमः मेलनं तस्य उपायः
तम् तथोक्तम् । अचिन्तयन् अभावयन् । तथा च सङ्गमधिकृत्याह व्यासः—
“सर्वं विविक्तेषु परस्पररसाश्रयम् । केशकिश्रियहृद्यैव सम्यक् संग्रहणं स्मृतम् ॥”
अथवा एकस्मिन्काले बन्धुपालः नास्ति स वणिक् शकुनैः निमित्तैः भवद्वतिं
गतिः दृशा ताम् । “गतिः स्त्री मार्गदशयोः” इति मेदिनी । प्रेक्षित्यमाणः
लोकयन्, पुरोपान्तविहारवनं पुरस्य नगरस्य उपान्ते समीपे विहारवनं क्रीड-
मया सह मतसङ्गमभावेनेत्यर्थः, उपेत्य अभिगम्य, महीरुहे तरो शकुन्तवचन-
श्रुत्वाः पक्षिणः तेषां वचनानि कृतानि, वचनशब्देनात्र अप्रयुक्तं

परिभ्रमन्, सरोवरतीरे चिन्ताक्रान्तचित्ता दीनवदनां सन्नतो-
रथैकभूमिं बालचन्द्रिकां व्यलोकयम् (१०) । तस्या ससंभ्रम-
प्रेमलज्जाकीतुकमनोरमं लीलाविलोकनसुखम् अनुभवन्
सुदत्या वदनारविन्दे विषमभावं मदनकदनखेदानुभूतं ज्ञात्वा
तन्निमित्तं आस्यन् लीलया तदुपकण्ठम् उपेत्य अवोचिषम्—
'सुमुखि ! तव मुखारविन्दस्य दैन्यकारणं कथय' इति । सा

मृगन् आकर्णयन् अतिष्ठत अवत्तं तैत्थ्यः । उत्कलिका उत्कण्ठा तस्याः विनोदः
अपनयनं परम् अतिशयम् अयनम् आश्रयः यस्य सः तथोक्तः । दयितायिच्छे दोत-
काण्डा पथ्यवसानयीति भावः । वनास्ते वनैकदेशे इत्यर्थः, परिभ्रमन् पथ्यटन् सरोवर-
तीरे सरनटे चिन्ताक्रान्तचित्ता धित्तया आक्रान्तं पथ्याकुलं चित्तं यस्या सा तथोक्ताम् ।
दीनवदनां दोनं दैन्यभावापन्नं वदन् यस्याः तां तथोक्ताम् । मम, मनोरथः अभिलाषः
तस्य पक्षं सुख्यं भूमिः स्थानं या सा तां तथोक्ताम् । व्यलोकयम् अपुञ्जम् ।

(१०) तस्या इति । तस्याः बालचन्द्रिकायाः, सम्भ्रमः संवेगः प्रेम खेदः खज्जा
प्रीडा ताभिः सह वर्तमानं कीतुकम् अभिलाषः तेन मनोरमं मनोज्ञम् । "समी संवेग-
संभ्रमी । प्रेमा ना प्रियता हाई प्रेम खेदः" इति चामरम् । लीला मङ्गारभाव-
वेष्टा "लीला केली विलासे प मङ्गारभावचेष्टायाम्" इति मेदिनी । तल्लक्षणमाह
दपण्णे—अङ्गेवैशेरलङ्कारैः प्रमभिवचनैरपि । प्रीतिप्रयोजिते लीला प्रियस्वानुकृतिं
विदुः ॥' इति । तया सह विलोकनं पथ्येवेक्षणं तेन यत् सुखं तत् तथोक्ताम् ।
अनुभवन् ज्ञानविषयीकुर्वन् सुदत्याः शोभना दन्ताः यस्याः सा सुदती तस्याः 'वयसि
वत्सल्य दद' इति दत्तादेशः । 'उगितय' इति डीप् । वदनारविन्दे वदनकमले
विषमभावं दीनभावं मदनकदनखेदानुभूतम्, मदनस्य कामस्य कदम्भे भुरतं तस्मात्
खेदः अवसन्नता तेन अनुभूतः ज्ञातः तं तथोक्ताम् । "खेदः स्यात्त्ववसन्नता" इति जटा-
धरः । तन्निमित्तं तस्य निमित्तं कारणं ज्ञात्वा बुद्ध्या ज्ञास्यन् ज्ञानम् लीलया सखेत्तं
तदुपकण्ठम् तस्याः उपकण्ठं मनीषम् उपेत्य अभिगम्य अवोचिषम् अभवम् । सु-
मुन्दरं सुखं यस्याः सा सुमुखी तस्याः सम्बोधनम् । मुखारविन्दस्य मुखकमलस्य
दैन्यकारणं विषयहेतुं कथय विवृणु, इति प्रश्नमासीत् । सा बालचन्द्रिका
रहस्यसञ्ज्ञातविश्रुतया रहस्यस्य विषये सञ्ज्ञातः उत्पन्नः विश्रुतः प्रश्नः सप्तया "विश्रुतः

रहस्यं स ज्ञातविश्वभूतया विहाय लज्जाभये शनैः अभाषत (११)।
 सौम्य ! मानसारो मालवाधीशो वार्द्धकस्य प्रबलतया
 निजजनन्दनं दर्पसारम् उज्जयिन्याम् अभ्यपिच्छत् । स कुमारः
 सप्तसागरपर्यन्तं महोमण्डलं पालयिष्यन् निजपैतृवसेयौ
 उद्दण्डकर्माणौ चण्डवर्मदारुवर्माणौ, धरणीभरणे नियुज्य
 तपश्चरण्याय राजराजगिरिम् अभ्यगात् । राज्यं सर्वम् असपत्नं
 शासति चण्डवर्मणि दारुवर्मा मातुलाग्रजन्मनोः शासनम्
 अतिक्रम्य पारदार्यपरद्रव्यापहरणादि दुष्कारं कुर्वणो, मन्मथ-
 समानस्य भवतो लावण्यायत्तचित्तां माम् एकादा विलोक्य

कलिकलहं प्रणय च" इति गीदिनो । विहाय त्यक्त्वा लज्जाभये लज्जा च भयश्च ते ।
 यनैरदुतम् अभाषत् अदुत ।

(११) सोम्येति । सौम्य, हे प्रिय इत्यामन्त्रणम् । "कमनीयं सौम्यं च मधुरं
 प्रियम्" इति हेतुः । मानसारः मान्सा स भूपतिः मालवाधीशः मालवराजः वार्द्धकस्य
 बृहत्स्य जरायाः भावः इति णाः । प्रबलतया प्राचुर्येण निजजनन्दनम् आत्मजं दर्पसारं
 तन्नामवेयम् उज्जयिन्याम् अवन्त्याम् अभ्यपिच्छत् चित्तवान् । सः कुमारः दर्पसारः
 सप्तसागरपर्यन्तं सप्तानां सागराणां पर्यन्तः अवधिः श्रेयः सोमेति यावत् तं तथोक्तम् ।
 "लवणेनुरागपिदं विदुधध्वशोधयः" इति सप्त समुद्राः । महोमण्डलं भूभागं
 पालयिष्यन् शासन्, निजपैतृवसेयौ निजस्य आत्मनः पितुः स्वनाथाः शान्त्याः पुत्री
 'दाकलोपः' इति वृत् । 'जाट पिष्टव्यां स्वसा' इति सस्य पत्वम् । उद्दण्डकर्माणौ
 उद्दण्डं भौषणं कार्यं ययोः तौ । चण्डवर्म्य दारुवर्म्य चेति नामनौ । धरणीभरणे
 पृथ्वीनां पोषणे नियुज्य मन्निविश्य तपश्चरण्याय तपश्चरितुं राजराजः कुवैरः तस्य निदि-
 श्वापः तम् अभ्यगात् अभ्यगतम् । 'राज्यं' राष्ट्रम् सर्वं समस्तम् असपत्नमराति-
 रहितनक्रण्डमिव्यर्थः, चण्डवर्म्यणि श सति पालयति सति, दारुवर्म्यां चण्डवर्म्यणी
 भूता मातुलाग्रजन्मनः मातुलः, अग्रजन्मा ज्यायान् भूता तथोः तथोक्तयोः । शासनं
 निदेशम् अतिक्रम्य उज्जयि परदार्यं परदारभिमगमनं परस्य द्रव्यं वस्तु तस्य अपहरणं
 'सौम्यं' मानं आदिधेया तत् । दुर् दुष्टं कर्म कार्यं तत् कुर्वणः आचरन्निव्यर्थः ।

कन्यादूषणदोषं दूरीकृत्य, बलात्कारेण रन्तुम्, उद्युङ्क्ते,
तच्चिन्तया दैन्यमगच्छम्' इति (१२) । तस्या मनोगतं मयि
रागोद्रेकं सम्मनोरथसिद्धयन्तरायं च निशम्य, बाष्पपूर्णलोचनाम्
आश्वास्य, दासवर्मणो मारणोपायं च विचार्य, वल्लभाम्
अवोचम्—'तन्नि ! भवदभिलाषिणं दुष्टहृदयमेनं निहन्तु',
मृदुस्वपायः कश्चित् सया चिन्तयते । यच्चः कश्चित् अविष्टाय
बालचन्द्रिकां निवसति । तदाकारसम्यदाशाशुक्लितहृदयो
यः सख्यभयोभ्यः साहसिको रतिमन्दिरे तं यत्र निर्जित्य
तया एकसखीसमेतया मृगाक्ष्या संलापामृतमुषम् अनुभूय
कुशलो निर्गमिष्यति, तेन चक्रवाकसंशयाकारपयोधरा विवाह-
नीया' इति सिद्धेन एकेन अवादि इति पुरजनस्य पुरतो
भवदीयैः सख्यवाक्यैः जनैः असकृत् कथनीयम् (१३) । तदनु
दासवर्मा, वाक्यानि इत्यविधानि आवं श्रीवं तूष्णीं यदि

नम्रपतमानस्य मनो मध्यातीति मन्त्रयः कामः तस्य मनानः तुभ्यः तस्य तथोक्तस्य,
भवतः तव नायकेन सौन्दर्येण चायक्षम् अपिभक्तं पितं दृष्ट्वा तां तथोक्ताम् ।
एकदा एकस्मिन् काले विलोक्य संबोधा कन्यादूषणदोषं कन्यायाः कुमार्थाः दूषणम्
अग्रे दोषजननं तेन जातः दोषः तं तथोक्तम् । पुरुषसन्निधिरिव कुमार्थाः, दोष-
मुदधोषयतीत्याशयः । दूरीकृत्य पण्डित्य बलात्कारेण प्रसमेन "क्रीदन्तु प्रसभं इटः"
इति बोधालितः । रन्तुं क्रीडितुम् उद्युङ्क्ते, 'सुरायन्तोपमगादिति वक्तव्यम्' इत्यात्मने-
पदम् । तच्चिन्तया तस्य चिन्तया दैन्यं वेत्तव्यम् अगच्छम्, इति वाक्यसमाप्ती ।

(१२) तस्या इति । तस्याः बालचन्द्रिकायाः मनोगतं, मगस्य' मयि प्रयोदये
रागोद्रेकं प्रीत्यतिशयं, सम मनोरथः सम्मनोरथः तस्य सिद्धिः तस्याः अनारायं सिद्धं
तं तथोक्तम् । निशम्य बुद्ध्या बाष्पपूर्णलोचनां नायकेन नयनासाः पूर्णं लोचनं मेकं
यस्याः तां तथोक्ताम् । आश्वास्य आशावाक्यैः सन्तोष्येत्यर्थः, दासवर्मणः नाश-
चन्द्रिकाभिगमननिश्चितः मारणोपायं वधसाधनीभूतमुपायमित्यर्थः, विचार्य स्थिरी-
कृत्येत्यर्थः, वल्लभां दयिताम् अवोचम् अग्रथयम् । तद्वणि, इति बालचन्द्रिकायाः
धामन्यम्, भवदभिलाषिणं भवतीं त्वाम् अभिलषति यः तं तथोक्तम् ।

भिया स्थास्यति, तर्हि वरम्, यदि वा दौर्जन्येन त्वया सङ्गम्
अङ्गीकरिष्यति तदा स भवदीयैः इत्य' वाच्यः, 'सौम्य!
दर्पसारवसुधाधिपामात्मस्य भवतः, अस्मन्निर्वाणे साहसकरणम्
अनुचितम् । पौरजनसाक्षिकां भवन्मन्दिरम् आनीतया
अनया तोयजाच्या सह ग्रीडन् आयुष्मान् यदि भविष्यसि
तदा परिणीय तदणीं मनारथान् निर्विश' इति । सोऽपि
एतत् अङ्गीकरिष्यति । त्वं सखीवेषधारिणा मया सह तस्य
मन्दिरं गच्छ, अहम् एकान्तमिक्षेतने मुष्टिजालुपादाघातैः तं
रभसा निहत्य पुनरपि वयस्यामिषेण भवतीमनु निःशङ्कं
निर्गमिष्यामि' इति (१४) तदेनमुपायम् अङ्गीकृत्य विगत-
साध्वसलज्जाऽभवत् । जनकजननोत्तहोदराणां पुरतः आवयोः

दृष्टदृश्यं कुरुक्षेत्राणाम् एनं दाहवर्ष्माणं निष्ठुं यथाप्र वृद्धरूपायः वृद्धः पेशतः उपायः
यथाः यस्य सः । कश्चित् कोऽपि चिन्त्यते निर्णीयते । कश्चित् कोऽपि यच्चः देवधीनि-
विशेषः । दालचन्द्रिकां त्वामित्यर्थः, अधिप्राय आश्रित्य अधिष्ठत्येत्यर्थः, निदधति वार्ध
करोति वसत इत्यर्थः । 'अधिगोड्' स्थामां वासां' इत्याधारवालचन्द्रिकायां कर्मत्वम् ।
तस्याः आचारएव मन्त्रद मन्त्रिः तस्यां या जाजा भोगाभिलाषः तथा प्रदक्षितं निवर्त
उदयं ह्यो यस्य सः तथोक्तः । यः जनः मन्त्रधयोग्यः सन्तः संलग्नः तस्य योग्यः
यत्नाः । साहसिकः साहसं कर्तुमुद्युक्तः रतिमन्दिरे संकेतगृहे तं कथितं यच्चनाविष्ट-
यचमित्यर्थः । निश्चित्य परामुय तथा एकतस्त्रीसमेतया एकया गच्छा मल्लितं मिलितं
तथा । मृगाख्या चचलनयनयेत्यर्थः, संलापः चत्तोऽन्यप्रीतिभावश्च स एव अर्थात्
तेन यत् मुखं तत् तथोक्तम् । अनुभूय संभाव्य कृशसौ विघ्नविरहितः निर्गमिष्यति
यदिहागति । तेन हेतुनेत्यर्थः, चक्रवाके तटाकारि संशयः 'सन्देहः येन तादृशः
आकारः, ययोः तथा भूतो पयोधरी कुक्षी यस्याः सा तथोक्ता । विवाहं नोया विवाहा
इति एवं सिद्धेन सिद्धपुरुषेण अवादि अभाषि । इति उक्तेन प्रकुरित्वेत्यर्थः । पुर-
जनस्य नगरवासिनः पुरतः भवदीयैः तावदीयैः सत्यवाक्यैः यथादं कथनैः असह्यत् वारं
वारं कथनीयं व्याहृतं व्यम् ।

(१४) तदन्विति । तदनु ततः परम् । दाहवर्ष्मा नाम्ना सः, वाक्वाणि तथोक्ता

प्रेमातिशयम् ॥ श्रीध्याय सर्वथा ॥ अस्मत्परिणयकारणे तान्
अनुनयेः । तेषां वंशसम्पत्तावस्थाय्याश्च यूने मल्लं, त्वां
दास्यन्ति एव, दासवर्मणो मारणोपायं तेभ्यः कथयित्वा तेषाम्
उत्तरमाख्येयं मल्लम् इति । साऽपि किञ्चिदुत्फुल्लसरसि-
जानना माम् अत्रवोत्—‘सुभग ! क्रूरकर्माणं दासवर्मणं
भवान् एव हन्तुमर्हति । तस्मिन् हते सर्वथा युष्मन्नोरथः
फलियति । एवं क्रियताम् । भवदुक्तं सर्वम् अहमपि तथा

नोत्यर्थः । इत्थं एवं विधा प्रकाशो येषां तानि तथोक्तानि, कथितानुरुपाशीत्यर्थः,
श्रावं श्रावं श्रुत्वा श्रुत्वा, समूहः । लोकसुखेनेति शेषः । यदि यद्यपि भिया भयेन
तूष्णीं मौनं स्यादिति अभिवर्चिष्यते, तर्हि तदा वरं ज्ञातव्यम् । यदि वा किं
चेत्यर्थः, दीर्घं न खल्वनेन त्वया भवत्या सह संसर्गम् अङ्गीकरिष्यति स्वीकरिष्यति,
तदा तस्मिन् जाले न दासवर्मा भवदीयेः तदीयेः इत्यं वचनभोषणनानुरूपं वाच्यः कथ-
नीयः । सोम्य प्रियदर्शन, वसुधां पृथ्वीं पाति रक्षतीति वसुधाधिपो राजा, दर्पसार-
वसुधाधिपस्य अमात्यः मन्त्री तस्य तथोक्तस्य, भवतीः तव अस्मिन्नायासि अत्र भवने
साहसकरं साहसानुष्ठानम् अनुचितम् अनुपयुक्तम् । पुरोभवः पीरः नागरिको जनः
लोकसमूहः तस्य साक्षात् तव भव इति शिक् । तथाहि सनुः “सचदर्शनात् साक्षात्
अवशाच्चैव सिद्ध्यति ।” इति । भवत्याः मन्दिरं गृहं तत् तथोक्तम् । आनीतया
संगृहीतयेत्यर्थः । अनया वाचचन्द्रिकया तीव्रजं पद्मं तदेव अचिन्तनी यस्याः
तथा तथोक्तस्य सह साहं क्रीडन् रमन् । आयुः प्रशस्तिरस्यासीति आयुषान् यदि
यद्यपि भविष्यति त्वमिति शेषः । तदा तर्हि ज्ञाते इत्यर्थः । तदर्थो यूनीं परिणीय
नियम्य मनोरथान् स्नामीष्टान् निज्जिह्वं उपभुङ्क्ष्व त्वमिति शेषः । इति वाक्य समाप्ती ।
सोऽपि दासवर्मापि एतन् मनोपदेशानुरूपम् अङ्गीकरिष्यति स्वीकरिष्यतीत्यर्थः, त्वं
भवती सखीवेषधारिणा वयस्यावेशरोपितेन मया पुष्पोद्भवेन सह तस्य दासवर्मणः
मन्दिरं गृहं गच्छ याहि । एकान् निकेतने निवृत्ते अहं पुष्पोद्भवः, सृष्टिः रक्षपाणिः,
उक्तं अङ्गुलीयं अभागः, पादं चरणं, तेताम् आघाताः तैः तथोक्तेः । तं दासवर्मणं
रभसा वेगेन निहत्य व्यापाद्य पुनरपि भूयः वयस्यानिषेधे सखीजनकलेन भवती त्वाम्
अनु पश्चात् निःशङ्कं भयरहितं निर्गमिष्यामि बहिःस्थासि । इति वाक्य समाप्ती ।

करिष्ये' इति माम् असक्तं विवृत्तवदना विलोकयन्ती, मन्दं
मन्दम् अगारम् अगात् (१५) । अहमपि बन्धुपालम् उपेत्य
शकुनज्ञात् तस्मात्त्रिंशद्विसानन्तरम् एव भवत्सङ्गः सम्प्रवि-
शति' इति अश्रुण्वम् । तदनु मदनुगम्यमानो बन्धुपालो,
निजावासं प्रविश्य, मामपि निलयाय विससर्ज । मन्त्रायो-
पायवागुरापाशलग्नेन दारुवर्मणा रतिमन्दिरे रन्तु' समाहृता
बालवन्दिका, तं गमिष्यतीति दूतिकां सन्निकटम् अभिप्रेषित-
वती । अहमपि मणिनूपुरमेखलाकङ्कणकटकताडङ्गहार-
क्षौमकज्जलं वनितायोग्यं मण्डनजातं निपुणतया तत्तत्

(१५) तदेनमिति । तत् ततः एनं कथितानुक्रमं, उपायं स्वार्थसाधनम् अङ्गीकृत्य
स्वीकृत्य साधनं भयं, लज्जा व्रीडा, विगते दूरं गते साधनसलज्जे यस्यः सा तथोक्ता ।
“वासोन्नासी भयं मीतिरित्यहो भयं साधनम्” इति वाचस्पतिः । असान् उदरे भव
इति सहोदरः, जनकस्य जननी च सहोदरयेति द्वन्द्वः, तेषां तस्य ज्ञानम् । पुरतः
अये आकषोः तव मनः सेव्यर्थः, प्रेमातिशयम् अतिशयस्नेहानुवृत्तम् आख्याय कोर्त-
यित्वा सर्वथा सर्वेषु प्रकारेषु आकषोः परिणयः विवाहः तस्य कारणं हेतुः तस्मान् ।
तान् गुरुजनान् अनुनयेः अनुदध्यै याः त्वमिति शेषः । तैऽपि तव गुरुजनाः आंय,
वंशं कुलं, सम्पत् कृद्धिः, लावण्यं खोन्द्यं तैः आकषः सम्पन्नः तस्मै तथोक्ताय । यदा
वंशसम्पत् लावण्यं च ताभ्यामिति योजना । युनं तरुणाय नक्ष्यं पुष्पोद्भवय त्वां भवती
दास्यन्ति अपिप्यन्ति । एव अवधारणे । दारुवर्मणः तदर्थिनः तस्य तत्त्वमर्तस्येत्यर्थः,
सारथोपायं वधसाधनं तैभ्यः तव जनकादिभ्यः क्रियायोगेनात्र चतुर्थी । कथयित्वा
आख्याय तेषां जनकादीनाम् उत्तरं प्रत्युक्तिम् आख्याय वंशजीयम्, मत्तमिष्यपि क्रिया-
योगे चतुर्थी । सापि ज्ञाना वाञ्छचन्द्रिकापोत्यर्थः, किञ्चित् ईपत् उत्तफुल्लं विक-
सितं सरसिजं पद्मम् इव आननं सुखं यस्याः सा तथोक्ता । मन्त्रनेन ज्ञानचन्द्रिका
किञ्चिदाश्रयतया तस्याः दुस्मानाद्यमानत्वमपि तीरोभवतीति भावः । सां पुष्पोद्भवम्
अत्रवती । सुभगः प्रियदर्शनः तस्य सम्बोधनम् । “चक्षुष्यः सुभगः” इति चिन्तामणिः ।
मूरकश्राव्यं पापाचारिणं दारुवर्मणं मत्प्रणयार्थिनं भवान् एव त्वमेवेत्यर्थः, इन्-
महति वधाय शक्नो भवति । तस्मिन् दारुवर्मणि हते विनष्टे सर्वथा सर्व-

स्थानेषु निर्विष्य मम्यगङ्गोक्तमनाञ्जयेषो वल्लभया सह,
तदागारद्वारापान्तम् प्रगच्छम् । दाःस्थकथितास्मदागमनेन
सादरं विहिताभ्युद्गतिना तेन द्वारोपान्तनिवारिताशेषपरिवारेण
सदान्विता बालचन्द्रिका शङ्केतागारमनोयुत । नगरव्याकुलां
यक्षकथां परीक्षन् नागरिकजनोऽपि शूतूहलेन दारुवर्माणः
प्रतीहारभूमिम् अगमत् (१६) । विवेकशून्यमतिरसौ रागा-
तिरेकेण रत्नखचितहेमपर्यङ्के, हंसतूलगर्मशयनम् आनीय

प्रक्षारिण युष्मन्ननोरथः युष्माकं मनोरथः अभिलाषः 'अच्छदो हयश्च' इत्यनेन बहुवचनम् ।
फलित्वति सफलौभविष्यतीत्यर्थः । एवं कथितानुरूपं क्रियतां विधीयतां भवेतेति शेषः ।
भवदुक्तं भवतः कथिम् उपदेशानुरूपम् अहमपि तथा तद्वदित्यर्थः । इति एवं मासुक्तेति
शेषः । असकृत् वारं वारं विहसतवदना पराहतमुखी विलोकयन्ती पम्पन्ती सती
नन्दं मन्दं शनैः शनैः अगारं भवनम् अगाम् अयात् गतवतीत्यर्थः ।

(१६) अहमपोति । बन्धुपालसुपेत्य बन्धुपालवर्णिजः सन्तोषं गत्वैत्यर्थः ।
शकुनज्ञानं शकुनशास्त्रांश्वेदिनः, तस्मात् तस्यादारभ्य दिग्दिवसानन्तरम् एव
विशद्दिनानन्तरम् एकादिशदहनीत्यर्थः । भवत्सङ्गः भवता सह मेलनमित्यर्थः ।
रंभविष्यति घटिष्यति, इति एवम् अश्रयणम् आकर्ण्यम् । तदनु तत्पथान् मदनु
मम पृष्ठतः गम्यमानः यन् बन्धुपालः नाम्ना स बन्धुनिजावासं स्तम्भवनं प्रविश्य
गत्वा नामपि पुष्पोद्भवमपि निलयाय भवनं गन्तुमित्यर्थः । 'तुमथाञ्च भावचनात्' इति
तुमर्थे चतुर्थी । विससर्ज तस्याज । माया कपटता, उपायः साधनम्, वागुरा यम-
बन्धनरञ्जः, पाशः पञ्चादिवन्धनजालम् ; वागुरा च पाशश्च इति द्वन्द्वः गम मायेष
उपायः स एव वागुरापाशौ तयोः स्रष्टा युक्तः तेन । "वागुरा यमबन्धनी" इत्यमरः
"पाशः पञ्चादिवन्धनम्" इति विश्वः । दारुवर्माणो तूष्णमधेयेन रतिमन्दिरे कामागारी
सङ्केतगृहे इत्यर्थः । रन्तुं क्रीडितुं समाहृता चामन्विता बालचन्द्रिको मम प्रणयार्थिनी ।
तं दारुवर्माणं नमिष्यति यास्यति इति हेतोः, इतिकां सञ्चारिणां मन्त्रिकटं समान्तिकम्
अभिप्रेषितवती प्रेरितवती । निजन्तत्वात् दिक्कर्षकत्वम् । मणिना मुक्तादिना निर्मलः
जुष्टः मञ्जीरः मेखला काशी कटिभूषणम्, कङ्कणं हस्तभूषणम्, कटकं वलयम्,
ताडङ्कः कर्णभूषणम्, "ताडङ्कस्तु ताडपत्रं कुण्डलं कर्णवेष्टकाः" इति चित्तामणिः ।
हारः स्रक् कण्ठभूषणम्, चोमं कुङ्कुमं पटवस्त्रमित्यर्थः, कुञ्जलम् अञ्जनम् नेत्रभूषणम्,

तरुणी, तस्ये मद्यं तमिस्रासम्यगनवलीकितपुंभावाय
मनोरमस्त्राविषाय च, रामोत्तरमणिमयभण्डनानि सूक्ष्माणि
चित्रवस्त्राणि, कस्तूरिकामिश्रितं हरिचन्दनं, कपूरसहितं
ताम्बूलं, सुरभीणि कुसुमानि, इत्यादि ललितं वस्तुजातं समर्थं
सुहृत्तद्वयमात्रं हासवचनैः संलपन् अतिष्ठत् (१७) ततो
रागान्वतया सुमुख्यालिङ्गने [कुचग्रहणे] मतिं व्यधत् ।

ननितायाः स्त्रियः शीघ्रम् उपयुक्तमित्यर्थः मण्डनक्रान्तं भूषणसमूहं निपुणतया
निपुण्येन तत् तत् स्थानेषु यथायोग्यप्रदेशेषु निक्षिप्य समर्थं धृत्य त्यजं,
सयन् सत्यकप्रकारेण अङ्गीकृतः स्वीकृतः मनोज्ञः मनोहरः वेशः भूषणं येन स
तथोक्तः । वल्लभाया प्रियया वासवचन्द्रिकावैत्यर्थः, सङ्ग साङ्गं तत् तस्य अङ्गारस्य
गृहस्य द्वारं निर्गमनपथं तस्य उपान्तः समोपं तं तथोक्तम् । अगच्छन् अगच्छन् ।
द्वारं तिष्ठतीति कः ; तदाः स्थानं द्वारपात्रेण कथितम् आशयोरागमनं यस्मै तेन
तथोक्तेन । सादरम् आदरातिशयेन विहिताभ्युद्गतिना कृतप्रत्यङ्गमननं तेन दारु-
वध्मणा द्वारस्य निर्गमनपथस्य उपान्ते निकटे निक्षरितः निक्षिप्तः अशेषपरिवारः
षोडशवर्गाः येन तथोक्तेन । मदन्विता मया सङ्ग युक्तैत्यर्थः, सङ्गतागमं रति-
गृहम् अनीयत अयाप्यत । निवहादिः प्रधानकम् इत्युक्तत्वात् शङ्कितानारसि-
प्रधाने कस्यापि द्वितीयेति । नगरव्याकुलां नगरेषु अमपदेशु व्याकुलां प्रचारितां यक्ष-
कथां वासवचन्द्रिकायच्छेद्याविष्टामित्यर्थः, परीक्षन् इति चिन्त्यम् ; परीक्षमाणः
इत्येव साधुप्रयोगः । तादृक्प्रयोगे गणकतमनित्यनेन स्वीकृतं व्यजिज्ञाति । नगरे भव
इति शिक् । नागरिको जगः नगरवासीन इत्यर्थः, कुतूहलेन कौतुकेन, प्रतीहार-
भूमिं द्वारदेशम् अगमन् अगान् ।

(१७) विवेकीति । विवेकेन विमृश्यत्कारित्वेन मूल्या रक्षिता मतिर्यस्य स तथोक्तः ।
असी दारुवध्मा रागः अनुरागः तस्य अतिरेकेण आधिसत्वेन, रत्नेन मीमांसनादिना
खचितः चित्तिनः हेमपद्मेन्द्रः स्वर्णखट्वा तस्मिन्, हंसतूलः हंसस्य कीमलपद्मः इत्यर्थः,
यस्मै यस्य तत् शयनं यस्याम् आनीय गृहीत्वा तरुणीं यूनीं वासवचन्द्रिकामित्यर्थः,
तस्य युवत्ये मद्यं पुष्पोद्भवाय तमिस्रया तामस्या दर्शयामिन्या हेतुना सम्यक् स्पष्टम्
अनवलोकितम् अवचितः पुंभावः पारुष्यं पुरुषत्वमित्यर्थः, यस्य तादृशाय । वैवेदि

रोषार्गितोऽहमेनं पर्यङ्कतलात् निःशङ्क निपात्य सुष्टिजानु-
पादाघातैः प्राहरम् । नियुद्धरभसविकलम् अलङ्कारं पूर्ववत्
मेलयित्वा, भयकम्पितां मताङ्गाम् उपलालयन्, मन्दिरा-
ङ्गनम् उपेतः साध्वसकम्पित इव उच्चैः अङ्गजम् (१८) ।
'हा ! तानवन्दित्राधिष्ठितेन घोराकारेण यक्षेण दारुवर्मा

व्याप्नोति यज्ञं वैश्वः पचादित्वादन । स्थियः वैश्वः स्त्रीवैश्वः मनोरमः मनोशः स्त्रीवैश्वः
यस्य तादृशाय । चामीकरं स्वर्णं नयिः चन्द्रकान्तादिः तयोः विकारः इति मयट्,
तानि मण्डनानि मूपणानि । सूक्ष्माणि सूत्रनिर्मितानौत्थः "यस्ये कोके खल्लं सूत्रं
खल्लकश्च कथं तनु" इति शब्दरत्नावली । चिदाणि रमणीयानि वस्त्राणि । वासु-
रिकाया मृगमदेन मिलितं युक्तं "मृगनाभि मृगमदी मृगमसूरिकाण्डजाः" इति
रुद्रः । हरिचन्दनं कुम्कुतं "गोशोर्ध्वं कुम्कुमे देवहस्तेऽस्त्री हरिचन्दनम्" इति
वैजयन्ती । कपूर्ः घनसारः तेन सहितः रं तथोक्तम् । "घनसारस्य कपूर् रचन्द-
मयहिनामयः" इति त्रिकाण्ड शेषः । तावत्तुलं पर्णः, सुरभीणि सुगन्धीनि कुसु-
मानि पुष्पानि । ललितं मनोहरं वस्तुजातं द्रव्यसमूहं समर्थं देवत्वर्थः, सूक्ष्मो
रादृशचणावधिः समयः तस्य दयमावम् अन्वये नावप्रस्थितः । हासप्रचनेः हासयुक्त
वाक्यैः संक्षेपम् अन्योऽन्यं व्याहरन्नित्यर्थः, अतिष्ठत् अभ्यवर्तत ।

(१८) तत इति । ततः पथात् रामान्वतया रागातिशयेन दृष्टिहीनतयैत्यर्थः,
सुमुखाः सुन्दराः वाचचन्द्रिकाया अलिङ्गनम् आश्लेषम् उपगूह्यमिति
भावत, गमिन् तथोक्ते मतिं क्षिप्तम् व्यधत् अकरोत् । अहं पञ्चोद्भवः राघवेण
क्रोधेन अङ्गीकृतः उद्धीतः एनं दारुवर्माणं पर्यङ्कतलात् यट्टास्यानात् निःशङ्कः
सहापरिहीनः मग्न निपात्य भूमीं पातयित्वा सुष्टिज जानुनी च पादौ च
तेषाम् आघाताः तैः । प्राहरम् व्यनाशयम् । नियुद्धे बाहुयुद्धे यो रभसः वेगः तेन
विकलं निपर्येषान् "रभसो वेगद्वययोः" इति मेदिनी । अलङ्कारं मूपणं पूर्ववत्
यथापूर्वमित्यर्थः, मेलयित्वा यथास्थानं सन्निवेश्य इत्यर्थः । भयकम्पितां भयव्याकुलां,
नतानि नम्राणि अङ्गाणि यस्याः तां तथोक्तान् । उपलालयन् शान्तयन् मन्दिराङ्गनं
मन्दिरस्य गृहस्य अङ्गनं चत्वरभूमिम् उपेतः समागतः साध्वसकम्पितः साध्वसं भयं
तेन कम्पितः वेपमान इव उच्चैः तारक्षदेष्टु अङ्गजम् व्यहरम् । अत्रापि
अभ्युक्तादि दोषः ।

निहन्त्यते सहसा, सभागच्छत, पश्यत इमम्' इति । तदाकर्ण
 मिलिताः जनाः समुद्यद्वाप्याः हाहानिनादेन दिशो बधिरयन्तो
 'बालचन्द्रिकाम् अधिष्ठितं यच्च बलवन्तं शृण्वन् अपि
 दारुवर्मा, मदान्धः । तामिव अयाचत, तदसौ स्वकीयेन कर्मणा
 निहतः किं तस्य विलापेन' इति मिथो लपन्तः प्राविशन् ।
 कोलाहले तस्मिन् चटुललोचनया सह, नैपुण्येन सहसा
 निर्गतो निजावासमगाम् । ततो गतेषु कतिपयदिनेषु,
 पौरजनममच्च सिद्धादेशप्रकारेण विवाह्य, ताम् इन्दुसुखी,
 पूर्वसङ्कल्पितान् सुरतविशेषान्, यथेष्टम् अन्वभवम् । बभ्रुपाल-
 शकुननिर्दिष्टे दिवसेऽस्मिन् निर्गत्य पुरात् वह्निर्वर्त्तमानो,
 नेत्रोत्सर्गकारि भवदवलोकनसुखम् अनुभवामि' इति (१८)

(१८) इति । हा विवादे "हा विवादे च शोके च" इति नेदिनौ । बाल
 चन्द्रिकाधिष्ठितेन बालचन्द्रिकायत्तीकृतनेत्यर्थः, घोराकारेण भीषणावयववता
 यत्नेन भूतेन "सुः पिशाचाभूता यचाः" इति हेमः । दारुवर्मा बालचन्द्रिकाप्रणयार्थो
 निहन्त्यते व्यापाद्यते । सहसा चतर्किंतेन शीघ्रमित्यर्थः, समानच्छत समेत पश्यत
 समीपस्थम् इमं दारुवर्माणां यूयमिति शेषः । तत् तादृशं वचः आकर्ण्य श्रुत्वा
 मिलिताः एकबीभृताः जनाः शोकाः समुद्यद्वाप्याः समुदयन्ति निर्गन्तितानोत्थः,
 वाप्यानि येषां ते । हाहानिनादेन हाहा इति शब्देन दिशः शकुभः बधिरयन्तः
 बधिराः कुर्वन्तः सचेराक्रोशयन्त इत्यर्थः, बालचन्द्रिकामाधिष्ठितं बालचन्द्रिकास्थितं
 बलवन्तं महान्तं यच्च पिशाचं शृण्वन्नपि जानन्नपीत्यर्थः, दारुवर्मा मदान्धः
 मदेन गर्भेण मन्थः दृष्टिहीनः तां यचा भभृतां बालचन्द्रिकाम् अयाचत अप्राप्यत,
 तम् तस्मादतमवेत्यर्थः, अग्री समीपतरः दारुवर्मा स्वकीयेन निर्जकीयेन कर्मणा
 अहृष्टवशेन निहतः विनष्टः, तस्य दारुवर्माणां विलापेन परिदेवनेन किम् व्यर्थ-
 मित्यर्थः, इति इत्यादिरूपं मिथोविलपन्तः एकबीभृताः आक्रोशन् प्राविशन् प्रागप्यन् ।
 कोलं संघातमाह्वयतीत्यच् कोलाहलः, तस्मिन् कोलाहले तादृशि कलकले चटुल-
 लोचनया चटुले चचले लोचने यस्याः तया, सह साकं नैपुण्येन निपुणतया सहसा
 कटिति निर्गतः वह्नीतः निजावासं स्वभवनम् अगाम् अगमम् । ततः अगमम्

एवं मितवृत्तान्तं निशम्य अस्त्रान्मानसो राजवाहनः,
स्वस्य च, सोमदत्तस्य च, वृत्तान्तमस्त्रैः निवेद्य, 'सोमदत्तं
महाकालेश्वराराधनानन्तरं' 'भवद्वक्त्रभां अपरिवारां निजकटुकं
प्रापय्यागच्छ' इति नियुज्य, पुष्पोद्भवोऽसुष्यमानो, भूस्वर्गाय-
माणम् अवन्तिकापुरं विवेश । तत्र 'अयं मम स्वामिकुमारः'
इति बन्धुपालादये बन्धुजनाय कथयित्वा, तेन राजवाहनाय
बहुविधां सपर्यां कारयन् सकलकलाकुशलो महौसुरवर इति
पुरि प्रकटयन् पुष्पोद्भवोऽसुष्य राज्ञो मज्जनभोजनादिकम्
अनुदिनं स्वमन्दिरे कारयामास (२०) ।

इति श्रीदण्डिनः कृतो दशकुमारचरिते पुष्पोद्भवचरितं
नाम चतुर्थ उच्छ्वासः ।

कतिपयदिनेषु गतेषु सत्सु पौरजनसमक्षं पौरजनानां पुरवासिनां समक्षं प्रत्यक्षम् अस्त्रः
परमिति 'प्रतिपरसमनुभ्योऽस्त्रः', इत्यव्ययीभावः । सिद्धादेशप्रकारेण सिद्धस्य सिद्ध-
पुरुषस्य आदेशः आज्ञा तस्य प्रकारः तेन । विवाहपरिषोष तामिन्दुमुखीं चन्द्र-
वदनां बालचन्द्रिकामित्यर्थः, पूर्वसङ्कलितान् प्राणीकृतान् सुरभविशेशान् सुरतं
निधुवनं तस्य विशेषः तान् । यथेष्टम् इष्टमनतिक्रम्य यथा तथा अन्वभवम् अनुभवे-
मकरवमित्यर्थः, बन्धुपालस्य शकुन् शकुनज्ञानं शुभाशुभसूचकनिमित्तं वायुस्यन्दन-
काकादिदर्शनजनितमित्यर्थः, तेन निर्दिष्टः तस्मिन् तथोक्ते । अस्मिन् दिवसे अद्या-
हनि पुरश्च भूवनात् निर्गत्य समागम्येत्यर्थः, वह्निर्वर्तमानः वह्निःस्य इत्यर्थः, जेतोत्
सवकारि नेमयोः उत्सवः आनन्दजनकव्यापारः तं करोतीति स्मिन् । भरतः
अवलोकनेन यत् सुखं तत् ; अनुभवानि ज्ञानविषयीकरोम्येत्यर्थः, इति समाप्ती ।

(२०) एवमिति । एवं पूर्वोक्तद्वयं मितवृत्तान्तं सुदृढार्त्ता निशम्य अवगम्य अस्त्रान-
मानसः अस्त्रान् ग्लानिरहितं मानसं मनः यस्य स तथोक्तः । राजवाहनः राजपुत्रः
स्वस्य आत्मनः, सोमदत्तस्य तत्संज्ञकस्येत्यर्थः, वृत्तान्तम् उदन्तम् अर्थे पुष्पोद्भवाय
निवेद्य विज्ञाप्य सोमदत्तं तन्नामधेयं सुदृढं नियोज्येति क्रियायाः कर्मपदम् । महा-
कालेश्वरः शिवः तस्य आराधनम् अर्चनादि तस्य अनन्तरं परं भवतवक्त्रभां तव प्रियां
सपरिवारां सपरिश्रमां निजकटुकं स्वावासस्त्रान् प्रापयन् गमयित्वा आगच्छ एहि

अथ पञ्चमोच्छ्वासः ।

अथ मीनकेतनसेनानायकेन मलयगिरिमहोरुहनि-
न्तरावासिभुजङ्गमभुक्तावशिष्टेन एव सूक्ष्मतरेण धृतहरि-
चन्दनपरिमलभरेण इव मन्दगतिना दक्षिणानिलेन वियो-
गिहृदयस्थं मन्त्रथानलम् उज्ज्वलयन्, सहकारकिसलय-
मकरन्दास्वादनरक्तकण्ठानां मधुकरकलकण्ठानां काकली-
कलकलेन दिक्चक्रं वाचालयन्, मानिनीमानसोत्कलिकाम्
उपनयन् माकन्दसिन्धुवाररक्ताशोककिंशुकतिलकेषु कलिकाम्
उपपादयन् मदनमहोत्सवाय रसिकमनांसि ससुह्लासयन्,
वसन्तसमयः सभाजगाम (१) । तस्मिन् अतिरमणीये काले

त्वमिति शेषः । इति उक्ताधुरूपं निरुन्ध कार्यभारमपधित्वेत्यर्थः, पुण्योद्भवेन सं-
स्थायिना सेव्यमानः अश्वं राजवाहन इत्यर्थः, भूस्वर्गायमानं भुवि पृथिव्यां स्वर्गं
इव आचरन् तत् । अवन्तिकापुरम् उज्जयिणीं विवेश प्रविष्टवान् । तत्र उज्जयिण्याम्
अयं समीपतः स्वामिकुमारः प्रभुपुत्रः इति वन्धुपालादये वन्धुपाल आदिशेषां तस्यै
तथाक्ताय । वन्धुजनाय वन्धुमुख्याय इत्यर्थः, कथयित्वा उक्ता तेन वन्धुजनेन
राजवाहनाय मत्स्वामिकुमाराय बहुविधां नानाप्रकारां सपर्यां सत्कारं कारयन्
विदधन् सकला समया कला वात्सायनोक्तचतुःषष्टिप्रकारा तस्यां कुशलः कतिः ।
महोत्तरः ब्राह्मणः तेषु वरः श्रेष्ठः इति एवं पुरि नगर्यां प्रकटयन् प्रथयन्
पुण्योद्भवः तन्नामधेयः अमुष्य राज्ञः राजवाहनस्य मञ्जनभोजनादिकं मञ्जनं स्वामि-
नोन्नतं ते आदिशेषां तत् तथोक्तम् । राजोचितस्नानाहारादिकमिति भावः । अनुरदिनं
दिवसी दिवसे स्वमन्दिरे स्वभवने कारयामास कारितवान् ।

(१) अथेति । अयाचारश्रयोतकः । मीनः मत्स्यः केतनः अजो यस्य स मीन-
केतनः कामः तस्य सेनानायकः नेता अङ्गवीर इत्यर्थः, तेन दक्षिणवायोर्द्वीपकलेन
नायक इत्युक्तिः । मलयगिरीः दक्षिणावधस्य महोद्वीपे द्वीपे निरन्तरमन्तरेण विना

अवन्तिसुन्दरी नाम मानसारमन्दिनी प्रियवयस्यया बालचन्द्र-
 कया सह नेगरोपातरम्योद्याने विहारात्कृण्ठया पीरसुन्दरी-
 समयायसमन्विता 'कस्यचित् चूतपीतकस्य छायाशीतले
 सैकततले गन्धकुसुमहरिद्राक्षतचीनाम्बरादिना मानाविधेन
 परिमलद्रव्यनिकारेण मनोभवम् अर्चयन्ती रेभि । तत्र
 रतिप्रतिष्ठातिम् अवन्तिसुन्दरीं द्रष्टुं कामः काम इव वसन्त-
 सहायः पुष्पोद्भवसमन्वितो राजवाहनः तदुपवनं प्रविश्य,
 तत्र तत्र भलयमारुतान्दोलितशाखानिरन्तरसमुद्भिन्नकिसलय
 कुसुमफलसमुल्लासितेषु रसालतरुषु, कोकिलकौरालिमधुकरा-
 णाम् आलापान् श्रावं श्रावं किञ्चित् विक्रसद्दिन्दीवरकङ्कार-
 कैरवराजीवराजिकेलिलोलकलहंससारसकारण्डवचक्रवाकचक्र-

आवासिभिः स्थितैः भुजङ्गमैः सर्पैः 'मुक्तावशिष्टेन भक्षितशेषैः' सर्पाः वायुभोजिनः
 इति जनेप्रसिद्धिः । एव अवधारणे । सूक्ष्मतरुण अतिसूक्ष्मेण अभ्यास्येनेत्यर्थः । धृतः
 यज्ञोतः हरिचन्दनानां मन्दारद्रुमपुष्पाणां चन्दनविशेषाणां वा "हरिचन्दने रत्नपरिष्क-
 गोशोर्षो" इति चिन्तामणिः । परिमलभरः पीरभातिशयो येन तथोक्तेन । मन्दगतिना
 मृदुगमनेन दक्षिणानिलेन दक्षिणवायुना विद्योतिनः विरहिणः हृदयस्थं हृदयगतं ते
 तथोक्तम् । सन्मथानलं कामाग्निम् उज्ज्वल्यन् उड्डीपयन्, मङ्गलाराः अतिसौरभासप्रादपाः
 तेषां किसलयः पल्लवः तस्य मकरन्दः पुष्परसः तस्य च आम्बादनेन रक्तः रागयुक्तः
 कण्ठो येषां तादृशानाम् । मधुकराः समराः कलकण्ठाः कोकिलाः तेषां तथोक्तानाम् ।
 काकलीनां मधुरास्फुटध्वनीनां कलकलः कोलाहलः तेन । "काकली तु कली सूक्ष्मे
 ध्वनौ तु मधुरास्फुटे" इत्यमरः । दिक्चक्रं दिङ्मण्डलं वाचालयन् सुखरीकुर्वन्
 मानीनां मानयुक्तानां मानसेषु हृदयेषु उत्कण्ठिकाम् उत्कण्ठ्याम् उपन्यन्
 जनयन्, माकन्दः सहकारः "माकन्दः सहकारि स्यात्" इति मेदिनी । शिम्बुवारः
 हृदयविशेषः, निशिन्दा इति वङ्गीयाः । अशोकः स्वनामप्रसिद्धः, किंशुकः पलानः,
 तिलकः तिलकातरुः तेषु तथोक्तषु । बालिकां कौरकम् उपपादयन् जनयन्, मदन-
 महीतसवाय कामोद्दोषभाय रमिकमनांसि कामिजनानां हृदयानि समुल्लासयन्
 उत्साहयन् वसन्तसमयः ऋतुमुखः समागमः समुपायथी ।

बालकलरवश्चाकुलविमलशोतलसलिलललितानि सरांसि दश
दर्शम् अमन्दलीलया ललनासमोपम् अवाप ॥ (२) । बाल-
चन्द्रिकया 'निःशङ्कमित आगत्यताम्' इति हस्तसंज्ञया
समाहृतो निजतेजोनिर्जितपुरुहृतो राजवाहनः क्षशोदर्या
अवन्तिमुन्दर्या अन्तिकं समाजगाम । या वसन्तसहायेन
समुत्सुकतया रतेः केलिशालभञ्जिकाविधितया कञ्चन नारी-
विशेषं विरच्य आत्मानः क्रीडाकासारसारविन्दसौन्दर्येण
पादद्वयम् उद्यानवनदीर्घिकामत्तमरालिकागमनरीत्या लीला-
लसगतिविज्ञासं, तूष्णीरलावण्येन जङ्घे, लीलामन्दिरहार-
कदलीलालित्येन मनोज्ञसूक्ष्मयुगं, जैत्रयचातुर्येण धनं जवनं,
किञ्चिद्विकसल्लोलावतंसकङ्क्षारकोरककोटरानुवृत्त्या गङ्गावर्त्त-
सनाभिं नाभिं, सौधारोदणपरिपाद्या वलितयं, मौर्वीसधुकर-
पङ्क्तिनीलमलीलया रोमावलिं, पूर्णसुवर्णकलसशोभया
कुचद्वन्द्वं, लतामण्डपसौकुमार्येण बाह्वं, जयशङ्खाभिख्यया
कण्ठं, कामिकर्णपूरसहकारपल्लवरागेण प्रतिबिम्बोक्तविम्बं
रदनच्छदं, बाणायमानपुष्पलावण्येन शुचिस्मितम्, अग्रदूतिका-
कलदाण्डिका कलालापमाधुर्येण वचनजातं, सकलसैनिक-
नायककृतयमारुतमोरभ्येण निश्वासपवनं, जयध्वजमोनदपेण

(२) तच्चित्रिति । तस्मिन् तदा अतिरमणीये अतिमनोज्ञे काले समये अवन्ति-
मुन्दरो अवन्ति- देशविशेषेषु सुन्दरी रामा । नाम्ना अवन्तिमुन्दरीत्यर्थः । मानसारस
मालवैश्वरस्य नन्दिनी पुत्री प्रियवयस्यया प्रियसख्या बालचन्द्रिकया तदाख्यया
सह सार्कं नगरोपान्तरस्योद्याने नगरस्य उपान्ते एकदेशे रम्यं मनोज्ञम् उद्यानम्
आक्रीडं तस्मिन् । विहारोत्कण्ठया विहारार्थं या उत्कण्ठा उत्कलिका एवम्
इति यावत् तथा । पौंसुन्दरीणाम् अन्तःपुरस्थस्त्रीणां समवायः संहतिः तेन सभन्विता
युक्ता । कस्यचित् कस्यापि चतपोतकस्य, अल्पार्थं कः, बालासतरोः क्लृप्ताशीतली-
प्रच्छाये, सैकततली सिकतामग्नप्रदेशे, गन्धः चन्दनादिः कुमुदं पुष्पं वा गन्धकुसुमं

लोचनयुगलं, चापयष्टिस्थिया भ्रूजते, प्रथमसुहृदः सुधाकरस्य
अपनीतकलङ्कया कान्तेया वदनं, लोलोमयूरवर्द्धभङ्गा केश-
पांशश्च विधाय समस्तमकरन्दकसूरिकासम्प्लितेन मलयजरसेन
प्रक्षाल्य कपूरपरागीण संसृज्य निर्मिता इव रराज (३)।

लौकिकं पुष्पं, हरिद्रा ओषधिविशेषः, अचनं आतपतण्डुलः लालाः, वा चीनान्वरं
चोनदेशोद्भवं वस्त्रं, सूक्ष्मवस्त्रमिति भावः, एतानि आदीनिग्रस्य तेन। नाना बहु प्रकाराः
विधा भव्य तेन। परिमलानि सौरभाणि द्रव्याणि तेषां निकरः समूहः तेन। मनोभवं
कामम् अर्चयन्ती पूजयन्ती रेमे चिक्रीड मोदितवतीत्यर्थः। वन उद्याने रतिप्रतिकृतिं
वामस्त्रीप्रतिमाम् अवनिमुन्दरीं मानसारपुर्वीं द्रष्टुकामः द्रष्टुं कामः यस्य स
तथोक्तः। 'तुमः काममनसोः' इति श्रीपतिसूत्रेण मकारस्य लोपः। कामः बन्धपः
वसन्तसहायः वनन्तः सहचरः इव पुण्योद्भवसमन्वितः युक्तः राजवाहनः, कामो
वशा वसन्तसहायेन प्रतिभाति तथा पुण्योद्भवसहायेन राजवाहन इति भावः। तत्
नगरोपाक्तवर्त्तिनम् उपवर्गं क्षत्रिमवर्गं प्रविश्य गत्वा तत्र तत्र तेषु तेषु किसलयः पञ्चवाः
जुगुमानि पुष्पाणि फलानि इति इन्द्रः, संलयमावृतेन दक्षिणालिखेन आन्दोक्षिताः
चालिताः शाखाः ताभिः निरन्तरम् अवच्छिन्नं समुद्भिन्नि विविधितानि किसलय-
कुसुमफलानि तैः लङ्कासितानि प्रफुल्लानि तेषु तथोक्तेषु। राजतन्त्रेषु चतुर्दशेषु,
कोकिलाः पिकाः, कौराः युक्ताः, तेषाम् आलयः पङ्क्तयः, मधुकराः धनराः तेषां
तथोक्तानाम् आलापान् रवान् आर्यं आर्यं सुखा सुखा किञ्चिदीपत् विवक्षन्ति इन्द्र-
वराणि लोलोत्पलानि कङ्काराणि लौकिकानि 'सुदि' इति तेषां वज्रभाषायां प्रसिद्धिः।
कौरवाणि कुसुदानि राजीवानि पद्मानि इति इन्द्रः, तेषां राजयः समूहाः तेषु या
बलिः क्रौञ्चः तथा लोलाः चण्डलाः ये कलशंसाः 'बालिहंस' इति प्रसिद्धाः; सारसाः
पक्षिविशेषाः कारण्डवाः 'खड्गहंस' इति नाम्ना ख्याताः चक्रवाकाश्च तेषां चक्रवालं
मण्डलं तस्य कलरवैः व्याकुलं व्याप्तं विमलं स्वच्छं शीतलञ्च यत् सखिलं जलं तेन
ललितानि मनोहराणि सरांसि सरोवराणि दर्शं दर्शं दृष्ट्वा दृष्ट्वा अमन्दलोलया दोष-
यक्षचेष्टया ललनासमीपं कामिण्याः आन्तिकम् अवाप लेभे प्राप्तवानिति यावत्।

(३) बालेति। बालचन्द्रिकया कसूयां, निःशङ्कं शङ्कारहितम् इतः अखिन्
याने आगम्यताम् ईदृशतां भवतीति शेषः। इति एवं इत्तसंज्ञया करसंकेतेन समा-
हतः आमानितः निजतेजसा आत्मानुभावेन निःश्रेयं जितः पुरुषतः पुरन्दरो येन स

सा मूर्त्तिमतीव लक्ष्मीः मालवेशकन्यकाश्चे । धैराधीमान-
सङ्कल्पितवरप्रदानाय श्रीविभूतं मूर्त्तिमन्तं मन्त्रयामिव तम्
श्रीलोक्यं मन्दमाशुतान्दोलिता लता इव मन्दनावेशवती
चक्षुष्ये । तदनु श्रीङ्गाविश्रम्भात् निवृत्ता लज्जया कानि
कानि अपि भावान्तराणि व्यधत् । ललनाजनं रुजता विधात्रा
नूनमेवा घुणाक्षरन्यायेन निर्मिता । नो चेत् अजम्भूः एवं विध-

तथोक्तः । कश्चिद् उदरं यस्याः तथोक्तायाः, अवन्तिसुन्दर्याः राजदुहित्रः अन्तिकं समीपं
समाजगाम समाधायो मतवागिति यावत् । या अवन्तिसुन्दरी यस्यसङ्कायेन कन्दर्पेण
समुत्सुकतया समुत्कण्ठिततया रतिपरिहीनतया चक्षुषमपि स्थातुमशक्ततीति भावः ।
कैलिशालमन्त्रिका श्रीङ्गापुत्तलिका तस्याः विधित्तया विधानेभ्यः । लज्जया कनपि
मारीविशेषम् अपूर्वसखीमूर्त्तिमित्यर्थः, विरच्य निम्नाय आत्मनः स्वस्य श्रीङ्गाका-
सारः कैलिधरः तस्मिन् साराणां ग्रहेष्टानाम् अरविन्दानां रत्नपद्मानां सौन्दर्यं
कमनीयत्वं तेन । “कासारः सरनी सरः” इत्यमरः । पादद्वयं चरणद्वयम् । उद्यानवने
उपवने वा ह्रीर्वक्षा वापी तस्यां या मत्ता घटा सरादिका राजदुहित्री तस्याः या गमन-
रीतिः तथा तथोक्ताया, मन्थरगतिरुन्नेत्यर्थः । लोखया प्रह्लादभादवीष्टया वा
अलसा मन्दा मन्थरा इत्यर्थः, गतिः तस्याः विलासं भावयुक्तं तत् तथोक्तम् । तूष्णीः
तूष्णः “तूष्णीपाद्यङ्गूष्णीरः” इत्यमरमाला । तस्य लावण्येन सौन्दर्येण अङ्गु प्रसूते,
गुल्फोर्द्धुं जान्वधोभागः अङ्गुति । लीलामन्दिरं कैलिशालं तस्य द्वारे या कदम्बी रक्षा
तस्याः लावण्येन सौन्दर्येण मनोहरं मनोहरम् अद्भुतं जानूपरिभागम् । जेती
जयसाधनं यो रथः तस्य चातुर्येण नैपुण्येन घनं सान्द्रं अघनं श्रीणी । किञ्चित्
इष्टत्वं विकसत् फलत् लीलावत्सुकन्तारं लीलाकर्षभूषणरक्तोत्पलं तस्य सोरकः
श्रीलिका तस्य कोटः निवृद्धः तस्य अनुहत्या अनुक्रमेण । “निवृद्धः कोटः वा ना”
इत्यमरः । गङ्गायाः यः आवर्तः जलधूमः तस्य सगामिः सङ्कोदरः समान इत्यर्थः
तादृशं गामिमुदारावर्तः । “स्यादावर्तोऽम्भसां भूमः” इत्यमरः । सौधेषु इच्छासु यत्
आरोहणं सोपानं तस्य परिपाद्या रचनाक्रमेण, वलितयं वलीनामुदरस्थानां वयम्,
उदरस्थवितयरेखामित्यर्थः । नीर्या व्या, वा मधुकराणां पङ्क्तिः तस्याः
गोलिमा गोललं तस्य लोखया विलासिन रोमावलि रोमपङ्क्तिम् । पूर्वा

निर्माणनिपुणो यदि स्यात् तर्हि तत्समानलावण्याम् अन्यां
तस्यां किं न करोति ? इति सविस्मयानुरागं विलोकयतः
तस्य समक्षं स्यात् लज्जिता सा किञ्चित् सखीजनान्तरित-
गात्रा तन्मयनाभिसुखैः किञ्चिदाकुम्भितैः अञ्चितभ्रूलतैः
अपाङ्गवीक्षितैः आत्मनः कुरङ्गस्य आनायमानलावण्यं राज-

भोयेनेति जेपः, सुवर्णकलसौ तयोः या शोभा तथा कुचद्वन्द्वं पयोधरयुगलम् ।
अनङ्गाङ्गं नमन्दिरद्वारस्थमङ्गलसुचकौ कलसाविति भावः । लतायाः मण्डपः जन-
विशामण्डपं तस्य मीकुमार्यं सुन्दरत्वं तेन बाह्यं भुञ्जी । जयशङ्खस्य अभिषेया शोभया
सखं कण्ठदेशम् । कामिनः विलासिनः कर्णपूरः अवतंसः सङ्कारपङ्कवः चूत-
किशलयः तस्य रागः रक्तः तेन प्रतिविम्बोक्तम् अनुक्तं विम्बं तदाख्यं फलं येन
तादृशं रदनच्छदं चोष्ठम् । “ओष्ठाधरो तु रदनच्छदौ” इत्यमरः । वाष्पाग्रमानं
वापः इषुः तद्वत् आचरत् यत् पुष्पं तस्य लावण्येन सौन्दर्येण अचि यत् सिद्धं
मन्दहासं मदु इति यावत् । अग्रदूतिका प्रधानदूतो या कलकण्ठिका कोकिला
तस्याः कलः नधुराम्यक्तः यः आलापः तस्य माधुर्येण वचनजातं वाक्यसमूहम् ।
सकलानां सेनिमानां योष्ठानां नायकः नेता मलयमारुतः दक्षिणानिलः तस्य सौर-
भ्येण गन्धेन मिश्रावपवनं मिश्रावधायुम् । जयध्वजः विजयचिह्नं ध्वजं केतनमेव
मोगः तस्य दर्पेण गन्धेन लोचनयुगलं नेत्रद्वयम् । आपदपा वपुराकारिता या
वटिः तस्याः शिवा कान्था चूलते भूयुग्मे । प्रथमः सुखः सुकृतं मित्रं तस्य सुधा-
वरस्य चन्द्रस्य अपनीतः दूरोक्तः कलङ्कः लाञ्छनं यथा तथा कान्था शोभया वदनम्
पासम् । चन्द्रचन्दनरोलम्बादीनां शङ्करोद्दीपकत्वात् ते कामस्य सुहृदः, तव
चन्द्रप्रथमाभिहितत्वात् स एव प्रथमसुहृदित्युक्तम् । लोलामयूरस्य वृत्त्यपराधनस्य
शिखिनः वदं पिच्छं तस्य भङ्गा रचनया केशपाशं चिकुरकलापं विधाय
जला समस्ताभिः सकलाभिः मकरन्दाः पुष्पवाराः कक्षरिकाः स्रगमदार ताभिः
सञ्चलितेन युक्तेन मलयजरसेन चन्दनद्रवेण प्रक्षाल्य संशोध्य कपूरपरामेण कपूर-
रत्नमां संमृज्य मेखलित्वेत्यर्थः, निर्मितेव रचितेव रराज दिदीपे शोभितवतीत्यर्थः ।
पञ्चात्मनः श्रोत्राकाशार इत्यादि लोलामयूरवदंभङ्गा केशपाशमित्यन्तं धैर्यचिकुरस्येन
रूपम् । अपनीतकक्षया कान्था वदनमित्यत्र तु अधिकाङ्क्षैश्चिह्नम् ।

वाहनं विलोकयन्ती अतिष्ठत् (४) । सोऽपि तस्याः तदा
उत्पादितभावरसानां सामग्र्या लब्धबलस्य इव विषमशरस
शरव्यायज्ञाणमानसो बभूव । सा मनसि इत्यम अचिन्तयत्—
'अनन्यसाधारणसौन्दर्येण अनेन कस्यां पुरि भाग्यवतीनां
तरुणीनां लोचनोत्सवः क्रियते । पुत्ररत्नेन अमुना पुरन्ध्रीणां

(४) सेति । सा अवन्तिसुन्दरी मूर्तिमतीव विगृह्यत्येव लक्ष्मीः श्रीः मालवेश-
जन्यका मालवाधिपतेः दुहिता आसे वर्तते । सैव अवन्तिसुन्दरी आराध्यमानं सेव-
मानं सङ्कल्पितः मनसि चिन्तितः यो वरः अभीष्टः तस्य प्रदानाय प्रदातुम् आवि-
र्भूतमुपस्थितं मूर्तिमत्तं विगृह्यन्तं मन्मथमिव काममिव तं राजवाहनम् अवलोक्य
पर्यवेक्ष्य मन्दमावृतेन मृदुवायुना आन्दोलिता चालिता लता वल्लरी इव मदनस्य कामस्य
आवेशः संरम्भः तद्वती चकम्पे दुधुवे वेपथुमतौत्यर्थः । तदनु तदनन्तरं क्रोडायाः
विलासस्य विश्रम्भः विश्वासः तस्मात् । निवृत्ता निराकृता लज्जा यया तथोक्ताया कानि
कानि अपि अनिर्व्वचनीयान्यपीत्यर्थः, भावान्तराणि अन्यभावानि स्वभाववैप-
रित्यावस्थानोत्थेः, व्यध्यत आविष्कृतवती । ललनाग्रजं कामिनीकुलं सृजता निर्घोषा
विधाया वीक्षमा नूनं निश्चितं “नूनन्तु निश्चितं तर्को” इति नेदिमी । एषा समी-
पतरा अवन्तिसुन्दरी पुष्पाचरन्याशिन पुष्पः काष्ठवेधकारी कौटविक्षेपः स काष्ठं
मिदम् कदाचित् अचराकां काष्ठखण्डम् आविष्करोति स एव पुष्पाचरन्याशः ।
तैव अनवरतप्रसदाग्रनिर्झाणपटो व्येधसो हस्तान् देववज्रेण ईदृशी नारी निर्गलि-
तेति भावः । नो, चेत् यद्येवं न स्यात् तर्हीत्यर्थः, अजम्बूः स्रष्टा एवंविधां एतादृशं
निर्झाणं यस्य तस्मिन् निपुणः दक्षः । यदि यद्यपि एवंविधः निर्झाणः पटुरेव
स्यादित्यर्थः, तर्हि तदा तत्समानलावण्यां तस्याः समानं तुल्यं लावण्यं सौन्दर्यं
यस्याः तां तथोक्ताम् । अन्याम् अपरां तरुणीं यूनीं किं कथं न करोति विदधाति ।
विक्रमेण सह अनुरागं यथा तथा विलोकयतः पश्यतः तस्य राजवाहनस्य समक्षं
प्रत्यक्षं सा अवन्तिसुन्दरी किञ्चिदमाकुल्यं सखीवनेषु वयस्यासु अन्तरितं मध्यं कृतं
गात्रं शरीरं यस्याः सा तथोक्ता । तत्रयनाभिमुखेः तस्य राजवाहनस्य नयने नेत्र
तथोरभिमुखं सम्मुखं तैः तथोक्तैः । किञ्चिदस्य आकुलितेः वक्रीकृतेः अर्धितभूः
कुचितधः, तस्याः तलं स्वरूपं तैः तथोक्तैः । आत्मनः स्वस्य करङ्गस्य मृगस्य आनाम-
मानलावण्यम् आनायः जालं स इव आचरतीति क्यङ्, ततः शानच्, तादृशं लावण्यं

युगवतीनां सोमन्तिनीनां कांतासाम् सोमन्तमौक्तिकीक्रियते ।
 का अस्य देवी, किमत्र आगमनकारणम्... अस्य... सन्त्यस्यो,
 माम् अपहसितनिजलावण्यम् एनं विलोकयन्तोऽपि अस्यया
 इव अतिमात्रं मथून् निजनाम सान्वयं करोति । किं
 करोमि, कथमयं ज्ञातव्यः' इति (५) । ततो बालचन्द्रिका
 तयोः इतरतररागवृत्तिं भावदिवेकैः ज्ञात्वा कान्तासमाज-

सौन्दर्यं यस्य तत् तथोक्तम् । जालपतितः कुरङ्गो यथा जालं नातिक्रमितुं शक्नोति
 तथा साऽपि राजवाहनमिति भावः । विलोकयन्ती पश्यन्ती अतिष्ठत् अप्यवर्ततेत्यर्थः ।
 ललनेत्यादिवाक्यकदम्बके वृषाधरन्यायेन निर्याणासम्बन्धेऽपि तत् सम्बन्धोक्तेरति-
 शयोक्तिः । आत्मनः कुरङ्गस्येति उपमा स्वप्ता, आनाशमानत्युपमानुकारादिव्ययोरुपमयो-
 रङ्गाङ्गिभावेन सहजः ।

(५) स इति । सोऽपि राजवाहनः तस्याः अवन्तिमुन्दर्याः तदा तस्मिन् समये
 चतुर्गदितानां प्रज्ञाशितानां भावानां विकारविशिष्टाणां यथा हि दर्पणे—“निज्जिह्वाकारकके
 वित्तं भावः प्रथमविक्रिया” इति । रसानां मृद्वाराभिलाषाणां सामर्थ्या रसवादेन
 लब्धं प्राप्तं बलं येन तस्य । विषयाः भयानकाः तोत्रा इत्यर्थः, शराः वाक्काः यस्य
 मदनस्येत्यर्थः । शरस्यैव लब्धं तादिवाचरतीति क्वडि शान्त्, तादृशं मानसं मनः यस्य
 स तथोक्तः । बभूव आसाद्यते, अत्र क्रियोत्प्रेक्षा, क्वङ्गन्तोपमयोरङ्गाङ्गिभावेन सहजः ।
 सा अवन्तिमुन्दरी मनसि चने इत्यं वक्ष्यमाणपदम् अचिन्तयत् अन्वयसाधारणं
 न यथा तथा लभ्यमित्यर्थः, सौन्दर्यं लावण्यं तेन तथोक्तेन । ‘अनेन राजवाहनेन । पुरि
 निकेतने, भाग्यवतीनां सुभगानां तरुणैर्नां युनीनां लोचनोत्तमवः नयनानन्दः क्रियते
 विधीयते । पुत्ररत्नेन पुत्रप्रेष्ठेन । पुरन्धीणां कुटुम्बिनीनां पुत्रादयुक्तगृहस्थिनीना-
 मित्यर्थः, सोमन्तिनीनां नारोषाम् । सोमन्तः केशवेषः तस्य मौक्तिकं मण्डनमित्यर्थः,
 अस्य पुरुषस्य का देवी विवाहिता स्त्री ? किं कथम् अत्र अस्मिन् उद्याने
 आगमनकारणम् उपस्थितिहेतुः ? मन्मथः कामः नाम अवन्तिमुन्दरीम् अपहसितं
 तिरस्कृतं निजलावण्यम् आत्मसौन्दर्यं येन संश्रुयामासम् । एनं राजवाहनं विलोकयन्ती
 पर्यवेचनाणां, गुणेषु सेतसु वचसामुत्तमा देवयैवमेत्यादिभिः श्रुतमात्रम् अतिशयं
 मथून् विलोडयन् निजनाम स्व मन्मथेनिर्यासात् सान्वयम् अन्वयम् । किं करोमि

सन्निधौ राजनन्दनोदन्तस्य सख्यगाल्यानम् अनुचितमिति
 लोकसाधारणैः वाक्यैः अभाषत—‘भर्तृदारिके ! अयं
 सकलकलाप्रवीणो देवतासान्निध्यकारण आह्वनिपूणो भूसुर-
 कुमारो भणिमन्त्रौषधश्चः परिचर्याहं भवत्या पूज्यताम्’
 इति । तदाकर्ण्य निजमनोरथम् अनुवदन्त्या बालचन्द्रिकाया
 सन्तुष्टान्तरङ्गा तरङ्गावली, मन्दानिलेन इव सङ्कल्पजेनाकुली-
 कृता राजकन्या जितमारं कुमारं समुचितासनासीनं विधाय,
 सखीहस्तेन शस्तेन गन्धकुसुमाद्यतघनधारताम्बूलादिना नाना-
 वस्तुनिचयेन पूजां तस्मै कारयामास (६)

अत्र विषये किं किं करणीयमस्तीत्यर्थः, कथं केन प्रकारेण किं व्यपदेशेनेति भावः ।
 अयं युवा राजवाहन इत्यर्थः, ज्ञातव्यः बोध्यः यथायथपरिचयेन मे ज्ञानविषयीभूतो
 भविष्यतीत्यर्थः ।

(६) तत इति । ‘बालचन्द्रिका तयोः अवन्तिसुन्दरीराजयाहनयोः । इतरतर-
 रागवृत्तिम् पश्योन्वानुरागप्रतरस । भीतिविह्वलैः अभिप्रायमिति दर्शः, ज्ञात्वा विदित्वा
 कान्तासमाजमन्निधौ कान्तानां नारीणाम् अवन्तिसुन्दर्याः सखीनिवहानामित्यर्थः,
 समाजः संघः तस्य सन्निधिः तस्मिन् । राजनन्दनस्य राजवाहनस्य उदन्तः वृत्तान्तः
 तस्य तथोक्तम् । सख्यं यथायथम् आख्यायन् कीर्तनम् अनुचितम् अनुक्तम् इति हेतुः,
 लोकोपसाधारणैः जनसामान्यवाक्यैः वचनैः अभाषत अत्रवीत् । राजवाहनस्य तस्मिन्
 देशे आत्मयूहनत्वात् तत्परिचयं व्यक्तीकरणमनुचितमित्यवगम्य जनसाधारण-
 वाक्यैरभाषतैत्यर्थः । भर्तृदारिके राजनन्दिनि, अयं जनः सकलकलाप्रवीणः सकलाम्
 कलासु निपुणश्चाप्युपवीणः क्वचः । देवसान्निध्यकारणः देवाणां सान्निध्यं क्रियते
 अनेनेति नृयोक्तः । मन्त्रादिप्रभावेण देवतासाक्षात्कारकः इत्यर्थः । आह्वनिपुणः
 आह्वेषु युक्तेषु त्रिपुणः क्षुण्डः । भूसुरकुमारः ब्राह्मणपुत्रः, मणिः सूर्यकान्तादिः, मन्त्रं
 देवतावोज्ञम्, औषधं मेघजं, ज्ञानातीति आ कः । परिचर्याहं सेव्यः, ‘भवत्या त्वया
 पूज्यताम् अर्च्यताम् । तत् तादृजं वाक्यम् आह्वयं अदगम्य निजमनोरथम् आत्माभि-
 रचिरम् अनुवदन्त्या तुभ्यं कथयन्त्या बालचन्द्रिकाया सख्या सन्तुष्टान्तरङ्गा सन्तुष्टविता,

राजेश्वरहृदोऽपि एवम् अचिन्तयत्—‘नूनमेवा पुंजन्मनि
मे जाया यश्रवती, नोचेत् एतस्याम् एवंविधाः पुराणी
मूढनमि न जायेत शापावसानसमये तपान्निधिदत्तं
जातिस्मरणम् आवयोः सप्तममेव, तथापि कालजन्मविशेषि-
सूचकवाक्यैः अस्या ज्ञानमुत्पादयिष्यामि’ । तस्मिन् एव
समये कोऽपि जनोरमो राजहंसः, कैलिविधितया तदुप-
कण्ठम् अगमत् । समुत्सुकया राजकन्यया मरालग्रहणे
नियुक्तां बाहचन्द्रिकां समवलोक्य ‘समुचितो वाक्यावसर एषः’
इति सत्पाषाणनिपुणो राजवाहनः सलोलमलपत्—‘सखि !
पुरा शाखो नाम कश्चित् महोवत्तमो मनोवत्तमो मनोवत्तमया
सह विहारवाञ्छया, कमलाकरम् अवाप्य तत्र कोकनद-
कदम्बसमीपे निद्राधोऽनमानसं राजहंसं शनैः गृहीत्वा त्रिस-
गुणेन तस्मै चरणयुगलं निगडयित्वा, कात्यायुधं सानुरागं
विलोकयन् सन्दक्षितविकसितकपोलमण्डलः, तान् अभा-
षत (७)—‘इन्दुमुखि ! मया वद्धा मरालः शान्तो मुनि-
वदास्ते । खेच्छयानिज गम्यताम्’ इति । सोऽपि राजहंसः

तरङ्गवती सरित् सन्तानितान् सदृशयुगा इव सङ्ख्यजिन मनोभवेन आकुलीकृता
सङ्गृहिता राजकन्या अवन्तिमुन्दरी, जितसारः जितः पराजितः सारः कालः न रक्षः ।
कुलां राजहंसं समुचित योग्यम् आमनं पीठं तस्मिन् आशोनम् उपविष्टं तं
तथोक्तम्, विधाय कृत्वा सखीहस्तं सहवरीपाणिना प्रक्षेप्य सङ्कलनं, गन्धः सुरभिः,
कुसुमं पुष्पं, वनसारं कपूरम्, एतानि आदिर्घोषां तेन । नाना च ते वस्तु चेति तेषां
निधयः समूहः तेन । तदा कुमाराय पूजां सम्बर्हनास्त्ययः, कारुण्यमास निजान-
जघातोः विट् । शरीरमाच्छादयानुप्रासयोः सुसुप्तिरङ्कारः ।

(७) राजेति । एवं वचनानां रूपम् अचिन्तयत् अभावयत् । नूनं निश्चितम्
एषा दृष्टिपथवर्तिनी पूज्यजन्मनि प्राक्देहं मे मम आया पत्नी यश्रवती तद्वाची, नोचेत्
नदीवधः, एतस्यां युन्याम् एवंविधः एवम् एतन्मार्गं विधा यस्य सः । अनुरागः

शास्त्रम् अशपत्—‘महोपास ! यत् अस्मिन् अम्बुजखण्डे
अनुष्ठानपरायणतया परमानन्देन तिष्ठन्तं नैष्ठिकं त्वाम् अका-
रणं, राज्यगर्वेण अवभार्जितवानसि । तदेतत् पाप्मना रमणी-
विहसन्तपम् अनुभव ।’ इति विषण्णवदनः शास्त्रो जीवने-
श्वरोविरहमसहिष्णुभूमौ दण्डवत् प्रणम्य, सविनयमभाषत(८)

भावाभिनिवेशः मन्मदसि मम चित्ते न जायेत उत्पद्येत । शापस्य अभिसम्पातस्य
अवसानम् अन्तः तस्य समयः कालः तस्मिन् । तपोनिधिः सुनिः तेन दत्तम् अस्ति
जातिस्मरणं पूर्वजातिस्मरणमित्यर्थः, भावयोः अवन्तिसुन्दर्याः मम च समानमेव
तुल्यमेव, तथापि जातिस्मरणं समानेऽपीत्यर्थः, कालजनितः कालोत्पन्नः यो
विशेषः तस्य सूचकं ज्ञापकं वाक्यं ते तथोक्तेः । अस्याः अवन्तिसुन्दर्याः, ज्ञानम्
पूर्वजन्मज्ञानमित्यर्थः, उत्पादयिष्यामि संजनयिष्यामि । तस्मिन्नेव समये तत्काले
कोऽपि काश्चित् मनोरमः मनोज्ञः राजहंसः सरालः केलिविधित्सया केलिः क्रीडा तस्या
विधित्सया कर्तुं मिच्छा तथा तथाकृत्या । तदुपकण्ठं सरस्वतीम् अगमनं अवात् ।
समुत्सुक्या औत्सुक्यवत्या राजकन्यया अवन्तिसुन्दर्या सरालग्रहणं हंसपात्रयुद्धं
नियुक्तां व्यापतां वार्धन्त्रिकां सहचरीं समदशोकं पर्यवंचा समुचितः उपयुक्तः
वाक्यावसरः तथैव प्रकृतसमर्थ इत्यर्थः, इति हेतोः सम्भाषणनिपुणः सम्भाषणे
सम्यगालापने निपुणः दक्षः यः स तथोक्तः । खलीलं खलीया खिलया सह वक्तुमानं
यथा तथा अलपन् अभाषत । सखि राजकन्य, पुरा प्राक् समये शास्त्रो नाम तन्नामधेयः
कश्चित् कोऽपि महोवज्रभः राजा मगोवज्रभः प्रियः मगोवज्रभया प्रियया सह सहै
विहारवाञ्छया केलिकामेन कमलाकरं सरः अवाप्य लब्ध्वा, तत्र सरसि कोकनदानां
रक्तपद्मानां कदम्बः समूहः तस्य समीपं निकटं तस्मिन् । निद्रया अधीनम्
आयशौक्यं ज्ञानसंमनः यस्य तम् तथोक्तम् । राजहंसं सरात् गतः स्वरेण अगमि-
नेत्यर्थः, गङ्गोत्प्लवा विरगुलेन अणालतन्तुना तस्य हंसस्य चरणयुगलं पादद्वयं
निगडित्वा भिवध्य कान्तामुखं दधितावदनं सागरागम् अत्यन्तामत्तियुक्तं विलोकयन्
पश्यन् सन्, मन्दं न मृदुना स्मितेन हस्येन विकसितः उत्प्लवः एकः मुखः
श्रेष्ठ इति यावत्, कपोलमण्डलः गण्डस्थलं यस्य स तथोक्तः । तां कान्ताम् अभाषत
अब्रवीत् ।

(८) इन्दु इति । इन्दुसुखि इन्दुः चन्द्रः इव सुखं यस्याः तस्याः सम्बुद्धिः । नया

‘महाभाग ! यदज्ञानेन अकरवं तत् चमस्व’ इति ।
 स तापसः कृष्णाक्षेष्टचेताः तम् ‘भवदत्—‘राजन् ! इह
 ज्ञानि भवतः शापफलाभावो भवतु, महचनस्य प्रमोघतया
 माविनि जनने शरीरान्तरं गतायाः अस्याः सरसिजाया
 रसेन रमणो भूत्वा मुहूर्त्तद्वयं मञ्चरणयुगलबन्धनकारितया
 मासद्वयं शृङ्खलनिगडितचरणौ रमणीवियोगविषादम् अनु-
 भूय, पञ्चादनेककालं वल्लभया सह, राज्यसुखं लभस्व’ इति ।
 तदनु जातिस्मरत्वमपि तयोः अन्वगृह्णात्, तस्मात् सरालबन्धनं
 न करणीयं त्वया’ इति (८) । सापिभर्तृदारिका तदचना-
 कर्णनाभिञ्जातस्वपुरातनजननवृत्तान्ता न नमयं ‘मत्प्राणवल्लभः’
 इति मनसा जानती, रागपल्लवितमानसा समन्दहासम्

शब्देन बहः निगडितः सरालः राजहंसः शान्तः समयुक्तः मृगितः स्थिरधीरिव आलो
 वन्ते । स्नेह्या आत्माभिलाषेण अनेन हंसेन सह गम्यताम् हंसेन सह क्रीडता-
 मित्यर्थः, सोऽपि निगडितचरणौऽपि राजहंसः शान्तः तन्नामधेयं राजानम् अग्रपत्
 अभिसम्पातयामास । तत् शापवाक्यमाह—महोपाल इति, महोपाल इति भूपः यत यस्मात्
 पश्चिन् समीपतरे अन्वजखण्डे अन्वजानां पद्मानां खण्डः शकलः तस्मिन्,
 पद्मसमूहानामेकदेशे इत्यर्थः, अनुष्ठानपरायणतया विजिहोषेत्यर्थः, परस्मानन्देन
 पतिसुखेन तिष्ठन्तं वर्त्तमानं नैष्ठिकमावास्यात् ब्रह्मचारिणं, निष्ठा धर्मादीं गृह्या
 तामाचरतीति ठक् । मां हंसम् अकारणम् अहेतुकं राज्यगर्वेण राज्याङ्कारेण
 अवमानितवान् निज्जितवान् अस्ति, त्वमिति शेषः । तत तस्मात् एतेन पापना पापेन
 रमणीविरहसन्तापं रमणी स्त्री तस्याः विरहः विच्छेदः तेन जन्यः मन्तापः दुःखं तं
 तयोक्तम् । अनुभव लोकोक्त, इति हेतोः शापकारणादित्यर्थः, विषयवदनः मलिन-
 सुखः शान्तः, जीवनेत्यर्थाः वल्लभायाः विरहः विच्छेदः तम् असहिष्णुः सङ्गाधमः यः
 स तादृशः । भूमौ धरण्यां दण्डवत् दण्ड इव विभुर्ह्येत्यर्थः, प्रबल अभिप्राय सविनयं
 विनयपूर्वम् अभाषतः अन्नवीत् ।

(८) महाभागेति । महाभाग इति दयावदनुष्ठानम्, यत यस्मात् अज्ञानेन
 लोभपरवशेन अकरवम् कृतवान्, तत् अपराधं चमस्व मर्षय । स तापसः तपस्वी

अवोचत्—सौम्य ! पुरा शास्त्री यज्ञवतीसन्देशपरिपालनाय
 तथाविधं हंसवन्धनम् अकार्षीत् । तथाहि, लोके पण्डिता
 अपि दीक्षिखेन अकार्यं कुर्वन्ति इति (१०) ।
 कन्याकुसारी एवम् अन्योऽन्यपुरातनजननामधेये परिचिते,
 परस्परज्ञानाय साभिन्नम् उक्ता मनोजरागपूर्णमानसौ
 बभूवतुः ।

करुणाकटचेताः दयाद्रुदयः सन्, तं राजानम् अवदत् अकथयत् । राजन् हे श्रुते,
 इह अस्मिन् शान्तिं वर्तमानदेहे भवतः तपः, आपफलाभावः शापस्य अभिसम्पातस्य
 फलं कार्यं परिणतिरित्यर्थः, तस्य अभावः अन्यथाभावः भवतु चटिष्यतीत्यर्थः,
 ममाभिसम्पातः न त्वां बाधतामिति भावः । मद्यजनस्य मम वाक्यस्य अमोघतया
 अन्यर्थत्वेन भाविनि भविष्यति जनने उत्पत्तौ शरीरान्तरं भिन्नदेहं गतायाः पत्न्याः
 तव प्रयत्नाः सरसिजार्थाः पद्मनयनायाः रसेन अनुरागेण रमणः सुगन्ध इत्यर्थः ।
 सुहृत्तदर्थं किञ्चिन्नाधिकचटिकादयरूपः कालः सुहृत्तः, तस्य हयम् । मम चरणं
 तस्य युगलं युष्मं तयोर्वन्धनं तत् कारितया ज्ञतेन मासहयं हितयमासं प्रहृष्ट-
 निगडितचरणः प्रहृष्टेन लौहमयपादवन्धनेन निगडितः संयमितः चरणं यस्य स
 तथोक्तः । रमण्याः स्त्रियः वियोगः विच्छेदः तस्यात् यः विषादः दैन्यं तं तथोक्तम् ।
 अनुभूय ज्ञानविषयीकृत्येत्यर्थः, पश्यात् ततःपरम्, अनेककालं बहुदिनं व्याप्य
 बलमया दयितया सह साकं राज्यसुखं राज्योपभोगं लभस्व प्राप्तुम् । तदग्रे पश्यात्
 तयोः दम्पत्योः जातिधरत्वमपि प्राग्देहीयमंस्कारज्ञानमपि अन्वगृह्यत् भलमतः ।
 तस्मात् अतएव मराण्यवन्धनं हंसनिगडनं न करणीयं कर्तव्यं त्वया भवत्या ।

(१०) सापेति । साविभक्तृदारिका राजकुम्या अवन्तिसुन्दरी तस्य वचनं वाच्यं
 तस्य आकर्षणं श्रवणं तेन अभिज्ञातं सम्यक् परिस्फुरितं स्वस्य आत्मनः, पुरातनजननम्
 प्राग्देहधारणं तस्य वृत्तान्तः वातां यस्याः सा तथोक्ता । नूनं निश्चितम् अयं
 जनः मतप्राप्तवत्तः मम जीवनेश्वरः इति एवं मनसा चित्तेन जानन्ती ज्ञातवती
 रागपल्लवितमानसा अनुरागपूर्णहृदया समन्दहासं मन्दहासेन सहितं यथा तथा
 अवापत् अभाषत । सौम्य हे भद्र, पुरा प्राक् शास्त्रः नृपः यज्ञवती शास्त्रस्य महिषी
 तस्याः सन्देशः वाक्यं तस्य परिपालनाय रक्षायै तथाविधं तेन भावेनित्यर्थः, हंसवन्धनं

तस्मिन् अवसरे मालवेन्द्रमहिषी परिजनपरिवृता
दुहितृकेलिविलोकनाय तं देशम् अवाप । बालचन्द्रिका तु
तां पुरतो विलोक्य ससम्भ्रमं रहस्यनिर्भेदभिया, हस्तसंज्ञया,
पुष्पोद्भवसेव्यमानं राजवाहनं वृक्षवाटिकात्तरितगात्रम् अक-
रोत् । सा मानसारमहिषी, सखीसमेतया दुहितुः नानाविधां
विहारलीलामनुभवन्ती, ज्ञायं स्थित्वा, दुहित्वा समन्विता
निजागारगमनाय उद्युक्ता बभूव (११) । मातरम् अनु-
गच्छन्ती अवस्थिसुन्दरी, 'राजसंसकुलतिलक ! विहारवाञ्छया

इसस्य समयमनम् अकार्षीत् कृतवान् । तथाहि अतएवेत्यर्थः, लोके संसारे पण्डिताः
विद्यासोऽपि दाक्षिण्यं परश्चन्दानुरोधः तेन, स्त्रीणां प्रीणनचेतनेत्यर्थः, अकार्यं
नष्टितं व्युत्पन्ति विदधन्ति । अत्र क्षान्दान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरात्मोऽलंकारः ।

(११) कथ्यति । कथा राज्ञश्चमारो कुमारः राजवाहनः तौ । एवम् एवं-
प्रकारम् अन्योऽन्यं परस्परं पुरातनस्य प्राक्देहस्य जननम् अनुपमिः तस्य नामधेयः
नाम तस्मिन् तथोक्ते । परिचिते ज्ञाते सति परस्परज्ञानाय अन्योऽन्याभिज्ञानायेत्यर्थः,
सामिधं सामिज्ञानम् उक्ता प्रकटीकृत्य मनोज्ञः कामः तस्य राजः अनुराजः
तेन पूर्णं मानसं मनः ययौ तौ तथोक्ता । तस्मिन् अवसरे तदा मालवेन्द्रमहिषी
मात्रवपदाम्भिषिक्ता परिजनपरिवृता सेवकजनसहाया दुहितुः कथ्यकायाः केलिः
क्रीडा तां विलोकनाय दर्शनाय तं देशं नगरोपागम्योद्यानस्थानं अवाप मन्मथे
वसागतवतीत्यर्थः । बालचन्द्रिकां तां महिषीं दूरतः अस्माभ्युपगतं विलोक्य दृष्ट्वा
ससम्भ्रमं सत्परं रहस्यस्य गोप्यस्य निर्भेदः प्रकाशः तस्य भिद्य भवेन, रहस्यं
भिद्येदिति शक्येत्यर्थः, हस्तसंज्ञया हस्तसंकेतेन पुष्पोद्भवेन सेव्यमानं परिचर्यमात्रं
राजवाहनं राजपुत्रम्, 'वसानायां गणिकानाञ्च गृहसमीपमुद्यानं वृक्षवाटिका
वृक्षप्रधानवाटिकेति आकषार्थिवादिवाक्येन सनासः । अत्र तु वृक्षवाटिका निकृष्टाः तस्यां
पत्तरितं प्राप्तं गात्रं देहम् अकरोत् व्यदधत् कृतवतीत्यर्थः । सा उद्यानावता
मानसारमहिषी मानसारवपदाम्भिषिक्ता सखीसमेतया वयस्याद्युक्तायाः दुहितुः पुत्र्याः
नानाविधां वदपकारां विहारलीलां क्रीडामुत्तमां अनुभवन्ती ज्ञानविषयीकुर्वन्ती स्वयं
मुदितं स्थित्वा विश्राय्येत्यर्थः, दुहित्वा कथ्यकाया समन्विता युक्ता निजागारगमनाय
समवन् यातुम् उद्युक्ता उद्यता ।

कैलिवने मदन्तिकमागतं भवन्तम् अकाण्डे एवं विस्तृत्य मया
 समुचितमिति जनन्यगुगमनं क्रियते, तदनेन भवन्नोऽनु-
 रागोऽन्यथा मा भूत् इति मरालमिव कुमारमुद्दिश्य समु-
 चितालापकलापं वदन्ती पुनः पुनः परिवृत्तदीननयना
 वदनं विलोकयन्ती निजमन्दिरम् अगात् (१२) । तत्र हृदय-
 वल्लभकथाप्रसङ्गे बालचन्द्रिकाकथिततदन्वयनामधेया मन्मथ-
 बाणपतनव्याकुलमानसा, विरहवेदनया दिने दिने बहुलपक्ष-
 शशिकला इव धामधामां आहारादिसकलध्यापारं परिहृत्य,
 रहस्यमन्दिरे मलयजरसच्चालितपल्लवकुसुमकल्पिततल्पतलाया-
 वर्त्तितनुलता वभूव । तत्र तथाविधाम् अवस्थाम् अनुभवन्ती,
 मन्मथानलसन्तप्तं-मुकुमारीं कुमारीं निरीक्ष्य खिन्ना वयस्या-
 गणः काञ्चनकलससञ्चिताणि हरिचन्दनोशीरघनसारमिश्रि-
 तानि तदभिषेककल्पितानि, सलिलानि विसतन्तुमयानि
 वासांसि च, मणिगोटलमयानि तालवृन्तानि च, सन्ताप-

(१२) मातरमिति । मातरं जननीम् अनुगच्छन्ती पथात् यान्ती अवनिसन्दरी
 राजहंसस्य विरहमविशेषय कुले वंशे तिलकः इव भूषणभूतः । पक्षे राजहंसस्य
 राजहंसनामधेयस्य राज्ञः कुले तिलकः । विहारयाज्ज्या कैलिमानसेन कैलिवने
 प्रमदीयानि मदन्तिकं मम मनोपत् मागतं समुपस्थितं भवन्तं त्वाम अकाण्डे सहसा एव
 विस्तृत्य त्यक्त्वा समुचितं युक्तम् इति हेतोः जनन्याः मातुः अनुगमनं पथात् गमनं
 क्रियते मध्येत्यर्थः । तत तस्मात् अनेन ईदृशगमनेन भवन्तं प्रति ममसोऽनुरागः प्रीतिः,
 अन्यथा अन्यप्रकारं मासृत, अन्यप्रकारं न परिभावयेत्यर्थः । इति एवं प्रकारं मरालमिव
 वंसमिव कुमारमुद्दिश्य लघोज्ञस्य समुचितं युक्तम् आलापस्य सन्ध्यापयस्य कलापः समु-
 तं तथोक्तं, वदन्ती कथयन्ती पुनः पुनः वारं वारं परिहृत्य अभिसुखीभूय दीननयना
 काञ्चनपूर्णनेत्रा वदनं समीति शेषः । विलोकयन्ती परिपश्यन्ती निजमन्दिरम् आत्मदृष्टम्
 अगात् अयात् ।

हरणानि विह्वलि चम्पाय, तस्याः शरीरम् अग्निशिरयत् (१३)
तदपि शीतलोपचरणं, सलिलमिव तप्ततैले, तदङ्गं दहनमिव
समन्तादाविश्वकार । किं कर्तव्यतामूढां विप्रसां बालचन्द्रि-
काम् ईषदुन्मीलितेन कटाक्षवीक्षितेन याप्यकथाकुलेन
विलास्य, विरहानलोष्णनिःश्वासग्लपिताधरया नताङ्गया

(१४) तवेति । तत्र गृहे हृदयवत्प्रियस्य प्रियस्य कथायाः प्रसङ्गः प्रकाशः तस्मिन्
तथोक्ते । बालचन्द्रिकाया कथिते तस्य राजधानस्य अन्वयनामधेये कुलनामनी यस्यां
तथोक्ता । अन्यथः कानः तस्य बाणाः तेषां पतनं पातः तेन व्याकुलं चक्षुषं
मानसं यस्याः सा तथोक्ता । विरहवेदनया विच्छेदन्यथया हिमे दिने प्रतिदिने
बहुपक्षः क्षणपक्षः तस्मिन् या शनिकला इन्दुकला सेव । “पक्षः स बहुलोऽसितः”
इति हेमः । कामचाता अतिक्रिया, आहारादिसकलव्यापारं भोजनादिक्रियाकलापं
परिहृत्य त्यक्ता रहस्यमन्दिरे निर्जने भवने मलयजः चन्दनं तस्य रसः द्रवः तेन चालितं
धीतं पद्मवक्रसुमकल्पितं किसलयपुष्परचितं तत्पतलं शय्या तत्र आगतः अतिक्रान्तः
तनुवतः ह्रीनावयवः यस्या सा तथोक्ता । तत्र तादृशीषव्याथां तुषाविधाम् अवस्थां
नम्रथव्यथाकुलामित्यर्थः, अनुभवन्तो ज्ञानविषयोक्तुर्ज्ञेयो ज्ञानाद्यनसक्ततां काम-
पोषितामित्यर्थः, सुकुमारीम् अतिक्रान्तां कुमारीं राजकन्यां निर्दिष्टा संवीचा खिन्नः
दुःखितः वयस्यगणः सखीसमूहः साधनफलसे हेमघटे सञ्चितानि गृहीतानि, हरिषन्दनं
शतचन्दनम् सशीरं शीरणमूलं घनसारः लपूरः तैः मिलितानि युक्तानि तानि तथोक्तानि ।
तस्याः कुलार्थाः अभिषेकः ज्ञानं तत् क्षणितानि विहितानौत्थं, सलिलानि जलानि,
विसानां मृणालानां तन्त्रवः सूत्राणि तन्त्रयानि निर्मितानि युक्तानौत्थं, वासादि
वसनानि, नखिनौदलमयानि पद्मपञ्चखचितानि तालवृक्षानि व्यजनानि, सनापहर-
णानि देहतापनिवारकानि तथा चाह सुसुतः—“शीतं विधानमस्य ऊर्ध्वमङ्गं प्रवक्षे,
दाहप्रशान्तिं करस्वह्निमतां नराणाम् । तत्रादितो मलयजीन हितः प्रदेहः, चन्द्रायुहार-
रुहिनीदकशीतलेन ॥ शीताम्बु शीतलतरेषु शयानमेवं हारैर्वा शालवज्रैरवलाः पृथिव्यः ।
मिश्रोत्पलोऽञ्जलहिमि शयने शयित, पत्रेषु वा रुजलविन्दुषु पश्चिनीनाम् ॥ दाहामिमूतम्
पथवा परिषेचयेत्, शीतैरुशीरजलचन्दनवारिमिसम् ॥” इति । बह्वि विविधानि
सन्ध्या विरच्य तस्याः राजकन्यायाः शरीरं देहम् अग्निशिरयत् शीतलोपचारः,
पञ्चसागण इति सम्बन्धः ।

शनेः सगद्गदं व्यलापि—‘प्रियसखि ! कामः कुमुमायुधः
पञ्चबाण इति नूनमसत्यम् उच्यते । इयमहम् अयोमयेः
अश्वहैः इषुभिः अनेन हन्ये । सखि ! चन्द्रमसं बाहुवानलति
अतितापकरं मन्ये (१४) । यदस्मिन् अन्तःप्रविशति, शुष्यति
पारावारः, सति निर्गते तदा एव वर्द्धते । दोषाकरस्य दुष्कर्म
किं वर्ण्यते मया ? यदनेन निजसोदर्याः पञ्चालयायाः गेह-
भूतमपि कमलं विह्वल्यते । विरहानलसन्तप्तहृदयस्पर्शेन नूनम्
उष्णीकृतः, स्वल्पीभवति मलयानिलः, नवपल्लवकल्पितं तल्पम्
इदम् अनङ्गाग्निशिखापटलम् इव सन्तापं तनोः तनोति ।

(१४) तदपीति । तत् प्रागुक्तशेषादिनिषेकमपीत्यर्थः, तप्ततेले उत्तमघेरे
शीतलोपचरुं शैत्यप्रेक्ष्यपमिष्यर्थः, सलिलमिव जलवत् तदङ्गे तस्याः राजकन्यायाः
शरीरे दहनमिव अग्निमिव समन्तात् चतुर्दिक्षु आविष्कार उत्पद्यमानास । अथ शीत-
क्रियायाः सन्तपोत्पत्तिर्निश्चयालङ्कारः, शैत्यपमा, वाच्या भावाभिमानिनौक्रियोत्प्रेषा
चैत्यमीषामङ्गाङ्गभावेन सहस्रः । किंकर्तव्यतावसृष्टां कर्तव्यविषये हतचेतना-
मित्यर्थः, विषयां स्त्रिभ्रमानसं बालचन्द्रिकां समीपे ईष्यन्मिलितेन किञ्चिदुन्मेषितेन
कटाक्षवीचितेन लोचनपर्यवेक्षणं बाष्पकणया मश्रुनशेष आकुलः व्याप्तः तेन तथोक्तेन ।
विलोक्य पर्यवेक्ष्य विरहानलः उष्णनिःश्वसः तेन क्लपितः दैन्यं गतः अधरः शोषः
यस्याः तथा तथोक्तया । नताङ्गा नमितदेहया शनेः मन्दं सगद्गदम् अव्यक्तास्फुटशब्द-
सहितं व्यलापि अवाचि वचमाणवाक्यमिति शेषः । प्रियसखि हे बालचन्द्रिके, कामः
मदनः कुमुमायुधः कुमुमायुधं यस्य स तथोक्तः । पञ्च पञ्च संख्यकाः बाणाः यस्य स
तथोक्तः । नूनं निश्चितम् असत्यम् अयथायम् उच्यते शास्त्रकारैरिति शेषः । यदि
‘कोमलायुधं’ कुमुममयं तर्हि कथमेतादृशं पीडयति ? कथं वा पञ्चसंख्यकनिर्दिष्टाः
बाणाः बहुभिराकारितेभ्यः प्रहरतीति भावः । इयं पुरोवर्तिन्यहम् अयोमयेर्लो-
निर्मितैः असंख्यैः संख्यातीतैः इषुभिर्बाणैः अनेन कामेन हन्यते पीडयते इत्यर्थः ।
अथ अपल्लव्यनुप्राणितोत्प्रेषालङ्कारः । सखि बालचन्द्रिके, चन्द्रमसं विषुं बाहुवानलान-
लनिधिरन्तर्गतप्रेः अतितापकरम् अतिसन्तापजनकम् मन्ये अनुभवामील्यर्थः ।
अतोत्प्रेषालङ्कारः ।

हरिचन्द्रमपि पुरा निजयष्टिसंज्ञे षवदुरगरदनलिसोत्खण्णगरल-
सङ्कलितम् इव तापयति शरीरम् । तस्मादलमलम् आयासेन,
शीतलोपचारे लावण्यजितमन्मथो राजकुमार एव अगदङ्गरो-
मन्मथज्वरापहरणे, सोऽपि लब्धुमशक्यो मया, किं करोमि'
(१५) इति । बालचन्द्रिका मनोजज्वरावस्थापरमकाष्ठां गतां
कोमलाङ्गीं तां, राजवाहनलावण्याधौनमानमाम् अनन्यशरणाम्
अवेक्ष्य आत्मनि अचिन्तयत्—'कुमारः सत्वरमानेतव्यो मया,
नो चेदेनां स्मरणीयां गतिं नेष्यति मीनकेतनः । तत्र उद्याने
कुमारयोः अन्योन्यावलोकनवेलायाम् असमसायकः सम

(१५) यदिति । यत् यस्मात् अस्मिन् चन्द्रमसि अन्तः जलमध्ये प्रविशति सति
पारावारः समुद्रः युष्यति जलशून्यं करोतीत्यर्थः, निर्गते वहिरागते सति तदैव
तन्मिश्रेण काले ध्वंसेति वदन्ति याति । 'दोषा रात्रिणां करोतीति, दोषाकरः चन्द्रः, तस्य
"दोषां रात्रौ भुज्जेऽपि च" इति विश्वः । दुष्कार्यं दुष्कार्यं' इति वक्ष्यते विज्ञेयं
प्रपञ्चते इत्यर्थः, अथ नो पालङ्कारः । यत् यस्मात् अनेन अन्धमसा निजबोद्धव्याः भगिन्याः
पद्मालयायाः लक्ष्म्याः, चन्द्रमसः लक्ष्म्यायैकपारावार एव जनकत्वेन सोदर्यमिति भावः ।
नीहभूतमपि निवासस्थानमपि कमलं पद्मं विह्वलते । रामो हि पद्मानि मुञ्चमानानि
भवतीति भावः । अथ पूर्ववाक्यसमर्थनात् काव्यलिङ्गालङ्कारः । विरहानलौन विच्छेद-
वक्रिणा सन्तप्तं उष्णीकृतं हृदयं मनः तस्य स्थगं तेन । नूनं निश्चितम्, उष्णीकृतः
सन्तप्तो विह्वितः, स्तब्धो भवति सङ्कोचत्वमादधते इत्यर्थः, मलयगणिलः मलयमारुतः ।
अवोत्प्रेषाज्जङ्कारः । इदं नवपद्मवकल्पितं नूतनकिसलयकीर्णं तस्य श्रयणम्
अनङ्गाप्रिशिखापटलम् अनङ्गः कामः तद्गोऽग्निः तस्य शिखापटलं अग्निः समुहमिव
सनापमुष्मानं तनोः शरीरस्य तनोति विस्तारयति । अथ रूपकानुप्राणितोत्प्रेषा-
विशमालङ्कारयोः सङ्करः । हरिचन्द्रनमपि श्वेतमलयजमपि पुरा प्राक् निजयष्टेः
निजाश्रयस्य तरुकाण्डल संज्ञे षवन्तः आश्रयिणः ये उरगाः सर्पाः तेषां रदनेषु दन्तेषु
लितं स्थितं यत् उद्वहणं व्यक्तं गरलं विषं तेन सङ्कलितं व्याप्तमिव अर्जरितनिवेति
धावत्, शरीरं कायं तापयति संतापं जनयतीत्यर्थः, अवोत्प्रेषाज्जङ्कारः । तस्मात् अत-
एव चन्द्रमलं निरयंकम् आयासेन चेष्टया, वारंवारं नाम वतीया । शीतलोपचारे शीतल-

मुक्तसायकोऽभूत् । तस्मात् कुमारानयनं सुकरम् ।’ ततोऽवन्ति-
 सुन्दरोरक्षणाय समयोचितकरणीयचतुर्ः सखीगणं नियुज्य
 राजकुमारमन्दिरम् अवाप (१६) । पुष्पबाणबाणतुषीरायमाशु-
 मानसोऽनङ्गतावययसम्पर्कपरिह्वानपक्षवशयनम् अधिष्ठितो
 राजवाहनः, प्राणेश्वरीम् उद्दिश्य सह पुष्पोद्भवेन, संलपन्
 आगतां प्रियवयस्याम् आलोक्य, पादमूलम् अन्वेषणीया-
 लता इव बालचन्द्रिका आगतेति सन्तुष्टमनाः, निटिलतट-
 मण्डनीभवदम्बुजकोरकाकृतिलसदञ्जलिपुटाम् ‘इतो निषीद-
 इति (१७) निर्दिष्टसमुचितासनासीनाम् अवन्तिसुन्दरीप्रेषितं

व्यवहारे। लावण्येन सोन्दर्येण जितः पराभूतः सन्मथः कामः येन स तथोक्तः।
 राजकुमारः राजवाहन एव अनङ्गहारः चिकित्सकः, ‘कारिसन्यागदृश्य’ इत्यनेन मुक्तः।
 सन्मथञ्चरापहरणे कामरूपोपशमने, सोऽपि राजकुमारोऽपि ‘लपन्’ प्राप पक्षकः
 चतुर्भावगोशः, मया अवन्तिसुन्दर्यां कवया, किं करोति। अथ किं करणमेषमन्त्रार्थः।
 (१६) बालचन्द्रिकेति। मनेजः कामः तस्य ज्वरावस्था पीडादशा तस्याः परमकाष्टा
 चरमसीमा तां गतां प्राप्तां कीमलाङ्गीं सुकुमारीं तां राजनन्दिनीं राजवाहनस्य
 लावण्यं सोन्दर्यं तस्य ‘अवीनम् आयत्तं मानसं मनः यस्याः तां तथोक्तान्।
 अनन्यशूरणां नान्यानुरक्तमित्यर्थः, अवेद्या दृष्ट्वा आत्मनि मनसि अचिन्तयत् अभावयत्।
 कुमारः राजवाहनः सत्वरं शीघ्रम् आनतव्यः संगृहीतव्य इत्यर्थः, मया बालचन्द्रिकया
 कवया, नो चेत् नहि एतां कुमारीं स्मरणीयां गतिं नेष्यति अन्यां दृष्ट्वा प्रापयिष्यती-
 त्यर्थः, मोनकेतनः कामः। तत्र नगरीपाले रम्योद्याने, कुमारयोः कुमारी च कुमार-
 तयोरित्वेकशेषः। अन्योन्यावलोकनवेल्लायां परस्परवेद्यमात्रसमये असमसायकः तोषग्रः
 कामः इत्यर्थः, समसेककाले मुक्तसायकः प्रविमुक्तवाच इत्यर्थः, अभुत्। वेष-
 मकारोडित्यर्थः, तस्मादतएव कुमारानयनं राजवाहनानयनं सुकरं सुखसाध्यम्।
 ततः अनन्तरम् अवन्तिसुन्दरीरक्षणाय अवन्तिसुन्दरीं सेवितुं समयोचिते अवस्थामिदं
 करणीयं कर्तव्यं तस्मिन् चतुरः दक्षः तं तथोक्तम्। सखीगणं वयस्याहम् नियुज्य
 सखीवियं राजकुमारस्य राजपुत्रस्य मन्दिरं गृहम् अवाप हेमे।

(१७) पुष्येति। पुष्पबाणः कामः तस्य बाणः शरः सन्मोहनादिः, तूषीरः शराशयः

सकपूर्वं शीघ्रं विनयेन ददतीं तां कान्तावृत्तान्तम् अपृच्छत् ।
तया सविनयम् अभ्याषि—‘देव ! क्रीडावने भवदवलोकन-
कालम् आरभ्य सन्मथसम्यग्माना पुष्पतत्त्वादिषु तापुमनसम्
अलम्बयती, वामनेनेव उन्नततरुफलमलम्ब्य त्वदुरःस्थलालिङ्गन-
सौख्यं स्मरान्वतया लिप्सुः सा, स्वयमेव पत्रिकाम् आलिख्य,
‘वल्लभाय एनाम् अर्पय’ इति मां निद्युक्तवती ।’ राजकुमारः
पत्रिकां ताम् आदाय पपाठ (१८)—

तदिवाचरतीति क्वङ्, ततः श्रानच् । तूषोराप्रमाणं मानवं मनो यस्य स तथोक्तः,
अनङ्गेन कामेन ततः उन्मीकृतः अवशवानां शरीराणां सन्तर्कः सम्बन्धः तेन परिच्छिन्नं
सुखमात्रं पञ्चवयस्यं किमलयाकीर्णशय्याम् अधिष्ठितः आरोहितः राजवाहनः प्राणेश्वरीं
प्रेयसीम् उद्दिश्य अनुसन्वाद्य सह पुष्पोद्भवेन वयस्येन साकं संलपन् संकथयन् आगतां
समुपस्थितां प्रियवयस्यां वानचन्द्रिकाम् आलोक्य रंजिता पादमूलं पाददेशम् अन्वे-
ष्योषा हृन्वेत्पार्श्वं अन्वेष्टव्येति यावत्, वा अन्विष्यते मेमेत्यर्थः, अनेन पादमूलम्
आमपादान्तिकं स्वयमागतेयं बालचन्द्रिका समानिकमागता, इति हेतोः समुत्पन्नाः
परितुष्टचेताः, निटिलतटस्य ललाटदेशस्य मण्डनीभवत्, अलङ्कारोभवत् यत् पञ्चज-
कोरकं कमलकलिका तस्याकृतिरिव लपत् दीप्यमानम् अञ्जलिमुत्तम् बह्वाङ्गि यस्याः
तां तथोक्तां शिरसि कृताञ्जलिपुटामिच्छन्, इतः अस्मिन् निषीद उपविश ।

(१८) निद्दिष्टेति : निद्दिष्टं प्रदर्शितं समुचितं योग्यम् आसनं पीठं तस्मिन्
आसीना स्थिता तां तथोक्ताम् । अवन्तिसुन्दरीप्रेषितं प्रेरितं सत्पूर्वं कर्परेण
सहितं ताम्बूलं पथं विनयेन अनुनयेन सहेति श्रेयः । ददतीम् अर्पन्ती तां
वानचन्द्रिकां कान्तावृत्तान्तं ददित्वावात्ताम् अपृच्छत् जिज्ञासयासात् । तथा बालचन्द्रि-
कया सविनयं विनयपूर्वकम् अभ्याषि अभ्याषि । देव भी राजकुमार, क्रीडावने
क्रीडावने भवतः तद् अवलोकनमोक्षणं तस्य कालः समयः तत् आरभ्य सन्मथं
कामेन मय्यमाना पोष्यमाना पुष्पतत्त्वादिषु कुसुमादिगण्ड्यां तापमनसम् उन्मीकयन्मनसम्
अलम्बयती अपातवती वामनेनेव कृत्वाकृतिजनेन उन्नततरुफलम् उन्नतवयस्यमात्रम्
अलम्बयती, तय उरःस्थं वक्षः तद् आलिङ्गनेन आश्लेषणेन यत् सौख्यं तत्
सवीकम् । अत्र इवशब्द उपमा द्योतकः । स्मरान्वतया कामञ्जरेण पीडितवैद्यः, तिर्यः

सुभग ! कुसुमसुकुमारं जगदनवद्यं निरीक्ष्य ते रूपम् ।
मम मानसमभिलषति त्वच्चित्तं कुरु तथा मृदुलम् ॥ १८

इति पठित्वा सादरम् अभाषत—‘सखि ! छायावत् मासं
अनुवर्त्तमानस्य पुष्पोद्भवस्य वल्लभा त्वमेव तस्या मृगीदृशो
वह्निश्चराः प्राणा इव वर्त्तये । त्वच्चातुर्यम् अस्यां क्रियालता-
याम् आलवान् लम् अभूत् । यत्तवाभीष्टं, येन क्रियाभनोरथः
फलित्वति तदखिलं करिष्यामि । नताङ्गा मन्मथः काठिन्यम्
आख्यातं यदा कैलिवने कुरङ्गनयनालोचनपथम् अवर्त्तम् (२०)
तदैव अपहृतमदीयमानसा सा स्वं मन्दिरम् अगात् । सा
चेतसो माधुर्यकाठिन्ये स्वयमेव जानाति । ‘दुष्करः कन्यान्तः-
पुरप्रवेशः, तदनुरूपम् उपायम् उपपाद्य श्वः परश्चोवा नताङ्गी

जहृमिच्छति ‘संसिप्रत्ययान् भिचासुः’ इति चः । सा तव वल्लभा राजकुमारीत्वयं,
त्वमेव आत्मना पत्रिकाम् लिपिम् आलिख्य लिखित्वा वल्लभाय दयित्वा एतां
पत्रौम् अपयं देहि इति एवमुक्तेति शेषः । तां वान्धवन्दि कां नियुक्तवती मन्दिरवती ।
‘राजकुमारः राजवाहनः तां पत्रिकां लिपिम् आदाय गृहीत्वा पपाठ पाठं चकार ।

(१८) सुभगेति । सुभगः साहाय्यादिः यस्य स सुभगः प्रियः तस्यामन्त्रणम् ।
कुसुममिव सुकुमारं पेलवं जगति अनवद्यं निर्दोषं ते तव रूपं सौन्दर्यं निरीक्ष्य मम
मानसं चित्तम् अभिलषति अभिकाङ्क्षति, तव रूपं त्वां वेति शेषः । यथा तवरूपं मृदुलं
पेलवं तथा चित्तमपि कोमलं कुरु, मासनुगृह्णाण इत्याशयः ।

(२०) इतीति । इति पठित्वा आत्रेय सादरम् आदरातिशयेन अभाषत अवीचत ।
सखि, हे वान्धवन्दि, छायावत् अनादप इव मां राजवाहनम् अनुवर्त्तमानस्य पथात्
स्थितस्य पुष्पोद्भवस्य मत्पथ्यः त्वमेव वल्लभा प्रिया, तस्या मृगीदृशः मृगनयनायाः
अवन्तिसुन्दर्याः वह्निश्चराः वह्निश्चरन्ति ये ते तथोक्ताः, प्राणाः अश्व इव वर्त्तन्ते,
त्वमेव तस्याः प्राणसमा ते प्राणा अन्निवमन्ति, त्वद्रूपा वह्निश्चरन्तीति तात्पर्यम् ।
त्वच्चातुर्यं तव दाक्षिण्यम् अस्यां क्रियालतायां क्रियैव लता तस्याम् आलवान् लम्
समन्तान् जलजवलालोति आ लाघातोः कः ; वृक्षमूलसंकाशं पावनम् अभूत् ।
यत्तवाभीष्टं तव वान्धवनीयं येन प्रकारेण क्रियासु तत्तत् मनोजव्यापारेषु मनोरथः

सङ्गमिष्यामि । मद्दुदन्तम् एवम् आख्याय शिरीषकुसुमसुकु-
माराया यथा शरीरबाधा न जायेत, तथाविधम् उपायम्
आचर' इति । बालचन्द्रिकाऽपि तस्य प्रेमगर्भितं वचनम्
आकर्ण्य सन्तुष्टा कन्यापुरम् अगच्छत् (२१) । राजवीहनेऽपि
यत्र हृदयवत्तभावलोकनसुखम् अलभत' तत् उद्यानं विरह-
वेदनविनोदाय पुष्पोद्भवसम्बन्धितो जगाम । तत्र चकोर-
लोचनावचितपल्लवकुसुमनिकुरम्बं महीरुहसमूहं शरदिन्दू-

वृक्षाकाङ्क्षा, अथवा क्रियया वात्सायनोक्ता निश्चयवृत्त्यादिदेहि कन्यापारेण युक्तः
मनोरथः कामः फलिष्यति घटिष्यते सफलो भविष्यतीत्यर्थः, तत् तस्मात् अखिलं सर्वं
स्वरिष्यामि अहं राजवीहण इति शेषः । स्नानभारेण नतमङ्गमस्या इति डीप् ;
तथा तथोक्ताया, मन्थनः मम माननं काठिन्यं कठारम् आख्यातं वर्णितं, यदा यस्मिन्
बाधे केलिवने क्रीडाद्याने कुरङ्गनयनायाः मृगोदयः आलोचनपथं दृष्टेरन्तर्गतमित्यर्थः,
अवर्त्तमित्यत्र वृत्तेः इदित्येनाङ् विधानेन अङ्ग परस्मैपदमात्रविषयत्वात् लुङि
परस्मैपदमिति ।

(२१) तद्वेति । तदेव उद्याने दर्शनवेलायामेव अपेक्षः चोरितं मदीयं मतसम्बन्धीयं
मानसं मनः यथा सा तथोक्ता । सा वल्लभा राजकुमारी स्नानं आत्मनः मन्दिरं गच्छन्
अगात् अयात् गतवती । सा राजकन्या चेतसः चित्तस्य माधुर्यं मधुरत्वं काठिन्यं
कठोरत्वं ते तथोक्ते । स्वयमेव आत्मना जानाति ज्ञातवती, दुर् दुःखेन क्रियते इति
लघातोः खल्; दुष्करः दुःसाध्यः कन्यायाः कुमार्याः अन्तःपुरम् अवरोधः
तत्र प्रवेशः । तदनु रूपं तस्य प्रवेशस्य अनुरूपं तुल्यम् उपायं माध्यन् उपपाद्य
संपाद्य अः आगामिनि दिवसे, परवस्तुपरस्मिन् दिवसे, वा विकल्पे, नताङ्गी
स्नानभारेण नमितदेहां सङ्गमिष्यामि संपूर्वकस्य गर्भेरिह सकर्मकत्वेन नात्मनेपदम् ।
मद्दुदन्तं मम वृत्तान्तम् एवं एवमकारम् आख्याय वर्णयित्वा शिरीषस्य तन्नामकउच्चस्य
कुसुमं तद्वत् सुकुमारा कीमला तथोक्तायाः; यथा येन प्रकारेण शरीरबाधा देहस्य
विघ्नमित्यर्थः, न जायेत नोत्पद्येत, तथाविधं तादृशम् उपायम् आचर कुरु ।
बालचन्द्रिकापि तस्य कुमारस्य प्रेमगर्भितं प्रेमयुक्तं वचनं वाक्यम् आकर्ण्य सुखा
सन्तुष्टा परितुष्टा कन्याकापुरं राजकुमार्यावरोधम् अगच्छत् अगच्छत् गतवतीत्यर्थः ।

मुख्या मन्मथसमाराधनस्थानञ्च, नताङ्गीपदपङ्क्तिचिह्नितं
 शीतलसैकतलं च, सुदतीभुक्तमुक्तं माधवीलतामण्डपान्तर-
 पल्लवतल्पञ्च विलोकयन्, ललनातिलकपिलोकनवेलाजनितः
 शेषाणि स्मरं स्मरं मन्दमारुताकम्पितानि नवचतपल्लवानि,
 मदनाग्निशिखा इव चकितो दर्शं दर्शं मनोजकर्णेजपानाम्
 इव, काकिलकोरमधुकराणां कणितानि आवं आवं, मार-
 विकारेण क्वचिदपि अवस्थातुम् असहिष्णुः परिवभ्राम (२२) ।
 तस्मिन् अवसरे धरणीसुर एकः सुक्ष्मचित्रनिवसनः स्फुरन्मणि-
 कुण्डलमण्डितो मुण्डितमस्तकमानवसमेतः चतुरवेषमनोरमो

(२२) राजेति । राजवाहनोऽपि यव यस्मिन्नुद्यानं, हृदयस्य मनसः वल्लभा प्रिया
 तस्याः अवलोकने सन्दर्शने यत् सुखं तत् तथोक्तम् । अलभत प्राप्तवान्, तत् उद्यानं
 आक्रोडं विरहस्य विच्छदस्य वेदनं वेदना दुःखमित्यर्थः, तस्य विनोदनाय प्रशमनाय
 पुष्पाङ्गवर्ममन्वितः युक्तः सन् जगाम यथौ गतवानिति यावत् । तत्र उद्यानं, चकोराविव
 लोचने यस्याः तथा चकोराद्याः हृदयवल्लभयेत्यर्थः, अवचितानि पल्लवकुसुमनिकुरन्वानि
 किसलयपुष्पसमूहानि यस्य तथा वैचम् । महीरुहसमूहं पादपङ्क्तां शरदिन्दुमुख्या
 शरश्चन्द्रवदनया मन्मथस्य कामस्य समाराधनम् उपासनां कामाभिव्याप्तमित्यर्थः, तस्य
 स्थानं प्रदर्शयं तत् तथोक्तम् । नताङ्गाः नमिताङ्गाः पदपङ्क्तः चरणश्रेणी तस्याः
 चिह्नितस् अङ्कितं तत् तथोक्तम् । शीतलं शैत्यं सैकततलं वायुकाप्रचुरदर्शं, स सुन्दराः
 दन्ताः यस्याः सा सुदती 'वसुप्रोहौ दन्तस्य दद' इति श्रौपतिसूत्रेण दत्तादेशः । तस्याः
 मुक्तं व्यवहृतम् अतः मुक्तं त्यक्तम् । माधवीलतामण्डपं माधवीलतानिर्मितगृहं तस्य
 अन्तरं मध्यः तस्मिन् पल्लवतल्पं पथनिर्मितशयनं तत् तथोक्तम् । विलोकयन् पश्यन्
 ललनातिलकं रमणीयैष्ठम् पश्यन्तिमुन्दरी तस्याः विलोकनवेलायां दर्शनसमये जनितः
 विशेषाणि प्रकटितावशितानि स्मरं स्मरं स्मृत्या स्मृत्या मन्दमारुतेन मृदुलवायुना आ ईषत्
 कम्पितानि आन्दोलितानि नवचतपल्लवानि नवीनामशाखाचयानि मदनरूपः कामरूपः
 ओऽग्निः तस्य शिखा ज्वाला इव चकितः भीतः सन् दर्शं दर्शं दृष्ट्वा दृष्ट्वा, मनसि जायते
 इति मनोजः कामः तस्य कर्णेजपाः कर्णे जपन्तीति तथोक्ताः, अकुम्सदासः । कर्णे
 सूचका इत्यर्थः, तेषामिव कामस्य दुर्भिक्षानिवेति भावः । काकिलः पिकः कीटः

यदृच्छन् समागतः, समन्ततोऽभ्युक्ष्यसेत्तेजोमण्डलं राजवाहनम्
आशोर्वादपूर्वकं ददर्श। राजा सादरं 'को भवान्' 'कस्यां
विद्यायां निपुणः' इति तं पप्रच्छ। स च विद्येश्वरनामधेयोऽब्रुम
ऐन्द्रजालिकविद्याकोविदो, विविधदेशेषु राजमनोरञ्जनाय
भ्रमन् उज्जयिनीम् अद्य आगतोऽस्मि' इति शशंस। पुनरपि
राजवाहनं सम्यक् आलोक्ष्य 'अस्यां लीलावनी पाण्डुरता-
निमित्तं किमिति?' साभिप्रायं विज्ञस्य अपृच्छत्। पुण्योद्भवश्च
ऐन्द्रजालिकचातुर्यं निजकार्यकरणं तर्कयन् एनम् आदरेण
वभाषे—'ननु सतां सख्यस्य आभाषणपूर्वतया चिरं रुचिर-
भाषणो भवान् अस्माकं प्रियवयस्यो जातः, सुहृदाम् अकथ्यच्च
किमस्ति? केलिवने अस्मिन् वसन्तमहोत्सवागतायाः
मालवेन्द्रसुताया राजनन्दनस्य यस्य चाकस्मिकसन्दर्शनेन
अन्योन्यानुरागातिरेकः समजायत (२३)। सतीतसम्भोगसिद्धि-
पायाभावेन असौ ईदृशोमवस्थाम् अनुभवति' इति। विद्येश्वरो

युक्तः मधुकरः धमरः तेषां कनितानि शब्दान् आरंभं आरंभं सुता सुता मारविकारेण
आमविकारेण कचिदपि कुवापि अवस्थातुं अभिवर्तुम् असहिष्ठः च समर्थः परिवधान
पथात् ।

(२३) तस्मिन्निति। तस्मिन्नवसरे तदानीम् एकः परश्वीसुरः विजः सुखं चित्तं
निवसनं कर्त्तुं युक्तं स तथाभूतः। स्युरङ्गां चलङ्गां मणिनिर्मितायां कुण्डलाभ्यां
कणमूषणाभ्यां मण्डितः मूषितः, सुखितं वपनं मलकं शिरः यस्य तेन तथोक्तेन, अपरेण
मानवेन समीतः युक्तः चतुरवेयेण कार्यकुशलतया मनोरमः मनोमयः यदृच्छन् अतस्मिन् तेन
समागतः समुपस्थितः, समन्ततः चतुर्दिक्षु अभ्युक्ष्य सत् पविदीपन् तेजसः मण्डलं यस्य
तं तथोक्तम्। राजवाहनम् आशिषो वादः वचनम् तत्पूर्वकं युक्तम्। ददर्श अवलोकय-
ताम्। निपुणो दक्षः इति एवं प्रकारं तं राजवाहनं पप्रच्छ जिज्ञासामासे। स
सुखितशिरः आमन्तुक इत्यर्थः, विद्येश्वरनामधेयः नाम्ना विद्येश्वरः। इन्द्रश्च कौशला-
वैश्वर्येण जालं समीक्षकाणां नेत्रावरणम् इन्द्रजालं तेन चरतीति शिक्, ऐन्द्रजालिक-
इति विद्या तस्याः कोविदः ज्ञाता विविधदेशेषु गानाख्यानेषु राजमनोरञ्जनाय नृपचिप्रत

लज्जाभिरामं राजकुमारमुखम् अभिवीक्ष्य विरचितम् रहासो
व्याजहार—‘देव ! भवद्गुचरे मयि निष्ठति, तव कार्यम्
असूध्यं किमस्ति ? अहम् इन्द्रजालविद्यया मालवेन्द्रं
भोहयन् पौरजनसमक्षमेव लतनयापरिणयं रचयित्वा,
कन्यान्तःपुरप्रवेशं कारयिष्यामीति, वृत्तान्त एष राजकन्यकायै
सखीमुखेन पूर्वमेव कथयितव्यः’ इति । सन्तुष्टमना
महोपतिः अनिमित्तं मित्रं प्रकटीकृतकचिमक्रियापाटवं
विप्रलम्भकृत्रिमप्रेमसहजसौहार्दवेदिनं तं विद्येश्वरं सबहुमानं
विससर्ज (२४) ।

विनोदनाय भमन् पथ्यन् सज्जयित्रीम् अवन्तीम् अद्य अस्मिन्नहनि आगतः असुपस्थितः
अस्मि अहं विद्येश्वर इति शेषः । इति एवं शयंस कथयामास । पुनरपि भूयः,
सत्यम् वधाययम्, खोलायाः क्रीडायाः अवनिः भूमिः तस्याम् । पाण्डुरता
पाण्डुरत्वं तस्याः निमित्तं कारणं “पाण्डुरोरक्तपीतस्तु पाण्डुरः शुक्लपीतकः” इति
शब्दिकानरसिंहः । किमिति प्रश्ने । साभिप्रायम् अभिप्रायेण सङ्घितं यथा तथा विद्वत्
क्षितं कृत्वा अप्रच्छत् जिज्ञासयामास । पुण्योद्भवः ऐन्द्रजालिकचातुर्यम् इन्द्रजालविषये
दृष्टतां निजकार्यकरणम् आत्मकार्योपयोगिनं तर्कयन् विचारयन् एनं विद्येश्वरं
आदरेण यदपूर्वकं वभाषे उवाच । ननु अनुनये, सतां सज्जनानां सख्यस्य वस्तुत्वस्य
आभावस्य परस्परकथनं पूर्वं यस्मिन्, तस्य भावः तथा । चिरं दीर्घकालं हर्षितं
प्रियं भाषणं वाक्यं यस्य स तादृशः, भवान् त्वम् अस्माकम् आवयोः ‘वाक्यदश’ इति
बहुवचनम् । प्रियवयस्यः प्रियवत्सुः जातः गत इत्यर्थः, सुहृदां वयस्यानाम् अकथ्यम्
अवक्तव्यं किमस्ति किं विद्यते ? कैलिवने प्रमोदवने, वसन्तस्य मङ्गलसत्रः तत्रैव आगता
तथोक्तायाः मालवेन्द्रसुतायाः मालवेश्वरदुहितुः, अस्य समीपतरस्य राजनन्दनस्य
राजवाहनस्य आकस्मिकदर्शनेन सहसावलोकनेन अन्योऽन्यानुरागातिरेकः परस्परानु-
रागातिशयः समजायत उत्पद्येत ।

(२४) सतत इति । सततं निरन्तरं सन्धोगस्य सुरतस्य रतेरिति यातु, सिद्धिः साधनं
मत्स्याः उपायाभावः तेन । सततसन्धोगसिद्धियंया घटेत तथाविधोपायं न खलत इति
भावः । असौ राजकुमारः ईदृशीम् अवस्थाम् एतादृशीं दृशाम् अनुभवति ज्ञानविषयी-
करोति । विद्येश्वरः ऐन्द्रजालिकः लज्जया अभिरामं मनोरमम् राजकुमारमुखं
राजवाहनमुखम् अभिवीक्ष्य सत्यम् निरीक्ष्य विरचितः कृतः मन्दहासः बहुहासं येन

अथ राजवाहनो विद्येश्वरस्य क्रियापाटवेन फलितम् इव
मनोरथं मन्यमानः, पुष्पोद्भवेन सह, अमन्दिरम् उपेत्य, सादरं
बालचन्द्रिकामुखेन, निजवक्त्रभायै महीपुरक्रियमाणं सङ्ग्रहो-
पायं वेदयित्वा, कौतुकाकृष्टहृदयः, कथमिमां क्षपां
क्षपयामीति चिन्तयन् अतिष्ठत् । परेद्युः प्रभाते, विद्येश्वरो
रसभावगीतिरीतिगतिचतुरः तादृशेन महता निजपरिजनेन
सह, राजभवनद्वारान्तिकम् उपेत्य, दौवारिकनिवेदितनिज-
वृत्तान्तः सहसा उपगम्य सप्रणामम् 'ऐन्द्रजालिकः समागतः'
इति द्वाःस्थैर्विज्ञापितेन तद्दर्शनकुतूहलाविष्टेन समुत्सुकावरोध-
सहितेन मालवेन्द्रेण समाह्वयमानो, विद्येश्वरः कक्षान्तरं
प्रविश्य सविनयमाशिषं दत्त्वा, तदनुज्ञातः, परिजनताद्यमानेषु
वाद्येषु नदत्सु गायकौषु मदकलकोकिलामञ्जुलध्वनिषु
समधिकरागरञ्जितसामाजिकमनोवृत्तिषु, पिच्छिकाभ्रमणेषु,
सपरिवारं परिवृढं भ्रामयन्, मुकुलितनयनः क्षणम् अतिष्ठत्
(२५) । तदनु विषमं विषमं उत्खण्णं वमन्तः फणालङ्करणा

च तथोक्तः सन् वक्ष्यमाणं वाक्यं व्यञ्जहार वभाषे । देव हे राजकुमार, भवदनुचरे
तव सेवके मयि विद्येश्वरे तिष्ठति सति तव कार्यं सन्पादनीयं विषयम् अलभ्यम् ।
साध्यातीतं किमस्ति न किमपीत्यर्थः, ऐन्द्रजालविद्यया ऐन्द्रजालप्रभावेन मालवेन्द्रं
मालवेश्वरं मोहयन् भ्रान्तिजनयन् पौरजनसमक्षमेव पुरवासिनां प्रत्यक्षे तत्तनयापारिषयं
तस्य दुहितुः विवाहं रचयित्वा कृत्वा कन्यान्तःपुरप्रवेशः कन्याजनानामवस्थितिदेश-
गमनं कारयिष्यामि सन्पादयिष्यामीत्यर्थः, वृत्तान्तः वार्त्ता, राजकन्यकायै राजदुहिते
सखीमुखेन सखीजनेनेत्यर्थः, पूर्वमेव प्राक् कथयितव्यः ज्ञातयितव्यः । सन्तुष्टमना
पानन्दितचेता महीपतिः राजवाहनः अनिमित्तं कारणयुक्तं मित्रं सुहृदं प्रकटीकृतं
व्यक्तोक्तं क्वचिमक्रियायां पाटवं दाक्षिण्यं येन तम् तथोक्तम् । विप्रलम्बः वचनं, क्वचिन्
कपटं प्रेम, सहजं स्वाभाविकं सीहाह्वं च वेत्तीति तथाविधम् । सबहुमानं बहुमान-
पुरःसरं यथा तथा विसृज्य तस्याज ।

(२५) अथेति । अथ अनन्तरम् । विद्येश्वरस्य तन्नामकस्य ऐन्द्रजालिकस्य क्रियापाटवेन

रत्नराजिनो राजितराजमन्दिराभोगा भोगिनो भयं नृपस्यो
 निश्चेष्टः । स्रष्टाश्च बहवः, तुण्डैः अङ्घ्रिपतीम् आदाय दिवि
 समुचरन् । ततोऽज्जम्भा, नरसिंहस्य हिरण्यकशिपोः
 दैत्येश्वरस्य विदारणमभिनीय, सहदास्यर्थां न्वितं राजानम्
 समाधत्त—‘राजन् ! अवसानसमये भवता, शुभसूचकं द्रष्टु-
 मुचितम् । ततः कल्याणपरम्परात्माप्तये भवदात्मजाकारायाः
 तक्षणाः, निखिललक्षणोपेतस्य राजनन्दनस्य विवाहः कार्यः’
 इति । तदवलोकनकुतूहलेन महीपालेन अनुज्ञातः, स
 सङ्कल्पितार्थसिद्धिसम्भावनमङ्गलवदनः, सकलसोहजनकम्
 अञ्जनं लोचनयोर्निक्षिप्य, परितो व्यलोकयत् । सर्वेषु तदैन्द्र-
 जालिकमेव कर्म इति तत् साङ्गतं पश्यन्, रागपङ्कजितद्भयेन

क्रियाकौशलेन फलितं सिद्धमिव मनोरथं मनोभिलाषं मन्यमानः मनसि
 कुर्वन्निश्चयः, पुण्योद्भवेन सह साकं स्वमन्दिरम् आत्मसेवकम् उपेत्य आगत्य, सदा
 यथा तथा बालचन्द्रिकामुखेन बालचन्द्रिकां दूर्तो क्लेश्यन्, निजवज्रभाषे स्वप्रियायै
 महीसुरक्रियमाणं महीसुरेण विजेन क्रियते इति, क्रियमाणः तम् । सङ्कप्तोपायं
 सुरतसाधनोपायं देष्टुं विज्ञाप्य सौगुकेन अपूर्वदर्शनीतुसुखेन अकण्ठः अभिभूतः
 हृदयं जनः यस्य स तथाविधः । कथं केन प्रककारिण इमां अपां तामिं उपयानि
 चङ्गाप्रयानि इति एवं चिन्तयन् भावयन् अतिष्ठत् अभिवर्तेत । परेषुः अन्वलिङ्गनि
 प्रभाते प्रातः विद्येश्वरः ऐन्द्रजालिकः, राजा, नृपारादयः, भावः अभिप्रायप्रकटनं,
 रीतिगतयः इन्द्रजालविद्यान्तर्गताः तेषु चतुरः दक्षः स तादृशः । तादृशेन सह
 बोधेनेत्यर्थः, निजपरिजनेन आत्मसेवकेन सह साकम् रात्रिः भवन् ४२६ तस्य
 द्वारं गनननिर्गमनपथं, तस्य अन्तिमं समीपम् उपेत्य गत्वा द्वीवारिष
 द्वारप्राङ्गः तेन निवेदितः विज्ञापितः निजवज्रान्तःवार्ता येन स तथोक्तः । सहसा
 अतर्कितेन उपगत्य यात्रा सप्रणामं प्रणामसहितं ‘ऐन्द्रजालिकः सभागंतः समुपस्थितः’
 इति एवं वाः स्वैः द्वारपालैः विज्ञापितेन निवेदितेन, तस्य दर्शनं तस्य कुतूहलम्
 भीतमुन्मत्तम् तेन आविष्टः संशक्तः तेन तथोक्तेन । समुत्सुकाः भीतमुन्मत्तयुक्ताः अवरोधाः
 राजानः पुरयोषितः तामिः सहितेन युक्तेन मातृवन्द्येन मातृवन्द्येण समाह्वयमानः
 आवाह्यमाणः विद्येश्वरः स्वधानरम् अन्त्या कक्षां प्रसीदन्निश्चयः, प्रविश्य उपयत्न

राजवाहिनेन पूर्वसङ्केतसमागतामनेकेभूषणभूषिताङ्गीम् अवन्ति-
सुन्दरीं वैवाहिकमन्त्रतन्त्रनैपुण्येन अग्निं साचीकृत्य
उयोजयामास (२६) । क्रियावसाने सति 'इन्द्रजालमुक्ताः ।
सर्वे गच्छन्तु भवन्तः' इति हिजन्मना उच्चैः उच्यमाने सर्वे
मायामानवा यथायथम् अन्तर्भावं गताः । राजवाहनोऽपि

सविनयं विनयपूर्वकम् आश्रयम् आशीर्वाचनं दत्त्वा प्रत्यप्यं तदनुज्ञातः तस्य विद्येश्वरस्य
अनुज्ञातः आज्ञाक्रमेणैतद्यथः, परिजनेन अनुचरेण तावमानं प्रहाय्यमाणं तेषु
तथोक्तेषु वाद्येषु वादनीयेषु नदत्तसु शब्दितेषु गायकोषु गानकर्त्ताः, मदेन हर्षेण कथः
अन्यक्तमधुरशब्दः यस्याः तादृशी या कोकिली तेदत् सचुषः मनोहरः ध्वनिर्यातां तासु
समधिकरागेण अतिशयानुरागेण अत्यधिकमनाकर्षणव्यापारित्यर्थः, रक्षितः भूषितः
सामाजिकानां सभ्यानां मनोऽङ्गितः मनसः व्यापारः तेषु तथोक्तेषु । पिच्छिका
पिच्छगुच्छा मयुरवह्निर्निर्मितेन्द्रजालिकव्यापारसाधनसङ्घासभूता तस्याः भ्रमणं घूर्णनं
तेषु तथोक्तेषु । सपरिवारं परिवारसहितं परिहृदं नेतारं राजानमित्यर्थः ; किंवा
परिहृदमतिशयितं घूर्णनव्यापारविशेषमित्यर्थः, भ्रमयन् भ्रान्तं कुञ्जित्वर्थः, मुकुटित-
नयनः मुद्रितेक्षणः क्षणं क्षणकालम् अतिष्ठत् अभिवर्त्तत ।

(२४) तदन्विति । तदनु ततः परं विषयम् अत्यन्तं विषं गूरुत्वं उल्लूचनः तीव्रं वमनः
उद्दीरयन्तः, फणः आह्वीनामनायासोत्पन्नव्यापारविशेषः, स एव चलं कारणं भूषणं येषां
ते तथोक्ताः । रत्नानां मणीनां सर्पशिरःस्थानामित्यर्थः, राजयः श्रेयः ताभिः नीरुद्धः
शोभितः राजमन्दिरस्य आभोगः व्यासः प्रदेश इत्यर्थः, ये तथोक्ताः । "प्रपञ्चाभोग-
विस्तारव्यासाः" इति चिन्तामणिः । भोगिनः सर्पाः भयं दासं जनयन्तः उत्पादयन्तः
निषेधः इतस्ततो विचरन्ति स्मेत्यर्थः । गृध्राः शकुनयः बहवः अनेकाः तुष्टेः सुखेः
अहिपतीन् अहिश्रेष्ठान् आदाय गृहीत्वा दिवि आकाशे समचरन् पर्यटन् । ततः
अनन्तरम् अयजन्मा ब्राह्मणः नरसिंहस्य नारायणसूक्तिविशेषस्य हिमव्यकल्पिपोः
कल्पपात्मजस्य दैत्येश्वरस्य दगुजपतेः विदारणं नखैः पाटनम् अभिनीय रुपयित्वा
महदायथ्यान्वितम् अतिशयविस्मयापन्नं राजानं मालवेन्द्रम् अभाषत अत्रवीत् ।
अवसानसमये इन्द्रजालव्यापारान्ते इत्यर्थः, भवता महाराजेन शुभसूचकं शुभशंसनं
इष्टुमवलोकितुम् उचितम् युक्तम् । ततः तस्यादत्त इत्यर्थः । कल्याणानां शुभानां
परम्परा तस्याः अवाप्तिः संप्राप्तिः तस्मै । भवतः तव आत्मजा दुहिता तस्याः आकारा

पूर्वसङ्कल्पितेन गूढोपायचातुर्येण ऐन्द्रजालिकपुरुषवत्
कन्यान्तःपुरं प्रविवेश । मालवेन्द्रोऽपि तत् अद्भुतं मन्यमान-
स्तस्मै कङ्कवाय प्रचुरतरं धनं दत्त्वा 'विद्येश्वर ! त्वम् इदानीं
साधय' इति तं विश्वन्य स्वयमन्तर्मन्दिरं जगाम । ततोऽवन्ति-
सुन्दरी प्रियसहचरीसमेता वल्लभोपेता मन्दिरं ययौ । एवं

अवयवरूपा तस्याः तथोक्तायाः, तरुण्याः यून्याः निखिलानि सख्याणि लक्षणाणि चिह्नानि
तैः उपेतः युक्तः तस्य तथोक्तस्य राजनन्दनस्य राजकुमारस्य विवाहः उद्घाटः कार्यः
करणीयः । तम् अवलोकनाय कुतूहलम् उत्साहः यस्य तेन, महीपालेन राज्ञा
अनुज्ञातः आश्रितः स विद्येश्वरः सङ्कल्पितस्य अभिलषितस्य अर्थस्य प्रयोजनस्य सिद्धेः
सम्भावना सम्भावः तेन संपुल्लम् आनन्दयुक्तं वदनं यस्य स तथोक्तः ।
सकलमोहजनकं सर्वेषां मोहोत्पादकम् अञ्जनं कञ्जलं खोचनयोः नेत्रयोः
निचिप्य पातयित्वा परितः चतुर्दिक्षु व्यलोकयन् निरेक्षत् । सर्वेषु जनेष्वित्यर्थः,
तत् कार्यम्, ऐन्द्रजालिकमेव इन्द्रजालसेदनेन्द्रजालिकम्, इन्द्रजालव्यापारोद्भूतमित्यर्थः,
तत्कर्म साधूतम् आयुष्येण सह यथा तथा पश्यतस्तु सतस्तु. रात्रौ
अनुरागेण पल्लवितं विस्तारितम् आसत्तियुक्तमित्यर्थः, हृदयं यस्य तेन तादृशेन ।
पूर्वसङ्केतेन दूतौमुखेन व्यक्तोक्ततरङ्गस्येत्यर्थः, अमागतां समुपस्थिताम् अनेकभूषणेन
विविधालङ्कारेण भूषितं मण्डितम् अङ्गं यस्याः तां तथोक्ताम् । देवाहिकाः
प्रिङ्गलपुष्पान्वितः जन्वाः आश्रलायनादिमुनिप्रोक्तशब्दविशेषाः, तन्त्राणि विविधदेवतापा-
सनामार्गप्रतिपादकाः आगमविशेषाः तेषु नैपुण्यदात्र तेन । अग्निं पायकं साचीकृत्य
अग्निं प्रज्वाल्य तत्सन्निधौ वैवाहिकं मन्त्रं पठित्वेत्यर्थः, संयोजयामास सङ्गमशामास ।

(२५) क्रियेति । क्रियावसाने विवाहकार्यान्ते सति इन्द्रजालपुरुषाः मायापुरुषाः
भवन्तः सर्वे गच्छन्तु अपसरन्तु इति एवं हिजन्मना ब्राह्मणेन उच्चैः तारस्वरैश्च उच्चमानं
कार्यमानं सर्वं मायामानवाः मायापुरुषाः यथायथं यथायोग्यदेशम् अन्तर्भावम्
अदर्शनं गताः याताः । पूर्वसङ्कल्पितेन प्रामोक्षितेन गूढः गोप्यः उपायः पन्थाः तस्य
चातुर्यं पाटवं तेन तथोक्तेन । ऐन्द्रजालिकपुरुषवत् मायामानव इव कन्यान्तःपुरं
कन्याजननिकेतनं प्रविवेश प्रजगाम । मालवेन्द्रोऽपि मालवेश्वरोऽपि तत् कर्म अद्भुतम्
आयुष्यं मन्यमानः परिभावयन्नित्यर्थः, तस्मै वाङ्मवाय ब्राह्मणाय "हिमाश्वनमसूदेव-
वाङ्मवाः" इत्यमरः । प्रचुरतरं बहुलं धनम् अर्थं दत्त्वा समग्रं विद्येश्वर इह ऐन्द्रजालिक-

दैवमानुषबलेन मनोरथसाफल्यमुपेतो राजवाहनः सरसमधुर-
चेष्टाभिः शनैः शनैः हरिणलोचनाया लल्लाम् अपनयन्, सुरत-
रागम् उपचयन्, रहो विश्रम्भम् उपजनयन्, संलापे तदनुज्ञाप-
पीयूषपानलोलुभः चित्रचित्रं चित्तहारिणं चतुर्दशभुवनवृत्तान्तं
आवयामास ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ राजवाहनचरिते अवन्तिसुन्दरी-

परिणयो नाम पञ्चम उच्छ्वासः ।

पूर्वपौठिकेयं समाप्ता ।

तम् इदानीम् अधुना साधय गच्छ । तं विदेश्वरं विसृज्य त्यक्त्वा स्वयमन्तर्मन्दिरम् अन्तःपुर-
म् गच्छ जगाम ययौ । प्रियसहचरीसमेता युक्ता वल्लभोपेता वल्लभसहिता मन्दिरं भवनं ययौ
गतवती । एवम् एवमकारं देवानां मानुषाणाञ्च बलं तेन, मनोरथः मनोऽमिलापः तस्य
साफल्यं सकलताम् उपेतः प्राप्तः राजवाहनः कुमारः सरसं रेसयुक्तं यथा तथा मधुर-
चेष्टा आनन्दजनककाधिकन्यापारः तामिः । शनैः शनैः उत्तरोत्तरेण क्रमशः इत्यर्थः,
हरिणनयनायाः सगौडश्याः अवन्तिसुन्दर्याः इत्यर्थः, लल्लाम् अपनयन् अपसारयन्
सुरतरागं निधुवनानुरागम् उपचरन् उद्गावयन् रहः निर्जने विश्रम्भं प्रत्ययम् उपजनयन्
सत्पादयन्, संलापे परस्परकथने, तस्याः कुमार्याः अनुज्ञापः सुहृद्भाषणं स एव
पीयूषममृतं सत्पानलोलुभः अतिबोभयुक्तः । चित्रचित्रम् अतिशयेन श्रुतम् ।
चित्तहारिणम् अत्यश्रुतं चतुर्दशभुवनवृत्तान्तं चतुर्दश एव भुवनानि तेषां वृत्तान्तः वाचां
तं तपोक्तम् । “विष्टपं भुवनं जयत्” “वाचां प्रवृत्तिर्वाचानः” इति चामरः । आवया-
मास वर्षानसकार ।

इति कृष्णविद्य-श्रीरेवतीकान्तार्णवकृतायां विद्योतन्याख्यायां दशकुमारटीकायां

पूर्वपौठिकाविहितः समाप्ता ।

दशकुमारचरिते

उत्तरखण्डम् ।

प्रथमोच्छ्वासः ।

श्रुत्वा तु भुवनवृत्तान्तम् उत्तमाङ्गना विस्मयविकसिताक्षी
सस्मितम् इदम् अभाषत—‘दयित ! त्वत्प्रसादात् अद्य मे
चरितार्था श्रोत्रवृत्तिः, अद्य मे मनसि तमोपहः त्वया दत्तो
ज्ञानप्रदीपः, पक्वमिदानीं त्वत्पादपद्मपरिचर्याफलम्, अस्य च
त्वत्प्रसादस्य किमुपकृत्य प्रत्युपकृतवती भवेयम् । अभवदीयं
हि नैव किञ्चित् मत्सम्बद्धम् । अथवा अस्यैव अस्यापि जनस्य
क्वचित् प्रभुत्वम्, अशक्यं हि मदिच्छया विना सरस्वती-
मुखग्रहणोच्छेषणीकृतो दशनच्छद एष चुम्बयितुम् । अस्तुजा-
सनास्तनतटोपभुक्तम् उरःस्थलच्चैतदालिङ्गयितुम्’ इति (१) ।

• (१) श्रुतेति । उत्तमा चासी अङ्गना चेति उत्तमाङ्गना वरस्त्री नायिका
भवन्ति सुन्दरी “कामिण्यामङ्गना मता” इति मेदिनी । भुवनस्य जगतः इत्थानं
शुक्रतलादङ्गनादीनां गान्धर्वविवाहकरणविषयां प्रवृत्तिम्, अनन्य गान्धर्व-
विवाहेन परिणीताणां पुण्यवत्त्वज्ञानात् राजवाङ्मनेन सह गान्धर्वविवाहो समापि
पुण्यवत्त्वं सम्पादयेदिति मतिरुत्पन्ना, इत्याह तत्प्रभवान् शिवरामः । श्रुत्वा
आकर्षणं विषयेन आसक्त्यैव विकसिते उत्प्लुक्ते अचिणो लोचने यस्याः सा तथोक्ता
सती । “अवि लोचनमन्वकम्” इति यादवः । सस्मितम् इषत् हास्यं कृत्वा इदं
वचामाणम् अभाषत अत्रवोत् । दयित इ वल्लभ, त्वत्प्रसादात् तव प्रसादः तत्प्राप्तः,
तव भुवनवृत्तान्तकथनरूपानुग्रहादित्यर्थः, अद्य मे मनः श्रोत्रयोः कर्णयोः इति
व्यापारः चरितार्था सफला श्रोतव्यविषयप्रावणादिति भावः । अद्य त्वया मे मनः
मनसि चेतसि तमोपहः अज्ञाननाशकः ‘प्रातश्चोपसर्गे’ इति कः । “अज्ञानान्धकारयो-
समसी” इति महीपः । स्वाभोटवरलामेऽपि कुमारीणामात्मदाने न स्वातन्त्र्या-
विषय इत्यज्ञानम् । ज्ञानमयः प्रदीपः ज्ञानप्रदीपः ज्ञानं गान्धर्वपरिणयस्य पुण्यवत्त्वादि-
प्रदर्शनेन समर्थं रूपम्, तदेव प्रदीप इति तात्पर्यम् । दत्तः प्रस्तावितः

ततः प्रियोरसि प्राहडिव नभसि उपास्तीर्णगुरुपयोधरमण्डला,
प्रौढकन्दलोमुकुलम् इव रुदरागकेषितं चक्षुरक्षासयन्तौ,
वर्द्धिवर्द्धावलोविदम्बयता कुसुमचन्द्रकशारेण मधुकरकुल-
व्याकुलेन केशकलापेन स्फुरदरणकिरणकेशरकरालं कदम्ब-
मुकुलमिव कान्तस्य अधरमणिम् अधीरम् आचुचुम्ब ।
तदारभस्फुरितया च रागवृत्त्या भूयोऽप्यावर्त्तत अतिमात्र-
चित्रोपचारशौकरो रतिप्रबन्धः (२) ।

ममाज्ञानान्वतमसाहते चेतसि ज्ञानप्रदीपः प्रज्वालित इत्यर्थः, अथ रूपकालङ्कारः ।
पादौ चरणौ पद्मे कनली इव इति पादपद्मं तव पादपद्मं तयोः परिचर्या
सेवा तस्याः फलम् । इदानीमधुना पक्वं परिणतम्, अवतिशयोक्तिरलङ्कारः ।
अस्य ईदृशस्य प्रभुतस्य त्वत्प्रसादस्य तवानुग्रहस्य किमुपपन्नं किं कार्यं
सम्पाद्य प्रत्युपपन्नतवती कृतप्रभुपकारा भवेयम्, सम्भावनाशामव लिङ् । हि यस्यात्
अभवदीयं भवतः अधिकारवद्भिर्भूतम् किञ्चित् किमपि वस्तु, मत्सम्बन्धं नदीयं नैव
आत्मनोऽपि तवाधीनत्वादित्यर्थः, अथवेति पूर्वापरितोषे अस्मादि जनस्य मङ्गलक-
जनस्य कषित् प्रभुत्वमस्तौव । तत् प्रकाशयति अशक्यमिति मम इच्छा तथा तथोक्त्या
विना 'पृथग् विनंति तृतीयाः' सरस्वती भारती तथा कवेरा यत् सुखस्य वदनस्य
तवेति शेषः, यद्वयं चुम्बनमित्यर्थः, तेन उच्छेपणीकृतः उच्छिष्टीकृतः पक्षः दशनच्छेदः
अधरः चुम्बयितुम् अजलीदयितुम्, अत्र विनोक्तिरलङ्कारः । अज्जु नि जली जायते इति
जने-डं ; अज्जु जं पद्मम् आसनं यस्याः तथोक्तायाः लज्जाः स्तनतटं पयोधरदेशः तेन
उपभुक्तं रंजयमित्यर्थः, एतत् चरः स्थलं वचः प्रदेशः तवेति शेषः । एतेन विशेषणद्वयेन
सरस्वत्याः लज्जायाः पतिरिति सूचयित्वा भावि सार्वभौमत्वं ध्वन्यते । सरस्वत्युच्छिष्टस्य
तवाधरस्य चुम्बने, अज्जु जानोपभुक्तस्य वचतयालिङ्गने यद्वयं मे प्रभुत्वमिच्छामि
तदेव त्वया चुम्बयितुमालिङ्गयितुञ्च शक्यते नान्यथेति भावः । पयोधरान्वितस्य वचसः
शौकनारदत्वे नेहोत्प्रेक्षा स्पष्टा ।

(२) तत इति । अनन्तरं प्रियोरसि वल्लभवचसि प्राहडिव वर्षावत् नभसि आकाशे
उपास्तीर्णं प्रत्यर्पितं गुरु विशालं पयोधरमण्डलं क्लृप्तवन्धं यया तथोक्त्या । पक्षे पयः
सलिलं धारयतीति पयोधरः मेघः तस्य मण्डलम् । प्रौढा विकशिता या कन्दली
द्रोणपर्णी तस्याः मुकुलं कुड्ममिव "द्रोणपर्णी क्षिप्रगन्धा कन्दली भूतकन्दली" इति
कदाचन । रुदेन सञ्जातेन रागीय अनुरागेण लोहित्येन च रुषितं युक्तं रक्षितं चचुः

सुरतखेदपुमयोस्तु तयोः स्वप्ने विसंगुणनिगडितपादो
जरठः कश्चित् जालपादः अदृश्यत, प्रत्यबुधेयतां च उभौ । अथ
तस्य राजकुमारस्य, कमलमृदशशिकिरणरञ्जुदामनिगृहीत-
मिव रजतशृङ्खलोपगूढं चरणयुगलम् आसीत् । उपलभ्यैव च
'किमेतत्' इत्यतिपरित्वासविह्वला मुक्तकण्ठमाचक्रन्द राज-
कन्या (३) । येन च तत्सकलमेव कन्यान्तःपुरम् अग्निपरीत-

लोचनद्वयम् उल्लासयन्ती विस्फारयन्ती, अत्र 'श्री' पानुप्राणितोपमालङ्कारः । बहिर्णां मयूराणां
या वहांवन्ती पिच्छावली तस्याः विडम्बयता निर्भर्त्तुमयता तुल्ये नेत्यर्थः, कुसुमं चन्द्रवं
शिखिमेचकमिव यत् "मेचकचन्द्रकः समौ" इति हैमः । तेन, अतएव शारेण विचित्रेण
"श्वले मारुते शारः" इति वैजयन्ती । मधुशरकुलैः समरसमूहैः व्याकुलेन व्याप्तेन
समन्तात् विरचितेनेत्यर्थः, उपलब्धेनाव दृतीयः । स्फुरन्तः विकशन्तः अरुणकिरणाः
केशराणि क्षिप्तक्लानि इव तैः करालं व्याप्तम्, कुदम्बमुकुलमिव जीपकुड्मलमिव
"नीपः कदम्बः" इति हैमः । कान्तस्य वल्लभस्य अक्षरमणिम् अधरः, सपिरिव
तवीष्ठरत्नमित्यर्थः, अधीरमवशम् धैर्यहीनमित्यर्थः, यथा तथा आचुचुस्व अवलेदि सः
अथ रूपकानुप्राणितोपमालङ्कारः । तदारम्भेन च स्वतन्त्रारम्भेन स्फुरितया च द्योपिततया
रागवत्या अनुरागावेशेनेत्यर्थः, मृगः पुनः आवसंत अभूत् । अतिमात्रम् अतिशयम्
तेन चित्रेण नानोपचारेण सुरतव्यापाराङ्गोपचारेण व्यापारविशेषेण वा शीकरः रम्यः
शीकरः स्मृतिरम्ययोः" इत्यञ्जयः । रतिप्रबन्धः रतिरूपप्रबन्धः व्यापारः ।

(३) सुरतेति । सुरतस्य रमणस्य खेदः अवसन्नता तेन सुप्तः निद्रितः तयोः
तथोक्तयोः । स्वप्ने विसृष्टं स्वप्नालस्य गुणेन तन्नुना निगडितो बह्वी पादौ यस्य स
तथाभूतः । कश्चित् एकः जरठः हहः जालपादः हैमः, "जालपादः श्वेतगरुडकाङ्क्षः
मानसः प्रियः" इति वैजयन्ती । अदृश्यत दृष्टः । उभौ दम्पती प्रत्यबुधेयतां जानरति
च अथ प्रबोधानन्तरं राजकुमारस्य राजमाह्वस्य चरणयुगलं कमलमिव इत्यन्तर्भावेन
नितरां मृदेन धालेन शशिना चन्द्रे किरणाः रञ्जुदामानीव तैः निगृहीतं
हृदयमिव चरणयुगलं राजमाह्वस्येति शेषः । रजतशृङ्खलेन रौप्यदाया उपगूढं
निगडितम् आसीत् । अत्रापङ्क्त्यनुप्राणितोपमालङ्कारः । राजकन्या एतत् उपलभ्य ज्ञात्वा
एव किमेतत् कक्षादिदं बन्धनमागतम् इति अतिपरित्वासेन अत्यन्तमयेन विह्वला
वत्ता मुक्तकण्ठं मुक्तखरम् उच्चैरित्यर्थः, आचक्रन्द करोद ।

मिव पिशाचोपहतम् इव वेपमानम्, अनिरूप्यमाणतदात्वायति-
विभागम् अगण्यमाभरहस्यरक्षासमये, अवनितलविप्र-
विध्यमानगात्रम् आक्रन्दविदीर्यमाणकर्णम् अशुखोत्तोष्म-
गुष्ठिनकपोलतलम् आकुलोवभूव । तमुले च अस्मिन् समये
अनियन्त्रितप्रवेशाः 'किं किम्' इति सहस्रोपसृत्य विविशः
सन्तर्वंशिकपुरुषाः ददृशुश्च तदेवस्थं राजकुमारम् । तदनुभाव-
निरुद्धनिग्रहेच्छास्तु सद्य एव ते तमर्थं चण्डवर्मणे निवेदया-
मासुः (४) । सोऽपि क्रोपादागत्य निर्दहन् इव दहनगर्भया दृशा
निशांश्च उत्पन्नप्रत्यभिज्ञः, 'कथं स एवैषः ? मदनुजमरण-
निमित्तभूतायाः पापायाः बालचन्द्रिकायाः पत्युः अत्यभि-
निविष्टवित्तदर्पस्य वैदेशिकबणिक्पुत्रस्य पुण्योद्भवस्य मित्रम्
रूपसन्तः कलाभिसानी नैकविधविप्रलम्भोपायपाटवार्जित-
मूढपौरजनाध्यारोपितवितथदेवतागुभावः केपटधर्मकाक्षुको

(४) येनिति । येन च रोदनेन सकलं समस्तम् एव कल्याणः पुरं अग्निपरीतमिव
पश्चात्कालो जनो यथा चरति तद्वदित्यर्थः, पिशाचेन निरुद्धदेवयोगिनिवेशेन उपहतम्
अभिमूतमिव वेपमानं कम्पमानं अनिरूप्यमाणः अनिर्योयमानः तदात्वाग्रतोः
वर्तमानमविष्यतोः "तत् कालस्तु तदात्वं स्यादुत्तरः काल आधति," इत्यमरः । विमानः
कल्पं यत्र तथाभूतं, तत्काले किं कर्तव्यमुत्तरादिं च काले किं कर्तव्यमिति विमूढ-
मित्यर्थः, तदा अगपन्नात् विषेजनायुत्येति भावः । पगन्वमानः अमन्वमानः रहस्यस्य
कुमायां, गूढं कान्तसङ्गमस्य हस्तान्तस्य रक्षायाः गोपनस्य समयः व्यवस्था यत्र तादृशं
तदा भवेनोद्देशिताः पुरस्कृत्यः रहस्यपालने मनांसि न देयुः । अवनीतले मृष्टे
विप्रविध्यमानम् आद्वयमानं गात्रं यस्य तत् तथोक्तम् । भयाभिविह्वलाः भूयिष्ठे
निपेतुरित्यर्थः, आक्रन्दनेन रोदनशब्देन विदीर्यमाणः कण्ठः यस्य तत् तथाभूतम् ।
अशुखां नयनाम् नानां खोलोभिः अवगुण्ठितम् आच्छादितं कपोलतलं गच्छदेशः यस्या तत्
तथोक्तम् । आकुलोवभूव अनाकुलः आकुलोभूव इति अभूतहावे टिः । अस्मिन्
तमुले सकृन्ने समये तादृशीमवस्थां गतायां कुमाय्याम् अनियन्त्रितप्रवेशाः अनिविष्ट-
प्रवेशाः सन्तर्वंशिकपुरुषाः अन्तःपुराध्यक्षाः "स्यातामन्तःपुराध्यक्षेऽन्तर्वंशिकावरोधिका"

निगूढपापशीलः चपलो ब्राह्मणश्रुवः । कथमिव एनेभनुरक्ताः
 मादृशेषु अपि पुरुषसिंहेषु सावमाना फपेयम् अवन्तिसुन्दरो ।
 पश्यतु पतिमद्यैव शूलावतंसितमियमनार्थशीला कुलपांसरी
 इति निर्भर्त्सयन् भोषणभ्रुकुटिदूषितललाटः काल इव
 काललोहदण्डकर्त्तृश्रेण बाहुदण्डेन अवलम्ब्य हस्ताम्बुजे
 रेखाब्जजराङ्गनाञ्छने राजपुत्रं सरभसम् आचकर्ष । स तु
 स्वभाववीरः सर्वपौरुषातिभूमिः सहिष्णुतेकप्रतिक्रियां दैवैमेव
 ताम् आपदम् अवधार्य 'स्मर तस्या हंसगामिनि ।
 हंसकवायाः । सहस्र वासु ! मासद्वयम्' इति प्राणपरित्याग-
 रागिणो प्राणसमां समाश्वास्य रिपुवश्यतामयासीत् । (५)

इति हंसचन्द्रः । किं किं किमापतितमित्यर्थः, सन्धने हिरण्मिः । इति कथयतः
 सहसा अतस्मिन्नेन उपपद्यते तदागत्य विविधः कुमारोभवनामिति शेषः । तदवस्थं
 निगूढतपादं राजकुमारं राजवाहनं ददृशुः दृष्टवन्तः । तु किन्तु तस्य राजकुमारस्य
 अनुभावेन प्रभावेन निरुद्धा गिर्यहेच्छा बन्धनेच्छा धृष्टा ते तथाभूताः । “अनुभावः
 प्रभावश्च निश्चये भावसूचके” इति वैजयन्ती । अनुभावविशेषात् तं निरोद्धुं न
 श्रेयुरिति भावः । ते परिचारकाः सद्य एव उपदिष्टं एव तम् अर्थं विषयं वृत्तान्तं
 कल्याणकुमारसङ्गमरूपं चण्डवर्मणं तन्मनाधेयाय दपेशारानात्याय 'यमभिप्रेत्य धालयः'
 इति चतुर्थी । निवेदयामासुः वाक्याच्चक्रुः ।

(५) सोऽपीति । सोऽपि चण्डवर्मापि क्रोधात् आगत्य दहनगर्भेण
 अनलमध्यया दृशा चक्षुषा लोचनाभ्यामित्यर्थः, निशम्य आलोक्य राजवाहनं प्रति
 दृष्टिं दत्त्वेत्यर्थः, उत्पन्ना जाता प्रत्यभिज्ञा पूर्वस्मृतिः यस्य तथाभूतः । मम अनुजः
 मदनुजः दासवर्मा तस्य मरणं तस्य निमित्तभूता कारणरूपा तस्याः तद्योक्तायाः,
 पापायाः दुःश्रीलायाः बालचन्द्रिकायाः पत्युः स्वामिनः अत्यभिनिविष्टः अतिशयेनोत्पन्नः
 विसर्गः धनमदः यस्य तादृशस्य । त्रैदेशिकः भिन्नदेशजातः बन्धुक् तस्य पुत्रः तस्य
 तद्योक्तस्य पुत्रोद्भवस्य निवेदं सुदृढं रूपमन्तः सौन्दर्येण अदृष्टतः कलाभिमानो कला
 वात्सायनोक्तचतुःषड्विधप्रकाराः, गीतवाद्यादिरूपा वा तां जानामीत्यभिमानवान् नैकविधाः
 जानाप्रकाराः ये विप्रलब्धस्य वचनस्य उपायाः तेषु यत् पाठवं पठोर्भावः नेपथ्यमित्यर्थः ।

अथ विदितवात्तावात्तो महादेवीमालवेन्द्री आमातरम्
आकारपक्षपातिनो आत्मत्यागोपन्यासेन परिणा जिघांस्यमानं
ररचतुः ; न तु श्रेकतुः तम् अप्रभुत्वात् उत्तारयितुम् अपिदि ।
स किल चण्डशीलः चण्डवर्मा सर्वमिदम् उदन्तजातं
राजराजगिरौ तपस्यते दर्पसाराय सन्दिश्य, सर्वम् एव
पुष्पोद्भवकुटुम्बकं सर्वस्वहरणपूर्वकं सद्य एव बन्धने क्षिप्त्वा,
कृत्वा च देवं राजवाहनं राजकेशरिक्किशोरकम् इव
दारुपञ्जरनिबद्धं, मूर्ध्नि जजालविलीनचूडामणिप्रभावविक्षिप्त-
क्षुत्पिपासादिखेदञ्च तम्, अवधृतदुहित्प्रार्थनस्य अङ्गराजस्य
उद्धरणाय अङ्गान् अभियास्यन् अनन्यविश्वासान्निनाय ; करोध
च बलभरदत्तकम्पः चम्पाम् (६) । चम्पेश्वरोऽपि सिंहवर्मा

तेन भावमन्तः वशीकृतः मूढः अज्ञः पौरजनः पुरवासो तेन अध्यारोपितः वितथः
श्लोकः देवतागुभावः देवप्रभावः यस्य तादृशः । अस्य प्रतारणमाहात्म्ये न विमुग्धाः
गौराः मन्यन्तः कोऽपि देवः लीलाप्रकाशाय मानवशरीरपरिग्रहेण भुवि विचरन्ती-
तीत्यर्थः । कपटः कृत्रिमः धर्मः स एव कच्छकः वारवाणः यस्य तथाभूतः, कृत्रिमवर्ण-
पारीत्यर्थः, चित्ते न धर्मप्रवणता बहिस्तु तथाविधं दर्शयतीति भावः । निगूढं निधत्ते
पापं शीलं स्वभावः यस्य स तथोक्तः, मनसि पापाचारोत्पत्तिः । अपलः दुर्बलः
ब्राह्मणवृत्तः आत्मानं ब्राह्मणं ब्रवीतीति तथा, नीचब्राह्मणः इत्यर्थः । “बुद्धो ह्येनः
सदात् परे । जातिमावोपजीवे तु कथ्यते ब्राह्मणो ब्रुवः” इति वेजयन्ती । निरुद्धाचारमिव
विज्ञानमेतत् वक्तुं प्रयोजनमिति नीचब्राह्मणे पदमिदं प्रयुज्यते । कथं पापा
चपलचारिणी इयम् अवन्तिमुन्दरी एनं पुरुषापसदं प्रति अनुरक्ता जानराना मादृशेषु
मन्त्रिषु पुरुषसिंहेषु मानवश्रेष्ठेषु अपि सावमाना सावशा मादृशमप्यवज्ञातवतीत्यर्थः
एतेन कुमार्थो स्वाभिजाय इति ध्वनिः । इयं अनार्यशोला दुष्टस्वभावा कुलपांसनी
कुलकलहिनी कुलदूषिकेत्यर्थः, “पांसनः कुलदूषकः” इति वेजयन्ती । अथैव
अभिजायते पतिं भर्तारं गतम् अवतंसः मूषकं यस्य स वयोक्तम् । वचाश्च यत्ने
पारोपितमित्यर्थः, पश्यतु इत्यन्वयः ।

(६) इतीति । इति एवं प्रकारं निर्भत्स्यन् विरक्तुर्बन्धु, भीषयतीति निजमन्त्रं

सिंह इव असह्यविक्रमः, प्राकारं भेदयित्वा, महता बल-
समुदायेन निर्गत्य संप्रहितदूतव्रातादृतानां साहाय्यदानाय
अत्रिस्त्ररमापततां, धरापतोनाम् अचिरकालभाविन्यपि
सन्निधावदत्तापेक्षः साक्षादिवावलेपो वपुष्मान् अक्षमापरीतः
प्रतिबलं प्रतिजग्राह ; जगृहे च महति सम्पराये प्रक्षीण-
सकलसैन्यमण्डलः प्रचण्डप्रहरणशतभिन्नमर्मा सिंहवर्मा
कूरिणा करोव अवप्लुत्य अतिमानुषप्राणबलेन चण्डवर्मणा (७)।
स च तद्गृहितरि अस्त्रालिकायाम् अबलारत्नसमाख्यातायाम्

भीषातोः क्षुः ; भीषणः भयहरः ; भुवोः कुटिः कौटिल्यं भीषणा भुकुटी तथा
दूषितं दुष्प्रेत्यं जलाटं भासं यस्य तथाभूतः सन् कालः यम इव कालः अक्षितः सो
लोहदण्डः तद्वत्कर्कशेन कठिनेन बाहुदण्डेन दण्डवत्भीषणेन बाहुनेत्यर्थः, रेखा
चिह्नविशेषः, अस्त्रं पद्मं रथाङ्गं चक्रं साव्युहं चिह्नं यस्य तथाभूते, हस्ताभ्यां
पद्ममुखौ हस्तावित्यर्थः, अवलुब्ध्वा गृहीत्वा राजपुत्रं राजवाहनं सरभसं सबलम् आचक्र-
माकृष्टवान्। स्वभावधीरः निसर्गशालः सर्वपौरुषाणां पराक्रमायाम् अतिसुभिः
पराकाष्ठा यत्र तथाभूतः, सः राजवाहनः स्तुतिप्रता सङ्गनशीलता एव एका
प्रतिक्रिया प्रतिकारः यस्याः तां तथोक्तान्। केवलेन धैर्येणैव यस्य प्रतीकारः शक्यते।
अप्रतिकायंसङ्गनमेव प्रतीकारः इति भावः। दैवीमेव अदृष्टकृतमेव आपदं विपदम्

अस्त्राव्यं निशित्य, हंसगामिनि, अयि हंसवत् सुन्दरगमनशीले, तस्याः हंसकथायाः
प्राग्देहस्य शापस्य स्वरचित्तय 'अभोगर्धदेश्यां कर्मणि' इति कर्मणि षष्ठौ। वासु-
वाले, "वाजा स्वाहासुः" इत्यमरः। सासहयं सहस्र हिमासं धैर्यमवलम्ब्यापेक्षस्येत्यर्थः।
इति एतेन वाक्येन प्राण्यानां परित्यागः तस्मिन् रागः अनुरक्तिः, तत् अस्याः असीति
इन्, ततः स्त्रियामीप्। प्राणसनां जीवनतुल्यां समानस्य सान्त्वयित्वा रिपुवशतान्
अभिवर्षणम् अयासीत् प्रापत् तेष्वालान् समर्पितवान्।

(७) अथेति। अथ अनन्तरम्। विहिता ज्ञाता वाक्ता हतान्तः याभ्यां तौ तथोक्ता।
अतएव आर्त्ता कातरो कन्यास्त्रिहादिति भावः। महादेवीमालवेन्द्री मालवपतिकन्या
च, आकारपचपातिनी आकाशेव जामातुः सौन्दर्यदर्शनेन तत्पक्षे स्थिती तस्मिन्
चिह्ननी। आत्मनः प्राण्यानां परित्यागः मोक्षणं तस्य उपन्यासः वाक्योपक्रमः तत्र
तथोक्तेन। "आकाशं पुंसि स्वमात्रे च प्रयत्नमनसोरपि। धृतावपि मन्वीनावां प्रती-

प्रतिमन्त्राभिलाषः, प्राणैरेनं न व्यययुजत् । अपि तु अनीनयत्
अपनीताशेषशब्दम् अकल्पसन्धो बन्धनगृहम् । अजीगणश्च
गणकसङ्घैः अद्य एव क्षपावसाने विवाहनीया राजदुहिता
इति । क्षतकौतुकमङ्गले च तस्मिन्, एकपिङ्गाचलात् प्रति-
निवृत्त्य एणजङ्घोनाम जङ्घाकरिकः प्रभवतो दर्पसारस्य
प्रतिसन्देशमावेदयत् । 'अयि मूढ ! किम् अस्ति कन्यान्तःपुर-
दूषकेऽपि कश्चित् क्षपावसरः । स्थविरः स राजा जरावलुप्त-
मानावमानचित्तो दुश्चरितदुहितृपक्षपाती, यदेव किञ्चित्
प्रलपति, त्वयापि किं तदनुमत्या स्थातव्यम् ? अविलम्बितम्

ब्रह्मणोरपि ॥" इति मेदिनी । यद्यप्येनं हनिष्यति अहिं आवां प्राणान् त्यज्यावः
इति वाक्योपन्यासेनेत्यर्थः, अरिणा शत्रुणा चण्डवर्मेणा जिवांसमानं हन्तुं नीयमानं
जामातरुं राजवाहनं ररक्षुः जीवयामासतुः । तु किन्तु अप्रभुत्वान् अमानय्यात् पुत्रे
राज्यापेक्षात् स्वस्य अप्रभुत्वमिति भावः । आपदः विपदः 'भोव्यायाणां भयहेतुः'
इत्युपादानम् । तम् उत्तारयितुं परित्रातुं 'शकृष्टपञ्चा—' इति तनुन् । न शक्यतुः
शक्तवन्तौ । स चण्डवर्मा किल वार्ताग्राम् । चण्डशूलः दण्डसंभावः "चण्डस्यत्यन्त-
कोपनः" इति हेमचन्द्रः । सर्वमिदमुदन्तजातं सकलहृत्पानसमष्टम् अवन्तिसुन्दर्याः
परिणयकूपव्यापाररूपम् । राज्ञां राजा राजराजः कुवेरः तस्य गिरिः पञ्चतः कलासः
तस्मिन् । तपस्यने तपसरते दर्पनाराय सन्दिश्य वार्तां प्रेषयित्वा 'क्रियया यमभिप्रेति—'
इति चतुर्थी । "सन्देशः प्रहितं वचः" इति वेगयन्ती । सर्वमेव सफलमेव पुण्योद्भव-
कुटुम्बकं राजवाहनमिच्छत्य पुण्योद्भवस्य परिजनं, सर्वस्वहरणपूर्वकम् सर्वं स्वं धनं
तस्य हरणं तत्पूर्वं यस्य तत् यथा तथा । पुण्योद्भवस्य सर्वं राजकोपनस्य
कलेत्यर्थः, सद्य एव सपदि एव बन्धने कारागृहे चित्वा निबिध्य परिजनसहितं तं
बन्धोक्तलेत्यर्थः । सर्वज्ञानां केशानां जालेषु लीतः स्थितः यथुङ्गामणिः शिरोरत्नं तस्य
प्रभावेन शक्त्या विचित्रः दूरीकृतः चुत्पिपासादिखेदः चुधादृष्टादिजनितः
क्षयः यस्य तथाविधं तं राजवाहनं राजा केशरिणः सिंहप्रवरस्य क्षिप्रोरकं बालं इव
दाहणा काष्ठेन निर्व्विप्तं पञ्चरं तस्मिन् निबद्धः संयमितः तं तथोक्तम् । कला
सम्पाद्येत्यर्थः, अवधता प्रत्याख्याता दुहितः कन्यायाः प्रार्थना याच्ना येन तस्य

एव तस्य कामोन्मत्तस्य चित्रवधवार्त्ताप्रेषणेन श्रवणोत्सर्जनेऽस्माकं
विधेयः । सा तु दुष्टकन्या सङ्गानुजेन कीर्त्तिसारिणी
निगुह्युतचरणा चारुके निरोद्धव्या इति । (८) तच्च आकर्ण्य
'प्रातरैव राजभवनद्वारे स दुरात्मा कन्यान्तःपुरदूषकाः
सन्निधापयितव्यः, चण्डपोतश्च मातङ्गपतिः उपरचितकल्पनोप-
पन्नः तत्रैव समुपस्थापनीयः । कृतविवाहकृत्यशोभ्याय अहमेव,
तम् अनार्य', तस्य हस्तिनः कृत्वा क्षोडनकं, तत् अधिरूढ
एव गत्वा शत्रुसाहाय्याय 'प्रत्यासीदतो राजन्यकस्य सकोष-
वाहनस्य अवग्रहणम् करिष्यामि' इति पार्श्वचरान् अवेक्षाञ्चक्रे ।
नित्ये च असौ अहनि अन्यस्मिन् उन्मिषति एवोषोराग्री
राजपुत्रो राजाङ्गनं रक्षिभिः, उपतस्थे च चरितगण्डः
चण्डपोतः । क्षणी च तस्मिन्, मुमुचे तदङ्घ्रियुगलं रजत-
मृङ्गलया । सा चैनं चन्द्रलेखाच्छ्रविः काचित् अस्फुरोरूपिणी

तथोक्तस्य । चण्डवर्मा पाणिगृहीतुम् अङ्गराजमङ्गजामत्वालिकां यथाच तेन तु सा
प्रार्थना प्रत्याख्याति । अङ्गराजस्य अङ्गाधिपतेः सिंहवर्माणः, अङ्गराज्यन्तु वर्तमानभागव-
पुराख्यजनपदः इति । उद्धरणाय उन्मिषितुम् अङ्गान् तदाख्यदेशान् अभिग्राह्यन्
अजिज्यावां कल्पिन् अनन्यविश्वाभात् अन्यस्मिन् अने असत्यपरिजने राजवाहनरक्षण-
भारदाने प्रत्यग्राभावादित्यर्थः, निनाथ नीतवान्, खेन सह राजवाहनं गति-
कृत्यर्थः । बलानां सैन्यानां भरेण अतिशयेन दत्तः जनितः क्षम्यः येन स तेषामृतः ।
अगणितयोधपादभरेण धरणी कल्पितेत्यर्थः, चम्पा लब्धानधेया अङ्गदेशराजधानी तां
हरीष आचक्राम ।

० (८) चम्पेश्वर इति । सिंह इव असह्यविक्रमः अप्रतिमियप्रतापः चम्पेश्वर-
चम्पाधिपतिः सिंहवर्मा अपि खेन आत्मना प्रहितैः प्रेरितैः दूतव्रातेः दूतसङ्घैः
आहूतानां साहाय्यार्थमाकारितानां तथोक्तानां । साहाय्यदानाय सहायतामर्पणाय तत्-
पक्षे स्थित्वा योद्धमित्यर्थः, अतिसत्वरम् अतिसरितम् आपतताम् आगच्छतां धरापतीनां
मृगालानाम् अचिरकालभावित्वपि अगौनेन भविष्यत्पि सन्निधौ उपस्थितौ अदत्तापेक्षः
निरपेक्षः तेषामागमनमवपेक्षेवेति भावः । साक्षात् प्रत्यक्षतः वपुष्मान् धृतविषयः

भूत्वा, प्रदक्षिणीकृत्य प्राञ्जलिः व्यजिज्ञपत् । (६) 'देव !
दोयताम् अनुग्रहार्द्रं चित्तम्, अहमेस्मि सोमरश्मिसन्धवा
सुरतमञ्जरी नाम सुरसुन्दरी । तस्या मे, नभसि नखिननुव्व-
सुग्धकलहंसानुवज्वक्तायाः तन्निवारणक्षोभविच्छिन्नविगलिता

अवलेपः दर्पः इव अचमापरीतः क्रोधाभिभूतः प्राकारं नगरप्राचीरं "प्राकाररोधसो ज्वप्रः"
इति रत्नकोषः । मेदयित्वा विदीर्य महता विपुलेन बलसमुदायेन सैन्यनिबन्धेन निर्गत्य
राजधान्याः दहिरेत्य प्रतिबलम् अरातिवाहिनीं प्रतिग्रथाह आचक्रान् । मरुति तुमुले
सम्पराये युद्धे प्रक्षीणं हतं सकलानां सैन्यानां मण्डलं समुद्रः यस्य तथोक्तः ।
प्रचण्डेः अत्ययेः प्रहरणशक्तेः अस्त्रसमूहेः भिन्नं विदारितं मर्त्यं हृदयं यस्य स तथोक्तः ।
सिंहवर्मा करिणा हस्तिना करौव हस्तीव अवपुत्य सद्गम्य अतिमानुषं आनुषमतिक्रान्तं
प्राणानां बलं यस्य तथोक्तेन । अलौकिकसत्त्वशक्तिनेत्यर्थः, चण्डवर्माणा तदाख्यायिकेन
जगद्दे वन्दीकृतः ।

(८) स चेति । स चण्डवर्मा तद्भित्तिरिति तस्य अङ्गराजस्य सिंहवर्मणः कन्यायां
अवगासु स्त्रीषु रवं सांरभूतं देहतमेत्यर्थः, समाख्यातायां प्रसिद्धायां तथाहि— "जातो
जातो यदुत्कृष्टं तद्भवमिति कथ्यते" इति । अन्धालिकाशाम् अतिमादामिलायः अत्य-
धिकं जातदण्डः एनं सिंहवर्माणां प्राणेः असुभिः न व्ययुक्तं विद्योन्नितवान् निजन्त-
युग्धातोः लुब्धिरूपम् । अपि तु किन्तु अकल्या सन्धा यस्य सः, सत्यप्रतिज्ञ इत्यर्थः,
अपनोतानि अङ्गेभ्यः आधितानि अश्रेयाणि शल्यानि अस्त्रस्युद्धानि यस्य तथोक्तः ।
तं सिंहवर्माणां बन्धनं कारागृहम् अनूनीयत् प्रापयासास । गणकसंघैः ज्योतिःशास्त्रज्ञ-
निकरैः अजीगणत् गणयामास । अद्य एव कृपावसाने रात्रिशेषे राजदुहिता राजकन्या
विवाहनीया परिणेतव्या तस्मिन् चण्डवर्माणि हतं विहितं कौतुकाय विवाहाय मङ्गलम्
आमुदयिकादिकर्म्यं येन तथामृते । एणजङ्गो नाम जङ्गाकारिकः शोभ्रगामी अनु-
चर इत्यर्थः, जङ्गया जीवतीति ठन् । "जाङ्गाकारिको जाङ्गिको जवी" इति हेमचन्द्रः ।
एकपिङ्गः कुवेरः तस्य अचलः पर्वतः तस्मात् प्रतिनिहत्य प्रत्यागत्य प्रभवतः प्रभोः राज्ञ
इत्यर्थः, दर्पसारस्य प्रतिसन्देशं प्रत्युत्तरम् अर्पेदयत् विज्ञापयामास । अयि मुद्रं,
रे मुखं, कन्यायाः अन्तःपुरं तस्य दूषकः मर्यादानाशकः दूषयतीति शिजन्तदूषधातोः
बुल् । तस्मिन् तथोक्ते जने कथितं अनुमातोऽपि कृपावसरः दयाप्रकाशस्य सम्भावना
अस्ति किं नैवास्तीत्यर्थः । जरया वार्धक्येन अवलुप्तौ विनष्टौ गानापमानौ यस्य तादृशं

हारयष्टिर्यदृच्छया जातु हैमवते सरसि मण्डोदके मञ्जोऽम्भस्य
महर्षेः मार्कण्डेयस्य मस्तके मणिकिरणद्विगुणितपलितम्
अपतत् । पातितञ्च कोपितेन कोऽपि तेन सयि शापः । 'पापे ।

चित्तं चेतः यस्य तथाभूतः । वाङ्मयेन मानापमानदुश्चिरपि तिरोहिता इत्यर्थः, स्थिरः
ब्रह्मः स राजा दुश्चरितायाः दुष्कार्यान्वितायाः दुहितुः सुतायाः पञ्चपातो पञ्चसमर्थन-
कारी सन् यत् एव किञ्चित् प्रलपति व्यर्थमभिभाषते त्वया तदनुमत्या तस्य रूपते
निर्देशेन स्थातव्यं किम् न स्थातव्यमित्यर्थः, किमाक्षेपे । तस्य वागोन्मत्तस्य कामेन
सन्मत्तः विवेकयुक्तः तस्य तथाभूतस्य । चित्ता अवयवसुखकारी यधदाता यधसंवादः
तस्याः प्रेषणं प्रेरणं तेन तथोक्तेन । अविलम्बितं शीघ्रम् एव अस्माकं अवयवोत्सवः
कर्णयोः सुखं विधेयः करणोयः । सा च दुष्टकन्या दुःशीला अनुजेन कनिष्ठेन भावा
सह निगडितचरणा निगडः बन्धनम् अस्य यात इति निगडशब्दादतत् । निगडितौ
धरणी यस्याः सा तथोक्ता । चारकं बन्धनागारं "चारकं बन्धनालयः" इति दैजयन्ती ।
निराङ्गव्या निक्षेपितव्येत्यर्थः ।

(९) तच्चेति । तत् तादृशं दर्पमारसन्देहमित्यर्थः, आकर्ण्य श्रुत्वा चण्डवर्षा
प्रातरिव प्रत्युपे स दुरात्मा राजवाहनः राजभवनद्वारे राजप्रामादतोरणे सन्निधापयितव्यः
निकटे स्थापनीय इत्यर्थः, चण्डपोतः तत्तमज्जकः मातङ्गपतिः करिश्मेः, उपरचिता
सम्यगनुष्ठिता कल्पना वेशरचना तथा उपपन्नः युक्तः योग्यालङ्कारेण सज्जित इत्यर्थः
तत्रैव तस्मिन् तोरणे स्थापनीयः रक्षणीयः, कृतं विवाहकृत्यं येन स तथोक्तः ;
विवाहकार्यं निष्पादयेत्यर्थः, अहमीव उत्थाय तम् अनार्यम् अजिष्टं तस्य हस्तिनः
चण्डपोतस्य क्रीडनकं क्रीडासाधनं कृत्वा चण्डपोतेन तं व्यापाद्येत्यर्थः, तत् तस्मिन्
करिश्मे अधिरुद्ध एव गत्वा करिणि आरुह्य श्वश्राहाव्याय शब्दोः निहवर्षः
उत्तारार्थं 'क्रियार्थोपपदे' इति चतुर्थी । प्रत्यासीदतः समागच्छतः राजन्यकस्य
चित्रियसमूहस्य कर्मणि षष्ठी । सकोषवाहनस्य कोयः भनागारं वाहनं
इत्याश्रयानादोनि ताभ्यां सह वर्तमानः तथोक्तस्य । अवयवद्वयं बन्धनं करिण्यामि
इति एवम् उक्त्वा, पार्श्वे चरन्ति ये पार्श्वचराः, तान् अवैचाक्षक्रे अवलोकयामास ।
तान् प्रति दृष्टिं निक्षेपे इत्यर्थः, अन्यस्मिन्नहनि परितः कपोराणि कवचः
लौहित्ये प्रातःकाशसम्बन्धिनि लौहित्ये सम्मिश्रति विकाशयति, असौ राजपुत्रः रक्षिभिः
प्रहरिभिः राजाङ्गनं राजभवनस्याजिरम् "अङ्गनं चत्वरजिरं" इत्यमरः । निक्षेपे प्रापितः

भजस्य लोहजातिम् अजातचैतन्या सेतो' इति । (१०) स पुनः
प्रसाद्यमानः त्वत्पादपद्मद्वयस्य मासेद्वयमात्रं सन्दानतामित्य,
निस्तरणायाम् इमाम् आपदम्, अपरिचीणशक्तित्वं पद्मेन्द्रिया-
णामकल्पयत् । अनल्पेन च पापना रूप्यशृङ्खलीभूतां

चरितगण्डः चरितः च्युतः गण्डः गण्डस्थलः यस्य स तथोक्तः मदस्त्रावीत्यर्थः, चण्ड-
पोतः तदाख्यकरी उपतस्थे आजगाम । 'हाजतिनिहन्ती' इति धातोः 'उपाद्देवपूजा-
संगतिकरणमित्त्रकरणपथिष्विति वाच्यम्' इत्यनेनात्मनेपदम् । तस्मिन् चणे समवे
तदङ्घ्रियुगलं तस्य राजवाहनस्य चरणयुगलं रजतगङ्गलया रजतनिर्मितनिगडं न
समुपे त्यक्तम् । मुचः कर्मणि लिट् । सा गङ्गला, चन्द्रस्य लेखा तस्याः इव
च्छविः कान्तिर्यस्याः सा तथोक्ता । कौमुदीव सुन्दरकान्तिः इत्यर्थः, काचित् अप्सरो-
रुपिणी अमरमः रूपधारिणी भूत्वा प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिणे संस्थाप्य वेष्टनेनेत्यर्थः,
कुमारमिति जीपः । प्राञ्जलिः युक्ताञ्जलिः व्यजिज्ञपत् न्यवेदयत् निवेदितवतीति यावत् ।

(१०) देवेति । देव हे कुमार, अनुगृह्णाद्रं कुरुणाद्रं चित्तं चेतः दीयतां मन्त्राख्यं
भुत्वा मामनुगृह्ण इत्यर्थः, अहं सोमरश्मिमन्त्रावा सोमरश्मिः तत्तत्संज्ञकात् तदाख्य-
गन्धर्वादित्यर्थः, सन्धवा उत्पन्ना नाम्ना सुरतेजोवती सुरसुन्दरी सुराणां सुन्दरी
सुराङ्गना तस्याः मे मम जातु कदाचित् नभसि गगने नखिने पद्मे लुब्धः खानशान्वितः
यः सुग्धः भान्तः कलहंसः राजर्षिः तेन अनुगृह्यम् अनुसृतं वक्तुम् आस्यं यस्याः
तथाक्तायाः । शिवरामेण मन्त्रं खे नखिनत्वभान्त्या कलहंसेनावरुह्यवक्त्रायाः मन्त्रं यः
इति व्याख्यातम् । तस्य निवारणे ताडने यः शोभः संभ्रमः तेन विस्मिता निहता
विगलिता झलिता हारयष्टिः हारलता, सुखकमलयोः सख्येन कलहंसाणां सुखे
कमलभान्तित्वादेव भान्तिमानलहारः । हैमवते हिमवतः इदं हैमवतं तस्मिन् ।
हिमालयमन्त्रान्विनोत्यर्थः, सरसि इदं मन्दोदके तदाख्ये सरसि, केचित्तु मन्दोदके
अपान्मयी यदुक्त्या इच्छानुसारेण मयोन्मयस्तेत्याहुः, खानं कुर्वन्तः महर्षेः
मार्कण्डेयस्य मन्त्रके मणयः खानि तेषां किरणः भास्वरः तेन दिगुषितं वर्द्धितं पलितं
बाह्यजनितशौक्ल्यं यस्मिन्, तत् यथा तथैव अपतत पपात । कोपितेन क्रुद्धेन तेन
महर्षिणा कोऽपि कथित शपः अभिसम्पातः सयि पातितः दत्तः । पापे रे पापीयसि,
अजातचैतन्या न जातम् उत्पन्नं चैतन्यं चैतनधर्माः यस्याः सा, नष्टसंज्ञेत्यर्थः ।
लोहजातिं लोहत्वं भजस्य प्राप्नुहि ।

मासैस्त्वाकस्य राज्ञो वेगवतः पौत्रः पुत्रोऽभानसवेगस्य, वीर-
 शेखरो नाम विद्याधरः शङ्करगिरौ समभ्यगमत्, आत्मसात्कृता-
 च तेजान्दमासम् । अथासौ पितृप्रयुक्ते वैरे वर्त्तमाने, विद्या-
 धरचक्रवर्त्तिनि वत्सराजवंशवर्द्धने नरवाहनदत्ते, विरसाशयः
 तदपकारजमोऽयम् इति तपस्यता दर्पसारेण सह समसृज्यत ।
 प्रतिश्रुतञ्च तेन तस्मै स्वसुः अवन्तिसुन्दर्याः प्रदानम् । (११)
 अन्यदा तु वियति व्यवदायमानचन्द्रिके मनोरथप्रियतमाम्
 अवन्तिसुन्दरीं दिदृक्षुः अवशेन्द्रियः तदिन्द्रमन्दिरद्वयं कुमारी-
 पुरमुपासरत् । अन्तरितञ्च तिरस्करिण्या विद्यया, स च तां तदा

(११) स इति । पुनः शापानन्तरं प्रसाद्यमानः अनुनीयमानः सः महर्षिः तत्-
 पादपद्मद्वयस्य तव चरणकमलश्रीः मासद्वयमात्रं ह्यौ जानौ यावत् 'प्रमाणे दृश्यञ्च—'
 इत्यादिना माषच् । सुन्दानतां पादवन्धनतां एव्य संप्राप्य इमां आपदं शृङ्गनपरिणति-
 रूपां विषदं निस्तरणीयां समापन्तिषाम् पञ्चेन्द्रियाणां मनःप्रभृतीनाम् अपरिणीत-
 शक्तित्वं स्वस्वविषयशाहकत्वम् । शृङ्गलक्षणेनापि समेन्द्रियञ्च ज्ञानं न
 तिरोऽभवदिति भावः । अकल्पयत् विहितवान् । अनल्पेन सहता यापना पापेन
 सहप्रेः शङ्करगिरौ नारपतनरूपेणेत्यर्थः, ऐवाकस्य इचाकुर्वंशोऽयस्य राज्ञः वेगवतः पौत्रः
 नता सानमवेगस्य तन्नामधेयस्य पुत्रः वीरशेखरो नाम नात्वा वीरशेखरः विद्याधरः
 देवयोगिविधेयः । शङ्करगिरौ कैलासे ह्यप्यशृङ्गजीभृतां रजतशृङ्गलक्षणेण 'रूपितां मां
 समभ्यगमत् प्राप । तेन विद्याधरेण अहम्, आत्मसात्कृत्य आत्माधीनं नीता । अथ
 असौ वीरशेखरः पितृप्रयुक्ते पित्रा कृते वैरे शत्रुत्वे वर्त्तमाने कुर्वाणे, दीपिकाकारस्य
 इदमल्लयमाचक्षते । "वर्त्तमानेय सांप्रतम्" विद्याधरचक्रवर्त्तिनि विद्याधरचितीये
 वत्सराजवंशवर्द्धने वत्सराजस्य कुलनन्दने नरवाहनदत्ते विरसाशयः पुरुषाभिप्रायः
 'भावोऽभिप्राय आशयः' इत्यमरः । अर्पि दर्पसारः तदपकारजमः तस्य विद्याधरस्य
 अपकारः अनिष्टाचरणं तांस्त्रिंशमः इति एवं मत्वेति शेषः । तपस्यता तपसरता
 दर्पसारेण सह समसृज्यत संगतः मिलित इत्यर्थः, तेन दर्पसारेण अथो वीरशेखराय
 स्वसुः सोदर्याः अवन्तिसुन्दर्याः प्रदानम् अर्पणं प्रतिश्रुतम् अङ्गीकृतम् ।

त्वद्वोपाश्रयां सुरतखेदसुप्तगतीं, त्रिभुवनसर्गयात्रासंहार-
संस्थिताभिः कथाभिः अमृतस्यन्दिनीभिः प्रत्यानीयमानराग-
मूगं न्यरूपयत् । (१२) स तु प्रकुपितोऽपि, त्वदनुभावप्रति-
बद्धनिग्रहान्तराध्यवसायः संमालिङ्ग्य इतरतरम् अत्यन्तसुख-
प्रसुप्तयोर्युवयोः दैवदत्तात्साहः पाण्डुलोहशृङ्खलात्मना मया
पादपद्मयोर्युगलं तव निगोडयित्वा, सरोषरभसम् अपासरत् ।
अवसितश्च ममाद्य शपः, तच्च मासद्वयं तव पारतन्त्र्यम् ।
प्रसीद इदानीं किं तव करणीयम् ? इति प्रणिपतन्ती
'वार्त्तयानया मत् प्राणसमां समाश्वासय' इति व्यादिश्य
विससर्ज । (१३)

(१२) अन्यदेति । अन्यदा अन्यस्मिन् समये दियति गगने व्यवदाशमाना दीपमाना
चन्द्रिका कौमुदी यस्मिन् तथोक्ते । 'दप शोधने' इति धातोः कर्त्तरि शानच् ।
मनःस्थिप्रियतमां मनोरथैः अमिलावनालेः नवैवणादिभिः प्रियतमां वल्लभाम् अवन्ति-
सुन्दरीं दिङ्बुः दृष्टुमिच्छुः 'सनाशंसमिव उः' इति उः । अवग्रेन्द्रियः चक्षुःशक्तिः
इन्द्रमन्दिरद्वयं इन्द्रस्य मन्दिरं गृहं तस्य द्युतिरिव द्युतिर्यस्य तत् तथोक्तम् । इन्द्रपुरीष-
दुष्कृन्मन्त्रिणः, तत् यत् त्वमस्वपः तदित्यर्थः, कुमारपुरे कन्यान्तःपुरम् उपासरत्
उपासच्छत् । तिरस्कारिण्याः अन्तर्धानकारिण्या इत्यत्र अन्तरितः तिरोहितः । तदा
तत्काले । ताम् अवन्तिसुन्दरीं सुरतं स्पर्शमः तज्जन्यः खेदः अवसन्नता तेन सुप्तं
निन्द्रां गां यस्याः तां तथोक्ताम् । तव अङ्गः क्राङ्गः तस्मिन् उपाश्रयः उपस्थितिः
यस्याः तां तथोक्ताम् । त्वदनुभावप्रतिबद्धनिग्रहान्तराध्यवसायः, त्रिभुवनस्य तद्वासिजनस्य सुगण
साङ्गं यात्रा गतिः । इन्द्रादिः पराङ्गनागमनम्, यादवानां मद्यपानम्, युधिष्ठिरनला-
दीनां दूतविविक्तानां संहारः, इन्द्रचन्द्रबालिरावणादेरोगवधादिः । यत्र सर्गः उत्पत्तिः,
यात्रा स्थितिः, संहारो लयः, तत्र संस्थिताभिः तद्वाधिकाभिः । इति भूषणाकारः ।
अमृतस्यन्दिनीभिः अमृतवर्षिणीभिः कथाभिः वार्त्ताभिः । प्रत्यानीयमानः पुनरानीयमानः
रागः अनुरागः तस्य पूरः प्रवाहः यस्याः तां तथोक्ताम् । न्यरूपयत् ददर्श
दृष्टवानिति यावत् ।

(१३) स इति । स तु विद्याधरः वीरशेखरः प्रकुपितोऽपि अत्यन्तक्रुद्धोऽपि तव

तस्मिन् एव क्षणान्तरे 'हतो हतश्चण्डवृर्मा' सिंहवर्मदुहि-
 तुरखालिकायाः पाण्डिखर्षरागप्रसारिते बाहुदण्डे एव बलवद-
 वलम्बेन स्तरभसमाकृत्य केनापि दुष्करकर्मकारिणा तत्करेणैके-
 नैव नखरप्रहारेण राजमन्दिरोद्देशञ्च श्वशतमयम् आपादयन्
 अचकितगतिरसौ विहरति' इति वाचः समभवन् । श्रुत्वा
 चैतत् तमेव मत्तहस्तिनम्, उदस्ताधोरणो राजपुत्रोऽधिरुह्य
 रंहसोत्तमेन राजभवनम् अभ्यवर्त्तत । स्तम्बेरमरयाधृतपत्ति-
 दत्तवर्मा च प्रविश्य वेश्माभ्यन्तरम् अदम्बाभ्रनिर्घोषगम्भीरेण
 खरेण अभ्यधात्—'कः स महापुरुषो येनैतन्मानुषमात्रदुष्करं
 महत् कर्मानुष्ठितम् । आगच्छतु, स मया सह इमं मत्त-
 हस्तिनम् आरोहतु । अभयमेव मदुपकाशवर्त्तिनो देव-
 दानवैरपि विगृह्णानस्य' इति । (१४) निशम्य एवं
 स पुमान् उपोद्वहर्षो निर्गत्य कृताञ्जलिराक्राम्य संज्ञाकुञ्चितं

समुभावः प्रभावः तेन प्रतिबुद्धः निवारितः निगृह्णान्तरसा अन्यरूपनिग्रहसा अध्यवसायः
 उद्योगः यस्य स तथोक्तः । दैवेन तव दुरदृष्टेन दत्ताः उत्साहाः तव निग्रहे यत्र यस्मै स
 तथोक्तः । इतरतरम् अन्योऽन्यं समालिख्य आशिष्य, सुखेन प्रसुप्तः निद्रितः, अत्यन्तं
 सुखप्रसुप्तः तथोः तथोक्तयोः, सुप्सुपः संसासः । युवयोः त्वच्च सा अवन्तिसुन्दरी च
 तयोः । तव पादपद्मयोर्गुणं युग्मम्, पाण्डुलोहं रजतं तेन निम्मितं शृङ्गलं तदाका-
 यस्य तेन रजतशृङ्गलोभूतयेत्यर्थः, जथा निगडयित्वा मय्यस्य सरोवरभक्तं सन्नोद्धवंगम्
 अपासरत् अपाणञ्चत् । अथ भम शापः अभिसम्पातः अवसितः ससाप्तिं गतः । तत्
 तस्मादतएवेत्यर्थः, सासद्वयं तव पारतन्त्र्या पराधीनता । इदानीं सांप्रतं प्रसौद-
 प्रसन्नो भव किं तव करणीयं किं भवतः प्रियमुपहरामीति भावः । इति प्रणिपतन्ती
 नमस्कृर्वन्तीम् अनया वार्त्तया वृत्तान्तेन मत्प्राणसमां मम प्राणतुल्याम् अवन्तिसुन्दरीं
 समावासाय सान्वय इति एवं व्यादश्य कथयित्वा विससर्ज तत्पात्र । यथेच्छं यातुं
 मनुमेने इत्यर्थः ।

(१५) तस्मिन्निव । तस्मिन्नेव क्षणान्तरे परस्मिन्नेवावसरे केनापि एकेनैव दुष्कर

कुञ्जरगात्रमसक्तम् अभ्यरुचत् । आराहन्तमेव एनं निर्वर्ण्य
हर्षोत्फुल्लदृष्टिः 'अये ! प्रियसखोऽयमपहारवर्मेव' इति पद्या-
न्निषोदतोऽस्य बाहुदण्डयुगलमुभयभुजमूलप्रवेशितम् अयेऽव-
लम्ब्य स्वमङ्गमालिङ्गयामास । स्वयञ्च पृष्ठतो वलिताभ्यां
भुजाभ्यां पर्यवेष्टयत् । तत्क्षणोपसंहतालङ्गनव्यतिकरस्य
अपहारवर्मा चापचक्रकणपकर्षणप्रासपट्टिशमुपलतोमरादि-

कर्मकारिणा दुःसाध्यव्यापारभयादक्तेन तत्क्षरेण चौरिण सिंहवर्मदुहितः कन्यायाः
अस्वालिकायाः पाणिः स्पर्शः परिगृह्य तस्य रागः अनुरागः तेन प्रसारितं विचारिते
ज्ञाहृदण्डे बाहुयुग्मे बलवदेव तुष्टदमित्यर्थः, अवलम्ब्य तौ आदायित्यर्थः, सरभसं सवेगम्
आग्राह्य धृत्वेत्यर्थः, एकैर्नैव नखरप्रहारिण कुरिकाधानेन "नखरस्त्रसिपुत्रिका" इति
वेजयन्तो । चन्द्रवर्मा हतः हतः विनष्ट, सम्भूतेण विकृतिः । असौ तत्क्षरः राजमन्दिर-
द्वेष्टा राजगृहपवेशं शवानां जीवनशून्यानां शतानि तन्मयम्, अस्मिन्मृगदेहेः पूर्णमित्यर्थः,
आपोदण्डं कुर्वन् अचक्रितगतिः अवलम्ब्य गमनः विचरति परिधर्मेति इति एवं वाचः
वाक्यं समभवन् सर्वतः लोकमुखेन श्रूयन्ते स्म । अत्र च एतत् वाक्यमित्यर्थः, राजपुत्रः
राजवाहनः उदस्ताधोरणः उदस्तः दूरीकृतः आधोरणः हस्तिपकः येन तथोक्तः ।
पन्नात् हस्तिपञ्चमधः चित्रं त्यर्थः, तमेवमत्तहस्तिनं मत्तकरिणम् अधिपक्ष आश्रित्य
रहस्योत्तनेन अतिवेगेन राजभवनं राजगृहम् अभ्यवर्तत समाश्रयौ । स्वर्गं रमते इति
'स्वर्गकणधोरमिजपोः' इत्यच् । स्वर्गं रमः हस्तो तस्य रथेण वेगेन अवधूतैः दूरीकृतैः
पक्षिभिः पदातिकथोद्धृभिः दत्तं वस्त्रं मार्गं श्रद्धै म तथोक्तः । वेद्याभ्यन्तरं गृहमध्यं
प्रविश्य, अदक्ष बहुलं यत् अधः सेवः तस्य निवाधिः गच्छन्तम् इव गन्धोरः तेन तथोक्तेन ।
क्षरेण रथेण अभ्यगात् अकथयत् । कः स महापुरुषः मङ्गानुभवो वीरः येन वीरेण
एतत् चण्डवर्मविनाशरूपं मानुषमाचटुष्करं मानुष एव मानुषमात्रम् इति नित्यसत्तामः ।
तेन टुष्करम् अतिमानुषं तत् कर्म अनुष्ठितं विहितम् । सः जनः आगच्छतु आयात
मया सह इमं मत्तहस्तिनं चन्द्रपोतम् आरोहतु । मम उपकण्ठं समोषं तस्मिन् वर्जते
इति तथोक्तम् । देवदानवेः देवदेतेभ्यः अपि सह विद्युत्प्लावस्य विरोधं कुर्वतः अभयमेव
शङ्काशून्यत्वमस्येव । मयि स्थिते देवदानवैरपि पराभवितुं न शक्ताः, किं पुनः मानुषमात्र-
इति भावः । इति ।

प्रहरणजालम् उपयुञ्जानान् बलावलितान् प्रतिबलैर्वीरान्
बहुप्रकारयोधिनः परिचिपतः क्षितौ विचिक्षेप । क्षणेन च
अद्राक्षीत् तदपि सैन्यमन्येन समन्ततोऽभिसुखम् अभिधावतां
बलनिकायेन परिचिक्षेपम् (१५)

अनन्तरञ्च कश्चित् कर्णिकारगौरः कुरुविन्दसवर्णकुन्तलः
कमलकामलपाणिपादः कर्णचुम्बिदुग्धधवलस्निग्धनीललोचनः

(१५) निश्च्येति । स पुमान् अमानुषकस्मां तत्करः एवं पूर्वोक्तरूपं निश्च्य आकल्य
उपोदहयः सञ्जातप्रोतिः आगत्य समेत्य कृताञ्जलिः बहुपाणिः सन् संज्ञासङ्घितं
संज्ञया सङ्घनेन सङ्घोचितम् आनतं कुञ्जरगात्रं मातङ्गस्य पूर्वजङ्घाप्रदेशं "गजानामप-
जङ्घायां गात्रमङ्गशरीरयोः" इति व्याङ्गिः । असक्तं शीघ्रम् अध्वरुचत् आरुरोह्यथः,
एनं अं रोहन्तमेव समाश्रयन्तं जनमेव निर्वण्य दृष्ट्वा हर्षेण आह्लातेन उत्तफुत्वा
उल्लसिता दृष्टिः यस्य स तथोक्तः । अये, इति निपातः मन्त्रमुवाचकः, अयं प्रियमखः
'राजाहःसखिभ्यष्ट' इति समासान्त टच् । अपहारवन्मो इति उक्त्वा पथात्
निषीदतः आसीनस्य उभयभुजमूलप्रवेशितम् आत्मनः भुजमूलमभ्येन सम्यक्समागतम्
अस्य बाहुदण्डयुगलम् अये बाहोरगभागे अवलम्बा धृत्वा स्वमङ्गं दृढम् आलिङ्गयामास
संक्षेपं चक्रः । स्वयम् आत्मना च पृष्ठतः पथात् बलिताभ्यां चलिताभ्यां वक्रिताभ्या-
मित्यर्थः, भुजाभ्यां पर्यवेष्टयत आनिलिङ्ग । तत् चरणं सद्यः उपभूततः पर्यवसितः
आलिङ्गनव्यतिकरः आङ्गे प्रव्यापारः येन स तथोक्तः । चापं धनुः, चक्रं तदाभ्यास्त्र-
विशेषः, कणपः लोहदण्डविशेषः, कर्पणः कुटिलायास्त्रविशेषः, प्रासः कुण्डः, पट्टिः
विशाखायास्त्रविशेषः, सुपः ताम्रः अस्त्रविशेषः एते आदशो यस्य तथाविधं प्रहरणजालम्
अस्त्रसमूहम् उपयुञ्जानान् प्रेरयतः निचिपतः इत्यर्थः, बहुप्रकारयोधिनः बहुप्रकारम्
अनेकविधम् आयोधिनः युद्धं कुर्वतः परिचिपतः समन्तादवरोधं कुर्वत इत्यर्थः ।
बलावलितान् बलवृत्तान् प्रतिबलैर्वीरान् विपक्षवीरान् क्षितौ भूम्या विचिक्षेप पातयाम् ।
क्षणेन अत्यल्पकालेन अन्येन बलनिकायेन संन्यनिवहेन समन्ततः सर्वतः सर्वेभ्यः
दिग्भ्यः आगत्येत्यर्थः, अभिसुखं सम्मुखं 'प्रादिषु धातुजस्य वाच्या वा चोत्त-
पदलोपः' इति । अभिधावता धावमानेन तदपि चण्डवन्मणोऽपि सेनं परिचिक्षेपं
निज्जितम् अद्राक्षीत् ददृश

कटितटिनिविष्टरत्ननखरः पट्टनिवसनः कृशाक्षशोदरोरःस्थलः
 कृतहस्ततया रिपुकुलभिषुवर्षेण अभिवर्द्धन् पादाङ्गुष्ठनिष्ठुराव-
 दृष्टकर्णमूलेन प्रजविना गजेन सन्निक्षिप्य पूर्वोपदेशप्रत्ययात्
 'अयमेव स देवो राजवाहनः' इति प्राञ्जन्तिः प्रणम्य अपहार-
 वर्मणि निविष्टदृष्टिः आचष्ट—'त्वदादिष्टेन मार्गेण सन्निपाति-
 तम् एतत् अङ्गराजसाहाय्यदानाय उपस्थितं राजन्यकम् ।
 अरिवलञ्च विहतविध्वस्तं स्त्रीबालहार्थ्यशस्त्रं वर्त्तते किमन्यत्
 कृत्यम्' इति । हृष्टस्तु व्याजहार अपहारवर्मा—'देव ! दृष्टिदाने
 अनुगृह्यतामयम् आञ्जाकरः । सोऽयमपि अहमेव अमुना रूपेण
 धनमित्राख्यया च अन्तरितो मन्तव्यः । स एव अद्य निर्गमय्य
 वन्धनादङ्गराजम्, अपवर्जितं कोषवाहनम् एकीकृत्य अस्मद-
 गृह्येण च अमुना सह राजन्यकेन एकान्ते सुखोपविष्टमिह
 देवम् उपतिष्ठतु यदि न दोषः' इति । स्त्रीऽपि 'यथा ते रोचते'
 इति तमाभाष्य गत्वा च तन्निर्दिष्टेन मार्गेण नगरात् वहिरति-
 महतो रोहिण्यद्रुमस्य कस्याचित् क्षौमावदातसैकते गङ्गातरङ्ग-
 पवनपातश्रोतले तले हिरदात् अवततार । (१६) प्रथम-
 समवतीर्णेन अपहारवर्मणा च स्वहस्तसत्वरसमोक्तते मातङ्ग

(१६) अनन्तरनिति । अनन्तरं ततः परम् कथित् कर्षिकगौरः कर्षिकारः
 दुर्मोतपत्नः तद्वदेव गौरः धवलदेहः । "कर्षिकारो दुर्मोतपत्नी" इति विश्वः । कुबविन्दस्य
 नीलकान्तमण्योः सवर्णः तुल्यवर्णः कुङ्कुमः केशकलापः यस्य स तथोक्तः । नीले-
 कुङ्कुमकयोमि इत्यर्थः, कमलं पद्मं तद्वत् कोमलं पाणिपादं यस्य स तथोक्तः ।
 'पाणिपुण्यसेनाङ्गानां' इति समाहारः । राजलक्षणमहं वराहभङ्गितायां "अन्तररक्तभट्टली
 कमलोदरामी श्लिष्टाङ्गुलीरुचिरतासतली सुपाणीः उष्णौ शिरादिरहितौ च
 निगृह्णन्तौ कूर्चोन्नतौ च चरणौ मृगेश्वरस्य ॥" इति । कर्णपुम्बिनौ आकर्णयिच्छन्ते
 दुग्धध्वनी दुग्धवत् शुद्धे स्निग्धनीले स्निग्धनीलवर्णयुक्ते लोचने तारकाख्ये यस्य च

इव [स्फटिकमय इव] भागीरथीपुलिनमण्डले सुखं निषेसाद ।
 तथा निषस्य तमं उपहारवर्मार्थं पालप्रमतिमित्रगुप्तमन्त्रगुप्त-
 विभुतैः मैथिलेन च प्रहारवर्मणा काशीभर्त्रा च कामपालेन,

तथोक्तः । कटितटे निविष्टं रचितं रत्नयुक्तं नखरं नखराकृतिः अश्वविशेषो यस्य स
 तथोक्तः । पदं दुक्कलं निवसनं वासः यस्य स तथोक्तः । कृशं चौणम् उदरम्, अन्नं
 विस्मृतं उरःस्थलं वचोदेशं यस्य सः तथोक्तः । चौणमध्यः विशालवचाश्चेत्यर्थः,
 रिपुकुलं शत्रुसमूहम् इपुवर्षेण वाणक्षेपेण अभिवर्षन् अभिचिपन्नित्यर्थः, पादाङ्गुलेन
 निष्ठुरं निहन् यथा तथा अवनष्टं ताडितं कणमूलं यस्य तेव तथोक्तेन । प्रश्विना
 सवेमेन गजिन सन्निकृष्य समीपमागत्य पूर्वः उपदेशः पारचयदानं तस्य प्रत्ययः विशासः
 तस्मात् । अयमेव स देवः राजपुत्रः राजश्रावण इति एवम् उक्त्वा प्राञ्जलिः बद्धाञ्जलिः
 प्रणम्य नमस्कृत्या अपहारवर्माणि निविष्टदृष्टिः सन्निवृत्तचक्षुः आचष्ट उवाच ।
 त्वदादिष्टेन त्वया निहृयितेन मार्गेण पथा अङ्गराजसाहाय्यदानाय अङ्गराजमरातिभ्यः
 उद्धर्तुमित्यर्थः, उपस्थितम् आगतम् एतत् राजकं भूपतिहृन्दं सन्निपातितम् आनीतम्
 अरिबलम् अरातिसेन्यं विहृतविध्वस्तं विहृतं नाशितं विध्वस्तं चयगतं, कति विनाशितं
 कति चौणबलं कृतमित्यर्थः, अतएव स्त्रीभिः बालेभ्य हार्यं हर्तुं शक्यं शक्यं यस्य
 तथाविधम् । वर्तते किमन्यत् कृत्यम् इतः परं सम्पादनोद्यमित्याज्ञापयेत्यर्थः । इष्टः
 सञ्जातइष्टः अपहारवर्मां त्याजहार जगाद । देव हे राजन्, अयं समीपतरः आश्रयः
 सेवकः दृष्टिदानेन कृपाकटाक्षेण अनुगृह्यतां प्रमादीक्रियताम् । सोऽयमेव हि अमुना
 एव रूपेण आकारेण धनमिवाख्यया नाम्ना धनमित्येव अन्तरितः अन्वितः सन्त्य-
 ज्ञातव्यः । यदि चेत् दोषः अपराधः न भवेत् स एव अथ अङ्गराजं मिहवर्षाणं
 बन्धनात् कारागृहात् निर्गमय्य मोचयित्वा अपवर्जितम् शत्रुणा गृहीतम् इतस्ततो-
 गतमित्यर्थः, कोषवाहनं धनं हस्ताश्रयदिकञ्च एकीकृत्य एकत्र कृत्वा अग्न्यदृष्टेन
 मामकपक्षीयेण गृह्यः पक्षस्य उच्यते इति हलायुधः । 'पादास्तरिवाज्ञापयेयुः' इति
 कषप् । अमुना राजन्यकेन चवियसः इत्येन सह एकान्ते निर्जने सुखोपविष्टं सुखासीनं
 देवं भवन्तम् इह अत्र उपतिष्ठतु मन्त्रिभिर्मागच्छत्वित्यर्थः, देवोऽपि कुमारीऽपि यथा
 ते तुभ्यं रोचते 'रुच्यर्थानां प्रियमानः' इति चतुर्थी । यत् सुखतया प्रतिभाति तया
 विधौयतामित्यर्थः, इति एवं तम् अपहारवर्माणम् आभाष्य उक्त्वा तन्निहिंष्टेन तदप-

धम्मेश्वरेण सिंहवर्मणा सह उपागत्य धनमित्रः प्रणिपपात ।
 देवोऽपि हर्षाविष्टम् अभ्युत्थितः 'कथं' समस्त एष मित्रगणः
 समागतः, को नाम अयमभ्युदयः' इति कृतयथोचितोपपत्तान्
 निर्भरतरं परिरेमे । काशीपतिमैथिलाङ्गराजंश्च सुहृन्निवेदितान्
 पितृवत् अपश्यत् । तैश्च हर्षकम्पितपलितं सरभसोपगूढः

दिदिदिशा मार्गेण पथा नगरात् पुरात् बहिः वाङ्मू चौमं दुःखं तद्वत् अवदातं शुभं यत्
 सेकतं सिक्तामयं तस्मिन् । यथा चौमवसनवत् अवदातं शुभं सेकतं पुलिनं यत्
 तथाभूत । गङ्गायाः तरङ्गः बीचिः तत्सम्बन्धो पवनः तस्य पातः सञ्चारः तेन
 शीतलं शैल्यं तस्मिन् तथोक्ते । कस्यचित् एकस्य अतिमहतः अतिविशालस्य रुद्धि-
 द्रुमस्य वटपादपस्य "वटवृक्षस्तु रोद्धिणः" इति वैजयन्ती । तस्मै मूले क्षिरदात् करिणः
 भवततार अवरोह ।

(१७) प्रथमेति । प्रथमसमवतोर्येन कुमारराजवाहनस्य अगतः स्मिप्राप्तं न
 उपहारवर्ष्मणा स्वस्य हस्तौ ताभ्यां सत्वरं त्वरितं समीकृते कृतेममतले वन्द्यमाव-
 सपनीयसमतलक्षेत्रे इत्यर्थः, अतएव मातङ्गे करिपुटे इव तद्वत् सुखोपविष्टत्वादित्यर्थः,
 भागिरथीपुलिनमण्डले गङ्गायाः सेकतभूमिप्रदेशे सुखं यथा तथा निपसाद उपविवेश ।
 तथा तद्वत् निषण्णम् उपविष्टं तं कुमारं राजवाहनम् उपहारवर्ष्मादिभिः पङ्क्तिभिः कुमार-
 समूहेः मैथिलेन मिथिलाधिपेन प्रहारवर्ष्मणा कामपालेन सिंहवर्म्मणा सह धनमित्रः
 धनमित्रसमूहान्तर्दत्तौ काशीपतिमैथिलोऽङ्गराजस्त्रिभिः प्रहारवर्म्माकामपालसिंहवर्म्माभिः
 इति कबौन्द्राचार्यपादाः । उपागत्य समेत्य धनमित्रः प्रणिपपात नमस्कारः । देवोऽपि
 राजवाहनोऽपि हर्षेण आह्लादीय आविष्टं तत् यथा तथा अभ्युत्थितः सन् कथं समस्तः
 सर्वः एव मित्रगणः सुहृत्समूहः समायातः समुपस्थितः अयं को नाम इति अत्याश्चर्यं
 अभ्युदयः समस्त्रिः भाग्योदयः इत्यर्थः, इति एवम् उक्त्वा कृतयथोपचारान् कृताः विह्विताः
 यथायोग्याः उपचाराः सम्माननाः ये तान् । निर्भरतरम् अत्यन्तगूढतरं परिरेमे
 आलिखितम् । काशीपतिमैथिलाङ्गराजंश्च सुहृन्निवेदितान् सुहृन्निः उपहारवर्म्मप्रभृतिभिः
 निवेदितान् विज्ञापितान् पितृवत् जनकमिव अपश्यत् जनकवत् सम्माननं
 कृतवानित्यर्थः, तेः काशीराजादिभिः, हर्षेण आह्लादेन कम्पितं खलितं पलितं
 अराजकितं शीघ्रं केशसमूहं यत् तत् यथा तथा सरभसोपगूढः सवेगमालिङ्गितः परम्

परम् अभिननन्द । ततः प्रवृत्तासु प्रीतिसङ्कथासु प्रियवयस-
गणानुयुक्तः स्वस्य च सोमदत्तपुष्पोद्भवयोश्चरितम् अनुवृत्तं
सुहृदामपि वृत्तान्तं क्रमेण श्रोतुं कृतप्रस्तावः तांश्च तदुक्ता-
वन्वयुङ्क्त । तेषु प्रथमं प्राह स्म किल अपहारवर्मा—(१७)

इति दशकुमारचरिते, राजवाहनचरितं नाम

प्रथम उच्छ्वासः ।

अतिशयम् अभिननन्द इष्टमवापेत्यर्थः, ततः अनन्तरं प्रीतिसंकथासु प्रीतेः आनन्दस्य
संकथा अन्योऽन्वोक्तिः विसृज्यवाच्येत्यर्थः, ताम् । प्रवृत्तासु संख्यासु सत्सु प्रियवयस्यणां
प्रियसुहृदां गणाः समूहाः तैः अनुयुक्तः उपरुद्धः स्वस्य आत्मनः सोमदत्तपुष्पोद्भवयोश्च
चरितमाचरणम् अनुवृत्तं सम्यक् विवृत्य सुहृदां मित्राणामपि वृत्तान्तमुदन्तं चरित-
मित्यर्थः, क्रमेण पथ्यायेण श्रोतुं कृतप्रस्तावः कृतोपक्रमः तान् वन्वृन् तदुक्तां
सुहृदृत्तान्तौ स्वस्वचरिताख्यानि वन्वयुङ्क्त योजितवान् । तेषु मित्रेषु मध्ये अपहारवर्मा
प्रथमं, किल वार्तायां । प्राहस्म अत्रवीत् ।

—:—

अथ द्वितीयोच्छ्वासः ।

अपहारवर्मचरितम् ।

‘देव ! त्वयि तदवतीर्णे द्विजोपकाराय असुरविवरं
तदन्वेषणप्रसूते च मित्रगणे अहम् अपि महीमटन् ‘अङ्गेषु
गङ्गातटे वहिष्यम्मायाः कश्चित् अस्ति तपःप्रभावोत्पन्नदिव्य-
चक्षुर्मरौचिर्नाम महर्षिः’ इति कुतश्चित् संलपतो जनसमाजात्
उपलभ्य अमुतो बभुक्षुस्त्वदुगतिं तम् उद्देशम् अगमम् । न्यशा-
मयञ्च तस्मिन् आश्रमे कस्यचित् चूतपोतकस्य छायायां
कसपि उद्विग्नवर्णं तापसम् । अमुना च अतिशिवत् उपचरितः
चणं विश्रान्तः ‘क्वासौ भगवान् मरौचिः, तस्मात् अहम्
उपलिप्सुः प्रसङ्गप्रोषितस्य सुहृदो गतिम्, आश्चर्यज्ञानविभवो
हि स महर्षिः मद्भां विश्रुतः’ इति अवादिषम् । (१) अथ

(१) देवेति । द्वितीयोच्छ्वासोपक्रमे यदाह्वयं तत्रभवान् शिवरामः । राजवाहनः
खदाचित् पितरमामन्त्रा सुहृद्भिः सह विन्धे म्मटन् शिवालयमद्राचीत् । तत्रत्यादेव
शिवरात्रिर्गच्छ शिवार्चनं कुर्वन्तीं नमुचिकान्यां प्रेक्षा कामपीडयातिह्यं द्विजं
तत्रापश्यत् । विश्राममिषात् समुद्रत् तत्र स्थितः । कश्चित् प्रयाते मित्रगणे द्विजेन
स्मरणान्तः अस्मै निवेदितः । अथ रात्रौ सुहृद्गणः सः द्विजस्य तत्रैव सुष्याप । अथाहं-
रात्रे निर्गतां तामीशमर्चयित्वा यान्तीं तत् द्वारि द्विजोपकाराय देवालयविषं गतमात्मानं
मित्रबोधाय विलिख्यानुग्रहौ । तत्र स्वर्णपुरे कन्याशतवतां तां पर्यङ्क्ष्यां ‘कालम्’
इत्याद्यन्वयुङ्क्त राजवाहनः । ‘देव, विश्रुता नमुर्गौ सालोक्यं नीते मां समान्नास्य
इदमभिहितम्—‘योऽत्र ज्वलनकुण्डे प्रवेद्याति स ते मर्ता’ इत्यनुजगाद सः । ततो
द्विजेन ज्वलनकुण्डे प्रविश्य सोढा । तद्दत्तञ्च राजवाहनः क्षुत्पिपासाहरं मणिमादाय
रक्षिष्यौ । मित्रगणस्तु प्रातस्तं तत्रानुपलब्ध्वा तदन्वेषणाय दिक्षु प्रतस्थे । राजवाहनोऽपि

असौ उष्णमायतच्च निश्चस्य अशंसत्—‘आसीत् तादृशी सुनिः
अस्मिन्नार्थम् । तमेकदा काममञ्जरी नाम अङ्गपुत्रेवतंस-
स्थानीया वारयुवतिः अश्रुविन्दुतारकितपयोधरा सनिर्वेक
ममेप्रत्य कीर्णशिखण्डास्तीर्णभूमिः अभ्यवन्दिष्ट । तस्मिन्नेव च
क्षणे मातृप्रमुखः तदाप्तवर्गः सालुक्रोशम् अनुप्रधावितस्तत्रैव
अविच्छिन्नपातम् अपतत् । स किल क्षापालुखं जनमार्द्रया
गिरा आश्लास्य आर्त्तिकारणं तां गणिकाम् अपृच्छत् । सा
तु सत्रीडेव सविषादेव सगौरवेव च अब्रवीत् ।—(२) ‘भगवन् ।

निवाण्यनुपलभ्य स्वेच्छया महीं विचचारिते प्रसङ्गः । देव हे राजन् त्वमि-
भवति तदा तस्मिन् काले द्विजोपकाराय ब्राह्मणोपकारार्थम् असुरविवरं पातालं “सुषिरं
विवरं विखम्” इत्यमरः । अवतीर्णं प्रविष्टे त्वदन्येष्वप्यप्रसृते तव अन्येष्वप्यप्रसृते
परितः सञ्चलिते निवगणे सुहृद्वर्गे अहमपि महीं सुवम् अटन् धमन् अहोषु
अङ्गराज्येषु चम्पायाः चम्पानालनगव्याः बहिः दाह्ये गङ्गातटे गङ्गायासीरि तपःप्रभावेण
तपश्चर्ययाः उत्पन्ने उद्भूते दिव्ये अलौकिके भूतादिकालदृष्टियुक्ते इत्यर्थः, चक्षुसी यस्य
स तथोक्तः । मरीचिः नाम्ना तर्दिता कथित् कोऽपि महर्षिः तापसः अस्ति विद्यते,
इति कथा समाप्तौ । कुतश्चित् कस्मादपि जनसन्नाजात् लोकप्रमुखात् संलपतः
अन्योऽन्यमाभाषतः उपलभ्य ज्ञात्वा असुतः महर्षेः त्वद्वृत्तिं तवोद्देशं बुभुत्सुः बुभुत्सुः
तं महर्षिम् उद्देशम् अनुसन्धानम् अग्रजम् अव्रजम् गतवानित्यर्थः । तस्मिन् आश्रमे
मुनेरावासस्थले कश्चित् एकस्य चूतपोतकस्य आलतरोः छायायाम् अनातपे उद्विग्नः
भ्रान्तमानसः तस्य वर्षः कान्तिः स इव कान्तिर्यस्य स तथोक्तः । “उद्विग्नः भ्रान्तमानसः”
इति वैजयन्ती । तापसं मुनिं न्यशामयन् अपश्यम् । असुना मुनिना अतिथिवत्
अभ्यागत इव अहम् उपचरितः सत्कृतः क्षणम् अत्यल्पकालं विश्रान्तः विश्रान्तं हस्तित्यर्थः,
तस्मात् मरीचिः उपलिप्तुः उपलब्धुमिच्छुः क्व कुत्र असौ भगवान् मरीचिः ? प्रसङ्ग-
प्रोषितस्य केनापि हेतुना देशान्तरगतस्य “प्रसङ्गः कारणं हेतुः” इति वैजयन्ती । सुहृदः
निवस्य गतिम् अवस्थानं हि यतः स महर्षिः मरीचिः आश्रयः अलौकिकः विषयक-
इत्यर्थः, ज्ञानस्य विभवः सामर्थ्यं यस्य स तथोक्तः । मद्यां भुवि विश्रुतः प्रसिद्धः इति
एवम् अवादिषम् उक्तवान् ।

(२) अथेति । अथ इतः परम्, असौ अपगतकान्तिः तापसः उष्णमायतं सुदीर्घं वर्षा

रेहिकस्य सुखस्य अभाजनं जनोऽयम्, आमुष्मिकाय श्रोवसीयाय आर्त्ताभुप्रपत्तिवित्तयोः भगवत्पादयोर्मूलं शरणमभिप्रपन्नः इति । तस्यासु जननी उदञ्जलिः पलितशर-
शिखण्डबन्धस्यष्टमुक्तभूमिः अभाषत—‘भगवन् ! अस्या मे दोषम् एषा वो दासो विज्ञापयति, दोषञ्च मम स्वाधिकारानु-
ष्ठापनम्’ । (३) एष हि गणिकामातुरधिकारः, यद् ‘दुहितु-

तथैत्यर्थः, निजस्य बहिर्मुख्यात् परित्यज्येत्यर्थः, अशंसत् अवर्णयत् । अस्मिन्नाश्रमे
अत्र तापसावासे तादृशः भवद्वर्णनानुरूपः मुनिः तापसः आसीत् अभूत् । एकदा
कांक्षयितुं सनये अङ्गपुत्र्यवतंसस्थानीया अङ्गानाम् अङ्गदेशीयानां पुरी तस्याः अवतंस-
स्थानीया शिरोभूषणस्वरूपा अश्रुविन्दुभिः तारकितौ पयोधरौ यस्याः सा तथोक्ता ।
मौक्तिकहारालङ्करी पयोधरावित्यर्थः । काममञ्जरीनाम नाम्ना काममञ्जरी वारयुवतिः
वेद्या सनिर्वेदे सर्वदोषेक्षासहितम् अभ्येत्य आगत्य कौर्णः इतस्ततः पातितः विचित्र
इत्यर्थः, यः शिखण्डः केशपागः तेनास्तीर्णा आच्छादिता कृताक्षरशैलेयः, भूमिः यया
तथाभूता भूपतिता सती तं मुनिम् अभ्यवन्दित् प्रणमन् । तस्मिन्नेव च क्षणे तत्काले
मातृप्रसूतः मातादिः माधवसेनादिरित्यर्थः । तस्याः वारणाख्याः आतृवर्गः परिजनहन्तः
सानुकोशं संकपम् अनुधावितः पथादागतः तत्रैव तापसान्तिके एव अविच्छिन्नपातम्
निरतसम्पातम् एकादिपर्यायेणेति तात्पर्यम् । अपतत् उपतस्थे भूमावशुलुदित्यर्थः ।
सः महर्षिः कृपालुः दयाप्रवणः किल वार्त्तायाम् । “वार्त्तायामर्चौ किल” इति
विकाण्डशेषः । तं जनं तदास्मीयसमूहम् आद्रया स्निग्धया गिरा वाचा आश्राय
प्रबोधित्यर्थः । आर्त्तिकारणं पीडाहेतुं तां गणिकां वेश्यां काममञ्जरीमित्यर्थः । अप-
क्षत् जिज्ञासयामास । सा वारवणिता तु एव “तु स्वाङ्गेऽवधारणे” इत्यमरः ।
सग्रीडेव लज्जया सहैव लज्जामभिनीय किन्तु न तालिकौ लज्जा इत्यर्थः । सविषादेव
सदुःखितेव दुःखमभिनयन्ती न किन्तु न वास्तवं दुःखमित्यर्थः । स गौरवा इव मुनेरा-
वर्जनस्य स्वसुकरत्वज्ञानात् स गौरवत्वमित्यर्थः । “नेत्रवीत् अबोचत् ।

(३) भगवन्निति । भगवन् हे महाभाग, अयं समीपतरः जनः रेहिकस्य इहकाल-
वैशमानस्य सुखस्य अभाजनम् अपातम् आमुष्मिकाय पारलौकिकाय श्रोवसीयाय स्वयेय-
साय “यः श्रेयसं स्वात् कल्याणं श्रोवसीयं शिवं शुभम्” इति हलायुधः । आर्त्तानां

जन्मनः प्रभृत्येवाङ्गक्षिया, तेजोबलवर्णमेधासंपर्जनैः दोषान्नि-
धातुसाम्यकता मितेनाहारेण शरीरपोषणम्, आपञ्चेजाहर्षात्
पितृपि अनतिदर्शनम्, जन्मदिने पुण्यदिने च उत्सवोत्सो
मङ्गलविधिः, अध्यापनम् अनङ्गतिद्यानां साङ्गानाम्, नृत्यगीत-
वाद्यनाट्यचित्रास्वाद्यगन्धपुष्पकलासु लिपिज्ञानवचनकौशला-
दिषु च सम्यग्विनयनम्, शब्दहेतुसमयविद्यासु वार्त्तामात्रा-
बोधनम्, आजीवज्ञाने, क्रीडाकौशले, सजीवनिर्जीवासु च
द्युतकलासु अभ्यन्तरीकरणम् अभ्यन्तरकलासु वैश्वासिकजनात्
प्रयत्नेन प्रयोगग्रहणम्, (४) यात्रोत्सवादिषु आदरप्रसाधितायाः

पौडितानां विपन्नानामिति यावत्, शरणागतानामित्यर्थः, अभ्युपपत्तिरनुग्रहः तव वित्तयोः
ख्यातयोः भवतः पादयोः चरणयोः मूलं पादसमीपदेशमित्यर्थः । शरणं रक्षणम्
अभिप्रपन्नः प्राप्तः भवच्चरणे शरणं लब्धुमिच्छुरित्यर्थः । तु परन्तु तस्याः कामसङ्ख्याः
जननी माता उदञ्जलिः वहाञ्जलिः पलितेन जरसां शारः कर्ज्जरः यद्वाङ्गस्थदिमिश्रणं
केशकलाप इत्यर्थः, यः शिखण्डवन्धः कुन्तलकलापवन्धनं तेन आदौ स्पृष्टा पथ्यान्मुक्ता
भूमिर्यथा सा तथोक्ता, भालस्थलभूतलगतया नमःस्तृप्तेति भावः, अभाषत अवदत् ।
भगवन् हे षडैश्वर्यसम्पन्न महर्षे, तस्याः समीपतरायाः से नत्त दोष दूषणम् एषा
पुरोवर्तिनी वः युष्माकं गौरवाद्भुवचनम् । दास्यौ सेविका महर्षितेत्यर्थः, विज्ञापयति
कथयति मम दोषं दूषणं स्वस्य वेश्यायाः यः अधिकारः कर्त्तव्याचारः तस्य अनुष्ठापनम्
अनुष्ठानकारणम् ।

(४) एष इति । हि नियतम् एषः, गणिकामातुः वेश्याजनन्याः अधिकारः
स्वामित्वं यत् यत् कार्यमित्यर्थः, दुहितुः सुतायाः जन्मनः जन्मप्रभृति 'कार्त्तिक्याः
प्रभृति' इति भाष्यप्रयोगात् पञ्चमी । अङ्गक्षिया देहसंस्कारविशेषः, अथवा हरिद्रातैलदि-
मृद्नरूपम् तथाहि वात्स्यायने—“अङ्गक्षिया यदङ्गेषु हरिद्रातैलमर्दनम्” इति ।
तेजः प्रभावः वलं सामर्थ्यं वर्णः रूपं श्यामत्वादिः मेधा धारणाधीः तेषां सम्बर्द्धनं पोषणं
तेन दोषाः वातपित्तकफाः अग्निः, आठरः घातवः वसासृगादयः तेषां साम्यकता
समभावेन नीता मितेन परिमितेन नात्यधिकेन नात्यल्पेनेत्यर्थः, 'आहारेण भवत्येव
शरीरपोषणं देहविवर्द्धनम् आपञ्चमात् पञ्चमवर्षादारभ्य 'आङ् मर्यादाभिधिः' इति
पञ्चमी । पितृजन्मकस्यापि अनतिदर्शनमत्यन्तदर्शनाभावः प्रायसः पितृदर्शनविरहतद

स्मृतपरिवर्हायाः प्रकाशनम्, प्रसङ्गवत्यां सङ्गीतादिक्रियायां
पूर्वसंगृहीतैर्ग्राह्यवोग्भिः सिद्धिलभनम्, दिङ्मुखेषु तत्त-
च्छिल्पवित्तकैः यशःप्रस्थापनम्, कात्तान्तिकादिभिः, कल्याण-
लक्षणाहोषणम्, पीठमर्दव्रिटविदूषकैः भिच्छुक्तादिभिश्च नाग-
रिकपुरुषसमवायेषु रूपशीलशिल्पसौन्दर्यमाधुर्यप्रस्तावना,
युवजनसनोरथलक्ष्यभूतायाः प्रभूततमेन शुक्लेन चवस्थापनम्,
स्वतो रागान्ध्याय तद्भावदर्शनोच्चादिताय वा, जातिरूपवयोऽर्थ-

लज्जाभयाद्यभावप्रकटनार्थमिति तात्पर्यम् । जन्मदिने उत्पत्तिवासरे पुण्यदिने संक्रान्त्य-
ग्रहणादौ उत्सवोत्तरः उत्सवसुख्यः गीतवाद्यादिविशेषानन्दजनकध्यापारः इत्यर्थः,
प्रायेण गीतवाद्यादेरनुष्ठानात् तं प्रत्यक्षाः आसक्तिः स्फुटिता । नञ्त्वविधिः हितः
साधनप्रकारः अध्ययनं पाठनम् अनङ्गविद्यानां वात्सायनप्रणीतकामसूत्रादीनां-
साङ्गानाम् अङ्गसहितानां येन वात्सायनशास्त्रं परिपुष्टं तम् कामशास्त्राख्यानं तस्माद्य-
ध्ययनमिति निर्गलितार्थः । नृत्यम् अङ्गविद्वेपनादिव्यापारः तथा च दम्बरपत्रे—“पाव-
विच्छेपमात्रेण सर्वाभिनयवर्जितम् । आङ्गिकोक्तप्रमाणेन नृत्यं नृत्यविदो विदुः ॥” इति ।
गीतं गानं वाद्यं वादित्वं नाट्यं रूपकमभिनयमिति यावत्, चित्रम् आलेख्यरचना-
विधानम् आख्यायानि आख्यादनोयानि द्रव्याणि मिष्टान्नादीनीत्यर्थः । गन्धाः घृष्ट-
चन्दनानि जथाहि शुद्धितत्त्वं—“घृष्टो नृजयशो गन्धः” इति । पुष्पाणि तेषां कलाः
तत्तद्विवरणचटिताः विद्याः तासु । निपिज्ञानम् अक्षरसंस्थानप्रणाली वचनकौशलं
वाग्बिन्द्यासविधिः तौ आदिर्येषां तेषु सम्यक् साकल्येन विनयनं शिष्यम् । शब्दः
व्याकरणं, हेतुः तर्कशास्त्रं, समयविद्या समयज्ञानप्रवाधिनी विद्या ज्योतिःशान्तिमित्यर्थः,
तासु, वार्त्तामावावोधनं तत्तान्तमात्रज्ञापनं ‘वार्त्ता वार्त्तावोधन’मिति पठे सारासाराव-
बोधनमित्यर्थः । “वार्त्ता फलगुण्यसारेऽपि” इति कोषः । आजीवज्ञाने जीवनीपावे
“आजीवजीविका वार्त्ता” इत्यमरः । समेयं जीविकेति ज्ञाने इत्यर्थः । क्रीडाकौशले
लौलाभाषणनैपुण्ये “क्रीडा लौला च नर्त्यं च” इत्यमरः । सजीवनिर्जीवासु जीवाः
प्राणिनः तैः सहितासु यथा कुक्कुटाजादीनां युञ्जम् । निर्जीवाः प्राणरहिताः दासु
साहशीषु यथा अश्वक्रीडादि । द्यूतकलासु देवनविदासु अभ्यन्तरोकरणं प्रकष्टरूपेण
बोधनम् । अभ्यन्तरकलासु रतसमयक्रियमात्रेषु किमपि विज्ञानेषु तथाहि वात्सायनः—

शक्तिशौचत्यागदाह्यदाह्यशिल्पशीलमाधुर्योपपन्नाय स्वत-
न्त्राय प्रदानम्, (५) अधिकगुणाय अस्वतन्त्राय, प्राप्ततमपि
अल्लेनापि बहुव्यपदेशेन अर्पणम् अस्वतन्त्रेण वा गान्धर्वसमा-
गमेन तद्गुरुस्यः शुल्कापहरणम्, अलामेऽर्थस्य कामम्
अस्वीक्यते स्वामिन्यधिकरणे च साधनम्, रक्तस्य दुहितैक-
चारिणोन्नतानुष्ठापनम्, नित्यनैमित्तिकप्रीतिदायकतया हत-
शिष्टानां गम्यधनानां चित्रैः उपायैः अपहरणम् अददता

“साम्यन्तरकला यत्तु पृश्नाङ्गस्पर्शनं रती” इति । वैश्वसिकजनात् अतिविश्वस्तभाजनात्
प्रयत्नेन अतिशयितचेष्टया प्रयोगग्रहणं प्रयोगः कर्तव्यता तस्याः ग्रहणम् आदानम् ।
आदरातिशयेन रतिकार्यं शिचनमित्यर्थः ।

(५) यावेति । यावत्समयादिषु यावा लोकयावा उत्सवः निरताद्वादजनक-
व्यापारः तौ आदिर्येषां तेषु आदरप्रसाधितायाः सादरमलङ्कृतायाः स्त्रीतपरिवर्हायाः
स्त्रीताः सस्रद्धाः परिवर्हाः परिच्छदाः यस्याः सा तथोक्तायाः । प्रकाशनं स्मरणम् ।
प्रसङ्गः स्रुतं तद्वत्त्वां गूढकार्यविशेषप्रयोजनायामित्यर्थः, प्रेक्षणार्थं नृत्यगीतवाद्यं
संगीतं तदादिक्रियायां व्यापारे । पूर्वसंग्रहीतैः प्रागायचीकृतैः शास्त्रवाग्भिः शास्त्रा-
ग्रहणीया वाक् वचः येषां तैः शिचकैरित्यर्थः । सिद्धिलब्धनं कार्यसिद्धिप्रापणम् ।
दिङ्मुखेषु दिगन्तरालेषु तत्तच्छिल्पवितकेः तत्तच्छिल्पकलाभिज्ञैः साहंङ्गिकमौरजिका-
दिभिरित्यर्थः । यशःप्रचापणं कौत्सप्रसारणम् । कार्तान्तिकादिभिः कृतान्तः सत्यः
तं जानन्तीति णिक् ; कार्तान्तिकाः लक्षणज्ञाः ते आदिर्येषां ताभिः । कल्याणलक्षणस्य
शुभचिह्नस्य उद्घोषणं ख्यापनम् । चरमुखेनास्याः शुभलक्षणानि प्रकटीकृत्यास्याः
परिग्रहे सातन्त्रकथामुख्यं घटिष्यतीत्येवं रूपमित्याशयः । पीठमर्द्दः नायकसहायः
नायकतुल्यगुणोपेतः तदुक्तं दर्पणे—“दूरानुवर्तिनि स्यात्तस्य प्रासङ्गिकेति वृत्ते तु ।
किञ्चिदगुणहीनः सहाय एवास्य पीठमर्द्दाख्यः” इति । कुपितस्त्रीप्रसाधकः इत्यन्वे ।
पिटविद्रूषकौ शङ्कारसहायविशेषौ यदुक्तं तत्रैव “शङ्कारस्य सहाया पिटचेटविद्रूषकायाः
स्युः । भक्ता नम्यं निपुणाः कुपितवधमानभञ्जनाः शुद्धाः । सम्भोगहीनसम्पत् पिटस्य
धूर्तः कलैकदेशज्ञः । वशोपचारकुशलो धाम्नी मधुरोऽय बहुमतो गोष्ठ्याम् ॥ कुसुम-
पसन्नायविधः कर्मवपुर्वेशभापायैः हास्यकरः कलहरतिर्विद्रूषकः स्यात् सकर्मज्ञः ॥”

लुब्धप्राप्तेण च विगृह्यासन्नम्, प्रतिहृष्टिप्रोत्साहनेन लुब्धस्य
रागिणः त्यागशक्तिसन्धुक्षणम्, असारस्य वाक्सन्तक्षणैः
लोकोपक्रोशनेः दुहितनिरोधनेः व्रीडोत्पादनेः अन्याभियोगैः
अवमानैश्च अपवाहनम्, अर्थदेः अनर्थप्रतिधातिभिः च
अनिन्द्यैः इभ्येः [अन्यैः] अलुब्धार्थान् अर्थसंशयान् विचार्य
भूयो भूयः संयोजनम् इति (६) । गणिकायाश्च गम्यं प्रति

इति । रसरवाकरे च—“अङ्गादिवेशवेक्येहाङ्कारौ विदूषकः ।” इति । तैः
तथोक्तैः । भिक्षुको श्रमणा सा आदिष्वंतां ताभिः । नागरिकाः नगरवासिजनाः तेषां
समवायेषु समूहेषु । रूपं निराभरणेनापि भूषणवत् सौन्दर्यम् तदुक्तं—“अङ्गान्य-
भूषितान्येव केनचिद्भूषणादिना । येन भूषितवद्भवति तदुपमिति कथ्यते ॥” इति । शीलं
शुशीलता शिल्पं कलादिकां कर्म्यं सौन्दर्यं तल्लक्षणं यथा—“अङ्गप्रत्यङ्गकानां यः
सन्निवेशोयवीचितम् । सुस्निष्टः सन्निवन्धः स्यात् तत् सौन्दर्यमुदाहृतम् ॥” इति ।
माधुर्यं लावण्यं “रूपं किमप्यनिर्व्याच्यं तनोर्माधुर्यमुच्यते ।” इत्यञ्जलनीलमणिः ।
तेषां प्रस्ताविना प्रसङ्गः । युवजनानां तरुणानां मनोरथः अभिलाषः तस्य लक्ष्यभूता
दर्शनीया तथाभूतायाः । प्रभूततमेन प्रचुरेण शुक्लेन मूल्येन अवस्थापनं स्थिति-
रित्यर्थः, तरुणजनस्येत्याशयः । स्वतः स्वभावतः रागः अनुरागः तेन अन्धः परतन्त्रः
तथैतथोक्ताय । तस्या वेद्यायाः भावः लीला तस्य दर्शनं तेन उन्मादिनाय उन्मत्ती-
कृताय । जातिः गोत्रं ब्राह्मणत्वादिः रूपं सौन्दर्यं वयः तारुण्यादिः अर्थः धनं शक्तिः
मासूर्यं शौचं युद्धता त्यागः परिहारः दातव्यं पटुता दाक्षिण्यं परिचितपरित्यागाच्चमत्वं
मित्रं कलाविज्ञानाभिज्ञत्वमित्यर्थः, शीलं चारित्र्यं माधुर्यं मधुरता तैः उपपन्नाय
युक्ताय स्वतन्त्राय स्वाधीनाय प्रदानम् अर्पणं रतिमञ्जव्याः इति शेषः ।

(६) अधिकोक्तिः । अधिकगुणाय अत्यन्तगुणयुताय अस्वतन्त्राय स्वाधीनतापरिहीनाय
स्वाधीनावेत्यर्थः । प्राज्ञतमाय विद्वदरेण्याय अल्पेनापि अत्यल्पधनेनापीत्यर्थः । बहु-
विपदेशेन प्रचुरप्रत्याशासम्भावनया अस्वतन्त्रेण, स्वाधीनतया गाम्भर्वसमागमेन
गाम्भर्वविवाहेनेत्यर्थः । तदगुरुभ्यः तस्य तरुणजनस्य परिजनेभ्यः । युक्तापहरणं
पथवहणम् । अलामे अप्राप्ते अर्थस्य धनस्य कामं पर्याप्तम् अस्वीकृते अनस्वीकृते
अर्थः, स्वामिनि अधिकारिणि प्रभौ इत्यर्थः, अधिकरणे धर्माधिकरणे साधनं

सज्जतैव न सङ्गः सत्यमपि प्रीतौ न मातुर्मातृकाया वा
वासनातिवृत्तिः । एवं स्थिते अनया प्रजापतिविहिः स्वधर्म-
सुसङ्गः, क्वचित् आगन्तुके रूपमात्रधने विप्रयूनि तेनैव
धनव्ययेन रजमाणया मासमात्रमत्यवाहि । गम्यजनस्य भूया-
नर्थयोग्यः प्रत्यार्च्यमाणयाऽनया प्रकोपितः स्वकुटुम्बकश्च
अवसादितम् । 'एषा कुमतिर्न कल्याणो' इति निवारयन्त्यां

धनायमभियोगकारणम् । रक्तस्य अनुरक्तस्य आसक्तियुक्तस्येत्यर्थः । दुहिता कन्या तस्याः
एकचारिणाव्रतम् एकनायकनिष्ठनियमः पातिव्रत्यमित्यर्थः, तस्य अनुष्ठापणम् परिपालन-
मित्यर्थः, नित्या प्रतिदिनदेया, वत्तनादरूपेण प्रतिमासे व्यवस्थापिता वा, नैमित्तिकौ
निमित्तकारणोद्भूता यद्योत्सवादिव्यापारजन्या या प्रीतिः आनन्दोत्पादकवस्तुपदान-
रूपा तस्याः दायकतया दाढत्वे न हतशिष्टानां गृहीतावशिष्टानाम् । गम्याः पाह्नविका-
लम्पटा इत्यर्थः, तेषां धनानाम् । "गम्यो विटः पाह्नविकः" इति भागुरिः । चिदे-
नानाप्रकारेः अपहरणम् आद्यचौक्षणं शिष्टजनधनस्येति शेषः । लुब्धप्रायेण प्रायशो धूर्त-
नेत्यर्थः, अददत् अप्रयता धनमिति शेषः । विगृह्य विरोध्य आसनं चेषणम्
भूयस्तत्सन्निधौ न गमनमित्यर्थः, प्रतिहस्तिनः प्रतिवासिनः तेषां पोतसाहनम् उद्दीपनम्
तैः तथोक्तेः । प्रतिहस्त्यामन्नवेश्यापतिरित्याचार्यपादाः । "प्रतिहस्तौ प्रतिवेश-
इति वैजयन्ती । लुब्धस्य हृषणस्य रागिणः अनुरागयुक्तस्य । त्यागः परिहारः तस्या
सन्मुच्यणम् औज्वल्यजननम् । असारस्य साररहितस्य धनग्रन्थस्येत्यर्थः, वाक्सन्ध-
वाचां वाक्यानां सन्तचणं क्खेदनं पीडनमित्यर्थः, तैः तथोक्तेः । वाङ्मात्रेण तस्या
प्रतिवादेन विभज्य वचनतिरस्कारैरिति भावः । लोकेषु लोकसमाजेषु उपकोशं गन्तुं
तैः तथोक्तेः । दुहितुः कन्यायाः निरोधनं तस्याः समीपे गमनप्रतिषेधं तैः । ब्रौह्म-
पादनेः लज्जासंजननैः । अन्वाभियोगैः अपराभिगृहैः राजपुरुषायाख्यापनोप-
निबन्धनेरिति भावः । अधमानैः तिरस्कारादिभिरित्यर्थः । अपवाहनं दूरीकरणम्
अर्थदैः धनत्यागिभिः अनर्थप्रतिचातिभिरुपद्रवनिवर्तकैः । इनिन्दैः कुतसाय-
शिष्टजनाचरितेतित्यर्थः । इत्येः प्रत्ययः "इथ आख्यो धनी" इत्यमरः । अनुवृत्त-
अनुवृत्तः संमिलितः अर्थः येषां तान् तथोक्तान् । अर्थसंग्रहान् अर्थस्य संग्रहः सन्दे-
तान् । अर्थस्य संग्रहो ज्ञेयः सन्देहोऽभिवर्तते तानित्याशयः । विचार्य निर्णय-
पुनः संयोजनं प्रत्यर्पणम्, वेद्यायाः इति शेषः ।

मृयि, वनवासाय कोपात् प्रस्थिता । सा चेत् इयम् अहार्थ-
निश्चया, सर्व एष जनोऽत्रैव अनन्यगतिः अनशनेन संस्थास्यते
इति अरोदीत् (७) ।

अथ सा वारयुवतिः तेन तापसेन. 'भद्रे ! ननु दुःखा-
करोऽयं वनवासः, तस्य फलम् अपवर्गः स्वर्गो वा । प्रथमस्तु
तयोः प्रकटज्ञानसाध्यः प्रायो दुःसम्पाद एव, द्वितीयस्तु,
सर्वस्यैव सुलभः कुलधर्मानुष्ठायिनः, तदशक्यारम्भादुपरम्य
मातुर्मते वर्त्तस्व' इति सानुकम्पम् अभिहिता, 'यदीह भगवत्-

(७) गणिकेति । गणिकायाः वैश्यायाः गत्वं गमनयोग्यं प्रति सञ्ज्ञता परि-
च्छेदादिना सङ्गतिविषयतेव न सङ्गः सङ्गमः सहवास इत्यर्थः । प्रीतो अनुरागे
सत्यामपि मातुर्जनन्याः मातृकायाः मातामह्याः "मातुर्माता तु मातृका" इति वैजनी ।
अथवा मातेवेति इवार्थे कन् । उपमातृकाया इत्यन्ये व्याख्यातारः । शासनातिवृत्तिः
निर्दिष्टायाः । एवं स्थिते सत्यादायाम् अनया काममञ्जर्या प्रजापतिविहितं धाना
निरूपितं स्वर्गसुलङ्घ्यं वैश्याजनोचितकार्यमतिक्रिय क्वचित् कश्चिन्नपि आगन्तुके
अतिथिवदस्थायिनि रूपमेव नान्यदित्यर्थः मातृच, रूपमात्रं धनं सम्पत् यस्य
तादृशे, विप्रयुनि ब्राह्मणतरुणे स्त्रेन आत्मनेव धनव्यर्थेण अर्थचयेन रममाणया
विषहरन्त्या मासमात्रं मासमात्रसंख्यकम् अत्यवाहि अतिक्रान्तम् । गम्यजनः विटजनः
मृयान् प्रचुरः बहुसंख्यक इत्यर्थः, अर्थयोग्यः धनप्रदानशक्तः । प्रत्याचक्षमाणया
प्रत्याख्यानं विदधत्या अनया काममञ्जर्या प्रकोपितः क्रुद्धः स्वकटुस्वकम्
आत्मपरिजनः, दयायां कन् ; अक्सादितम् अवसन्नतां नीतम् । जीविकाज्जनं हि
धनसूत्रत्वात् तदभावे जीविकानिर्वाहादिति भावः । एषा ईदृशी कुमतिः स्वधर्मत्याग-
रूपा बुद्धिः न कल्याणी शुभकरी निवारयन्त्या बाधां जनयन्त्या मयि वनवासायु बने
निवसितुं कोपात् रोषात् प्रस्थिता बहिर्गता । सेयं पुरोवर्तिनी मद्बुद्धिता चेत् यदि,
आहार्थनिश्चया हर्तुमशक्यः अहर्त्यः अहर्तव्य इत्यर्थः, निश्चयः दृढप्रतिज्ञा यस्याः सा
तथोक्ता । तर्हि एयः समोपतरः अनन्यगतिः तदेकशरणः सर्वजनः परिवारवर्गः
अतैव आश्रमे अनसनेन निराहारेण संस्थास्यते मरिष्यतीत्यर्थः । इति एवं प्रकारेण
उक्तेति शेषः । अरोदीत् अक्रन्दीत् ।

पादमूलम् अशरणं, शरणमस्तु मम कृपणाया हिरण्यरेता इव
एव, इत्युदमनायत । स तु मुनिः अनुविमृश्य गणिकामा-
तरम् अवदत्—‘सम्प्रति गच्छ गृहान्, प्रतीक्षस्व कानिचिद्दि-
नानि, यावदियं सुकुमारी सुखोपभोगसमुचिता सती अरण्य-
वासव्यसनेन उद्देजिता भूयोभूयश्च अस्माभिर्विबोध्यमाना,
प्रकृतावेव स्थास्यति’ इति । (८) ‘तथा’ इति तस्याः प्रतियाते

८ । अथेति । तेन तापसेन मरीचिमहर्षिणा सा वारयवतिः काममञ्जरी
सानुकम्पं सादरम् इति अभिहिता कथिता ननु आमन्त्रणे, भद्रे हे कल्याणि, अयं
वनवासः वनावस्थितिः दुःखाकरः दुःखोत्पादकः ‘दुःखात्प्रातिलोभ्ये’ इति डाच्-
प्रत्ययः । तस्य वनवासस्य फलं परिणामः अपवर्गः सुक्तिः तथाच न्यायसूत्रम्
“विविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरपवर्गः ।” इति । स्वर्गः “यन्नदुःखेन सम्भिन्नं न च यत्न-
मनन्तरम् । अभिलाषोपनीतञ्च तत् सुखं स्वः पदाम्पदम् ॥” इति । स च दुःख-
विरोधिसुखविशेषः । तथोः अपवर्गस्वर्गयोर्मध्ये प्रथमः आद्यः अपवर्ग इत्यर्थः, प्रकट-
ज्ञानसाध्यः प्रकटम् अत्यतिशयं ज्ञानं ब्रह्मज्ञानमित्यर्थः, तेन साध्यः सम्पाद्यः । प्रायः
बाहुल्येन अतएवेत्यर्थः । दुःसम्पादः कृच्छ्रेण सम्पादयितुं शक्यः इत्यर्थः । द्वितीयः
स्वर्गः कुलधर्मानुष्ठायिनः कुलस्य वंशक्रमगतस्य धर्मः तस्य अनुष्ठायिनः स्वकुलोचित-
कर्मकारिणः, तस्य धर्मस्य अशक्यारम्भात् असाध्यानुष्ठानात् तपस इत्यर्थः, उपरम्य
निवृत्त्य मातुर्मते जनन्तुपदेशितमार्गे वर्तस्व तन्मत्तमाचर इत्यर्थः । यदि यद्यपि इह
अधुना भगवत्पादमूलं भगवतः चरणान्तं अशरणम् अनाश्रयः स्यादिति शेषः । तु
अवधारणे “तु स्याद्देवधारणे” इत्यमरः । हिरण्यरेता अनलो देवः कृपणयाः
दीनायाः मम काममञ्जर्याः शरणं रक्षित एव अस्तु, अनलप्रवेशं विधाप्यानीत्याशयः ।
इति उक्तेति शेषः । उदमनायत उन्मना इवाचरत् ‘कर्तुः कथञ्—’ इति कङ् ।
स तु मुनिः मरीचिः अनुविमृश्य पयात् विविच्य गणिकामातरं काममञ्जर्याः जननीम्
अवदत् अग्रवीत् । सम्प्रति अधुना गृहान् भवनं गच्छ याहि । ‘गृहाः पुंसिच’
इत्यमरानुशासनात् गृहशब्दः पुंसि बहुल्ये एव वर्तते इति । कानिचिद्दिनानि कति
दिवसानि प्रतीक्षस्व अपेक्षां कुरु । सुखोपभोगसमुचिता सुखस्य उपभोगः व्यवहारः
तेन समुचिता अन्विता इयं सुकुमारी अत्यन्तपेशला काममञ्जरीत्यर्थः । अरण्यास-
व्यसनेन वनवासजन्यदुःखेन उद्देजिता उत्पीडिता, अस्माभिश्च भूयोभूयः पुनः पुनः

खजने, सा गणिका, तमपिम् अलघुभक्तिर्धौतोद्गमनीयवासिनी
न अत्यादृतशरीरसंस्कारा वनतरुपोतकालवालपूरणैः
ह्रवतार्चनकुसुमोच्चयावचयप्रयासैः नैकाविकल्पोपहारवार्जभिः
कामशासनार्थं च, गन्धमाल्यधूपदीपनृत्यगीतवाद्यादिभिः
क्रियाभिः एकान्ते च, त्रिवर्गसम्बन्धिनीभिः कथामिः अध्यात्म-
वादैश्च अनुरूपैः अलीयसैव कालेन अन्वरञ्जयत् (८) ।

एकदा च रहसि रत्नं तम् उपलभ्य 'मूढः खलु लोको
यत्सह धर्मेण अर्थकामावपि गणयति' इति किञ्चित् अस्मायत ।
'कथय वासु ! केनः श्रेण अर्थकामातिशायी धर्मस्तवाभिप्रेतः'

विबुधमाना अगुरुद्वयमाना, दुषः कर्मणि शानच् । सती प्रकृतौ स्वावस्थायां स्थास्यति
अभिवर्तिष्यते ।

(८) तथेति । तथा स्त्रीकारे, "तथा पृथोचरे वाक्ये समुच्चये विनिश्चये" इति
मेदिनो । तस्याः गणिकायाः खजने आलीयवर्गे प्रतियाते प्रतिगते अलघुभक्तिः
हृदाभक्तिरित्यर्थः । धौतं यत् उद्गमनीयम् उपस्थानयोग्यं तत् वसते परिधत्ते सा
तदासिनी । न अतयादृतः यत्नेन विहितः आदरित इत्यर्थः, शरीरसंस्कारः देहं प्रति
ववः यथा सा तथोक्ता । सा गणिका कामसञ्चरि, वनतरुणां पोतकाः चन्द्रावयवाः
शालवृक्षाः इत्यर्थः, तेषाम् आलवालम् आवापः तस्य पूरणैः जलसेचनैः । दैवतानाम्
पूजनं पूजा तदर्थं कुसुमानाम् उच्चयः संघः तत्र अवचयः यज्ञं तत्र प्रयासाः
यमाः तैः तथोक्तैः । नैकाः अनेकाः ये विकल्पाः मेदाः उपहाराः उपचाराः तेषां
कर्मभिः, गणिकायां गुष्ठानेरित्यर्थः । कामस्य मदनस्य शासनः शासता शिवः तदर्थं तत्-
पूजायै इत्यर्थः । यद्वा कामस्य शासनं चरितार्थम् उद्दीपनमित्यर्थः, तदर्थं । गन्धः
चन्दनादिः, माल्यं सक् धूपः गन्धद्रव्यविशेषोत्पलधूमः, दीपः प्रदीपः, नृत्यं तालमान-
संघात्रयसविलासाङ्गविच्छेपः, गीतं गानं, वाद्यं वादिवम् एते आदयः तैः तथोक्तैः ।
क्रियाभिः काव्यैः, एकान्ते निर्जने, वयाणां धर्माधिकारानां वर्गः समूहः तत् समबन्धिनी
तत् संक्रान्तः तैः तथोक्तैः कथामिः वाक्यैः अध्यात्मवादैः आत्मानं परमात्मान-
मधिकृत्य ये वादाः तत्त्वबुभुक्षुः कथाः तैः अनुरूपैः योग्यैः अलीयसैव वाङ्मयेन
कालेन समयेन तम् ऋषिं मरौचिम् अन्वरञ्जयत् स्ववशमनयदित्यर्थः ।

इति प्रेरिता मरीचिना लज्जामन्यरमारभताभिधातुम्—इतः
 किल जनाङ्गवतः त्रिवर्गबलाबलज्ञानम् । अथ वा एतदेति
 प्रकारान्तरं दासजनानुग्रहस्य । भवतु श्रूयताम् । ननु धर्मा-
 दृतेऽर्थकामयोः अनुत्पत्तिरेव, तदनपेक्ष एव स धर्मो निवृत्ति
 [सु] सुखप्रसूतिहेतुः आत्मनः समाधानमात्रसाध्यश्च सोऽर्थ-
 कामवद्वाङ्मसाधनेषु नात्यायतते । तत्त्वदर्शनोपहृंहितश्च
 यथाकथञ्चित् अप्यनुष्ठीयमानाभ्यां नार्थकामाभ्यां बाध्यते

(१०) एकदेति । एकदा कदाचित् रक्षसि एकान्ते रक्तम् रजुरक्तं तम् ऋषिम्
 उपलब्ध्वा लचीकृत्य मूढः ज्ञानहीनः खलु निश्चितं लोकः जनः, यत् यस्मात् धर्मो य सङ्ग
 अर्थकामी अपि गणयति परमार्थेन गृह्णातीत्यर्थः । इति एवम् उक्तेति शेषः किञ्चिद्विषय-
 अस्मयत जहास काममञ्जरीति शेषः । वासु हेबालि, धर्मः केनांशेन भागेन अर्थकामाति-
 शायी अर्थकामी अतिशेते अतिगुरुत्वेनाक्रम्य वर्त्तते इति । यथा तवार्भिप्रेतः
 अभीष्टः इति कथय विशदोक्तु इत्यर्थः । मरीचिना मुनिना प्रेरिता जिज्ञासिता सती
 लज्जामन्यरं लज्जया मन्यते मन्दं यथा तथा अभिधातुं आपितुम् आरभत आरभे
 इतः ईदृशाज्जनात् सत्त इत्यर्थः, भगवतः सर्वज्ञानवतः भवादृशस्येत्यर्थः, तथाणां
 धर्मार्थकामानां वर्गः समूहः तस्य बलं सामर्थ्यम् अवलम् अस्मार्थं तद्योर्ज्ञानं
 विस्मयकारणमेतत् यन्मत्तः सर्वथा धर्मपरायणस्याः धर्मपरायणस्य तत्र धर्मबलाबल-
 ज्ञानप्रयणमिति भावः । अथवेति पक्षान्तरमाह एतदपि एतज्जिज्ञासनमपि
 दासजनानुग्रहस्य दासजने अनुग्रहः त्वयेति शेषः । प्रकारान्तरं प्रकारस्य
 अवस्थायाः अन्तरं भेदः । भवतु आस्तां तावदित्यर्थः, श्रूयतां यत् पृच्छसि
 तर्दाकर्ण्यतामित्यर्थः । ननु अवधारणे । धर्मादृते धर्ममन्तरेणेत्यर्थः, अर्थकामयोः
 अनुत्पत्तिः उद्भवः न भवत्येव तदनपेक्ष एव अर्थकामनिरपेक्ष एव सधर्मनिवृत्त्या
 उपरत्या संसारस्य व्यापारादित्यर्थः, यत् सुखं तस्य प्रसूतेः जननस्य हेतुः कारणम् ।
 आत्मनः स्वस्य समाधानं समाधिः तन्मात्रेण साध्यः निष्पाद्यः । सधर्मः अर्थकामवत्
 बाङ्गसाधनेषु वहिरुपायेषु सांसारिकाव्यापाररूपोपायेष्वित्यर्थः । नात्यायतते नात्यन्त-
 मधीनो भवतीत्यर्थः । तत्त्वदर्शनेन ब्रह्मज्ञानेन उपहृंहितः वर्द्धितः धर्मः अनुष्ठीय-

वाधितोऽपि अल्पायाश्च प्रतिसमाहितस्तुमपि दोषं निर्वृत्य
 श्रेयसे अनल्पाय कल्पते । तथाहि, पितामहस्य
 तिलोत्तमाभिलाषः भवानोपतेर्मुनिपत्नीसहस्रसन्दूषणं, पद्म-
 नामस्य षोडशसहस्रान्तःपुरविहारः, प्रजापतेः स्वदुहितर्यपि
 प्रणयप्रवृत्तिः, शचीपतेः अहल्याजारता, शशाङ्कस्य गुरुतल्प-
 गमनम्, अंशुभक्तिनाम वडवालङ्घनम्, अनिलस्य केशरि-
 कलत्रसमागमः, वृद्धरातेः उत्पथस्य भार्याभिसरणं, पराशरस्य
 दासकन्यादूषणं, पाराशर्यस्य आलदारसङ्गतिः, अत्रेः सृगौ-
 समागम इति (११) । अमराणाञ्च तेषु तेषु कार्येषु असुरविप्र-
 लब्धानि ज्ञानबलात् न धर्मपीडाम् आवहन्ति ॥ धर्मपूते च
 मनसि, नभसीव न जातु रजोऽनुपज्यते तस्य न्ये न अर्थकामौ

कामनाम् आचरिताभ्याम् कर्तव्यां अर्थज्ञानाभ्यां यथा कश्चिदपि स्वल्पपीत्यर्थः, न
 वाञ्छते नोद्विज्यते श्रीकां न जनयतीत्यर्थः ।

(११) वाधित इति । वाधितोऽपि वाचायुक्तोऽपि धर्मः अस्तेन चतुष्टये आयासेन
 प्रयासेन प्रतिसमाहितः समाधानं प्रापितः । तनपि दोषम् अर्थकामसंवाधजनित-
 निर्वृत्यः, निर्वृत्य निरस्य अनल्पाय अचतुष्टये श्रेयसे मोक्षायापि कल्पते 'ह्यपि संपद्यमाने
 च' इति चतुर्थी । एतदेवार्थं द्रष्टव्यम्—तथाह्येति, पितामहस्य ब्रह्मणः तिलोत्तमाभिलाषः
 तिलोत्तमा स्ववैश्या "तिलं तिलं समानीय रत्नानां यत् विनिर्मिता । तिलोत्तमेति तत्तस्या
 नाम चक्षोः पितामहः ॥" इति भारतः । तस्याम् अभिलाषः कामानुरागः । भवानोपतेः
 मुनिपत्नीनां सहस्रस्य सन्दूषणे गमनम् । पद्मनाभस्य विप्रोः पङ्किका दश तस्य
 पद्मं सङ्ग्रहसंस्थम् अन्तःपुरानि निरोधानि तेषु विहारः लीला, भगवतोः
 पाराशरस्य षोडशसहस्र-गोपाङ्गनाभिः सह विहार इत्याशयः । प्रजापतेः वैधसः
 दुहितरि आत्मकन्यायां गायत्र्यामित्यर्थः, तथाहि । मातुले—"सरस्वत्यय गायत्री
 प्रजापतौ च परन्तप । ततः स्वदेहसम्भूतात्मात्मजामित्यकुल्ययत् ॥ दृष्ट्वा तां व्यथित-
 कामत्वं कामवाणार्हितो विभुः ॥" इति । प्रणयप्रवृत्तिः आसक्तिः । शचीपतेः इन्द्रस्य
 पद्मनाभां गीतमपवरां जारता उपपतितम् । शशः सृगविशेषः अङ्गे क्रोडे यस्य स
 चन्द्रः चन्द्रः तस्य गुरुतल्पगमनं शरोः वृद्धयतेः तस्ये भार्यायां गमनम् अभिनिष्ठार्थं

धर्मस्य श्रुततमोमपि कलां स्पृशतः इति । श्रुत्वा एतदपिः
 उद्दीर्णरागवृत्तिः अभ्यधात् 'अयि विलासिनि ! साधु फलसि,
 न धर्मस्तत्त्वदर्शिनां विषयोपभोगेन उपरुध्यत' इति । दिक्षु
 जन्मनः प्रवृत्ति अर्थकामवार्त्तानभिज्ञा वयम् । ज्ञेयो च इमौ
 किं रूपौ किं परिवारौ किं फलौ ? च' इति । (१२) सा
 त्ववादीत्—'अर्थस्तावदर्जनवर्द्धनरक्षणात्मकः, कृषिपाशुपाल्य-
 बाणिज्यसन्धिविग्रहादिपरिवारः तीर्थप्रतिपादनफलश्च ।
 कामसु विषयातिसक्तचेतसाः स्त्रीपुंसयोः निरतिशयसुखसर्ग-
 विशेषः । परिवारस्त्वस्य यावत् इह रम्यमुज्ज्वलञ्च वसु ।
 फलं पुनः परमाह्लादनं परस्परविमर्दजन्य स्मर्यमाणमधुरम्,

सहवास इत्यर्थः । "तल्पमट्टे कलत्रे च शयनीये च न द्वयोः" इति मेदिनी । अंग-
 मालिनः सूर्यस्य वङ्गवायाम् अश्वायां लङ्घनं गमनम् । अनिलस्य समीरणस्य, केशरौ
 कोऽपि कपिः तस्य कलत्रं भार्या तेन समागमः सहवासः । हनुमतो माता अन्ननवा
 साकं वायोः सहवास इति रामायणप्रसिद्धम् । वृहस्पतेः देवगुरोः उत्तमस्य
 अङ्गिरसपुत्रस्य निजज्येष्ठभ्रातुरित्यर्थः, भार्यायाम् अभिसरणम् अभिगमनम् । पराशरस्य
 व्यासपितुः शक्तिमुनिपुत्रस्येत्यर्थः, दासकन्यादूषणं दासस्य धीवरस्य कन्यायाः दूषणं
 गमनं परासरसुतेः सत्यवत्याः गमनं भारतप्रसिद्धम् । पराशरस्य अपत्यं पुमान्
 पाराशर्यः द्वैपायनः तस्य भ्रातुः विचितवीर्यस्य दाराः भार्या तेषु सङ्गतिः गमनम्,
 द्वैपायनात् धृतराष्ट्रपाण्डुविदुराः आसन्निति भारतौघा कथा । अचिः सप्तर्षिमध्ये अचि-
 द्विषेयः, तस्य सख्यां हरिण्यां समागमः अभिगमनम् ।

(१२) अमराणामिति । अमराणां देवानां तेषु तेषु कार्येषु समुद्रमन्थनादि-
 व्यापारेषु ; अमुगाणां दैत्यानां विप्रलम्भनानि विप्रलम्भो नामाङ्गीकृतासम्पादनं प्रतारण-
 मित्यर्थः, तानि । ज्ञानबलात् ज्ञानातिशयादित्यर्थः, धर्मपीडां धर्मत्याघातं न आवहति
 न जनयन्तीत्यर्थः । नमसि गगने इव धर्मपूते धर्मविशुद्धे मनसि चित्ते रजः रजोगुणः
 पापमित्यर्थः, धूलिः पांशुश्च वा, जातु कदाचित् न अनुषण्यते अनुषक्तं भवतीत्यर्थः ।
 तत् तस्मादतएवेत्यर्थः, अर्थकर्मा धर्मस्य शततमौ शतानां पूरणः तां कलाम् अर्थं
 न स्पृशतः नास्मात्ततः इत्यर्थः, इति मन्वे अनुभवामीत्यर्थः । एतत् कथितवचः श्रुत्वा
 आश्चर्यं उद्दगौर्णा उद्दीपिता प्रोज्ज्वलितेत्यर्थः, रागवृत्तिः रागानुव्यापारः यस्य स तथोक्तः ।

उदीरिताभिमानम् । अनुत्तमं सुखम् अपरोक्षं स्वसुवेद्यमेव ।
तस्यैतच्छ्रुते विशिष्टस्थानवर्तिनः कष्टानि तपांसि, महान्ति
दत्तानि, दारुणानि युद्धानि, भीमानि समुद्रलङ्घनादीनि च
मानवाः समाचरन्ति इति । निश्चय एतत् नियतिबलात् नु,
तत्पाटवात् नु, स्वबुद्धिमान्यात् नु, स्वनियमम् अनादृत्य तस्याम्
असौ प्रासजत् (१३) । सा सुदूरं मूढात्मानञ्च तं प्रवहणेन
नीत्वा पुरम्, उदारसोभया राजवीथ्या, स्वभवनम् अनैषीत् ।
अभूच्च घोषणा 'श्वः कामोत्सवः' इति । उत्तरेद्युः स्नातानुलिप्तम्
आरचितमञ्जु[मुण्ड]मालम् आरब्धकामिजनवृत्तं, निवृत्तस्व-
वृत्ताभिलाषं क्षणमात्रे गतेऽपि तया विना दूयमानचित्तं
तमृषिम् ऋद्धिमता राजमार्गेण उत्सवसमाजं नीत्वा, क्वचित्

अयिः मरीचिः अभ्याधात् अभ्यापत । अयि अनुनये "प्रश्नेऽनुनये त्वयि" इत्यमरः ।
विलासिर्नि द्वे लीलायुते । तथा च भरतः "तात्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्ग-
क्रियादिषु ।" तात्कालिकः दधितालोकनादिभ्यः इति । साधु सम्यक् यथा तथा
पश्यसि तथार्थदृष्टिवत्सीत्यर्थः । तत्त्वदर्शिनां तत्त्वसाक्षात्कारिणां ब्रह्मज्ञानवता-
मित्यर्थः, विषयाणाम् भोगसाधनद्रव्याणाम् उपभोगः निर्वेशः भोजनातिरिक्तभोगः
इत्यर्थः, तेन, धर्मः न उपरुध्यते बाध्यते । किन्तु किम्पुनः जन्मनः प्रवृत्ति आजन्म
वयम् अर्थकामवार्त्तानभिज्ञाः अर्थकामयोः वार्त्तां वृत्तान्तं तस्मिन् अनभिज्ञाः अज्ञाः
'गुणदो हयोय' इति बहुवचनम् । ज्ञेयौ ज्ञातव्यौ इमौ अर्थकामौ किंरूपौ कीदृशी
किं परिवारी परिकारी तयोः सम्पृक्तविषयाविति भावः । किं फली ताभ्यां किं परिणामः
जयते इत्याशयः ।

(१३) सेति । सा गणिका अवादीत् अवोचत् । अर्थः, तावत् अवधारणे, अर्जनम्
आयत्तीकरणं, वड्डनं कुशोदादिना वड्डिः, रचनं पालनम् एतत् आत्मा रूपं यस्य स तथोक्तः ।
अयिः भूय्यादिकर्षणं, कर्म पशुपात्यं गवाश्वादेः परिपालनं, वाणिज्यं बणिजः कस्य, सन्धिः
रूपादीनां षड्गुणान्तर्गतगुणविशेषः, स तु ऋणादिद्वेनेन वन्धुभिः प्रीत्युत्पादनात् मैत्री-
करणम् ; विषयः युद्धम् एतानि आदीनि परिवारः परिकरः यस्य स तथोक्तः । तीर्थेषु
भूतपात्रेषु प्रतिपादनं दानं फलं स्वरूपं यस्य स तथोक्तः । कामः तु अवधारणे, विषयाः

उपवनोद्देशे युवतिजनशतपरिवृतस्य राज्ञः सन्निधौ सम्पसदत्,
 तत्र स्थितमुखेन तेन 'भद्रे ! भगवता सह निषीद' इत्यादिष्टा
 सविभ्रमकृतप्रणामा सस्मितं व्यषीदत् (१४) । तत्र कश्चित्
 उत्थाय बद्धाञ्जलिः उत्तमाङ्गना, 'देव ! जितानया अहं,
 तद्वाक्यम् अद्यप्रभृति अभ्युपेतं मया' इति प्रभुं प्राणंसीत् ।
 विस्मयहर्षमूलञ्च कोलाहलो लोकस्य उदजिहीत । हृष्टेन च
 राज्ञा सहार्हैः अलङ्कारैः महता च परिवर्हेण अनुगृह्य, विस्मृष्टा
 सा वारसुख्याभिः, पौरसुर्यैश्च गणशः प्रशस्यमाना, स्वभवनम्

सकचन्दनवणितादयः तेषु अतिमत्तम् अत्यानुरक्तं चेतः चित्तं ययोः तथोक्तयोः
 स्त्रीपुंसयोः योषितः पुंसयेत्यर्थः, 'अचतुरः—' इत्यादिनात् निपातनाददकृता । नि-
 नास्ति अतिशयं यस्मात् तत् निरतिशयं श्रेष्ठं सुखं तस्य स्पर्शविशेषः त्वनिन्द्रियशान्तरूप-
 विशेषः । इह अस्मिन् जगति तस्य जनस्य तावत् साकल्ये परिवारः परिवारं रत्नं
 मनोहारि उज्ज्वलं आखरं वस्तु भाजनम् उद्दीपनविभाव इत्यर्थः । पुनः स्त्री, परस्मै-
 विनर्तकञ्च अन्योऽन्यालिङ्गनप्रत्ययनादिजन्यं फलं परिणाम इत्यर्थः, 'परमाङ्गना' इति
 श्रयानन्दजनकं स्पर्शमात्रं सत् संपुर्णं मनोज्ञं यदौघस्मरणमपि सुखजनकमिति भावः ।
 उदोरितः उद्दीपितः अभिमानः प्रणयः यस्मिन् तथोक्तम् । नास्ति उत्तमं यस्मात् न
 अनुत्तमं सुखम् आनन्दम् अपरोक्षं प्रत्यक्षं 'प्रत्यनुपपन्नसनुत्थोऽच्छाः' इत्यन्वयमीभावः ।
 स्नेनात्मना संवेद्यं ज्ञेयमेव । तस्यैव कामजनितसुखस्यैव कृते निमित्तं भोगार्थनिर्घर्षः,
 "अथ कृते व्यर्थं तावत् तादर्थ्यं वर्तते ईश्वरम् ।" इति कोपसारः । विशेषेण शिष्टं विशुद्ध-
 नित्यर्थः तस्मिन् स्थाने तीर्थादीं वर्तन्ते तिष्ठन्तीति तथोक्ताः मानवाः नराः । कष्टानि
 दुःखसाध्यानि तपांसि व्रतचर्यादीनि, सहानि प्रचुराणि दानानि वितरणानि, दास्यणानि
 भौषणानि भयहेतुकानीत्यर्थः, युद्धानि समराणि, भोजानि भयानकानि समुद्रानां
 सागराणां लङ्कानादीनि उत्तरणप्रवृत्तीनि समाचरन्ति विदधतीत्यर्थः, नरत्वं सर्वतः
 वितर्कं बोध्यम् । एतत् वचः निगम्य श्रुत्वा नियतेः दैवस्य बलं सामर्थ्यं तस्मात् ।
 तस्याः काममञ्जर्याः पाटवं पटुत्वं वाग्बिन्द्यासचातुर्यमित्यर्थः, तस्मात् । स्व-
 आत्मनः बुद्धेः सत्याः सान्ध्यं दौर्दण्यं तस्मात् । असौ मरौचिः स्वनियनम् आत्मनः
 मुनिसमयं सायं प्रातः सवनादिकनित्यर्थः, अनादृत्य अगणयित्वा तस्यां गणिकायां
 प्रसाजत् प्रसक्तोऽसूदित्यर्थः ।

अगत्वेव तन्मृषिम् अभाषत—‘भगवन् ! अहमञ्जलिः, चिरम् अनुगृहीतोऽयं दासजनः, स्वार्थं ददानीम् अनुठेयः’ इति । स तु रागात् अशनिनिहत इव उदुभ्राम्य अल्लवीत् (१५) ‘प्रिये ! किम् एतत् ? कुत इदम् औदासीन्यम् ? क्व गतस्तव मयि असाधारणोऽनुरागः ?’ इति अथ सा सस्मितम् अवादीत्—‘भग-

(१४) सेति । सा काममञ्जरी सूदात्मानं सुखं बुद्धिं तं महर्षिं सुदूरमत्यन्तं यथा तथा प्रवहेन कर्णोरथेन “कर्णोरथः प्रवहणम्” इत्यमरः । पुरं नगरं नीत्वा उदारा महती शोभा कान्तिः यस्याः तथाभूतया राजवीथ्या राजमार्गेण स्वभवनं निजागारम् अनैषोत् नीतवती । अथ आगान्तिनि दिने कानोत्सवः मदनाङ्गनादिः तथाच आन्द्रे—“नधुमासे तु संप्राप्ते शुक्लपक्षे चतुर्दशी । प्रोक्तामदनमुञ्जीति सिद्धिदा तु महोत्सवे ॥ पूजयिष्यन्ति ये मर्त्तयान्तदङ्गभवपक्षवैः” इति । इति एवं घोषणाः प्रचारः अभूत्, उत्तरेद्यः उत्तरदिक्से क्षातानुलिप्तं पूर्वं क्षातः पथादनुलिप्तः गन्धद्रव्येण मृत्तः तथा तम् । आरचिता धृता मञ्जु, मनोरसा साक्षात् स्वयं तादृशम् । सुखसात्व-
निति पाठे सुखे मस्तके वेष्टितस्रजमित्यर्थः । आवद्धं कृतारम्भं कामिजनस्य वृत्तं व्यवहारः येन तथोक्तम् । निवृत्तः दुरापान्तः स्वहृते निजाचरणे यमनियमादियोगाङ्गे इत्यर्थः, अभिलाषः आकाङ्क्षा यस्य तथोक्तम् । तथा गणिकया विना कृते क्षणमात्रे अत्यल्पक्षणे गते यानेऽपि द्रव्यमानं स्विद्यमानं चित्तं चेतः स्मृतं स तथोक्तम् । तद्दर्शन-
मन्तरेण क्षणमात्रमपि नातिक्रमितुं शक्नुवन्मित्याशयः । तं कामाशक्तम् ऋषिं मरीचिम् ऋद्धिमता समुद्देन राजमार्गेण राजवर्त्तना उत्सवाद्य समाजः समा तं तथोक्तम् । नीत्वा क्वचित् कश्चिन्नपि उपवनीद्दे जे कृत्रिमवनप्रदेशे युवतिजनानां शतं तेन परिहृतः युक्तः यस्य राज्ञः नृपस्य मन्त्रिणौ समीपे समासदत् अस्त्रगामः तत्र क्रीडासभायां क्षितिसुखेन रुन्दहाससहितेनेत्यर्थः, तेन राज्ञेत्यर्थः, मन्त्रे हे जीभने भगवता महर्षिणा सह निषीद उपविश । इति एवम् आदिष्टा आज्ञप्ता विश्रुतः हावभेदः तेन सह कृतः प्रणामः यथा सातथोक्ता । सन्धितं मन्दहाससहितं न्यषीदत् उपविशत् ।

(१५) तवेति । तत्र उत्सवसमाजे वञ्चाञ्जलिः युक्तपाणिः काचित् कापि उत्तमाङ्गना वरारोहा उत्थाय दण्डायमाना भूत्वा देव हे महाराज, अनया काममञ्जयां चहम् उत्तमाङ्गना जिता पराभूता । तत् तस्मात् अतएवेत्यर्थः, मया अद्यप्रवृत्ति

वन् ! यया अद्य राजकुले भक्तः पराजयोऽभ्युपेतः तस्मात्स मम
 च कश्चिद्विद् 'सङ्क्षेपे' मरीचिम् आवर्जितवतीव स्वाधे' इति ।
 तथा अहम् अधिचिह्ना दास्यपणवन्धेन च अस्मिन्नर्थे प्रावर्त्तिष्ये,
 विद्वार्था च अस्मि त्वत्प्रसादात्' इति । स तथा तथावधृतो
 हुर्यतिः कृतानुशयः शून्यवत् न्यवर्त्तिष्ट । यः तथा एवं
 कृतदापस्त्री, तमेव मां महाभाग ! मन्थस्य । स्व[शक्ति]निषिक्तं
 रागम् उद्धृत्य तथा एव बन्धक्या सहचैरास्थम् अर्पितम् ।
 अचिरात् एव शक्य आत्मा त्वदर्थसाधनक्षमः कर्त्तुम् । अस्या-
 नैव साधत् वस अङ्गपुर्या' चम्पायाम्' इति (१६) ।

अथारम्भ दास्यं दासत्वम् अभ्युपेतम् उपपन्नम् स्वीकृतमित्यर्थः । इति एवं प्रभुं राजानं
 प्रणमन् प्रणनाम । लोकस्य जनस्य विन्ध्यः आश्चर्यम् तेन हर्षः आनन्दः स एव
 'हृदय' यस्य स तथोक्तः । कोलाहलः कलकलः उदजिहोत उत्तस्थौ । हृष्टेन सनष्टेन
 रागात्प्रतिना महाङ्गिः महान् अतिशयः अहं मूल्यं यस्य तेः तथोक्तेः । अङ्गहारः
 अङ्गणैः महता अतिसयेन परिवर्हेण वृषयोग्यहस्तादिपरिच्छेदेन अनुगृह्य गानुयन्
 कृत्वा वारमुखाभिः गणिकाप्रधानाभिः सह मा काममञ्जरी विवृष्टा विभर्जिता ।
 पौरमुखाः पुरवासिप्रधानैः गणकः समूहेन प्रशस्यमाना सुश्रुताना स्वभवनं निजगृहम्
 अगमन् च यात्वा तदधि मरीचिम् अभापत अवदत् । भगवन् हे मुने, अहम्, अञ्जलिः
 करसम्पुटः, अयं पुरोवर्त्ती दासजनः श्रवकः जलक्षण इत्यर्थः, चिरं दीर्घकालार्थं
 यया तथा अनुगृहीतः अनुगृहविषयोक्तः, इदानीम् अधुना स्वार्थः तपस्यरक्षादिः
 अनुगृहः आर्चरितं कर्मेत्यर्थः । स तु मुनिः रागात् अनुरागतः अग्निहस्त एव वद-
 तस्मात्तत् उच्चाय उच्चातो भूत्वा अवतीत् अवादीत् ।

(१६) प्रिये इति । प्रिये हे दयिते, एतत् लक्षणमित्यर्थः, किम् ? कुतः
 कल्लाहलोः इदं प्रत्यक्षायमाणम् औदासीन्यं विरागः ? तव मायि असाधारणः
 असाधारणः अनुरागः आसक्तिः कः क्व नरः यातः ? अथ अनन्तरम्, सा गणिका सज्जितं
 यिष्टं कृत्वा मन्दहाससहितमित्यर्थः, अवादीत् अवतीत् । भगवन् हे महर्षे, अद्य
 यस्मिन्नहनि राजकुले राजसमौपे सक्तः मानकात् यथा यद्वत् पराजयः पराभवः अभ्युपेतः
 सद्यः, कश्चिद्विद् एकदा तस्याः स्त्रियः सम च सङ्क्षेपे वैरे मरीचिं तदाख्यवदितुम्

त्रिपततोऽश्रुविन्दून् अलक्षयन् । अप्राक्षञ्च अन्तिकोपविष्टः—
 'क्वः तपः ? क्व च रुदितम् ? न चेत् रहस्यमिच्छामि' अतु
 शोकहेतुम्' इति । सोऽब्रवीत्—'सौम्य ! श्रूयताम् अहम्
 अस्यामेव चम्पायां निधिपालितनाम्नः श्रेष्ठिनो ज्येष्ठसूनुः वसु-
 पालितो नाम । वैरूप्यात्तु मम 'विरूपकः' इति प्रसिद्धिः
 आसीत्, अन्यश्च अत्र 'सुन्दरकः' इति यथार्थनामा कलागुणैः
 समृद्धो, वसुना नातिपुष्टोऽभवत् । तस्य च मम च वपुः वंसूनि
 निमिच्छीकृत्य वैरं वैरोपजोविभिः पौरधूर्तैः उदपाद्यत । ते

मोहः तस्य न्यशात् या भीः भयं तथैव, तत्स्पर्शजनितकलुषभयादिवैत्यर्थः, रविः सूर्यः
 अस्तम् अनाचक्षम् अगात् गतवान् । ऋषिसुक्तः ऋषिणा मुनिना सुक्तः त्यक्तः रागः
 गणिकाविश्वकानुरागः सन्ध्यात्वेन सान्धारारारूपेणैत्यर्थः, अप्फुरत् प्रकटीवम्ब ।
 तस्य मरीचैः कथाः वाक्ताः ताभिः दत्तं वैराग्यं विप्रश्वैदृष्ट्यं देष्टां तानि तथोक्तानि
 इवोत्प्रेक्षयाम् । कमलवनानि पद्मवनानि समकुचन् सङ्कोचमलभन्त । अनुनतं
 स्त्रीकृतं मुनेः शासनं निदेशः येन स तथोक्तः । अहम् असुना मुनिर्नैव सह सन्धां
 दिनान्तम् उपास्य समासाध्य अनुरूपाभिः तुल्याभिः समयोचिताभिरित्यर्थः, कथाभिः
 वाक्तांप्रवन्दैः तम् ऋषिम् अनुगम्य शयित्वा 'तृतीयार्थे—' इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' तेन सह शयित्वैत्यर्थः, नीता अतिवाहिता रात्रिः येन
 स तथोक्तः । प्रत्यन्निपति उदयति सति, उदयः तदाख्यपर्वतः तस्य यः प्रस्थः सानुः
 तस्मिन् यः दावः दावानलः तस्मादीषदूनः तस्मिन् तथोक्ते । "दावो वनगतोवज्रिः"
 इति नृत्याग्रहः । कल्पद्रुमः देवतकः तस्य यः किसलयः पल्लवः तम् अवधीरयति
 तिरश्चरोतीति तथाभूते । अरुणाक्षिपि प्रभाकरकरे तं मुनिं नमस्कृत्य नत्वा नगराय
 चम्पानगर्यं नगरं प्रतीत्यर्थः, उदचलम् प्रातिष्ठे प्रचलित इत्यर्थः । मार्गः पन्था तस्य
 अध्यास्ते समीपे वर्तन्ते इति तथाभूतस्य कस्यापि चपणकविहारस्य चपणकानां
 सुगतसन्ध्यासिनां विहारः आवसथः तस्य वृद्धिः वाह्ये समीपे इत्यर्थः । विविक्ते विजने
 रक्ताशोकपण्डे रक्ताशोककदम्बे "कदम्बे पण्डमस्त्रियाम्" इत्यमरः । निपलम्
 आसीनम् अस्पृष्टसमाधिम् अस्पृष्टः अलङ्घ्यः समाधिः नियमः येन तम् । आधिभिः
 मनःपीडाभिः क्षीणः दुर्धनः तम् । अननिरूपाणाम् अप्रतीकरूपाणां कुरूपा-

एव कदाचिदावयोः उत्सवसमाजी स्वयमुत्पादितम् अन्यो-
न्मवान्मूलम् अधिपेवचनव्यतिकरम् उपशमय, 'न वपुः
वसु वा पुंस्त्वमूलम्' अपि तु प्रकष्टगणिकाप्रार्थयौवनो हि यः,
स पुमान् । अतो युवतिललामभूता काममञ्जरीं यं वा काम-
यते, स हरतु सुभगपताकाम् इति व्यवस्थापयन् (१८) । अथ्यु-
पेत्य आवां प्राहिणुव तस्यै दूतान् । अहम् एव किलाऽमुष्याः
स्मरोन्मादहेतुरासम् । आसीनयोश्च आवयोः माम् एव उपगम्य
सा, नीलोत्पलमयम् इव अपाङ्गदेमाङ्गे मम सुचन्तौ, तं जन-
मपत्रपयाऽधोमुखं व्यधत् । सुभगभ्रमेन च यया स्वधनस्य,

णामित्यर्थः अयगण्यं प्रधानं कणवण्यं दीनवणं मनोव्ययया विवर्णमित्यर्थः, कनपि
कश्चित् चपणकं वीक्ष्य अदर्शम् दृष्टवान् ।

(१८) उरसीति । अस्य चपणकस्य उरसि वक्षसि शिथिलिताः द्राविताः
मलनिचयाः गावरजसः इत्यर्थः, येः तथोक्तान् । सुखात् वर्देनात् निपततः चरतः
अश्विन्दून् नेत्रजलकनान् अलक्ष्यम् अवलोक्यमित्यर्थः । अन्तिकोपविष्टः अन्तिके
समीपे उपविष्टः स्थितः सन् अपाचश्च पृष्टवांश्याम्, क कुत्र तपः तपस्या क्व च कश्चिन्
विषये रुदितं क्रन्दितं शोकहेतुं विलापकारणं रहस्यं गोप्यं चेत् यदि न श्रोतुम्
अवगन्तुम् इच्छामि अमिलषि । इति वाक्यसमाप्ती । सः चपणकः अत्रवीत् अत्रथयत्
सौम्य हे भद्र, श्रूयताम् अवगम्यताम्, अस्मीन्व चम्पायां चम्पानगर्थ्याम् निधिपात्रिन-
नाचः तन्नामधेयश्रेष्ठिनः वशिजः अहं ज्येष्ठसूनुः अयजालजः नाम्ना वसुपालितः ।
तु किन्तु मम वैरूप्यात् कुरुपात् विरूपक इति प्रसिद्धिः आसीत् । अत्र
चम्पानगर्थ्यां अन्यथ अपरः कलागुणैः शिल्पविद्याप्रभावैरित्यर्थः, समृद्धः युक्तः सम्पन्न
इत्यर्थः, वसुना धनेन नातिपुष्टः नालुपचितः धनहीन इत्यर्थः, सुन्दरकः इति
यथाधिनामा नाम्नोऽन्वाधः अभवत् । वैरोपजीविभिः वैरं विरोधः तेन उपजोव्यते येः
तथोक्तेः । पौरधूतैः नगरवच्चकैः तस्य सुन्दरकस्य मम च आवबोरित्यर्थः, वपुः शरीरं
सौन्दर्यमित्याशयः, वसुनि धनानि च निमित्तौक्त्य हेतुमुक्तौ वरं वपुः उदपाद्यत
उत्पादितमित्यर्थः । कदाचित् एकदा उत्सवसमाजी उत्सवसमायां ते एव पौरधूतौ
एव स्वयमात्मना आवयोः तस्य मम च अन्योऽन्यावमानमूलं परस्परवमानकारणम् अधि-

खगृहस्य, खगणस्य, खदेहस्य, खजीवितस्य च, सेवेश्वरी
 कृता । कृतश्च अहम् अभया मलमल्लकशेषः हृतसर्वस्वतया च
 अपवाहितः, प्रपद्य लोकोपहासलक्ष्यताम् अक्षमश्च सोढुं
 धिक्कृतानि पौरवृद्धानाम्, इह जैनायतने मुनिना एकेन उप-
 दिष्टमोक्षवर्त्ता मुकर एष वेशो वेशविनिर्गतानामिति उदीर्ण-
 वैराग्यः तदति कौपीनम् अजहाम् (१८) । अथ पुनः प्रकीर्ण-
 मलपङ्कः प्रबलकेशलुञ्चनव्यथः, प्रकष्टतमक्षुत्पिपासादिदुःखः,
 स्थानासनशयनभोजनेषु अपि द्विप इव नवग्रहो, बलवतीभिः
 यन्त्रणाभिः उद्देजितः प्रत्यवामृशम् । 'अहमस्मि द्विजातिः,

चेपः तिरस्कारः तस्य वचनव्यतिकरं वाक्यप्रसरं स्वयमवतारितं तदुपाक्षम्भवचः समान्ते,
 मदुपाक्षम्भवच्य तदन्ते इत्यादिरूपमिति तथोक्तम् । उपशमस्य श्रावयित्वा उत्पादितं
 कथयितम् । वपुः शरीरं, वसु धनं, पुंस्त्वमूलं पुरुषत्वकारणम्, अपि तु किन्तु प्रकृष्टा
 उत्तमा तथा गणिकाया वारनाथ्या प्रार्थ्यं याच्यं यौवनं यस्य स तथोक्तः । यः हि
 निश्चितं पुमान् ज्ञाष्यो नर इत्यर्थः । अतः अस्मात् युवतिषु यूनीषु ललामभूता
 मृषणरूपा श्रेष्ठेत्यर्थः, काममञ्जरी तन्नाम्नी गणिका यं जनं कामयते प्रार्थयति, स
 जनः सुभगपताकां सुभगस्य प्रमदावल्लभस्य पताका चित्रविशेषः ताम् हरतु प्राप्नोतु ।
 इति एवं व्यवस्थापयन् निरवधारयन् मर्यादां चक्रुरित्यर्थः ।

(१८) अभ्युपेत्येति । आवां सुन्दरकैः अहञ्च अभ्युपेत्य स्वीकृत्य तस्यै गणिकायै
 दूतान् वार्त्तावहान् प्राहिणुव प्रेषितवन्ती । अहमेव, किल वार्त्तायाम्, प्रमुखाः
 गणिकायाः । अरस्य कामस्य यः उत्साहः श्रौतसुखसन्तापादिकारितमनोविपर्ययाससमुत्प-
 त्तिव्याश्रितव्याव्यापारः तस्य हेतुः कारणम् आसम् अभवम् । आसीनयोः स्थितयोः
 आवयोः सां गणिका मां विरूपकं एव उपगम्य नीलोत्पलमयम्, नीलोत्पलिन
 इन्दिवरेण मयः तुल्यः तम्, इव मम अपाङ्गदामाङ्गे आपाङ्गं नेत्रप्रान्तं तेनावलोकन-
 परस्परं रूपां मालां मुच्यन्ती अधिचिपन्ती, तं जनं मम प्रतिकूलं सुन्दरकम् अपवपया
 सञ्जातलज्जया "लज्जा सापवपान्तः" इत्यमरः । अधोमुखं नम्रवदनं व्यथत
 कृतवती । आत्मानं स्वं सुभगं शोभनेय्यादियुक्तं मनुते यः स तथोक्तः । मया
 स्वधनस्य निजायस्य खगणस्य आत्मजनस्य खदेहस्य निजवपुसः खजीवितस्य आत्मजीवनस्य

अस्वधर्मी मम एषः, पाष[ख]ण्डपथावतारः श्रुतिस्मृति-
विहितेन एव वर्त्मना मम पूर्वजाः प्रावर्तन्ते मम तु
मन्दभाग्यस्य, निन्द्यवेशम् अमन्ददुःखायतनं हरिहर-
हरिण्यगर्भोद्दिदेवताप्रवादश्रवणनैरन्तर्यात् प्रेत्यापि निरय-
फलम् । अफलं, विप्रलम्भप्रायम् ईदृशम् इदम् अधर्मवर्त्म
धर्मवत्समाचरणीयमासीत् इति प्रत्याकलितस्वदुर्नयः पिण्डी-
ष[ख]ण्ड विविक्तम् एतदासाद्य अपर्याप्तम् अशु मुञ्चामि इति
श्रुत्वा च एतदनुकम्पमानोऽब्रुवम् (२०) भद्र ! क्षमस्व कश्चित्
कालम्, अत्र एव निवस, निजेन द्युःखेन असौ एव वेश्या-

सासागमञ्जरी ईश्वरी अधीश्वरी कृता विहिता । अनया गणिकया अहं विरूपकः मल-
मलकशेषः, मलमल्लवं कौपीनम् शेषः यस्य स तथोक्तः । “आच्छादनं संपिधानं कौपीनं
मलमल्लकम्” इति वैजयन्ती । कृतः विहितः । हृतसर्वस्वतया च हृतं गृहीतं सर्वस्वं
समुदायधनं तथा अवाहितः भवनतोवहिष्कृतः, लोकानां उपहासः परिहासः
तस्य खेचरातां लचरास्थानतां प्रपद्य प्राप्य, पौरवृद्धानां नागरिकमुष्ट्यानां धिक्कृतानि
तिरस्कारवाक्यानि सोढुं मर्षितुम् अचमः प्रसेमयः, इह अत्र जैनायतने जेनानां
चपणकानाम् आयतनम् आवसथं तस्मिन् वयोक्ते । एकैकं केनचित् मुनिना
उपदिष्टम् अनुशिष्टं मोक्षस्य मुक्तेः वर्त्म यस्यै स तथोक्तः । वैश्वविनिर्गतानां विशन्तश्रिन्
नयनमर्नासि यूनामिति विशः घञः; वेशः वेश्यानाम् आवासाः तस्यः निर्गताः आयाताः
तेषाम् । “वेशो वेश्यागृहेऽपि च” इति रभसः । उद्गोर्णवैराग्यः उद्गोर्णम् अधिकृतं
वैराग्यं येन सः, एषः प्रत्यचायमानः वेशः परिच्छदः सुकरः सुसाध्यः इति हेतोः
तदपि कौपीनं संपिधानम् अजहाम् अत्यजम् ।

(२०) अथेति । अथ अनन्तरं पुनर्मुखः प्रकीर्णमलपङ्कः प्रकीर्णः प्रसृतः
मलपङ्कः गावस्थमलसमूहः यस्य स तथोक्तः । घनरक्तानां गावमलनिष्काशननिष्ठेषात्
सर्वशरीरगघनोभूतरजोनिचयः इति सूचितम् । प्रवला अतिशया केशानां कुनलानां
सुचनेन कर्त्तनेन व्यथा वेदना यस्य स तयोभूतः । बौद्धानां केशवपनविधानादिति
भावः । प्रकटतमम् अत्यन्तप्रबलं, क्षुत् क्षुधा क्षिपासा दृष्ट्या तेषां तैः दुःखं
यस्य स तथोक्तः । सिद्धामाद्रोपजोविलेन भक्ष्याभावादित्याशयः । स्थानम् अवस्थितिः
वसतिरित्यर्थः, आसनं पीठादि शयनं शय्या भोजनं भक्ष्यं तेषु अपि द्विपः इव इक्षी

यथा त्वां योजयिष्यति तथा यन्तिष्ये, सन्ति इपायाः तूहृशाः
इति आश्वास्य तम्, अश्वस्थितोऽहं नगरम् आविशन्नेव उपलब्धः
लोकवादात् तुल्यसमृद्धपूर्णं पुरमिति अर्थानां नखरत्वञ्च प्रदर्श्य,
प्रवृत्तिस्थान् अमून् विधास्यन् कर्णोत्तप्रह्वीते पथि सन्तिम्
अकरवम् । अनुप्रविश्य च द्यूतसभाम् अक्षधूर्तैः समगंसि
(२१) तेषां च पञ्चविंशतिप्रकारासु सर्वासु द्यूताश्रयासु कलासु

एव नवः नूतनः गहः गहनं यस्य च तथोक्तः अल्पदिनगृहीत इत्यर्थः । हस्तिपक्षी
यथा नवीनं हस्तिनं स्ववशमानेतुं नानोपायैः यतने, तेषु व्यापारेषु च हस्ती निखिल-
क्षेत्रमनुभवति तथेति भावः । बलवतोभिः प्रशस्ताभिः यन्त्रणाभिः पौड्याभिः उद्देजितः
पौडितः प्रतापशक्त्यः विचारितवान् । अहं द्विजातिः वेश्यः अस्मि “द्विजः स्वात्
प्राज्ञश्चत्तवैश्वदेव्याश्च जेपु च” इति मेदिनी । मम एषः अश्वधर्मः न स्वधर्मः
अश्वधर्मः, पाषण्डानां वेदबोधितमार्गवे पिपासां पन्थाः पाषण्डपथः तस्मिन् अवतारः
अवतारणन् बौद्धमतानुसरणमित्याशयः । मम पूर्वजाः पूर्वपुरुषाः, श्रुतिः वेदः स्मृतिः
मन्त्रादिशास्त्रं ताभ्यां विहितः प्रतिपादितः तेन एव वर्तनां पथा प्रावर्तन्तः प्रवृत्ताः
आसन् । तु किन्तु मन्दं भाग्यम् अदृष्टं यस्य तथोक्तस्य मम निन्दः असुन्दरवेशः
यस्य तद् । असन्धानाम् अदृष्टानां सहतामित्यर्थः, दुस्मानां क्षोशानाम् आयतनं
स्थानम् । हरिः नारायणः हरः शङ्करः हिरण्यगर्भः ब्रह्मा ते आदयो देवताः तेषां
अपवादः निन्दा तस्य अश्वधर्मैरन्तर्गतात् अविच्छिन्नश्रवणादित्यर्थः, प्रेत्य अपि
अमुकापि जन्मान्तरेऽप्येत्यर्थः, “प्रेत्यासु व भवान्तरे” इत्यमरः । निरयः नरकः
फलं परिणामो यत् तदतिथः, अश्वधर्म इत्यने, इदम् दृशः क्षिप् ईदृशम्, अर्कलं
निष्कलं धर्मैवत् धर्म इव विप्रलम्भप्रायं वञ्चनात्मकं “विप्रलम्भो विसंवादो-
विरहो वञ्चना तथा” इति विश्वः । इदम् अधर्मवत् मार्गः समाचरणीयं व्यवहर्तव्यम्
आसीत् । इति एवं प्रत्याक्षिप्तः आवितः स्वस्य आत्मनः दुर्गन्धः दुर्व्यवहारः येन स
तथोक्तः । बुद्धादेरन्वर्तित्वेन दुर्गन्ध इत्यत्र न शक्यम् । पिण्डिनाम् अशोकानां पण्डः
निचयः तत् तथोक्तम् । “अशोकः पिण्डिकापिण्डि” इति वैजयन्ती । एतत् विविक्तं
निर्जनम् आसाद्य प्राप्य अपठ्यात् यथेष्टम् अशु नेत्रात् सुखाणि त्यजामि । इति एवं
सुखा आकण्ठ्य एतत् चपलकठत्तान्तमित्यर्थः, अनुकम्पमानः दयाप्रवणः अत्रयम्
भवदम् ।

कौशलम्, अक्षम्, भूमिहस्तादियु च अत्यन्तदुरुपलब्धाणि
कूटकर्माणि तन्मूलानि सावलेपानि अधिज्ञेयवचनानि, जीवि-
तनिरपेक्षाणि संरम्भविचेष्टितानि, सभिकप्रत्ययव्यवहारान्
न्यायबलप्रतापप्रायान् अङ्गीकृतार्थ-[प्रयोजितार्थ]-साधनचमान्,
बलिषु सान्त्वनानि, दुर्बलेषु भर्त्सितानि, पक्षरचनानैपुण्यम्,
उच्चावचानि उपप्रलोभनानि ग्लहप्रभेदवर्णनानि द्रव्यसंविभागी-
दार्थ्यम् अन्तरान्तरा अश्लीलप्रायान्, कलकलानित्येतानि च
अन्यानि च अनुभवन्, न हसिम् अध्यगच्छम् (२२) । अह-

(२१) भद्रेति । भद्र हे श्रेष्ठिन् कश्चित् कालं कतिचिद्वदिनं यमस्य उदसः,
तत्र क्षणकायमेव निवस्य अवस्थानं विधेहि, असौ वेश्या काममञ्जरी निजेन
स्वकीयेन दुस्तेन धनेनैव "हिरण्यं द्रविणं द्रुमम्" इत्यमरः । यथा येन प्रकारेण तां
भवन्तं योजयिष्यति संघटिष्यति तथा यतिष्ये प्रयत्नं करिष्ये । अहमिति शेषः ।
तादृशाः तत् प्रकाराः उपायाः साधनानि सन्ति । इति एवं तं क्षणकम् आश्रय
प्रवीक्ष्य अहम् अभ्युत्थितः संप्रोदितः नगरम् पुरम् भविष्यन् प्रविश्यन् एव लोकवादात्
जनरवात् लुब्धसम्पदपूर्णं लुब्धैः वचकैः सम्पदः महर्षिः सम्पन्नैः पूर्णं नगरं पुरमिति
उपलभ्य जाला अर्थानां धनानां नगरत्वम् अनित्यत्वं प्रदर्शय दर्शयित्वा संकीर्णं इत्यर्थः,
प्रकृतिस्थान् स्वभावस्थान् अमूर्त्तं लोकान् पुरवासिन इत्यर्थः, विधायन् करिष्यन्
कर्णोत्तुतप्रहिते कर्णोत्तुतः खेयशास्त्रकर्ता तेन प्रहिते प्रदर्शिते "कर्णोत्तुतः करटकः
खेयशास्त्रस्य कारकः" इति वैजयन्ती । पथि वर्त्तन्ति मतिं चेतः अकरवम् हतवान् ।
इतानां पाशकम्प्रीडकानां सभा समाजः ताम्, अचधूतैः पाशकम्प्रीडानिपुणैः सन्नैः सि
मिलितोऽभवम् ।

(२२) तेषामिति । तेषाम् अचधूतानां पञ्चविंशतिप्रकाराः विधाः येषां तासु
सर्वासु सकलासु इतान्ययासु इतानाम् अचक्रीडकानाम् आश्रयाः अवलम्बनीयाः
तासु कलासु विद्यासु कौशलं नैपुण्यम्, अचक्षेत्रहस्तादियु अक्षस्य पाशकस्य धमिषु
धूर्षणेषु ये हस्तादयः करकौशलादय इत्यर्थः, तेषु अचभूमिहस्तादियु पाठे अचभूमिः
पद्याणां स्थापनगृहम् । अत्यन्तदुरुपलब्धाणि अत्यन्तम् अतिशयं दुर्दुःखेन उपलभ्यन्ते
इति तथोक्तानि, कूटकर्माणि कपटप्रवन्धाः तन्मूलानि तस्य कूटकर्माणाः मूलानि

सञ्च किञ्चित् प्रसाददत्तश[रि]रिके क्वचिक्वित्तम् । प्रति-
 कितवस्तु निर्दहन् इव क्रोधताम्रया दृशा माम् अभिवीक्ष्य
 'शिचयसि रे ! द्यूतवर्त्म हासव्याजेन । आस्ताम् अयम्
 अशिचितो वराकः त्वया एव तावद्विचक्षण्येन देविष्यामि' इति
 द्यूताध्यक्षानुमत्या व्यत्यषजत् । मया जितश्चासौ षोडश-
 सहस्राणि दौनाराणाम् तदर्धं सभिकाय सभ्येभ्यश्च दत्त्वा अर्धं
 स्वीकृत्य उदतिष्ठम् । उदतिष्ठंश्च तत्र गतानां हर्षगर्भाः प्रशंसा-
 लापाः । प्रार्थयमानसभिकानुरोधाच्च तदगारेऽत्युदारम् अभ्य-
 वहारविधिम् अकरवम् । यन्मूलश्च मे दुरोदरावतारः स मे

कारणानौत्थयः, सावलेपानि सगर्वाणि अधिचेपवचनानि तिरस्कारात्मककठोरवाक्यानि
 जीवितं जीवनकालं निरपेक्षन्ते याणि तानि, प्राणनिरपेक्षाणीत्यर्थः । संरम्भः संघर्षः
 तेन विचेष्टितानि विगतकायिकव्यापाराः कोपसंघृष्टतानौत्थयः । सभिकाः द्यूतकारकाः
 तस्य प्रत्ययः विश्वासः तद्गोच्यव्यवहारान् तदुचितानि व्यवहृतकार्याणीत्यर्थः ।
 "सभिकाद्र्यूतकारकाः" इत्यमरः । न्यायः युक्तिः बलं सामर्थ्यं तयोः प्रतापः प्रभावः
 प्रायः भूयिष्ठं येषु तथाविधान् अङ्गीकृताथः स्वीकृताथः तस्य साधने संपन्ने चमन्
 समर्थान् । 'प्रयोजितार्थसाधनचमन्' इति पाठे प्रयोजितः संनियोजितः तेषां पणोक्तता-
 नामित्यर्थः, अर्थानां साधने संपन्ने संगृहे इत्यर्थः, चमन् समर्थान् । सभिकप्रत्यय-
 व्यवहारान् इत्यस्य विशेषण इयं ज्ञेयम् ; बलिपु बलवत्पक्षेऽप्यित्यर्थः, साम्प्रतानि विनय-
 युक्तावाक्यानि, दुर्बलेषु बलहीनपक्षेषु भर्त्सितानि तिरस्कारयुक्तावाक्यानि पञ्चरचनानेषु
 पञ्चरचनायां स्वपक्षीकरणे नैपुण्यं दाक्ष्यम् । उच्चावचानि बहुप्रकाराणि, मयूरव्यंस-
 कादिसमासः । "उच्चावचं नैकमेदः" इत्यमरः । उपप्रलीभनानि उपसीदनानि, स्नहः
 पणः तस्य प्रमेदः प्रकारः तस्य वर्णनानि विवरणानि, द्रव्यानि दम्भूनि पणोक्तता-
 द्रव्यानौत्थयः, तेषां संविभागं वरुणं तस्मिन् यत् औदात्यं दाक्ष्यं चिप्रहस्तित्यर्थः ।
 अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये इत्यर्थः । अशीलप्रायान् अशीलम् असभ्यं तत्प्रयान् प्रायेण
 तदुपबहुलान् । "अशीलं गाम्यभाषणम्" इति वैजयन्ती । कलकलान् कोलाहलान्
 इत्येतानि उक्तानीमानौत्थयः । अन्यानि अपरविधानि विषयानौत्थयः, अनुभव-
 ज्ञानविषयौक्यवन् दृष्टिं सन्तोषं न पथ्यगच्छन् प्रापम् ।

निर्महको ह्यम विश्वाद्यतरं द्वितीयं हृदयम् आसीत् (२३) ।
तन्मुखेन च सारतः कर्मतः शीलतश्च सकलमेव नगरम् अव-
धार्य, धूर्जटिकण्ठकल्माषकालतमे तमसि नीलनिवसनाङ्गोरक-
परिहितो बद्धतौच्छकौक्षिकः फणिमुखकाकलीसन्दंशक-
पुरुषशीर्षकयोगचूर्णयोगवर्त्तिकामानसुत्रकर्कटकरज्जुदीपभाजन-
भ्रमरकरंण्डकप्रभृत्यनेकोपकरणयुक्तो गत्वा कस्यचित्
लुब्धेश्वरस्य गृहे सन्धिं कृत्वा, पटभास[हाच]सूक्ष्मकिद्रालक्षि-
तान्तर्गृहप्रवृत्तिः अव्यथो, निजगृहमिव अनुप्रविश्य, नीवीं

(२३) अहमिति । क्वचित् कश्चिद्यत् कितवे धूर्त्वे प्रसादेन अनवधानतया
दत्तः सन्निवेशितः शरः क्षेपणं वेन तस्मिन् तथाभूते । “शरः शरिय खिलनी” इति
महोपः । किञ्चिन् भनाक् अहमम् क्षितमकरवमित्यर्थः । प्रतिक्रितवः प्रतिकूल-
द्रुतकारः क्रोधतामसा क्रोधिन् कोपेन तासः आरक्तः इत्यर्थः, तथा दृष्टा ईक्षणेन
आरक्तचक्षुषेत्यर्थः । नाम् अपहरवर्त्मानं निर्दहन् भस्मीकुर्वन् इव अभिवीक्षा सम्यक्
पालोक्य रे अरे “अन्धधनेऽहं भोः प्याद् पाद् हे हे हंहोरे रेऽपि च” इति
हेमचन्द्रः । हासव्याजेन हासमिषेण द्रुतवर्त्मानं द्रुतमार्गं द्रुतक्रीडामित्यर्थः,
शिववसि शिचितोभवसि । आस्तां तिष्ठतु । अयं पुरोवर्त्ती वराकः शोचः
“वराकः पुरोवर्त्ती शोचोः” इति वैजयन्ती । अशिक्षितः क्रीडणव्यापारे अनभिज्ञः तदा
एव तावत् अवधारणे विचक्षण्येन शिचितेन देवियामि क्रीडिष्यामि । इति एवं
युताध्यक्षानुमत्या युतानाम् अचक्रीडानाम् अभ्यक्षः प्रधानः कार्यनिर्वाहक इत्यर्थः,
तस्य अनुमत्या अज्ञाक्रमेण ज्यैष्ठ्यव्रजत् व्यतिषक्तोऽभूदित्यर्थः । मया असौ द्रुतकारः
जितः पराभूतः दीनाराणां व्यवहारिकमुद्राणां “दीनारे व्यवहारार्थं मुद्रादिहप-
रीक्षते” इति सुभूः । क्रीडशसङ्ख्याणि तत्संख्यकानि । समिकाय द्रुताध्यक्षस्य
सखेभ्यः तदव्यसमीचकारिभ्यश्च तदर्थं प्राप्तभक्षणामर्थं दत्त्वा प्रत्यर्प्य अहम् अपराधं
क्षोभ्य गृहीत्वैत्यर्थः, उदतिष्ठन् अभ्युत्थितः । तत्रगतानां तत्रस्थानां हर्षगमाः
आनन्दपूर्णाः प्रशंसालापाः प्रशंसावाक्काणि उदतिष्ठन् उद्वहन् । प्रार्थयमानस
समिकस्य द्रुताध्यक्षस्य अनुरोधः उपरोधः तस्मात् तथोक्तात् । तदागारे तस्य-
वैभवं सगदि भवने अत्युदारम् अतिमहत्त्वं यथा तथा अव्यवहारविधिं भोजन-

सारमहतीम् आदाय निरगाम् (२४)। नीलवीरदन्तिके-
 पौवरतिमिरनिविडपौडितायां राजवीथ्यां, भटिति शतक्रदा-
 सम्पातमिव क्षणमालोकम् अलक्षयम् । अथ असौ नगरदेवता
 इव नगरमोषरोषिता निःसम्बाधवेलायां निःसृता सन्निकृष्टा
 काचिदुन्मिषद्रूपणा युवतिः आविरासीत् । 'काऽसि ? वासु !
 क्व यासि' इति सदयमुक्ता चासगद्गदम् अगादीत्—'आर्य्य !
 पुर्यामस्याम् अर्य्यवर्य्यः कुवेरदत्तनामा वसति, अस्मि अहं तस्य
 कन्या । मां जातमात्रां धनमित्रनान्ने अत्रत्याय एव कस्मैचित्

व्यापारम् अकरवम् कृतवान् । दुरोदरावतारः दुरदृष्टम् उदरं यस्य तत्, तस्मिन्
 अवतारः अवतरणं प्रवेशः इति यायत्, 'दुरोदरं दूतकारे पथे दूतेऽपि पासके' इति
 महीपः । यन्मूलः यस्य कार्यस्य मूलः हेतुः स विमर्हकोनाम तन्नामधेयः मे मम
 विश्वासतरं प्रत्ययाप्पदमित्यर्थः, द्वितीयम् अपरम् हृदयम् सुहृत् आसीत् अभवत् ।

(२४) तन्मुखेनेति । तस्य विमर्हकस्य मुखं तेन सारतः बलात् परमार्येण वा
 कर्षतः कार्येण शीलतः सहृतेन सकलं सर्वं नगरं नगरद्वत्तमित्यर्थः, अवधार्य्य
 स्थिरीकृत्य, धूर्जटिः शिवः तस्य कण्ठः गलः तस्मिन् यत् कल्पाधं कालिमा तद्वत्
 कालतमः अतिश्यामलः तस्मिन् तथोक्ते । "सितेतरः स्यात् कल्पाधम्" इति शायतः ।
 तमसि अन्धकारे, नीलं कृष्णं निवसनं वसनं तस्य अर्द्धोरुकम् अर्द्धोरुपर्य्यन्तं व्याप्नोतीति
 कन् । अर्द्धोरुकम् अवगुण्ठनवसनं परिहितम् आच्छादितं येन स तथोक्तः । "अर्द्धोरुकं
 वरस्त्रीणां वासुयस्यातकः पुमान्" इत्यमरमाला । कुक्षौ उदरे वक्षः 'कुलकुचिग्रीवाभ्यः—'
 इति ढक् ; कौक्षिकः करवालः वक्षः कटौ सन्निवेशितः तीक्ष्णः निश्चितः कौक्षिकः
 येन स तथोक्तः । "कौक्षिको मण्डलायः करवालः कृपाणवत्" इत्यमरः । फणिनः
 सर्पस्य मुखमिव मुखं यस्य तत् तथोक्तम् । सेयकार्थेण खननकार्यसाधनमस्त्रविशेषः,
 काकली कर्करी, काकचञ्चुकारः यन्ममेदः । केचित्तु काकली, निद्राति
 नागर्चिवेति बोधनार्थं कोमलमधुरध्वनिवाद्यविशेषः इति । संदेशकः कङ्कमुखः
 दृढलोहकिलादेरुद्धारसाधनयन्त्रमेदः, 'सारासी' इति यस्य भाषाख्यातिः । "सन्दः
 कङ्कमुखः स्यात्" इति हेमचन्द्रः । पुरुषशीर्षकं पुरुषस्य शीर्षकं शिरः पुरुषप्रतिष्ठाति-
 काष्ठमयं मस्तकम् ; सन्धिं खनित्वा अगतः तत्प्रवेशेन गृहस्थलोकानां व्यवहारं

बुभुक्षुसाराय अन्वजानात् भार्यां मे पिता । स पुनः अस्मिन्
अत्युदारतया पित्रोः अन्ते वित्तैः निजैः कृत्वेवार्थिवर्गात्
दारिद्र्यं, दरिद्रति सति अथ उदारक इति च प्रीतलोकाधिरो-
पितापरश्लाघ्यनामनि वरयति एव तस्मिन्, मां तरुणोभूताम्,
अधन इति अदत्त्वा, अर्थपतिनाम्नो कस्मैचित् इतरस्मै
यथार्थनाम्नो सार्थवाहाय दिक्षति मे पिता (२५) । तत्

निद्रत्यननिद्रत्यश्च विज्ञाय पचात् गृहप्रवेशः मित्रोः स्नेहकारिणा, सदित्यर्थः । योगभूषणं
योगेन मित्रयोगेन नानाजातीयोपधिविजयेत्यर्थः, सेवशास्त्रसंस्थाः येन गृहस्थानां
परमनिद्राधिवेशान् जगयन्तीति भावः । योगवर्तिका उपायाज्ञनं येन दीपभाविष्यत्ये
तमसि आलोकनसहायसाध्यं प्रभवतीति । ज्ञानचूषं प्रमाणरज्जुः येनात्मनः परिधि-
वेधादिपरिमाणेन खननं क्षियते इत्याशयः । कंकटकः यन्मरुदः 'क्षमाज' इति यस्य
प्रसिद्धिः । रज्जुः सौधोदंतलावल्यावरोहणार्थम् । दीपभाजनं प्रदीपाधारः । अलसेन
चूर्णेन रायते वेधः क्षियते काष्ठम् इति संसरः वेधजन्यविशेषः 'तुर्वीन्' इति यस्य भाषा
प्रसिद्धिः, कारककं दीपनिर्वाणार्थम् प्रक्षतिलिः इत्यादिभिः अन्तैः बहूभिः उपकरणैः
स्नेहकर्मसाधनवस्तुभिः युक्तः मिलितः । गत्यां यात्वा कस्यचित् कस्यापि लुब्धेरस्य
लम्पटप्रधानस्य गृहे भवने सन्धिं सुरङ्गं कृत्वा खनित्वेत्यर्थः । पटभासः प्रेक्षणसाधनम्,
"पटभासः प्रेक्षणकम्" इति वैजयन्ती । पटहावेति पाठे पटहः दाहविशेषः तस्य
अविपत् इति अस्मान्मात्माः, तद्वत् सूक्ष्मं ह्यं "सूक्ष्मं सूक्ष्मकव ह्यं तनुः" इति
शब्दरवावली । तेन आकाञ्चिता आसुरदिता अन्तर्गते गृहमध्ये प्रहतिः क्वान्तः येन
स तथोक्तः । न विहृते व्यथास्य अन्त्यथः व्यथायुक्तः अल्लट इत्यर्थः । निजगृहनिव
आत्मगृहवत् अनुप्रविश्य चूतगत्वा नोर्वीं वणिजां सूक्ष्मधनम् "सूक्ष्मद्रव्यं परिपश्ये नोर्वी"
इति छेमः । सारमहतीं सारः श्रेष्ठरत्नादिवस्तु तेन महतीं महार्घामूल्यवतीमित्यर्थः,
आदाय गृहीत्वा निरगान् वहिरगच्छम् ।

(२५) नीलेति । नोलाः श्लाजलाः नीलेताः मेघाः तेषां निकरः समूहः तेन पीवरं
पुष्टं गाढमित्यर्थः यत् तिमिरम् अन्धकारं तेन निविडम् अतिशयं पीडितायाम् सना-
च्छन्नायाम्, राजवीथ्यां राजवर्त्तनि शतङ्कशः भिद्यन् तस्याः सम्पातनिव समुद्रमनिव
"सम्पातस्तु समुद्रगमः" इत्यनरः । अग्रे अणकालम् आलोकम् प्रकाशम् अलक्ष्यम्

अमङ्गलम् अद्य किल प्रभाते भावोति ज्ञात्वा, प्रागेव प्रियतम-
दत्तसङ्केता वञ्चितस्वजना निर्गता, बाह्याभ्यस्तेन चार्त्तना,
मन्थयैकाभिसरा, तद्गारम् अभिसरामि तन्मां मुञ्च, 'गृहाण
एतज्जाण्डम्' इति उन्मुच्य, मञ्जम् अर्पितवतो । दयमानश्चा-
हमन्नवम्—'एहि साध्वि ! त्वां नयेयं त्वत्प्रियतमम्' इति
त्रिचतुराणि पदानि अचलम् । आपतच्च, दीपिकालोकपरि-
लुप्यमानतिमिरभारं यष्टिकपाणपाणिनागरिकबलम् अनल्पम् ।
दृष्ट्वा एव प्रवेपमानां कन्यकाम् अवदम्—'भद्रे ! मा मैषीः,
अख्ययम् अतिद्वितीयो मे बाहुः । अपि तु, शृदुः अयमुपायः

भवलोकश्च । अथ ततः असौ समीपतरा विद्युत् प्रकाशः इत्यर्थः । काचित् कापि
उन्मिषद्भूषणा उन्मिषन्ति प्रफुरन्ति भूषणानि आभरणानि यस्याः सा तथोक्ता अलु-
ज्ज्वलभूषणभूषितेत्यर्थः । युवतिः यूनी नगरलोपोपिता नगरस्य मोषः चौर्यं तं रोषिता
रुष्टा नगरदेवतेव नगराधिष्ठात्रीदेवोव निःसन्वाधं निःसंकटं तस्य देवायां समये
निभृतसमये इत्यर्थः । "संकटं ना तु संवाधः" इत्यनरः । निःसृता निर्गता आवि-
रासीत् समागतवती । वामु हे बाले का असि त्वामिति शेषः । क कुत्र यासि गच्छसि
इति एवं सदयं दया करुणा तथा सह वर्तमानं यथा तथा उक्ता कथिता तासगद्गदं
शङ्काविक्रवम् अगादोत् अवादोत् उक्तवतीत्यर्थः । आर्यं 'चट्टहलोर्णत' इति ख्यत् ।
हे भद्र अस्यां पुण्यां नगर्ध्याम् कुवेरदत्तनामा तन्नामधेयः अर्थवर्थः अर्थेषु वर्थः श्रेष्ठः
यथाहि निघण्टुः "अर्थः स्वामिवैश्वयोः" इति । वसति अध्यास्ते, तस्य वैश्यस्य अहं
कन्या पुत्री अस्मिन् । मे मम पिता जनकः अवत्याय अवनगरवास्तव्याय कश्चैचित्
एकाग्र इभ्यकुमाराय धनिसुताय धनमित्रनाम्ने तदाख्याय आतमात्मा सद्विजाता मां
मार्त्यां स्त्रियम् अन्वजानात् प्रतिज्ञातवान् । सः मे मम जनकः पुनः भूयः अत्युदारतया
अत्यौदर्येण वदान्वतयेत्यर्थः, अस्मिन् धनमित्रे पित्रोः मातापित्रोः अन्ते अवसाने मृते
इत्यर्थः अर्थिनां याचकानां वर्गः समूहः 'आत् निजैः स्वकीयैः वित्तैः धनैः दारिद्र्यं
निर्धनत्वं क्रीत्वा परिक्रीणीयेव दरिद्रति सति अर्थिभ्यः अशेषधनं दत्त्वा निर्धनमुपगते
सतीत्यर्थः, अथ ततः परम् प्रीतैः दानशीलतया परितुष्टैः लोकैः अधिरोपितम् अर्पितम्
अपरम् अन्यं धनमिवादन्वदित्यर्थः, साध्यं प्रशस्तं नाम यस्य तस्मिन् तथोक्ते । उदारक

त्वदपेक्षया चिन्तितः, अयेऽहम्, भावितविषवेगविक्रियः ।

(२६) त्वयापि अमो धाच्याः, 'निशि वयमिमां पुरीं, प्रविष्टाः, दृष्टश्च मम एष नायको दर्वीकरेण अमुभिन् सभागृहकोणे यदि वः कश्चित् मन्त्रवित्, कृपालुः स एनम् उज्जीवयन् मम प्राणान् आहरेत् अनाथायाः' इति । साऽपि बाला, गत्यन्तरा-भावात्, भयगद्गदस्वरा वाष्पदुर्दिनाक्षो बद्धवेपथुः, कथं कथ-मपि गत्वा, मदुक्तम् अन्वतिष्ठत् । अशयिषि च अहं भावित-

इति एवं तस्मिन् धनमित्ते वयति प्रार्थयमाने एव तरणीभूतां यौवनाभिगतां माम् अधनः धनयूयः इति हेतोः अदत्त्वा इतरस्य अन्यस्यै कश्चित् एकस्यै चर्धपतिनाम्ने तदाख्याय यथार्थनाम्ने नाम्नीऽन्वार्थाय सार्थवाहाय वणिजे दितुं सति दातुमिच्छति ।

(२६) तदिति । अद्य अस्मिन् प्रभाते प्रत्युपे किल वाचायां, तत् अमङ्गलं भावि भविष्यति इति ज्ञात्वा अवगम्य प्रागेव अयत् एव प्रियतमः धनमित्रः तेन दत्तः प्रहितः रुंकेतः अभिसरनार्थमिद्वितं यस्यै सा तथोक्ता । वञ्चितस्त्रजनी वञ्चिता प्रतारिता स्त्रजनाः आत्मोन्नवर्गाः यथा तादृशी । मन्त्रयः कन्दर्पः एकः अत्रितीयः अभिसरः सहायः यस्याः सा तथोक्ता । "सहायोऽनुचरः समाः, इत्यमरः । बाल्यं शैशवं तस्मिन् अभ्यस्तं परिज्ञातं तेन तथोक्तेन वर्तना मार्गेण तदागारं तस्य प्रियतमस्य आगारं भवनम् अभिसरामि गच्छामि । तत् तस्मात् मां युवतिं सुखं त्यज, एतत् दृश्यमानं भाण्डं भूषणं "भाण्डं भूषणमात्रेऽपि" इति विश्वप्रकाशः । गृहाण आलम्ब्य इति एवम् उक्तेति शेषः, उन्मूच्य अङ्गादुत्थान्य मन्त्रम् उपहारवर्णने अर्पितवती प्रददौ । दयते असी दयमानः कृपाणानित्यर्थः, अहम् उपहारवर्णा अन्नवम् अकवयम्, साधि, हे, पतिव्रते एहि आगच्छ त्वत् तव प्रियतमं दयितं त्वां नयेयम् इति एवम् उक्तेति शेषः । दौष्टि चतुराणि तत्संख्यकानौत्थः, पदानि चरणानि अचलम् अगच्छम् । दौष्टिका हस्तदोषः 'मशाल' इति यस्य ख्यातिः, तेनाम् आलोकेन परिलुप्यमानः विताद्य-मानः तिमिरभारः अन्वकारसङ्घः श्रेण तथाभूतम् । "दौष्टिका हस्तदोषः स्यात्" इति वैजयन्ती । अनस्य बङ्गलं यष्टयः दृष्टाः कृपायाः तरवारयः पाणिषु यस्य तथोक्तम् । नगरे भवः नागरिकः तस्य बलं सैन्यं प्रहरिसमूह इत्यर्थः, आपतत, आगच्छदित्यर्थः ।

विषवेगविक्रियः । तेषु कश्चित् नरेन्द्राभिमानी मां निर्वर्ष्य
 सुद्रातन्त्रमन्त्रध्यानादिभिश्च उपक्रम्य अक्षतार्थः शत एवोक्तं
 कालदष्टः । तथाहि स्वर्ध्यावमङ्गं रुद्धा दृष्टिः शान्त एवोष्ण ।
 शुचा अलं वासु ! श्वोऽग्निसात् करिष्यामः । कोऽतिवर्त्तते
 दैवम् इति सहेतुरैः प्रायात् (२७) । उत्थितश्च अहम् उदार-
 काय तां नीत्वा अन्नवम्—‘अहमस्मि कोऽपि तस्कारः, त्वद्गतेन
 एव चेतसा सहायभूतेन, त्वाम् इमाम् अभिसरन्तीम् अन्तरोप-
 लभ्य कृपया त्वत्समोपमनैषम्, भूषणम् इदमस्याः’ इत्यंशुप-
 पटलप्राटितध्वान्तजालं तत् अर्पितवान् । उदारकस्तु तदादाय,
 सलज्जश्च सहर्षश्च ससम्भ्रमश्च, माम् अभाषत—‘आर्य ! त्वया

दृष्टा संवाचा एव वैपमानां कम्पमानां कन्धकां कुमारीम् अवदम् अकथयम् । भद्रे
 हे शोभने ना भैषीः भयं मा कार्षीः ‘माडि लुङ्’ इति लुङ् । अयं दृश्यमानः
 असिद्धितीयः असिना ज्ञपानेन द्वितीयः अपर इत्यर्थः, मे सम वाङ्मयः भुजः अस्ति ।
 अपि तु तथापीत्यर्थः, त्वदपेक्षया तवानुरोधेन अयं मृदुः लघुः उपायः साधनं
 चिन्तितः भावितः । भाविता सिद्धान्तिता विषस्य सर्पदंशनेन विज्ञातरक्षस्य वीरेण
 तीव्रगत्या विक्रिया विकारः यस्य तथाभूतः । सर्पदंशने स्तवत् अभिवर्त्त इति भावः ।
 अहं शये निद्राम् उपगच्छामि ।

(२७) त्वयापीति । त्वयापि भवत्यापि अमी पुरुषाः वाच्याः वाजनीयाः त्वम्
 अहञ्च वयं ‘अस्मदोदयश्च’ इति द्वयोरपि बहुवचनम् । निशि रात्रौ इमां अचल्यां
 पुरीं नगरीं प्रविष्टाः अभ्यागताः अमुं किञ्च दृश्यमाने सभाग्रहकोणे समाज-
 गृहैकांशे दर्शयित्वा संप्रेष्य सम एषः समोपतरः नश्यकः वज्रभट्टः दष्टः संक्रान्तः
 यदि यद्यपि वः युष्माकं मध्ये इत्यर्थः, कश्चित् कोऽपि सन्तवित् सान्त्विकः सन्तगावजः
 इत्यर्थः, स कृपानुः कृपाप्रवणः एनं सम वज्रभट्टम् उज्जीवयन् किञ्चिदुज्जीव्यं
 अनायासाः गत्यन्तरहितायाः सम प्राणहन् जीवनम् आहरेत् दद्यात् । सापि वाला
 कुमारी गत्यन्तराभावात् उपायान्तरविरहात् भयेन वासेन सगद्गदः अस्पष्टः
 तथाह माधवकरः—‘आह्वय वायुः सकपोधमनोशब्दवाहिनी । नरान् करोत्य-
 क्रियकान् भुक्मिन्मिनगद्गदान् ॥’ इति । स्वरः कण्ठरवः यस्याः सा तथोक्ता ।

एव इयमस्यां निशि प्रिया मे दत्ता वाक् पुनः मम अपहृता,
तथाहि न जाने वक्तुम् । त्वत्कर्म एतदद्भुतमिति, ननु ते सुशोभम्
अद्भुतवत्प्रतिभाति नैवमन्येन अपि कृतपूर्वमिति प्रतिनियतैव वस्तु-
शक्तिः न हि त्वयि अन्यदौया लोभादयः । त्वया अद्य साधुतो-
न्मीलितेति तत् प्रायस्स्वत्पूर्वावदानेभ्या न रोचते, दृष्टम् इदानीम्
औदार्यस्य स्वरूपमिति त्वदाशयम् अननुमान्य न युक्तो निश्चयः
त्वया अमुना सुकृतेन क्रौतोऽयं दासजन इति असारम् अतिगरी-
यसा क्रीणासीति स ते प्रज्ञाधिक्षेपः प्रियादानस्य प्रतिदानम् इदं
शरीरम् इति तदन्तामे निधनोन्मुखम् इदमपि त्वया एव
दत्तम्, अथ वा एतावदत्र प्राप्तुरूपम् अद्यप्रभृति भर्त्तव्योऽयं

बद्धः जातः वेपथुः कम्पनं यस्याः तथोक्ता । कथंकथमपि येन केनापीत्यर्थः, गत्वा
तेषां पुरुषान्तिकमिति शेषः । सदुक्तं मम व्याहृतम् अन्वतिष्ठते अगुरुपं वर्षयामास ।
भाविता प्रकटिता विषविक्रिया विषविकारः येन स तथोक्तः । अहम् अशयिषि
शयितवान् । तेषु पुरुषेषु कथित् कोऽपि नरेन्द्रमिमानी नरेन्द्रः विषवेद्यः जाडुलिकः
इत्यर्थः, तम् आत्मानम् अभिमन्यन्ते इति तथोक्तः । “नरेन्द्रो वासिके रात्रि विषवेद्ये
च कथ्यते” इति विश्वप्रकाशः । मां निर्वण्य दृष्ट्व्यर्थः, मुद्रा सर्पविषघ्नी नागमुद्रा-
मणिविशेषः, तन्मं शिवोक्तशस्त्रं तत्रत्यविधेरिति भावः, मन्मं विषप्रतिषेधबीजादिकं,
ध्यानं देवादीनां स्वरूपचिन्तनं स्त्रीवादिकमिति भावः ; एतैः आदिभिः उपक्रम्य प्रारभ्य
चिकित्सित्वेत्यर्थः, अहतार्थः अकृतकार्यः अयं पुरोवर्त्तिजनः कालदष्टः कालेन
यमेन दष्टः, अतः गत एव पञ्चत्वं गत एव, तथाहि तन्निवारणं अवगच्छेति भावः ।
युद्धं निषेधं श्लावं श्लामलं श्लावाश्रया विषकृतः इति साधवाचायः । विष्णुप्रवर्णेन
विषर्णमित्यर्थः । रुद्धा निमित्तलिता दृष्टिः दर्शनं उष्णा उष्तापः शान्त एव उपशमं मत
एव । वासु हे बाले, युष्मा शोकेन अलं किं, शोकं परिहरेत्यर्थः । यः आगामिदिने
अग्निं सात् अन्यधीनं करिष्यामः धन्याम् इत्यर्थः । कः देवं भाग्यम् अतिवर्त्तते
अतिक्लामति न कोऽपीत्यर्थः । इति एवम् उक्तेति शेषः । इतरैः अन्यैः सह सहचरै
रित्यर्थः । प्रयात् अपगच्छतु ।

दासजनः' इति मम पादयोः अपतत् (२८) । उत्थाप्य च एनम्
 उरसोपस्थिष्य, अभाम्निषि—'भद्र ! काऽद्य ते प्रतिपत्तिः' इति ।
 सोऽभ्यधत्त, न शक्नोमि च एनाम् अत्र पित्रोः अनभ्यनुज्ञयां
 उपयम्य जीवितुम् अतोऽस्याम् एव यामिन्यां देशमिमं जिह्वा-
 सामि, को वा अहं यथा त्वम् आज्ञापयसि' इति । अथ मया
 उक्तम्, असु एतत्, स्वदेशो देशान्तरमिति नेयं गणना विदग्धस्य
 पुरुषस्य, किन्तु बालेयम् अनल्पसौकुमार्या कष्टाः प्रत्यवाय-
 भूयिष्ठाश्च कान्तारपथाः । शैथिल्यमिव किञ्चित्, प्रज्ञासत्त्वयोः
 अनर्थेन ईदृशेन देशत्यागेन सम्भाव्यते । तत्सह अनया सुख-
 मिहैव वस्तव्यम्, एहि नयावैनां स्वमेव आवासम्' इति ।

(२८) उल्लिख्येति । अहम् उल्लिख्यः शयनादिति शेषः । उदारकाय धनमिव-
 नाखे त्वां कन्यां नीत्वा 'भेमय' अत्रवम् अकथयम् । अहं कोऽपि कश्चित् तत्कारः
 चोरः अस्मि त्वद्वृत्तेन त्वय्यर्पितेनेव चेतसा चित्तेन त्वां भवन्तम् अभिसरन्तीम् अभि-
 सारिकरीत्या भवदन्तिकमागच्छन्तीमिति भावः । (तथाहि दर्पणः "कान्तार्थिनी तु या
 याति संकेतं साभिसारिका" इति ।) इमां कन्याम् अन्तरा पथिमध्ये उपलभ्य प्राप्य
 कृपया दयाप्रवणेनेत्यर्थः, सहायभूतेन साहाय्यकारिणा मूर्खेति शेषः । तत् समीपं
 तवान्तिकम् अनैषम् नीतवान् । अस्याः वाचायाः इदम् समीपतरं भूषणम् अलङ्कारः ।
 इति प्रकारे । अंशवः किरणाः तेषां पटलाः चयाः तेः पाटितं विध्वस्तं ध्वान्तजालम्
 अन्धकारसमूहः येन तथाभूतम् । तत् भूषणम् अर्पितवान् ददौ । उदारकः तदाख्यः
 वणिक् तत्भूषणम् आदाय गृहीत्वा सलज्जं व्रीडया सहितं स्तरद्वयं ज्ञानात्, सङ्घम्
 आगन्देन सहितं प्रियाः प्राप्तं दिव्याशयः । समन्ध्रं संतलरं यथातथा अभाषत अत्रवीत् ।
 आर्यं मे भद्र, त्वया भवता एव अस्यां निशि रात्रौ इयं प्रिया मे मच्चं दत्ता अर्पिता,
 पुनः अवधारणे । मम वाक् वाक्यम् अपरुता चोरिता, तथाहि अतएवेत्यर्थः, एतत्
 तत् कथं तव कार्यम् एतस्यां चोरान्धकारायां रात्रौ मे प्रियायाः समपणमित्यर्थः ।
 अज्ञतम् आश्चर्यम् इति वक्तुं स्वरूपकौर्त्तिः न जाने न ससर्षोऽस्मीत्यर्थः । ननु अनुनये,
 ते तव सुशीलं चरित्वम् अज्ञतवत् आश्चर्यकारीव प्रतिभाति द्योतते । अन्ये न
 केनापीत्यर्थः, एवं कथं न कृतपूर्वं न कृतमित्यर्थः, इत्यपि मया वक्तुं न सक्यते

अविचारः शुभतेन तेन, सद्य एवैनां तदगृहम् उपनीय, तथैव
अपसर्पभूतया तत्र मृङ्गाण्डावशेषम् अचोरयाव (२८) । ततो
निष्पत्य क्वचित् सुषितकं निधाय समुच्चलन्ती, नागरिकपुरुष-
सम्प्राप्ते, मार्गपार्श्वशायिनं कञ्चित् मत्तवारणम् उपरि [पुरुषं]
पुच्छम् आकृष्य अभ्यारोहाव । अवेयप्रोतपादयुगलेन च मया
उत्थाप्यमान एव पातिताधोरणपृथुलोरःस्थलपरिणतः पुरीत-

त्वदन्तिके इति शेषः । यतः वस्तूनः शक्तिः सामर्थ्यं प्रतिनियतैव, एकस्य वस्तूनः या
शक्तिः सा तद्भूतैव, इतरस्य सा शक्तिः न सम्भवति, अतएव नैवमन्येन कृतपूर्वमिति
वचनस्यापि अवसरो नास्तीत्याशयः । त्वयि भवति अन्यदीया इतरपुरुषसम्पर्काया
लोभादयः दुराकाङ्क्षा प्रवृत्तयः नहि वर्तन्ते इति शेषः । अद्य त्वया साधुता वदान्यता
उन्मिलिता संसृचिता इति एवं न मया तावन्तं वाच्यमिति शेषः । यतः तत् वचनं प्रायः
वाङ्मयेन त्वत् तव पूर्ववदान्येभ्यः पूर्वकृतेभ्यः महत्कर्मभ्यः न रोचते न स्वदते ।
इदानीम् साम्प्रतम् औदार्यस्य उदारतायाः स्वरूपं वास्तववृत्तिमिति दृष्टम्, त्वदाशयं
तव अभिप्रायम् अनुमान्य अनुमतिमकार्ष्यत्वा निश्चयः निर्धारणं न युक्तः न
कर्त्तव्यः, भवदाशये इतोऽप्यधिकौदार्यस्य समन्वयसम्भवात् मत्पक्षे तत् कथमेतच्छिन्नेव
कर्त्तव्यं भवतः औदार्यस्य परिमाणनिर्णयः इति तात्पर्यम् । त्वया भवता अनुना
मुकृतेन सत्कार्येण अयं दासजनः मद्रूप इत्यर्थः, क्रीतः, यतः असारम्
अकिञ्चित्कारम् अतिगरीयसा बहूतरेण कर्मणा मामिति शेषः क्रीणासि भृङ्गासि इति
इतोः स भवदन्तिके तादृगालापः ते तव प्रज्ञाधिचेषः प्रज्ञया त्वया अधिचेषः निन्दा,
तथा प्रकटने भवतः बुद्धिनिन्दा स्वादित्याशयः । प्रियादानस्य बलभर्त्तव्यस्य इदं
शरीरं देहं प्रतिदानं प्रतिरूपं दानम्, यतः तद्वत्तमि तस्याः बलभायाः अलमि
अप्राप्ती निधनोन्मुखं मरणोद्यतम् इदं शरीरमपि त्वया भवतैव दत्तम् प्रत्यर्पितम् ।
अथवा किं वित्यर्थः, अत्र विषये एतावत् वचनं प्राप्त्यर्थं युक्तिरूपम् । प्रेशसं
प्राप्तमित्यर्थः । अद्यप्रवृत्ति अद्यारम्भ अयं समीपतरः दासजनः मद्रूपजन इत्यर्थः,
भर्त्तव्यः पीड्यः इति जम पादयोः चरणयोः अपतत् पतितवान् ।

(२९) उत्थाप्येति । एनं कन्यानायकम् उत्थाप्य उत्तोल्य उरसा वचसा उपस्थित्य
अलिप्त अभाषि अवादि मथेति शेषः । मद्र, हे सौम्य ! अद्य ते तव का प्रतिपत्तिः
कर्त्तव्यता ? सः धनमित्रः अभ्यधत्त अत्रवीत्, अत्र नगरे पित्रोः मातुः पितुश्च अन्य-

क्षतापरीतदन्ताकाण्डः स रक्षिकबलम् अक्षिणोत् । अर्धसयाव
च अमुनेव अर्थपतिर्भवनम् । अपवाह्य च कचन जीर्णोद्याने
शास्त्राग्राहिकाया च अवातराव । खगृहगतौ च स्नातौ शयनम्
अध्यशिश्रियाव (३०) ।

बुद्ध्या अननुमत्या उपयस्य विवाहं कृत्वा जीवितुं प्राणान् धारयितुं न शक्नोमि-समर्थो
भवामि । अत एव अस्मात् अस्यां यामिन्याम् अद्य रात्रौ इमं देशं नगरं जिहासामि त्यक्तु-
मिच्छामि को वा अङ्गम् इमम् उपायचिन्तने भवानेव तच्चिन्तने समर्थ इति भावः ।
इति समाप्तौ । अथ ततः मया अपहारवर्त्यणा उक्तं व्याहृतम्, अस्तु एतत् भवतु
तावदित्यर्थः, विदग्धस्य चतुरस्य पुरुषस्य स्वदेशः आत्मधिकृत इत्यर्थः, देशान्तरं भिन्नदेशम्
इति इयं गणना न, किन्तु किं पुनः प्रागुक्तिविरुद्धोऽर्थः । इयं तव वल्लभा वाला कुमारी
अनल्पसौकुमार्या अत्यन्तमुकुमारदेहा, कान्तारस्य वनस्य पथानः मार्गाः कष्टाः क्लेशकराः,
प्रत्यवायः बाधकां तेन भूयिष्ठाः बहुलाः पूर्णाः इत्यर्थः, “बाधकां प्रत्यवायः स्यात्”
इत्यजयः । ईदृशीन कथितरूपेण अनर्थेन अर्थशून्येन देशत्यागेन देशमपहाय हावा-
वन्धनं गमनेनेत्यर्थः, प्रज्ञा बुद्धिः सत्त्वं वनं तथोः किञ्चित् मनाक् श्रौथिल्यमिव चय इव
सम्भाव्यते परिकल्प्यते । अज्ञाः सामर्थ्यरहिताश्चैव एवमाचरन्तीत्याशयः । तत् तस्मा-
दतएवेत्यर्थः, अनया कामिन्या सह ईदृशेन अत्र नगरे वसत्यम् वासः कर्तव्यः त्वयेति
शेषः । एहि आगच्छ स्वयमेव आत्मना एनां तव वल्लभाम् आवासं गृहं नयाव प्राप्नुयाव
आग्नमिति शेषः । अविचारानुमतेन अविचारिण विचारशून्येन अनुमतम् अनुमतिः
तेन निर्विचारप्रतिपन्नेनेत्यर्थः । सद्यः तत्क्षणे एव एनां कुमारीं तद्गृहं तस्य कुवेर-
दत्तस्य गृहम् उपनीय गीत्वा तत्र कुवेरदत्तगृहे अपसर्पभूतया चरभूतया “अपसर्पश्चरः
स्पशः” इत्यमरः । तथा वल्लभयेव सदा मूर्त्तिकया निश्चितं भाण्डं भाजनं सदभाण्डम् तत्
अवशेषः यस्मिन् तत् यथा तथा अवचोरयाव चोरितवन्तौ धनमिवः अहञ्चेति शेषः ।

(३०) ततः इति । ततः तस्मात् निष्पत्य निर्गत्य क्वचित् प्रदेशे सुधितकं चोरित-
द्रव्यजातं निधाय प्रोथित्वा समुच्चलन्तौ समागच्छन्तौ नागरिकाणां नगरसंसर्गायाणां
पुरुषाणां सभ्याते त्वरितावपतने सति मार्गाणां पथां पार्श्वः एकदेशः तस्मिन् श्रुते यः
तं तथोक्तं, कश्चित् एकं मत्तवारणं मत्तर्हसितं पुच्छं लाङ्गूलम् आकृष्य धृत्वा उपरि पृष्ठे
अध्यारोहाव अधिरुद्धौ । उपरि पुरुषमिति पाठे उपरि पुरुषम् आचोरणं आकृष्य सुवि-
निपात्येत्यर्थः । यो वेद्ये कण्ठरज्जौ प्रीतं निवेशितं पादयुगलं चरणद्वयं वेन तथोक्तेन ।

तावदेन उदगात् उदधेः उदयाचलेन्द्रपद्मरागशृङ्गकल्पं
कल्पद्रुमहेमपल्लवापीडपाटलं पतङ्गमण्डलम् । उत्थाय च
धौतवस्त्रौ प्रगीतनानि मङ्गलानि अनुष्ठाय अस्मत्कर्मतुमुलं पुरम्
अनुविचरन्तावशृणुव वरवधूगृहेषु कोलाहलम् । अथ अर्थैरर्थं
पतिः कुबेरदत्तम् अश्वास्य कुलपालिकाविवाहं मासावधिकम्
अकल्पयत् । उपह्वरे पुनरित्यशिक्षयं धनमिलम्—‘उपतिष्ठ
सखे ! एकान्ते एव चर्मरत्नभस्त्रिकाम् इमां पुरस्कृत्य अङ्गराजम्
आचक्ष्व च जानात्येव देवो नैककोटिसारस्य वसुमित्रस्य मां
धनमित्रं नामैकपुत्रं, सोऽहं मूलहरत्वमेत्य अर्थिवर्गात् अस्मि
अवज्ञातः (३१) । मदर्थमेव संवर्द्धितायां कुलपालिकायां

“गौवाविभूषणे रज्जौ यैवं यैवेयमित्यपि” इति वैजयन्ती । मया पातितः अधःक्षिप्तः यः
आघोरणः हस्तिपक्षः तस्य प्रयुक्ते विश्रुते उरःस्थले वक्षसि परिणतः त्रिभुगदन्तप्रहारो
गजः “त्रिभुगदन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मतः” इति हलायुधः । परीतज्ञता अन्ववह्नौ
तथा परीतं वेष्टितं दन्तकाष्ठं यस्य स तथोक्तः, उरःस्थानः आरोह्यमाणः एव स गजः
रक्षिवलं रक्षिणां नागरिकाणां बलं सैन्यम् अक्षिणीत् क्षपितवान् क्षयमनयदित्यर्थः ।
अमुना मत्तगजेन अर्थपतेः तन्नाम्नी धनिपुत्रस्य भवनं गृहं अधःस्थावः क्ष्वसितवन्ती ।
कचन कस्मिन् जीर्णोद्याने पुराणोपवने अपवाह्य नौत्वा वारणमिति शेषः । शाखायाहि-
कया शाखायद्गणेनेत्यर्थः, अवतरावः अवतीर्णवन्ती उत्तोरणावित्यर्थः । स्नातौ
अवगाहिती खण्डहगतौ आत्मगृहगतौ शयनं शय्याम् अध्वशिश्राव अधिष्ठितवन्ती ।

(३१) तावदिति । उदधेः समुद्रात् उदयाचलेन्द्रः पर्वतश्रेष्ठः उदयगिरिः तस्य
यत् पद्मरागशृङ्गं पद्मरागः लोहितकः रक्तवर्णमणिविशेषः, तन्मयं शृङ्गं शिखरं तत्कल्पं
ततः ईपद्रुमम् । कल्पद्रुमस्य देवतरोः हेमपल्लवाः स्वर्णकिंचलयाः तेषाम् आपीडः सङ्गः
“आपीडः शिखरे व्रति” इति वैजयन्ती । तद्वत् पाटलं श्वेतरक्तम् “श्वेतरक्तसु पाटलः”
इत्यमरः । पतङ्गस्य सूर्यस्य मण्डलं परिधिः “पतङ्गौ पश्चिम्यौ च” इत्यमरः । उदगात्
उदियाय तावदेव तत्कालेनैव । उत्थाय शयनादिति शेषः, धौतवस्त्रौ प्रक्षालितमुखौ
आवाप्नोति शेषः । प्रागीतनानि प्रातःकालोचितानि ‘प्राह्णे प्रगेऽव्ययेभ्यः’ इति टुप्
शब्दश्च । मङ्गलानि शुभसूचककार्याणि अनुष्ठाय विधाय अनुविचरन्ती विप्रसङ्गात्

महारिद्रदोषात् पुनः कुवेरदत्तेन दुहितुः अर्थपतये दिक्कि-
 तायाम् उद्देगात् उज्झितुम् असून्, उपनगरभवं जरदनम् अव-
 गाह्य कण्ठन्यस्ताशस्त्रिकः केनापि जटाधरेण निवार्य एवमुक्तः
 —‘किं ते साहसस्य मूलम्’ ? इति, मयोक्तम्—‘अवज्ञासोदर्थं
 दारिद्र्यम्’ इति । स पुनरेवं क्षपातुः अन्वग्रहीत्—‘तात !
 मृदोऽसि, न अन्यत् पापिष्ठतमम् आत्मत्यागात् । आत्मानम्
 आत्मनानवसाद्यैव उद्धरन्ति सन्तः । सन्ति उपाया धनार्जनस्य
 बहवः, नैकोऽपि छिन्नकण्ठप्रतिसन्धानपूर्वस्य प्राणलाभस्य,
 किमनेन ? सोऽस्मि अहं मन्त्रसिद्धः । साधिता इयं लक्ष-
 ग्राहिणी चर्मरत्नभस्त्रिका, चिरम् अहमस्याः प्रसादात् काम-
 रूपेषु कामप्रदः, प्रजानामवात्मम् । मत्सरिण्यां जरसि भूमि-
 स्वर्गम् अत्रोद्देशे प्रवेक्ष्यन् आगतः, ताम् इमां प्रतिगृहाण, मद-
 न्यत्र च इयं बणिग्भ्यो वारमुख्याभ्यो वा दुग्धे इति हि तद्वता

ममन्ती आवाम् तस्मिन्निति शेषः । वरवधूनां श्रेष्ठस्त्रीणां गृहेषु मवनेषु अग्राकां कथं,
 चौक्यकाथं तैः तुमुलम् व्याकुलरवं “तुमुलो व्याकुलरवः” इति हेमचन्द्रः । पुरं नगरं
 कोलाहलं कालकलं शब्दपूर्णमित्यर्थः, असृष्टव आकृष्टितवन्ती । अथ ततःपरम्,
 अर्थपतिः तदाख्यः वणिक् अर्थः धनैः कुवेरदत्तं तन्नामानम् आश्रास्य सान्त्वयित्वा कुल-
 पालिकायाः तदाख्यायाः कन्यायाः विवाहं पाणिग्रहणं सासावधिकं मासः अवधिः सीमा
 यस्य तथोक्तम्, अथप्रभृति मासमध्ये यस्मिन् कस्मिन्नपि दिवसे पाणिपौडनौधमिति
 अवलपयत् अवधारयामास । उपनगरे रहसि “रहोऽग्निकमुपनगरे” इत्यमरः । पुनः
 भूयः धनमित्रं तन्नामधेयं अशिक्षयस्मि शिक्षयामास । सखे भोः धनमित्र ! उपतिष्ठ भजस्व
 एकांते निर्जने एव इमां पुरोवर्तिनीं चर्मरत्नस्य उत्तमचर्मणः भस्त्रिका अपिदीपक-
 चर्मनिर्मितयन्त्रविशेषः, तां तथोक्तात्, पुरस्कृत्य अये धृत्वा अङ्गराजम् अङ्गाधिपम् आचस्य
 कथय, देवः महाराजः नैककोटिसारस्य नैककोटयः अनेककोटिसंख्याः साराः
 मूलधनानि यस्य तादृशस्य वसुधिवस्य तत्संज्ञकस्य एकपुत्रं सुतं धनमित्रं नाम मां
 जानाति अवगच्छति एव स धनमित्रः अहं मूलहरत्वं विलुप्तमूलधनत्वम् एव प्राप्य
 अर्थवर्गात् प्रार्थिसमूहात् अवज्ञातः अनादृतः अस्मि भवामि ।

‘ततीतिः’ (३२) । किन्तु यत्प्रकाशात् अन्यायापहृतं, तत् तस्मै
प्रत्यर्पणीयं, न्यायार्जितन्तु, देवत्राह्मणेभ्यः त्याज्यम् । अथ इयं
देवता इव शुचौ देशे निवेश्य अर्च्यमाना प्रातः प्रातः सुवर्ण-
पुष्पैश्च दृश्यते । ‘स एष कल्पः’ इति बह्वृक्षलये मन्त्रम् एनां
दत्त्वा किमपि प्रावच्छिद्रं प्राविशत् । इयञ्च रत्नभूता चर्म-

(३२) मदर्थमिति । मन्त्रं दानार्थमेव मदर्थमेव, सम्बद्धितायां परिपोषितायां
कुलपालिकायां कन्यायां “कन्या तु कुलपालिका” इत्यमरः । अथवा
तन्नामवत्याम् । कुबेरदत्तेन तन्नामधेयेन महारिद्रादोषात् निर्धनत्वात् अर्धपतये
तन्नाम् पुनः दुहितरि सुतायां दत्तसितायां दातुमिच्छायाम् उद्देशात्
विरहजन्यदुःखात् नगरस्य समीपम् उपनगरं तस्मिन् भवं स्थितं जरहन्
जीर्णोद्यानम् प्रचाररहितमित्यर्थः, अवगाह्य प्रविश्य असून् प्राणान् उज्झितुं
त्यक्तं कण्ठन्यक्तशस्त्रिकः कण्ठे गले न्यस्ता अर्पिता शस्त्रिका क्षुरिका येन स तथोक्तः ।
केनापि अज्ञातनाम्ना जटाधरेण जटानिष्ठितशिरसा सन्नासिनित्यर्थः, निवार्य निमित्तम्
एवं वक्ष्यमानरूपम् उक्तः कथितः । ते तव साहसस्य एतादृशोदयोगस्य मूलं कारणम् किम्
इति, मयोक्तम् मया कथितम् । अवज्ञा अज्ञादरः, तस्याः सोदर्या सहोदरा यस्य तादृशं
तत्तुल्यमित्यर्थः, दारिद्र्यं निर्धनत्वम् इति, कृपालुः दयाप्रवणः सः जटाधरः पुनः एवं
वक्ष्यमानरूपम् अव्ययहीनं सदयमुवाच तात, हे अर्भक, लल्लवुडे इत्यर्थः, “तातस्तु
बालकेर्भके” इति केशवः । मूढः मूर्खः असि, आत्मत्यागात् प्राणपातात् अन्यत् अपरं
पापिष्ठतमम् अतिपातकं न विद्यते इति शेषः । स न्तः सञ्जनः आत्मना स्वेन
आत्मानम् अनवसाद्य अविनाश्यं च उद्धरन्ति दाधन्ते । धनार्जनस्य अर्थागमस्य बहवः
अनेके उपायाः साधनानि सन्ति विद्यन्ते, च्छिन्नः कर्तितः यः कण्ठः गलः तस्य प्रति-
सन्धानं पुनः सन्त्वम् योजनमित्यर्थः, तत्पूर्वस्य प्राणलोभस्य जीनप्राप्तेः न एकोऽपि
उपायः इत्यर्थः, अनेन जीवनत्यागेन किं, न किमपीत्यर्थः, सोऽहम् प्रसिद्धः मन्त्रसिद्धः
मन्त्राराधनेनाष्टरुद्धैश्वर्यवानित्यर्थः, अस्मि भवामि । लक्षणादिषु लक्षं लक्षसंख्यकं
रत्नं ग्राहयितुं शीलं यस्याः सा प्रतिदिनलक्षमुद्राप्रसविशीत्यर्थः, इयं प्रत्यक्षमाणा
चर्मभस्त्रिका साधिता सिद्धीकृता । अहं कामरूपेण खनानप्रसिद्धप्रदेशेषु प्रजानां
जनानाम् अस्याः भस्त्रायाः प्रसादात् अनुग्रहात् धामप्रदः वाञ्छितप्रदाता सन् चिरं
वृद्धिजम् अशात्सम् वसतिमकरवम् । मत्सरिण्यां द्वेषकारिण्यां जरसि बार्हके सत्यां
अथ उद्देशे प्रदेशे भूमिर्गर्गे भूत्यां खर्गे इव खर्गः तम्, प्रवेचन् अवलोकयन् आगः

भस्त्रिका देवाय अनिवेद्य न उपजीव्या इत्यागीता, परन्तु देवः प्रमाणम् इति । राजा च नियतम् एवं वक्ष्यति—‘भद्र! प्रीतोऽस्मि’ गच्छ यथेष्टम् एनाम् उपभुङ्क्ष्व’ इति । भूयश् ब्रूहि—‘यथा न कश्चित् एनां सुष्णाति, तथा अनुगृह्यताम्’ इति । तदपि अवश्यम् असौ अभ्युपेक्ष्यति (३३) । ततः स्वगृहमेत्य यथोक्तम् अर्थत्यागं कृत्वा, दिने दिने वरिवस्यमानां

समुपस्थितः, तां प्रसिद्धाम् इमां प्रत्यचीभूतां भस्त्रां प्रतिगृह्णाण गृह्णन् स्त्रीकुरु, इयं भस्त्रा मदन्त्य मत्तः भिन्नः मां विहायान्यत्रेत्यर्थः, वणिग्भ्यः वैश्याभ्यः वारमुत्थाभ्यः वाराङ्गनाभ्यः वा दुग्धे लक्षमुद्राः प्रसूते, मदन्त्ये वाराङ्गनाषु वैशेषु च लक्षमुद्राः सूते नान्येभ्यः इति भावः । हि निश्चितम्, “हि हेतावधारणे” इत्यमरः । इति एवं तदगता चर्मभस्त्रिकानिष्ठा प्रतीतिः ख्यातिः ।

(३३) किन्त्विति । किन्तु परन्तु यत् सकाशात् यस्यान्तिकात् अन्यायेन प्रवचनया अपहृतं गृहीतं तत् धनं तस्मै धनिने प्रत्यर्पणीयं प्रदातव्यम्, न्यायार्जितन्तु विधि-नोपाजितन्तु देवब्राह्मणेभ्यः देवतोद्देशे ब्राह्मणोद्देशे चेत्यर्थः, त्याज्यम् अर्पणीयम् । अथ ततः परम्, सत्पात्रादिषु दानानन्तरमित्यर्थः । देवता इव इयं चर्मभस्त्रिका शुची देशे शुद्धप्रदेशे निवेश्य स्थापयित्वा अर्चमाना पूज्यमाना प्रातः प्रातः वीपमायां द्विवचनम् । प्रतिप्रातः इत्यर्थः, सुवर्णपूर्णं हेमप्रपूरिता एव भस्त्रेत्यर्थः, दृश्यते अवलोक्यते, स एव कल्पः प्रकारः । इति एवम् उक्तेति शेषः । ब्रह्मज्ञलये युक्तपाणये भस्त्रं एनां चर्म-भस्त्रां दत्त्वा समर्थं किमपि किञ्चन यावच्छिद्रं गिरिविवरम् “अद्रिगोत्रगिरियावापल-शैल शिलोच्छ्रयाः” इत्यमरः । प्राविशत् अन्तर्जगाम । इयं रत्नभूता अष्टरूपा चर्मभस्त्रिका देवाय महाराजाय अनिवेद्य अनुक्ता न उपजीव्या भोक्तव्या इति हेतोः पानीता महाराजस्य समीपं प्रापितेत्यर्थः, परन्तु किन्तु देवः महाराजः प्रमाणं सदसत् निर्दि-ष्टेन प्रमाता । राजा महाराजः नियतम् अवश्यम् एवं वक्ष्यमाणरूपं वक्षति वदिष्यति । भद्र हे सौम्य, प्रीतः सन्तुष्टः अस्मि, अतः गच्छ स्वामीष्टदेशं याहि, यथेष्टम् इच्छानुरूपम् एनां चर्मभस्त्रिकाम् उपभुङ्क्ष्व स्वायत्ताधीनं कुरु इत्यर्थः । भूयः पुनश्च ब्रूहि वदति, यथा येन प्रकारेण कश्चित् कोऽपि एनां चर्मभस्त्रिकां न सुष्णाति चोरयति, तथा तद्वत् अनुगृह्यतां कृतार्थीक्रियताम् इति, असौ राजा तदपि कथितानुरूपमित्यर्थः, अवश्यं निश्चितम् अभ्युपेक्ष्यति अङ्गीकरिष्यति ।

स्तेयलब्धेः अर्थैः नत्तमापूर्य्य प्राह्णे लोकाय दर्शयिष्यसि । ततः
कुबेरदत्तस्तृणाय मत्वार्यपतिम् अर्थलुब्धः, कन्यया स्वयमेव
त्वाम् उपस्थास्यति । अथ क्रुपितोऽर्थपतिः व्यवहर्तुम् अर्थ-
मर्वात् अभियोच्यते, तच्च भूयश्चित्तैः उपायैः कौपीनावशेषं
करिष्यावः । स्वकञ्च चौर्यम् अनेनैव अभ्युपायेन सुप्रच्छन्नं
भविष्यति इति । हृष्टश्च धनमित्रो यथोक्तम् अन्वतिष्ठत् ।
तदहरेव मन्त्रियोगादिमर्दकोऽर्थपतिसेवाभियुक्तः तस्योदारके
वैरम् अभ्यवर्षयत् । अर्थलुब्धश्च कुबेरदत्तो निहत्य अर्थपतेः
धनमित्राय एव तनयां सानुनयं प्रादित्वात् । प्रत्यवध्रात् च
अर्थपतिः (३४) ।

(३४) ततः इति । ततः अनन्तरं स्वग्रहम् आत्मभवनम् एव गत्वा यथोक्तं
कथितानुरूपम् अर्थत्यागम् अर्थस्य दानं कृत्वा दिने दिने प्रत्यहं स्तेयलब्धैः स्तेयेन चौर्येण
लब्धैः प्राप्तेः अर्थैः धनैः वरिवस्त्रमानीं सेव्यमानान् एनां भस्त्रामिति शेषः । “वरिवस्त्रा
नु शशूषा” इत्यमरः । नत्तं रात्रौ आपूर्य्य पूरयित्वा प्राह्णे प्रातः लोकाय जनाय दर्शयि-
ष्यति अवलोकयिष्यति । ततः ततः परम्, अर्थलुब्धः धनग्रहः, कुबेरदत्तः अर्थपतिं तन्नामानं
वणिजं दृष्ट्वाय खंभुत्वाय मत्वा ज्ञात्वा (मन्त्रिकसंख्यनादरे विभाषाप्राप्तिषु’ इति मनः
योगे चतुर्थी । स्वयमेव आत्मनैव कन्यया तव वल्लभया सह त्वां भवन्तम् उपस्थास्यति
आराधयिष्यति । अथ अनन्तरम् अर्थमर्वात् धनमदात् क्रुपितः क्रुद्धः अर्थपतिः
व्यवहर्तुं “विवादं कर्तुम्” (विवादः व्यवहारः स्यात्” इत्यमरः । अभिलोच्यते
उच्योच्यते इव करिष्यतीत्यर्थः । तम् अर्थपतिं भूयः पुनः चित्तैः बहुधाः उपायैः
साधनैः कौपीनं चौरम् अवशिष्य इति तथा करिष्यावः । स्वकम् आत्मैव चौर्यं स्तेयं
अनेनैव कथितरूपमतेन अभ्युपायेन साधनेन सुप्रच्छन्नं सुगुप्तं भविष्यति इति । हृष्टः
प्रीतः हर्षं प्राप्त इत्यर्थः, धनमित्रः तदाख्योवर्षिष्कं यथोक्तं कथितानुरूपम् अन्वतिष्ठत्
कथितानुरूपमाचचार । तदहरेव तस्मिन्नेव दिने मन्त्रियोगात् मनः नियोगः निदेशः
तस्मात् विमर्दकः मद्भूतमुद्धतः, अर्थपतेः सेवायां शुश्रूषणे अभियुक्तः समग्रः तस्य
अर्थपतेः उदारके धनमित्रे वैरं हेषम् अभ्यवर्षयत् अभिवर्षितवान् । अर्थलुब्धः
अर्थग्रहः, कुबेरदत्तः कन्यापिता अर्थपतेः निहत्य पराहृत्य धनमित्राय तन्नामै एव

एषु एव दिवसेषु काममञ्जर्याः स्वसा यवीयसी राग-
मञ्जरी नाम पञ्चवीरगोष्ठे सङ्गीतकम् अनुष्ठास्यति इति
सान्द्रादरः समागमन् नागरजनः । स च अहं सह सख्या धन-
मित्रेण तत्र सन्धिषि । प्रवृत्तवृत्त्यायाञ्च तस्यां द्वितीयं रङ्गपीठं
मम अभून्ननः । तदृष्टिविभ्रमोत्पलवनसञ्चापाश्रयश्च पञ्चशरो
भावरसानां सामग्रात् समुदितवत् इव माम् अतिमात्रम्
अव्यथयत् । अथ असौ नगरदेवतेव नगरमोषरोषिता
लीलाकटाक्षमालामृङ्खलार्भिः नीलोत्पलपलाशदामश्यामलाम्भिः
सामबध्नात् (३५) । वृत्त्योत्थिता च सा सिद्धिलाभशोभिनी,—

सानुनयं विनयपूर्वकं तनयां सुतां प्रादित्सत् दातुमेच्छत् अर्थपतिः प्रत्यवध्नात् प्रतिवन्ध-
चकार ।

(३५) एष्विति । एषु एव दिवसेषु एतावत्सु दिनेषु काममञ्जर्याः गणिकायाः
यवीयसी कनिष्ठा स्वसा भगिणी रागमञ्जरी नाम तन्नामधेया पञ्चवीरगोष्ठे जानपद-
सभायां “तत् पञ्चवीरगोष्ठन्तु यत्तु जानपदं सदः” इति कोषसारः । “सङ्गीतकं
गीतवाद्यनृत्यादिकं यदाह सङ्गीतपारिजाते—“गीतवादितनृत्यानां त्रयं सङ्गीतमुच्यते ।
मानसाच्च प्रधानत्वात् तत् सङ्गीतकमुच्यते ॥” इति अनुष्ठास्यति अन्वाचरति । सान्द्रादरः
गाढानन्दः नागरजनः नागरिकोजनः समागमत् समुपागतवान् । सोऽहम् अपहारवशा
धनमित्रेण सख्या सुहृदा सह तत्र सभायां सन्धिषि सन्निधानमकार्षम् । प्रवृत्तम्
आरब्धं नृत्यं लास्यं यथा तथोक्तायाम् तस्यां रागमञ्जर्यां मम मनः चित्तं द्वितीयम् अपरं
रङ्गपीठं नृत्यस्थानम् अभूत् । नृत्यसभायां तामीक्ष्येनानिशं आर्यमाणत्वात् मन्थनः
रङ्गस्थानमिवेति भावः । तत् तस्याः रागमञ्जर्याः दृष्टेः इच्छणस्य विध्वंसः विपर्ययः एव
उत्पलवनम् इन्द्रिवरसात् सत् उत्कृष्टम् चापं धनुः आश्रयः अवलम्बनं यस्य स
तथोक्तः । पञ्चसरः कामः, भावः विभादादयः तथाहि दर्पणे—“निर्विकारात्मके
चित्ते भावः प्रथमविक्रिया” इति । त एव रसाः शृङ्गारादयः तथा च—“शृङ्गारोद्भूत
करुणहास्यपौरभयानकाः । वीरतत्परौ द्वे च रसाः” इति । तेषां सामयात
सम्यगाविर्भावात् समुदितवत् इव सम्यग्सागदमिव माम् अतिमात्रं निभरम्
अव्यथयत् आपीकृतम् । अथ ततः असौ रागमञ्जरी नगरदेवतेव नगराधिष्ठात्री देवीव
नगरस्य गोपः शोभ्यं तेन रोषिता दृष्टा तादृशी, नीलोत्पलानाम् इन्द्रिवरसां

किं विद्वासात्, किम् अभिलाषात्, किम् अकस्मादेव वा,
न जाने—असक्तत् मां सखीभिः अपि अनुपलक्षितेन अपाङ्ग-
प्रेक्षितेन सविश्वसारेचितम्बलतम् अभिवीक्ष्य सापदेशञ्च
क्षिप्त्वा आविष्कृतदर्शनचन्द्रिकां स्मिता लोकलोचनमानसानु-
याता प्रातिष्ठत् । सोऽहं खगृहमेत्य दुर्निवारयोक्ताण्डया
दूरीकृताहारस्पृहः शिरःशूलस्पर्शनम् अपदिशन् विविक्ते तल्ये
सुतैः अवयवैः अशयिषि । अतिनिष्ठातश्च सदनतल्ये माम्
अभ्युपेत्य धनमित्रो रहसि अकथयत्—‘सखे ! सैव धन्या
गणिकादारिका, यामिवं भवन्मनोऽभिनिविशते । तस्याश्च मया
सुलक्षिता भावप्रवृत्तिः तामपि अचिरोत् अयुग्मशरः शरशयने
शाययिष्यति । स्थानाभिनिवेशिनोश्च वाम् अयत्नसाध्यः समा-
गमः (३६) । किन्तु सा किल वारकन्यका गणिकास्वधर्म-
प्रतीपगाभिना भद्रोदारिण आशयेन समगिरत—‘गुणशुल्काहं

पलायानि पत्राणि तेषां दान समूहः तस्य श्वानेलाः नोलाः तामिः तथोक्ताभिः । लोला
मङ्गारभावचेष्टा तथाहि दर्पणः—“अङ्गेष्वैरलङ्कारैः प्रेममिवचनैरपि । प्रीति-
प्रयोजितैर्लोलां प्रियस्यानुकृतिं विदुः ॥” इति । तथा कटावाणि अपाङ्गदर्शनानि
तेषां मालाः श्रेण्यः तासां शृङ्खलाः क्रमवन्वनानि तामिः, माम् अवध्नात् ववन् ।

३६ । नृत्येति । सिद्धेः मनोरथीभूतार्थस्य लोभेन शोभते प्रवृत्त्यतीति तथा मृता वदर्थ-
लाभश्चेत्यर्थः । नृत्याय लास्याय उल्लिता उद्युक्ता सा गणिका किं विलासात्, विलासमाह
भरतः—‘योवक्त्रमां चानुगतो, विकारोगत्यासनस्थानविलोकनेषु । तथा अतं मोषचमत्कृती
च विकुलनं चात्यगतं विलासः ॥” इति । अभिलाषान् आकाङ्क्षायाः, अकस्मात्
सम्भूतात् वा नजाने वेदमि, सखीभिः वयस्याभिरपि किमन्येरिति भावः, अज्ञानेन
नयनप्रान्तेन यत् ईक्ष्यन् अवलोकनं तेन, असक्तत् वारं वारं मां सविधमं सविलासम्
आरेचिता वक्रोक्तता मूलता यस्मिन् तत् यथा तथा अभिवीक्ष्य संलीक्य सापदेशं
सव्याजं किञ्चित् अल्पम् आविष्कृता प्रकाशिता, दर्शनानां दन्तानां चन्द्रिका ज्योत्स्ना
यत्र तत् यथा तथा स्मिता स्मिता लोकानां लोचनानि नेत्राणि तैः मानसैः अन्त-
रक्षपेक्ष अनुयाता अनुगता प्रातिष्ठत् अभिवर्तत । सोऽहं खगृहम् आत्मावासम् एष

न धनशुक्ला, न च पाणिग्रहणादृते अन्यभोग्यं दीवनम्" इति ।
तच्च सुहुः प्रतिसिध्याकृतार्थो तद्भगिनी काममञ्जरी माता च
माधवसेना राजानम् अंशुकण्ठो व्यजिज्ञपताम्—'देव ! युष्म-
द्दासो रागमञ्जरी रूपानुरूपशीलशिल्पकौशला पूरयिष्यति
मनोरथानित्यासीत् अस्माकंमतिमहत्याशा, सायं मूलच्छिन्ना,
यत् द्वयप्रतिक्रम्य स्वकुलधर्मम् अर्थनिरपेक्षा गुणैश्च एव स्वं
यौवनं विचिक्रीषते कुलस्त्रीवृत्तमेव अनुतिष्ठामसति, सा चेत्
द्वयं देवपादाब्जयापि तावत्प्रकृतिम् आपद्येत, तदा पेशलं
भवेत्' इति (३७) । राज्ञा च तदनुरोधात् तथानुशिष्टा सत्यपि

यात्रा दुर्दृष्टेनापि पारयितुमशक्या तथा तथोक्तया उत्कण्ठया कामादिजन्मलेश्चः,
दूरीकृता संत्यक्ता आहारस्य स्पृहा अभिलाषः यस्य सः तथोक्तः । शिरसः मूलं
व्यथाविशेषः, तस्य स्पर्शम् उत्पत्तिरित्यर्थः, अपदिशन् ख्यापयन् विविक्ते विजने तस्ये
शय्यायां मुक्तैः निहितैः अवयवैः अङ्गैः अशयिषि शयितवान् मदनस्य कामस्य तन्म
मास्त्रं तस्मिन् "तन्म कुटुम्बकृत्ये स्यात् कारणे च परिच्छेदे । शास्त्रे प्रधाने सिद्धान्ते"
इति विद्यः । अतिनिष्णातः अतिनिपुणः "निष्णातो निपुणाभिज्ञः" इति वैजयन्ती ।
धनमित्रः रक्षसि निर्जने माम् अभ्युपेत्य आगत्य अकथयत् अभ्रवीत् । सखे, अपहार-
वर्धनः सन्नुजिः । सा गणिकादारिका वेश्याकन्या एव धन्या स्नाघनीया, यां दारिकाम्
'अभिनिविश्य' इति कर्मत्वम् । एवम् एतेन प्रकारेण भवतः मनः चेतः अभिनिविश्यते
अभिनिविष्टो भवतीत्यर्थः । मया तस्याः गांधकायाः भावप्रवृत्तिः अनुरागविशः सुलचिता
पर्यवेचिता, अयुष्मशरः पञ्चशरः काम इत्यर्थः, अचिरात् अगौनेन तां गणिकामपि
शरशयने बाणशयने शाययिष्यति गमयिष्यतीत्यर्थः । स्थानाभिनिवेशिनोः युक्तानुरूप-
प्रवृत्तयोः वां युवयोः सन्तापः समुपस्थितिः अथवासाध्यः अक्षयकरणीयः ।

(३७) किन्त्विति । किन्तु परन्तु सा वारकन्यका वारवधूः किल वार्त्तायाम्,
गणिकानां वेश्यानां यः स्वधर्मः शुक्लादियद्वयरूपः, येन केनापि विटप्रतारणरूपो-
दा तेन प्रतीपगामिना अननुकुलवर्त्तिना, भद्रं शोभनं साधु इत्यर्थः, तेन उदारः सरलः
तेन आशयेन अभिप्रायेण समगिरत अभ्रदत् । अहं गुणशुक्ला गुणः शुक्लः घटादिदेशम्
'मायुल' इति भाषा ; यस्य तादृशी, न धनशुक्ला घनाभिलाषा गुणिनः गुणमेव नै
नरबीयं न त्वधर्मवत्पुत्रनीयमिति भावः । पाणिग्रहणं परिणयः तस्मात् कृते विना

अनाश्रुतैव सा यदासीत्, तदास्याः स्वसा माता च रुदित-
जिर्बन्धेन राज्ञे समगिरतां—‘यदि कश्चित् भुजङ्गोऽस्मदिच्छया
विना एनां बालां विप्रलब्ध भाषयिष्यति स तत्स्वरवद्बध्यः’
इति । तदेवं स्थिते धनादृते न तत्स्वजनोऽनुमन्यते, न तु
धनदाय असौ अभ्युपगच्छतीति विचिन्थीऽन्नाभ्युपायः’ इति ।
अथ मया उक्तम्—‘किमत्र चिन्त्यम् ? गुणैः ताम् आवर्ज्य-
गूढमर्थः तत्स्वजनं तोषयावः’ इति (३८) ।

न च अन्यभोग्यम् अपरसेव्यं जीवनं तारुण्यम्, वारणाभ्याः इवार्थविनिमयेन मे जीवनं
विक्रेष्य नोपजीवितव्यम्, किन्तु कूलवधूरिवेत्याशयः । तस्याः रागमञ्जयाः भगिणी
काममञ्जरी तत् प्रतिज्ञावाक्यं मुहुः पुनः पुनः प्रतिषिद्धा प्रतिवारिता अकृतायां
अकृतकार्यां माता साधवसेना च अश्रुकण्ठी अश्रूणि वापाणि कण्ठे ययोः ते,
राजानं व्यजिज्ञपताम् विज्ञापयामासतुः । देव हे महाराज, रूपस्य सौन्दर्यस्य
अनुरूपं तुल्यं यत् शीलं स्वभावः शिल्पेषु गीतवाद्यादिषु कौशलं नेपथ्यं यस्याः सा
त्रयोक्त्या । युष्माकं दासौ सेविका रागमञ्जरी तन्नाम्नी अस्माकं मनोरथान् अभीष्टान्
पूरयिष्यति पूर्णं नयिष्यति इति, एवं महती आशो आकाङ्क्षा आसीत् । अद्य अनाह
सा इयं रागमञ्जरी भूखच्छिन्ना मूलं गणिकास्वर्णरूपं तस्मात्खच्छिन्ना विद्रिष्टा बद्धा
इत्यर्थः, यत् यस्मात् स्वस्य आत्मनः कुलधर्मः शुल्कादिग्रहणरूपं तं तथोक्तम्,
अर्थनिरपेक्षया धनानपेक्षया गुणैर्भ्यः एव गुणानाहर्तुमेवेत्यर्थः, ‘क्रियार्थोपपदस्य च
कर्माणि स्थापिनः’ इति चतुर्थी । स्वम् आत्मनः जीवनं तारुण्यं विचिक्रीषते विक्रेतु-
मिच्छति, कुलस्त्रीनां कुलवधूनां वृत्तं चरितम् एव अनुतिष्ठामिति अनुष्ठानमिच्छति ।
सा इयं गणिका चेत् यदि देवपादानां महाराजानाम् आज्ञा निदेशः तथा तथोक्तया,
अपि तावत् अवधारणे, प्रकृतिं स्वभावम् आपद्येत क्षमेत, तदा तर्हि पेशलं सुकुमारं
कल्याणमित्यर्थः, भवेत् ।

(३८) राज्ञेति । राजा अङ्गराजिन तस्यां रागमञ्जयाः आत्मीयादीनाम् अनु-
रोधात् उपरोधात् तथा तस्मिन् अनुद्रिष्टा उपेदिष्टा सती अपि यदा यर्हि अनाश्रुतैव
अनङ्गोक्तताञ्जैव “वचने स्थित आश्रयः” इत्यमरः । सा रागमञ्जरी आसीत्, तदा तर्हि
तस्याः गणिकायाः स्वसा भगिनी माता जननी च रुदितस्य क्रन्दितस्य निबन्धेन अतिशयेन
अत्यधिकरोदनपूर्वकमित्यर्थः । राज्ञे अङ्गराजाय समगिरतां विज्ञापितवत्यौ । यदि

ततश्च काञ्चित् काममञ्जर्याः प्रधानदूतीं धर्मरक्षितां नाम
 शाक्यभिचुकीं चोवरपिण्डानादिना उपसंगृह्य तन्मुखेन तथा
 वन्द्यया पणवन्धम् अकरवम्—‘अजिनरत्नम् उदारकात् सुषित्वा
 मया तुभ्यं देयं, यदि प्रतिदानं रागमञ्जरी’ इति । सोऽहं
 तथेति संप्रतिपन्नायाश्च तस्यां तथा तमर्थं सम्प्राप्य मदगुणो-
 ष्यादिताया रागमञ्जर्याः करकिसलयम् अग्रहोषम् । यस्याश्च
 निशि चर्मरत्नस्तेयवादस्तस्याः प्रारम्भे कार्यान्तरापदेशेन
 समाह्वतेषु शृण्वन्सु एव नागरमुख्येषु सत्प्रणिधिः विमर्दको-
 ऽर्थपतिगृह्यो नाम भूत्वा धनमित्रम् उल्लङ्घ्य बह्वतर्जयत् ।
 उल्लङ्घ्य धनमित्रेण—‘भद्र ! कस्तुवार्थः, यत् परस्य हेतोर्माम्
 आक्रोशसि न स्मरामि स्वल्पमपि तव अपकारं सत्कृतम्’
 इति (३८) । स भूयोऽपि तर्जयन्निव अब्रवीत्—‘स एष धन-

यद्यपि कथितं कोऽपि मुजङ्गः विटः “मुजङ्गोऽहिं विलासिनोः” इति विश्वः । अस्माकम्
 इच्छा आकाङ्क्षा तथा तथोक्तया विना च्छते एनां बालां गणिकां विप्रलम्ब्य प्रतार्य
 नाशयिष्यति अदर्शनं नययिष्यति, स तस्करः चोरः वध्यः वधयोग्यः महाराजिनेति शेषः ।
 तत् तस्मात् एवं एवमप्रकारेण स्थिते जाते धनात् च्छते अर्थं विना तत् तस्याः स्वजनः
 मावादिः न अनुमन्यते नाभिवाञ्छति तु परन्तु असौ गणिका धनदायं वित्तदायिने न
 अभ्युपगच्छति वित्तदसमीपं नागमौष्यतीत्यर्थः । इति एवं विचिन्त्य संभाव्य अथ
 अस्मिन् वृषये अभ्युपायः निर्णयः क्रियतामिति शेषः । अथ एतत् श्रवणानन्तरम्, मया
 अपहारवर्त्मणा उक्तम् कथितम् । अथ अस्मिन् विषये चिन्त्यं भावणीयं किम्,
 न किमपीत्यर्थः । गुरैः द्राचिष्यादिभिः तां गणिकाम् आवर्त्य वशीकृत्वा तस्याः
 रागमञ्जराः स्वजनं मावादिः तम् गूढमर्थैः गोप्यधनेः तोषयावः तुष्टिं नयावः
 आवाप्तिति शेषः ।

(३९) तत इति । ततः अनन्तरम्, काममञ्जर्याः गणिकायाः धर्मरक्षितां नाम
 एतन्नाम्नो शाक्यभिचुकीं बौद्धसन्नागिनीं काञ्चित् एकां प्रधानदूतीं प्रशस्तदूतीं चोवरं
 मिचवस्त्रं “चोवरं मिचवस्त्रं स्यात्” इत्यादिनादिकोपः । पिण्डमन्त्रं तयोर्द्वाभ्यां तदादिना
 उपसंगृह्य वशीकृत्य तन्मुखेन तस्या मिचुक्याः मुखेन, तथा वन्द्यया कुलटया

मर्वी नाम, यत्परस्य भार्या' शुक्लक्रीतां पुनस्तत्पितरौ द्रव्येण विलोभ्य स्त्रोचिकीर्षसि, ब्रवीषि च—'कस्तवापकारो मत्कृतः' इति, ननु प्रतीतमेव एतत् 'सार्थवाहस्य अर्थपतेर्विमर्दको बहिश्चराः प्राणाः' इति । सोऽहं तत्कृते प्राणान् अपि परित्यजामि, ब्रह्महत्यामपि न परिहरामि । 'मम एकेराद्वजागर-प्रतीकारः तवैष चर्मरत्नाहङ्कारदाहज्वरः' इति । तथा बुवाणश्च पौरमुख्यैः सामर्थ्यं निषिध्य अपवाहितो गतोऽभूत् । इयञ्च वार्ता कृत्रिमार्तिना धनमित्तेण चर्मरत्ननाशम् आदौ एव उप-क्षिप्यपार्थिवाय निवेदिता (४०) । स च अर्थपतिम् आह्वय

काममञ्जर्या सहेति शेषः, पणवन्मं शुक्लव्यवस्थाम् अकरवम् कृतवान् । यदि रागमञ्जरी, 'मञ्ज' दीयते तर्हि, इति शेषः, मया उदारकात् धनमिवात् अजिनरत्नं चर्ममस्त्रिकाम् उपित्वा चोरित्वा तुभ्यं प्रतिदानं विनिमयः देयं प्रत्यर्पणीयम् । सः प्रसिद्धः अहं तथा तद्वत् इति संप्रतिपन्नायां सभ्यगङ्गीकृतायां तस्यां काममञ्जर्यां तथा द्वेन प्रकारेण तमर्थः चर्ममस्त्रिकार्षणरूपं संपाद्य विहित्य मम गुणः जैन उन्मादिता औतुसुक्वसन्तापादि-कारितमनोविपर्ययाससमुत्थप्रियाग्रितहृथाव्यापारः तस्याः तथोक्तायाः । रागमञ्जर्याः गणिकायाः करकिंसलयं करपङ्कवम् अग्रहीपम् गृहीतवान् । यस्यां निशि रात्रौ चर्मरत्नस्य अग्रग्रेष्ठस्य स्त्रियः चौख्यं तस्य वादः प्रवादः परस्परवाक्यं तस्याः रात्रेः प्रारम्भे अगतः कार्यान्तरापदेशेन अन्यकार्यमिषेण समाकृतेषु आकारितेषु अश्वत्सु अवगतेषु नागरमुख्येषु नागरिकप्रधानेषु एव मत्प्रणिधिः मम गृहपुरुषः विमर्दको नाम अर्थपति-गृह्यः अर्थपतेः पचस्थः भूत्वा धनमिवम् उदारकनामधेयम् उल्लङ्घ्य अतिक्रम्य अवमत्वेत्यर्थः, बहु मया तथा अतर्जयत् अनिन्द्यदित्यर्थः । पुनर्निवेश उक्तम् कथितं भद्रं हि साधो, तवार्थः तव विपयः कः ? यत् यस्मात् परस्य अर्थपतेः हेतोः तदर्थ-मित्यर्थः, 'षष्ठी हेतु प्रयोगे' इति षष्ठी । माम् आक्रोशसि निन्दसि, तव मत्कृतं मया विहितं स्वल्पमपि चुद्रमपि अपकारम् अनिष्टं न करामि नष्टृतिपथं-
नयामित्यर्थः ।

(४०) स इति । सः विमर्दकः भूयः पुनरपि तर्जयन् मत्सयन् इव परमार्थेन न तर्जयन्नित्यर्थः, अत्रवीत् अवदत् । स एष धनगर्वः धनस्य हेतोः गर्वः अहङ्कारः

उपहरे मृष्टान् 'अङ्ग किमस्ति कश्चित् किमर्दको ह्यस्मि अन्न-
भवतः' इति ? तेन च मूढात्मना—'अस्ति देव ! परं मित्रं,
कश्च तेनार्थः' इति ? कथिते राज्ञोक्तम्—'अपि शक्नोषि
तस्माद्वातुम्' इति । 'बाढमस्मि शक्तः' इति निर्गत्य स्वगृहे
वेशवाटे द्यूतसभायाम् आपणे च निपुणम् अन्विष्यन् न उप-
लब्धवान् । कथं वा उपलभ्येत स वराकः ? स खलु विमर्दको
मत्प्राहितत्वदभिज्ञानचिह्नो मन्त्रियोगात् त्वदन्वेषणाय उज्ज-
यिनीं तदहरेव प्रातिष्ठत । अर्थपतिस्तु भ्रमन् तम् अदृष्ट्वा
तत्क्षान्तमपराधम् आत्मसम्बन्धं मत्वा मोहात् भयाद्वा प्रत्या-
ख्याय पुनः धनमित्रेण विभाविते[न] कुपितेन राज्ञा निगृह्य
निगडबन्धनम् अनूयत (४१) ।

नाम सम्भावनायाम्, यत् यस्मात् परस्य अर्थपतेः शुल्कक्रीतां शुल्केन अर्थेन क्रीताम्
आयत्तीकृतमित्यर्थः, भार्यां पत्नीं कुरेदक्तकन्यामित्यर्थः, पुनः भूयः तत् पितरौ तस्याः
कन्यायाः पितरौ मातापितरौ द्रव्येण धूवेन विलोभ्य लोभं जनयित्वेत्यर्थः, स्त्रीचिकीर्षसि
स्त्रीकुर्तुमिच्छसि, ब्रूवीषि वदसि च मत्कृतः मया विहितः अपकारः अनिष्टः कः
इति ? ननु अवधारणे, सार्थवाहस्य वणिजः एतत् प्रतीतं प्रसिद्धम् एव विमर्दकः
अर्थपतेः एतन्नामः श्रेष्ठिनः बह्विधराः वाद्याः प्राणाः, यथा प्राणान् कृते यन्तवः, न
जीवन्ति तथेति भावः । सोऽहं तस्य प्रधानान्तरङ्ग इत्याशयः, तत्कृते तस्य
निमित्तायेत्यर्थः, प्राणान् जीवनमपि त्यजामि परिहरामि, ब्रह्महत्यामपि पञ्चविध-
महापातकेषु जेष्ठपापमपीत्यर्थः, न परिहरामि परित्यजामि । तव एषः चर्मरत्नस्य
भस्माग्रेष्ठस्य यः अहङ्कारः गर्वः तस्य दाहज्वरः उपपाध्वर इत्यर्थः, मम एकारात्
जागरः प्रतीकारो यस्य स तथोक्तः, इति । एकाराजजागरणेन चर्मरत्नं चोरित्वा तव
दाहज्वरं शमयामीति भावः । तथा तद्वत् ब्रुवाणः कथयन् पौरमुख्यैः नगरप्रधान-
जनैः सामर्थ्यं सक्रोधं निषिध्य वारधित्वा अपवाहितः निराकृतः सन् गतोऽभूत्
'परियथी । क्वत्रिमः कपटः आसिं पीडा तेन तथोक्तेन । धनमित्रेण चर्मरत्ननाशेन
चर्मरत्नचौर्यरूपम् इयं वक्ष्यमाणकृमा वार्ता वृत्तान्तम् आदौ प्रागेव उपदिष्य प्रस्ताव्य
"प्रस्तावः स्यादुपक्षेपः" इति वैजवन्ती । पार्थिवाय राज्ञे निवेदिता विज्ञापिता ।
(४१) स इति । स च राजा उपहरे रहसि अर्थपतिम् वणिजम् आह्वय आकाशं

तैषु एक दिवसेषु विधिना कल्योक्तेन चर्मरत्नं दोग्धकामा
काममञ्जरो पूर्वदुग्धं क्षपणीभूतं विरूपकं रहसि उपसृत्य
ततोऽपहृतं सर्वम् अर्थजातं तस्मै प्रत्यर्घ्यं सप्रत्ययञ्च बह्वनुनीय
प्रत्यागमत् । सोऽपि कथञ्चित् निर्युत्तिकग्रहमोचितात्मा
मदनुशिष्टो हृष्टतमः स्वधर्ममेव प्रत्यपद्यत । काममञ्जर्यपि
कतिपयैरेव अहोभिः अस्मत्तकशेषम् अजिनरत्नदोहाशया
स्वमभ्युदयम् अकरोत् । अथ सप्रयुक्तो धनमित्रः पार्थिवं मियो
व्यज्ञापयत्—‘देव ! येयं गणिका काममञ्जरी लोभोत्कर्षात्
लोभमञ्जरीति लोकोपक्रोशपात्रम् आसीत्, साद्य सुशलोलू-
खलानि अपि निरपेक्षं त्यजति । तन्मन्ये मच्चर्मरत्नलाभं
हेतुम्, तस्य खलु कल्पस्तादृशः, वणिग्भ्यो वारमुखाभ्यश्च वा
दुग्धेन अन्त्येभ्य इति, हि तद्वता प्रतीतिः । अतोऽमुष्याम्

पृष्ठवान् जेज्ञासयामास । अङ्गेति अर्थपतिः सख्युद्धिपदम्, ‘अङ्ग हे हे भोः’
इत्यमरः । अवभवतः पूज्यस्य तथैत्यर्थः, विमर्दकः तन्नामधेयः कश्चित् कोऽपि किम्
अस्ति ? इति सूडात्मना सूखेण तेन अर्थपतिना, देव हे राजन्, परमम् अतिशयं मित्रम्
तेन मित्रेण विमर्दकेनेत्यर्थः, कोऽर्थः प्रयोजनम्, इति कथिते उक्ते राज्ञा अङ्गराजिन
उक्तं व्याहृतम्, अपि प्रश्ने—‘अपि सम्भावना प्रश्नः’ इति मीदिनी । तं विमर्दकम्
आह्वातुम् आकारयितुं शक्नोसि समर्थो भवसौत्यर्थः, वादमङ्गीकारे ‘मर्गं प्रतिज्ञयो-
वादम्’ इत्यमरः । शक्तः समर्थः अस्मि इति निर्गत्य बहिर्गत्वा खण्डहे पात्न्यवने,
वेशवाटे वेश्यागृहे, दूतसभस्यां दूतसमाजे, आपणे पण्डवीधिकायां निपुणं
पुद्गलपुङ्गभावेनेत्यर्थः, अन्विष्यन् सगयिष्यन् न उपलब्धवान् न प्राप्तिवान् । वराकः
अनुकम्पार्हः सः अर्थपतिः कथं केन उपलभ्येत प्राप्तुं यात् । नम नियोगः आज्ञा तथात्
तद्वहरेव तस्मिन्नेव दिने खलु निश्चये, मया अपहारवर्जणा याद्वितम् स्वीकृतं त्वत् तव
राजवाहनस्य अभिज्ञानचिह्नं प्रत्ययज्ञानलक्षणं यस्मै स तथोक्तः । स विमर्दकः त्वत्
तव अन्वेषणाय सगयितुमित्यर्थः, उच्चयिनीं विशालानुगरीं प्रातिष्ठत प्रस्थितवान् । तु
परन्तु अर्थपतिः भयम् अटन् तं विमर्दकम् अदृष्ट्वा अनलभ्येत्यर्थः, तेन विमर्दकेन क्लृप्तं
विहितम् अपराधं दोषम् आत्मसम्बन्धम् स्वकीयं मत्वा स्थिरीकृत्य मोक्षाय समाप्तं

अस्ति मे शङ्का इति (४२) । सा सद्य एव राज्ञा सह जनन्या
समाह्वयत । व्यदितवर्णेन इव सया उपह्वरे कथितम्—‘नून-
मार्थे ! सर्वस्वत्यागात् अतिप्रकाशात् आशङ्कनीयचर्मरत्नलाभा,
तदनुयोगाय अङ्गराजेन समाह्वयसे, भूयोभूयश्च निर्वन्द्या त्वया
नियतमस्मि तदागतित्वेन अहमपदेश्यः, ततश्च मे भावी चित्र-
वधः । मृते च मयि न जीविष्यति एव ते अगिनौ, त्वच्च
निःस्त्रीभूता, चर्मरत्नञ्च धनमित्तमेव प्रतिभजिष्यति, तत् इयम्
आपत् ससन्ततोऽनर्थानुबन्धिनी तत् किमत्र प्रतिविधेयम्
इति ? तया तज्जनन्या च अश्रुणि विसृज्य उक्तम्—‘अस्वे-
वैतत् अस्मद्वाजिश्चात् निर्भिन्नप्रायं रहस्यम् । राज्ञश्च निर्व-
न्धात् द्वित्रिचतुर्निष्ठुत्यापि नियतम् आगतिः अपदेश्यैव चोरि-

भयात् वासात् वा प्रत्याख्याय विपरीतमुक्ता “प्रत्याख्यानं निरसने विपरीतविगलिते”
इत्यजय । पुनः भूयः धननिवेण एतन्नाम्ना विभाविते निवेदिते तस्मिन् विषये श्रमाणीकृतं
इत्यर्थः, कुपितेन क्रुद्धेन राज्ञा भूपतिना निगृह्य धृत्वा निगडवन्धनं प्रकृतितम् चर-
वन्धनमित्यर्थः, अनीयत प्राप्यत ।

(४२) तेष्विति । तेषु दिवसेषु दिनेषु एव कालोक्तेन चर्मरत्नस्य नियमोक्तेन
विधिना विधानेन चर्मरत्नं भस्माग्नेष्टं दोग्धुकामा चर्मरत्नात् सुवर्णप्रसवार्थिनी
काममञ्चरी पूर्वदग्धं पूर्वापन्नतधनमित्यर्थः, चपनीसूतं बौद्धसत्यासिमावापन्नं विरूपवा
तन्नाम्नं श्लेष्ठिनं रहसि निर्जने उपमृत्यु गत्वा ततः तस्मात् विरूपकादित्यर्थः, परपन्नं
चोरितम् सर्वं समस्तम् अर्थजातम् अर्थसमूहं तस्यै विरूपकाय प्रत्यर्प्य प्रत्यादाय सप्रत्यर्थ
सपथं यथा तथा “प्रलयोद्योतशपथज्ञानविश्वासहेतुषु” इत्यमरः । ‘सप्रत्यर्थम्’ इति पाठे
‘अविनयमित्यर्थो बोद्धव्यः । बहु अनेकम् अनुनीय प्रत्यागमत् प्रत्यावर्तत । मदनुशिष्टः
सया अनुशिष्टः प्रतिबोधितः सः विरूपकोऽपि कथञ्चित् निर्यन्यः अमणः तस्यायमिति
ठक्, निर्यन्यिकः स एव ग्रहः अमथाचारः तस्मात् मोचितः च्छेदितः आत्मा यस्य सः
तथोक्तः । “निर्यन्योऽहं चपणकः अमणोजिन इत्यपि” इति वैजयन्ती । कष्टतमः
अत्यन्तानन्दितः सन् सधर्मम् आत्मकुलक्रमागतधर्मं प्रत्यपद्यत प्रत्यलभत । काममञ्चरी
अनाम्नी गणिकापि अजिनरत्नस्य दोहः स्वर्णोत्पादनरूपः तस्मिन् आशा तया तथोक्त्या ।

तस्य, त्वयि (४३) । त्वयि च व्यपदिष्टे सर्वम् अस्मत्कुटुम्बम्
अवसोदेत् । अर्थपतौ च तदयशो रूढम्, अङ्गपुरप्रसिद्धञ्च तस्य
कीनाशस्य अस्माभिः सङ्गतम्, अमुनैव तत् अस्मभ्यं दत्तमिति
अपदिश्य वरमात्रा गोपायितुम् इति मत्म् अभ्युपगम्य राज-
कुलम् अगमताम् । राजानुयुक्ते च 'नैष न्यायो वेशकुलस्य,
यत् दातुः अपदेशः । न हि अर्थैः न्यायार्जितैः एव पुरुषा
वेशमुपतिष्ठन्ति' इति असक्तत् अतिप्रणुद्य कर्णनासाच्छेदो-

कतिपयैः अल्पैरेव अहोभिर्हि नैः 'अपवर्गे ततोया' इति ततोया । अस्मान्त्वं चुक्तिः
यस्मिन् तथा मृतम् । "अस्मन्मन्त्राननधिश्रयणी चुक्तिरन्तिका" इत्यमरः । स्वमात्मीयम्
अभ्युदयं सम्पदम् अकरोन् कृतवती । अथ ततः परम्, मत्प्रयुक्तः मयोपदिष्टः धननिवः
तदाख्यः, मियः रद्वि पाद्वि राजानं व्यञ्जापयत् न्यवेदयत् । देव हे राजन्, लोभोत्कर्षात्
लालसाधिकात् येन गणिका लोभमञ्जरी अत्यन्तगुह्या इति लोकानाम् उपक्रेश्य
निन्दायाः पावं भाजनम् आनीत्, सा गणिका अद्य अधुना सुशलाः अयमुखायाणि,
उलूखलम् ऊर्ध्वं खं गन्धमस्तेति प्रसोदरात् साधु । तानि अपि निरपेक्षं निःनास्ति
अपेक्षा विचारणादिः यस्मिन् तत् यथा तथा त्यजति परिहरति । तत् तच्चादतएवेत्यर्थः,
मन्त्ररत्नलाभं मम चर्चरत्वं तस्य लाभः तं हेतुं कारणं मन्ये अनुभवामि । तस्य
चर्चरत्वस्य खलु निश्चिन्तम्, तादृशः तत्प्रकारः कल्पः प्रकारः । वणिग्भ्यः श्रेष्ठिभ्यः
वारमुख्याभ्यः गणिकाप्रधानाभ्यश्च दुर्गं रत्नप्रसूतवतीत्यर्थः, न अन्येभ्यः जनेभ्यः इति
एवं हि अवधारणे, तद्वगता चर्चरवगता प्रतीतिः स्वातिः । अतः अस्मात् अनुया
गणिकायां मे मम शङ्का अस्ति विद्यते इति ।

(४३) सेति । राजा अङ्गराजेन सा काममञ्जरी सद्यः सपदि एव "सद्यः सपदि तत्-
चये" इत्यमरः । जनन्या मात्रा सह समाह्वयत आकार्येत । उपहरे एकान्ते मग्नः
व्यधितवर्णेनैव दुःखिताकारितेनैव कथितम् उक्तम् काममन्त्रार्थादीनां समीपे इति
शेषः । नूनं तर्को । "नूनं तर्कोऽयं निश्चये" इत्यमरः । आर्व्ये हे माननीये, अङ्गराजेन
राजा सर्वस्वत्यागात् सर्वस्वानां धनरत्नादीनां त्यागः, परिहारः तच्चात् अतिप्रकाशात्
अतिमात्रप्रकटनात् आशङ्कनीयः संभावनीयः चर्चरत्वस्य लाभः यस्यां तादृशी त्वमिति
हेतुः । तद्वद्गोमाय तस्मै अनुयोगः प्रश्नः तस्मै नूनं तर्को, तर्कयामोत्यर्थः,

पक्षेपभौषिताभ्यां दग्धबन्धकीभ्यां स एव तपस्वी तत्स्कारत्वेन
अर्थपतिः अग्राह्यतः । कुपितेन च राज्ञा तस्य प्राणिषु उद्व्यतो
दण्डः । प्राञ्जलिना धनमित्रेण एव प्रत्यषिध्यत—‘आर्थ्यः !
मौर्यदत्त एष यरो बज्जिजाम्, ईदृशेषु अपराधेषु नास्ति असुभिः
अभियोगः, यदि कोपितोऽसि, हतसर्वस्वो निर्वासनीयः पाप
एषः’ इति (४४) । तन्मूला च धनमित्रस्य कीर्तिः अप्रमथतः ।

आर्थ्ये हे माननीये, अङ्गराजेन राज्ञा सर्वस्वानां धनरत्नानां त्यागात् परिहारान्
अतिप्रकाशात् अतिमात्रप्रकटनान् तदनुयोगाय तस्य अनुयोगः प्रथः तस्यै
“प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च” इत्यमरः । आशङ्कनीयः सम्भावनीयः चर्चरत्नलाभः
वत्याः तादृशी, समाह्वये आकाशसे त्वमिति शेषः । मूयोभूयः पुनः पुनः वीप्सायां
हिंसावः । निर्वन्ध्या आग्रहेण प्रष्टया त्वया तदागतित्वेन तस्य चर्चरत्नस्य आगतित्वेन
प्राप्तिहेतुत्वेन अहम् अपदिश्यः कथनीयः नियतं निश्चितम् अस्मि भवामि । ततश्च तस्मात्
मे मम चिचवधः चिधः नानाप्रकारः वधः विनाशः भावि भविता, राजाधिकारिकैः
विविधोपायेन मां संपीड्य बध्मिष्यते इति भावः । मयि सते दिनष्टे ते तव भगिनी
रागमञ्जरी न जीविष्यति प्राणान् न धारयिष्यति एव । त्वं भवतौ च निःस्त्रीमूला
चर्चरत्नं भस्माग्रेष्ठं धनमित्रं तन्नामानं वणिजम् एव प्रतिभजिष्यति संगमिष्यति ।
तत् तस्मात् इदम् आपत् अनर्थः समन्ततः सर्वतः अनर्थानुबन्धिनी अनिष्टकारिणी
तत् तस्मात् अत्र विषये किं प्रतिविधेयम् करणीयम् इति । तथा काममञ्जरीयां तज्जनन्या
तस्याः काममञ्जरीयाः जनन्या मावा च अश्रूणि बाष्पाणि विसृज्य त्यक्त्वा उक्तं कथितम् ।
अस्माकं बालिष्यं सुखं त्वं तस्मात् तयोक्तात् “सुखं त्रेधेयबालिषाः” इत्यमरः ।
निर्मिन्नपाथं प्रकटितप्राप्तम् पूतत् रक्ष्यं गोप्यम् अस्ति एव । राज्ञः अङ्गराजस्य निर्वन्धात्
अक्रोधात् द्विविचतुरोवारान् इति, द्विविचतुः ‘द्विविचतुर्थः सुच्’ इति सुच्, ‘रात् सस’
इति सलोपः । निज्जुत्यापि गोपयित्वापि त्वयि भवद्विषये नियतं निश्चितं चोरितम्
वस्तुनः आगतिः आगमनकारणम् अपदेशी वक्तव्या ।

(४४) त्वयीति । अस्मात्कुटुम्बसू अस्माकं कुटुम्बं बान्धवं त्वयि भवति व्यपदिष्टे
कीर्तिते सर्वं समस्तम् अवसौदेत् नश्येत् । अर्थपतौ तन्नामि वणिजि तत् भस्मारत्नं
हरणजम् अग्रयः अकीर्तिः रुद्धं ख्यातम्, कौनायस्य कृपणस्य “कौनायः कृपणे रुद्धः”

अग्रीयत च भर्ता । पटच्चरकेदेशेः अर्थपतिः अर्थमत्तः सर्व-
पौरजनसमक्षं निरवास्यत, तद्वद्रथ्याणान्तु, केनचित् अवयवेन
सा वराहकी काममञ्जरी चर्मरत्नमृगहृणिकापविहसर्वखा
सानुकम्प्यं धनमित्राभिन्नोदितेन भूपेन अन्वगृह्यत । अनमित्रश्च
अहनि गुणिनि कुलपालिकाम् उपायंस्त । तदेवं सिद्धसङ्कल्पो
रागमञ्जरीगृहं हेमरत्नपूर्णम् अकरवम् (४५) ।

कदर्याकारयोरपि” इत्यजयः । तस्य अर्थपतेः अस्माभिः सह सङ्गतं मैत्री अङ्गपुर-
प्रसिद्धश्च एतन्निम्नगरी प्रख्यातम् । अनुना अर्थपतिना एव तत् चर्मरत्नम् अस्मभ्यं दत्तं
प्रत्यर्पितम् इति अपदिश्य मिथ्यां प्रकटीकृत्य वरं मनाक् आत्मा गोपायितुं रक्षितुम् इति
एवं माम् अन्त्यपङ्गमस्य बोधयित्वा राजकुलं राजसमीपम् अगमताम् अयाताम् । राज्ञा
अङ्गराजेन अनुयुक्ते जिज्ञासिते सतीत्यर्थः, वेश्याखरश्च वेश्याजनस्य एषः न न्यायः न रीतिः
यत् यतः दातुः दानकर्तुः अपदेशः नामकथनम् । पुरुषाः जनाः व्याघाजितैः विधानो-
पाजितैः एव वेशं वेश्यागृहं नहि उपतिष्ठति नहि भजन्ते इति एवम् असङ्गतं वाचं
वारम् अतिप्रशुभ्य उक्त्वा कण्ठोः नामाशयं छेदः कर्तनं तस्य उपक्षेपः प्रभावः तस्मात्
भौषिताभ्यां वासिताभ्यां दग्धप्रत्यक्षोभ्यां धिनष्टभाग्यवेश्याभ्यां, तपस्वी अनुकम्पार्हः स
एव अर्थपतिः तत्कारत्वेन चौथ्येण अयास्यत याहितः । प्रकुपितेन क्रुद्धेन राज्ञा तस्य
अर्थपतेः प्राणिषु दण्डः राज्ञो नोतिविशेषः, उद्वगतः आक्रुष्टः । प्राज्जिना वद्वपाणिना
धनमिवेण तन्नाम्ना एव प्रथमिष्यत प्रत्यवाय्यत । चौथ्यं हे महाराज, वणिजां गेष्टिनां
मौल्येदत्तः सुराया एतदाख्यायाः अपत्यं पुमान् मौल्यः चन्द्रगुप्तः तेन दत्तः स्मरितः ।
अथवा मौल्यः राज्ञः नयमान्प्रवृत्ता तेन दत्तः । एषः वरः अभयम् ईदृशेषु अपराधेषु
चौथ्येदोषेषु अनुमतिः प्राप्तेः अभिग्रोहः प्राणदण्डः न अस्ति । यदि चेत् कुपितः क्रुद्धः
असि तर्हि एषः प्यापः पापाचारौ हतमर्त्यैः हतं गृह्यते सर्वस्वं यस्य सः तथोक्तः ।
निर्व्यासगौरवः पुरात् वहिष्कृतः, इति ।

(४५) तन्मूलेति । धनमिवस्य तस्यात्मा तस्य वणिजः प्राणानां रक्षणमूला रक्षण-
हेतुरूपा कीर्तिः यशः अप्रघट प्रख्यातः अमृदित्यर्थः, भर्ता राजा अग्रीयत प्रीतः
बभूवेत्यर्थः । पौरजनानां पौरवासिनां समक्षं प्रत्यक्षं पटच्चरं जोषवस्त्रं तस्य छेदः
कण्डः शेषः यस्य स तथोक्तः “पटच्चरं जोषवस्त्रम्” इत्यमरः । अर्थमत्तः धनगर्भिजः

अस्मिन्च पुरे लुब्धसमृद्धवर्गः तथा सुषितः, यथा कपाल-
पाणिः खैरेव धनेः मर्हिआणितैः समृद्धीकृतस्य अर्थिवर्गस्य
गृहेषु भिक्षार्थम् अभ्रमत् । न हि अलमतिनिपुणोऽपि पुरुषो
नियतिलिखितां लेखाम् अतिक्रमितुं, यतोऽहमेकदा राग-
मञ्जर्याः प्रणयकोपप्रशमनाय सानुनयं पायितायाः पुनः पुनः
प्रणयसमर्पितसुखमधुगण्डूधम् आस्वादं आस्वादम् मदेनास्पृश्ये ।
शीलं हि मदोन्मादयोः अमार्गेण अपि उचितकर्मस्वेव प्रवर्त्त-
नम् । यदहम् उपोदमदः 'नगरमिदमनयैकयैव शर्वर्या निर्धनो-
क्त्य त्वज्जनं पुरयेयम्' इति । प्रव्यथितप्रियतमाप्रणामाञ्जलि-
शपथशतातिवर्त्ती मत्तवारण इव रभसच्छिन्नशृङ्खलः कयापि
धात्र्या शृगालिकाख्ययानुगम्यमानो नातिपरिकरोऽसिद्धितीयो
रंहसा परेण उद्धचलम् (४६) । अभिपततोऽपि नागरिक-

अथपतिः निरवासत पुरात् वहिस्ततः । तु परन्तु धननित्रेण अभिनोदितः निवेदितः,
तेन भूपेन राज्ञा तद्व्याणां तस्याथपतेरयांनां केनचित् अवयवेन अंशेन चर्मरत्नम् एव
सगृहणीका मरीचिका दुराकाङ्क्षा इत्यर्थः, तथा अपविद्धम् अपि तं सर्वस्वं यथा सा
तथोक्ता । सा वराक्षी तपस्विनी काममञ्जरी सानुकम्पं सदयम् अन्वगृह्यत अनुगृहीता
धनमिवः गुणिनि गुण्युक्ते शुभे इत्यर्थः, अहनि दिवसे कुलपात्रिकां कुवेरदत्तदण्डि-
क्याम् उपायंस्त परिणीतवान् । तत् ततः एवम् एवंप्रकारेण सिद्धसङ्ख्यः, सिद्धः
पूर्णः सङ्ख्यः अभिमानः यस्य सः तथोक्तः, अपहारावस्थां रागतञ्जरीगृहं काममञ्जरीः
सोदरायाः भवनम् हेमरत्नपूर्णं हेमत्वेन खर्णेन पूर्णम् अकवरम् कृतवानस्मि ।

(४६) अस्मि'येति । अस्मिन् अङ्गपुरे नगरे लुब्धाः लम्पटाः, तेषां समृद्धाः
अधिकार्थः तेषां वर्गः उन्दः । तथा तद्वत् सुषितः चोरितः सर्वस्वापहतः इत्यर्थः,
मदविश्राणितैः मदतैः खैरेव आत्मोद्यैरेव धनेः अर्थैः समृद्धीकृतस्य असमृद्धः समृद्धो
भवतीति अभूतज्ञावार्थे चिः । अर्थिवर्गस्य याचितस्य गृहेषु भवनेषु यथा कपालपाणिः
कपालं घटखण्डं पाणी यस्य तथा भूतः "शिरोस्थिनि कपालोऽस्त्री घटादिः सकलैऽपि
च" इति वदः । भिक्षार्थं याचनार्थम् अभ्रमन् आटन् । अतिनिपुणः अतिप्रवीणः

पुरुषान् अंशङ्कमेवं विगृह्य तस्मात् इति तैः अभिहन्यमानोऽपि
नातिकुपितः क्रीडन्निव मदावसन्नहस्तपातितेन निस्त्रंशेन
द्वित्रान् एव हत्वा अवधूर्णमानताभ्रदृष्टिः अपतत् । अनन्तर-
मार्त्तरवान् विस्मजन्ती शृगालिका मम अभ्यासम् अगमत्,
अबध्ये च अहम् अरिभिः । आपदा तु मदापहोरिण्या सद्य
एव बोधितस्तत्क्षणोपजातया प्रतिभया व्यचौचरम्—‘अहो !
मम इयं मोहमूला महती आपत् आपतिता । प्रसृततरश्च
सख्यं मया सह धनमित्रस्य, मत्परिग्रहत्वञ्च रागमञ्जर्याः,
मदेनसा च तौ प्रीर्युतौ श्वो नियतं निग्राहयिष्येते (४७) ।

अपि पुरुषः नियतिलिखितां भाग्याङ्कितां लेखाम् न हि अतिक्रान्तिं प्रोक्नुमिषु अलं
समर्थः । यतः यस्मात् अहम् अपहारवन्मां एकदा एकस्मिन् सनये मदेन मत्ततया
पाथितायाः पानं कारितायाः रागममञ्जर्याः मद्विधायाः प्रणयस्य प्रीतेः कोपः कलहः
तस्य प्रशमनं दूरीकरणम् तस्मै तथोक्ताय । पुनः पुनः भूयोभूयः प्रणयेण प्रीत्या
समर्पितं देवं सुखमधु सुखमयं तस्य गच्छूषं पीतृशेषं तत् तथोक्ताम् । “पीतृशेषं तु
गच्छूषम्” इति हलायुधः । आस्तादम् आस्तादं पुनः पुनरास्ताद्य, णेमुल् । अस्पृश्ये
पृष्टवानस्मि । मदः सुरापानजनितमत्तता उन्मादः चित्तविध्वंसः तयोः शीलं समावः
हि यतः अमागंण अनुचितपथेन अपि सचितानि अभ्यस्तानि कर्माणि क्रियाः तेषु
तथोक्तेषु “अभ्यस्तेऽपुनरिति नाय्यम्” इति वैजयन्तो । एव नियतं प्रवर्तनम् अनुष्ठानम् ।
यत् यस्मात् अहम् उपोदमदः उपोदः प्राप्तः मदः येन सः । अनया एकया श्रव्यया
रात्र्या एव इदम् अङ्गदेशीयनगरं पुरं निर्द्वनीकत्व अधनं कालेत्यर्थः, त्वन्नग्नं तव
गृहं पूरवेद्यम् परिपूर्णं नवेद्यम् । इति प्रकर्षेण व्यथिता क्लिष्टा प्रियतना रागमञ्जरी
तस्याः प्रणामाञ्जलिना वज्राञ्जलिना शपथशतं शतसंख्यकानुरोधम् अतिवर्तते ताच्छिष्य-
नातिक्रामतीति तथाभूतः । कयापि एकया धात्र्या उपमात्रा शृगालिका आस्ता
यस्याः तथा अनुगम्यमानः पथात् यावमानः मन्त्रवारणः मत्तमजः इव रमसेन वेगेन
क्षिप्तः कर्तितः शङ्कलः बन्धनरज्जुः येन सः तथाभूतः । नातिपरिवारः असंगृहीत-
परिवारः असिद्धितौयः कृपाणसहायः परिण अतिशयेन बंधसा वंशेन उदचक्षम्
उचक्षितः ।

(४७) अभिपतत इति । अभिपततः निराटमानश्चतः नागरिकपुरुषान् नगररक्षि-

तत् इयमिह प्रतिपत्तिः यया अनुष्ठेयमानया मलिन्यामतस्तौ
परित्यास्येते, माञ्च कदाचित् अनर्थादितः तारयिष्यति' इति
कमपि उपायमात्मनैव निर्णीय शृगालिकाम् अगादिषम्—
'अपेहि जरुत्तिके ! या त्ताम् अर्थलुब्धां दध्मगणिकां रागमञ्जरि-
कामजिनरत्नमत्तेन शत्रुणा मे मित्त्रच्छन्ना धनमित्त्रेण सङ्ग-
मितवती, सा हतासि । तस्य दापस्य चर्मरत्नमोषात् दुहितुश्च
ते साराभरणापहारात्, अहमद्य निःशस्यमुत्सृजेयं जीवितम्'
इति । सा पुनः उच्चटितज्ञा परमधूर्ता साश्रुगद्गदम् उदञ्ज-
लिस्तान् पुरुषान् सप्रणामम् आसादितवती, सामपूर्वं मम
पुरस्तात् अयाचत—'भद्रकाः ! प्रतौक्ष्यतां कञ्चित्कालं, यावत्

वर्गान् अपि अगच्छ' शङ्करचित्तं यथा तथा विगृह्य युद्धं विहित्य तेः पुरुषैः तस्कर इति
अभिहितमानोऽपि ताञ्जनानोऽपि नातिक्रोपितः नात्यन्तक्रुद्धः मदेन मत्ततथा अवसरः
शिविकः यः हस्तः तेन पातितेन क्षितेन निस्त्रिंशेन खड्गेन "करवालनिस्त्रिंशकपाण-
खड्गाः" इति हेमः । क्रोडन् खेजन् एव 'संख्याया त्वर्थायस्याः' इति द्वित्राः तान्
पुरुषान् हत्वा व्यापाद्य अवधूणमाना विह्वला तासां अरुणा दृष्टियंस्य स तथोक्तः । अपतन्
पतितवान् । अरिभिः शक्रभिः अहं अवध्ये बद्धः, अनन्तरं ततः शृगालिका तन्नाम्नी
आचरवान् पीडितस्वरान् विदुर्गन्ती मुञ्चन्ती मम अभ्यासं सक्षीपं अगमत् आययौ । तु
किन्तु मन्त्रपट्टारिण्या मन्त्राणां गिन्या आपदा विपदा तस्मिन् क्षणे उपजातया उत्पन्नया
प्रतिभया प्रभया "प्रजा नवनवोत्पन्नशालिनी प्रतिभायता" इति भरतः । सद्यः
सपदि एव बोधितः शोषितः व्यजीचरम् विचारितवान् । अहो विचार्ये, "अहो ह्री च
दिश्ये" इत्यन्तरः । इयं नोद्यमाना अज्ञाननिवन्धना सहनती अतिशया आपत् विपत्
आपतिता आगता । नया सह धनमित्रस्य तन्नाम्नः वनिजः प्रसूततरं विख्याततरं सख्यं
सौहृद्यं रागमञ्जर्याः सत्परिपश्यत्सर्वं मम पवीत्वच्च, मदेनसा मत् मम एनसा
पापिन "अलुप' वृजिनैनोऽत्रम्" इत्यन्तरः । अः परदिने सा रागमञ्जरी स धननित्र
तौ 'त्यदादां सर्वानन्यम्' इत्येक शेषः । प्रीण्यतौ अभिभूतौ नियतं निश्चितं निग्राह्य-
थेते नियतमिष्येते । 'नियाहोष्य ते' इति पाठे निगृहीतौ भविष्यत इत्यर्थः ।

अस्मात् अस्मादीयं सर्वं सुषितमर्थजातम् अवगच्छेयम् इति
(४८) । 'तथा' इति तैः प्रतिपन्ने पुनः सुखमीम् आसाद्य,
'सौम्य ! क्षमस्वास्त्य दासोजनस्य एकम् अपराधम्, अस्तु स
कामं त्वत्कलत्राभिमर्शी वैरास्यदं धनमित्रः, स्मरंस्तु चिरकृतां
ते परिचर्याम् अनुग्रहीतुम् अर्हसि दासीं रागमञ्जरीम् ।
आकल्पसारो हि रूपाजीवा जनुः, तदब्रूहि क्व निहितम् अस्या
भूषणम् ?' इति पादयोः अपतत् । ततो दयमान इव अह-

(४८) तदिति । तत् तस्मात् इह अत्र विषये इत्थं वक्ष्यमानरूपा प्रतिपत्तिः
इति कर्त्तव्यतेत्यर्थः । मम नियोगः निर्देशः दद्यात् । अनुष्ठेयमानया सत्त्वगाचरितया यथा
प्रतिपत्त्या तौ रागमञ्जरी धनमित्रौ परिव्राज्येते परिरक्षितौ भविष्यत इत्यर्थः । कदाचित्
जातु पश्चान्तरेणेत्यर्थः । इतः अस्मात् अनर्थात् अनिष्टात् माद्य तारयिष्यति उद्धरिष्यति
इति आत्मना स्वेनैव कथमपि निर्णीयं स्थिरीकृत्य प्रगालिकां तन्नागीं दासीम् अमादिष्यम्
अवदम् । जरतिके हि स्थविरे, अपेहि अपगच्छ दूरमपसरेत्यर्थः । यः त्वं ताम् अर्थलुब्धां
धनलालसान्वितां दग्धशक्तिकां नग्नवेष्यां रागमञ्जरीकाम् अजिनरत्नमत्तेन अजिनलाम-
गर्वेण मे मम मित्रकृपाया कपटमित्रेण शत्रुना द्विषता धनमित्रेण 'सह सङ्गमितवती
सत्त्वत्वं जनयितवती सा त्वं हता विनष्टा असि भवसि । अद्य अस्मिन्नहनि अहं
पापस्य दुर्घतस्य तस्य धनमित्रस्य चक्षुरदमोषात् अजिनश्रेष्ठस्य चोष्यात्, ते तव
दुहितुः कन्यायाः रागमञ्जरीः इत्यर्थः, साराणि उत्तुङ्गद्वाराणि आभरणानि अलङ्कारा-
दीनि तेषाम् अपहरणं सोयः तस्मात् । निःशस्त्रं बन्धनरहितं जीवितं जीवनम्
उत्तुङ्गजेत्रम् । उद्धटितञ्चा उद्धटिता सुतमात्रेणोत्तुङ्गिताञ्चा बुद्धिः यस्यास्तुतीका ।
"सूचनमुदहनं बोधिः" इत्यजयः । परमधूर्ता अथनचतुरा सा प्रगालिका पुनः एव
"सुरेवन्तु पुनर्वेल्लवधारणवाचकाः" इत्यमरः । उदञ्जलिः बन्धाञ्जलिः सती सास्तु-
गदगदम् अश्रुणा सह गदगदम् अल्पटोशरणं यथा तथा तान् पुरुषान् नागरिकान्
सप्रणामं यथा तथा आसादितवती प्राप्तवती मम पुरस्तात् अयतः सामपूर्वं सान्त्वपुरःसरं
सविनयमित्यर्थः, अथायतं प्रार्थितवती । मदकाः मङ्गलास्पदरूपाः कश्चित् काव्यं
अथल्लवणं प्रतीक्षताम्, यावत् यावत्कालम् अस्मात् जनात् अस्मादीयं मानकं सर्वं
मोक्षितं चोरितम् अर्थजातम् धनसमूहम् अवगच्छेयम् ज्ञास्ये ।

मब्रवम्—‘भवतु मृत्युहस्तवर्त्तिनः किं मम अमुष्याः वैरानु-
बन्धेन ?’ इति तद् बुधश्चिव कर्णे एवैनाम् अशिचयम्—
‘एवमेवं प्रतिपत्तव्यम्’ इति । सा तु प्रतिपन्नार्थेव ‘जीव चिरं,
प्रसीदन्तु ते देवताः, देवोऽपि अङ्गराजः पौरुषप्रीतो मोचयतु
त्वाम्, एतेऽपि भद्रमुखास्तव दयन्ताम्’ इति क्षणात् अपा-
सरत् । आनीये च अहमारन्निकनायकस्य शासनात् चार-
कम् (४८) ।

(४८) तथेति । तैः पुरुषैः तथा यथा याचितं तथेत्यर्थः, इति प्रतिपन्ने स्त्रीकृते
पुनः श्रूयः मत्समीपं मनान्तिकम् आसाद्य आगत्य, सौम्य हं भद्र, तस्य दासीजनस्य
मादृश्याः किङ्कश्याः एकम् अपराधम् अकार्यजनितं दोषं क्षमस्व मर्षय । तव कलत्रं
वणिता रागमञ्जरी ताम् अभिमर्षतीति तथा त्वत्सौगामीत्यर्थः, वैरास्यदं शत्रुस्थानं स
धनमित्रः क्लान्तं वादम् अस्तु भवतु । तु परन्तु चिरं कृतां बहुकालाचरितां परिचर्यां
सेवां स्मरन् भावयन् दासीं सेविकां रागमञ्जरीम् अनुगृहीतुम् अनुगृह्णन् अहं चि
योग्यो भवसि । हि यतः आकल्पसारः आकल्पः वेशः भूषणमित्यर्थः, सारः प्रधानं यस्य
तथाभूतः । “आकल्पवेशोनेपथ्यम्” इत्यमरः । रूपाजीवा रूपेण सौन्दर्येण जीवतीति
रूपाजीवा जनः वेद्याजनः, अस्याः गणिकायाः भूषणम् अलङ्कारं क्व कुत्र निहितं रचितं
तत् बुद्धिं कथय इति पादयोः चरणयोः अपतत् पतितवतो । ततः ततः परम्, दयतेऽसौ
दयमानः सदयः इव अहम् अब्रवम् अब्रवम् । भवतु श्रुयतां वार्त्तार्थकवर्त्तमानविषय-
मन्ययम् । “भवत्वन्तरसंवादे निह्राषस्मरणेऽपि च” इत्यमरः । मृत्युः कृतान्तः तस्य
इहो तयोः वर्त्तते यः तथोक्तस्य, मम अमुष्याः रागमञ्जश्याः वैरानुबन्धेन प्रतिकुलाचरणेन
तत् पूर्वोक्तवाक्यं पुनः उच्चारयन् इव कर्णे श्रुती एव अशिचयम् शिक्षितवान् । एवम्
वत्प्रमाणरूपं प्रतिपत्तव्यम् कर्तव्यम् । तच्चानुपदमेव व्यक्तो भवति । तु परन्तु सा
श्रृगालिका प्रतिपन्नार्थं बोधितार्थेव स्मिन् दीर्घकालं वाप्येत्यर्थः, जीव प्राणान् धारय ।
देवताः ते तुभ्यं प्रसीदन्तु प्रसन्नाः भवन्तु । देवः राजा, अङ्गराजः अङ्गाधिपतिः पौरुष-
प्रीतः पौरुषेण पुरुषकारेण प्रीतः, सन्तुष्टः त्वां भवन्तं मोचयतु मुक्तिं ददातु । एते
सम्प्रसन्नवर्त्तिनः अपि भद्रमुखाः कल्याणाम्पदाः तव दयन्तां त्वाम् अभिरचन्तु, ‘अधीगर्थ-
द्वेषेण कर्मणि’ इति कर्मणि षष्ठी । इति क्षणात् क्षणकालमाश्रित्य अत्यल्पकालेनेत्यर्थः,

अथ उत्तरेभ्यः आगत्य दृष्टतरः सुभगमानी सुन्दरमन्यः
पितुः अत्ययात् अचिराधिष्ठिताधिकारः तारुण्यमदात् अनति-
पक्वः कान्तको नाम नागरिकः किञ्चिदिव भर्त्सयित्वा माम्
अभ्यधत्—‘न चेत् धनमित्रस्य अजिनरत्नं प्रतियच्छसि, न
चेत् वा नागरिकेभ्यश्चोरितकानि प्रत्यर्पयसि, द्रष्टव्यसि, पारम्
अष्टादशानां कारणानाम् अन्ते च मृत्युमुखम्’ इति । मया
तु स्मयमानेन अभिहितम्—‘सौम्य ! यद्यपि दद्याम् आजन्मनो
मुषितं धनं, न तु अर्थपतिदारापहोरिणः शत्रोर्मे मित्रमुखस्य
धनमित्रस्य चर्मरत्नप्रत्याशां पूरयेयम्, अदत्त्वैव तत् अयुत-
मपि यातनानाम् अनुभवेयम्, इयं मे ‘साधीयसी सन्धा’ इति ।
तेन च क्रमेण वर्त्तमाने सांख्यनतर्जनप्राये प्रतिदिनम् अनुयोग-
व्यतिकरेऽनुगुणान्नपानलाभात् कतिपयैः एवाहोभिः विरोपित-
व्रणः प्रकृतिस्थोऽहमासम् (५०) ।

अपासरत् अपस्तता । आरचिकाः नगररक्षणकारकाः तेषां नायकः नेता तस्य शासनात्
नियोगात् अहं चारकं बन्धनगृहम् आनीये आनीतः राजपुरुषेति शेषः ।

(५०) अथेति । अनन्तरम्, उत्तरेभ्यः परदिवसे, तारुण्यं भावः तारुण्यं तदेव
भदः गर्वः तस्मात्, दृष्टतरः अत्युद्यतः “गर्वितो दृष्टउद्यतः” इति वैजयन्ती । सुभगमानी
आत्मानं सुभगं सर्वोन्नतत्वं मन्यते इति तथोभूतः । तथाहि दिवाकरः “सर्वोन्नतत्वं
सौभाग्यं तद्गान् सुभग उच्यते ।” इति । सुन्दरं मन्यः आत्मानं सुन्दरं मन्यते इति
तथोक्तः, सौन्दर्याभिमानोत्थः । पितुः जनकस्य अत्ययात् विनाशात् अचिरं
अत्यल्पदिनेन अधिष्ठितः प्राप्तः अधिकारः स्वामित्वं येन स तथोक्तः । अनतिपक्वः
अनतिपरिणतः कान्तको नाम तन्नामधेयः नागरिकः कारापतिः “कारापतिर्नागरिकः”
इति वैजयन्ती । आगत्य समुपेत्य किञ्चित् श्रेष्ठमिव भर्त्सयित्वा तिरस्कृत्य माम्
अभ्यधत् अभिहितवान् । धनमित्रस्य अजिनरत्नं भस्माश्रेष्ठं चेत् यदि न प्रतियच्छसि,
प्रत्यर्पयसि चेत् यदि वा नागरिकेभ्यः नगरवासिजनेभ्यः दानार्थं धातोर्द्योगं चतुर्थी ।
चोरितकानि चौर्यद्रव्यानि न प्रत्यर्पयसि न ददासि, अष्टादशानां तत्संख्याकानां
कारणानां तीव्रयातनानां “तीव्रा तु वेदना पीडा साधना कारणा च सा” इति

अथ कदाचित् अच्युताम्बरपीतातपस्विषि चरिषि धारै
 हृष्टवर्णा शृंगालिका उज्ज्वलेन वेशेन उपसृत्य दूरस्थानुचरा
 माम् उपस्थिष्य अन्नवोत्—‘आर्य्य ! दिष्ट्या वर्द्धये, फलित्वा तव
 सुनीतिः । यथा त्वयादिश्ये, तथा धनमिदमिदं अन्नवम्—
 ‘आर्य्य ! तदैवमापन्नः सुहृदित्यवाच—‘अहंमद्य वेशसंसग-
 सुलभात् पानदोषाद्बद्धः, त्वया पुनः अविशङ्कम् अद्यैव राजा
 विज्ञापनीयः—‘देव ! देवप्रसाहात् एव पुरापि तत् अजिन-
 रत्नम् अर्धपतिसुषितम् आसादितम् । अथ तु भर्ता रागमञ्जयाः
 कश्चित् अक्षधूर्तः कलासु कवित्वेषु लोकवार्त्तासु च अतिवैच-
 क्षण्यात् मया समसृज्यत । तत्सम्बन्धाच्च वस्त्राभरणप्रेषणा-
 दिना तद्गार्ह्यां प्रतिदिनम् अन्ववर्त्ते, तत् असावशङ्कित
 निष्कृष्टाशयतया कितवः । तेन च कुपितेन हृतं तत् चर्म-

वाचस्पतिः । तासांष्टादशप्रकारत्वं नवशास्त्रे परिकृतं नेहोक्तं विस्तरयामास ।
 भरतस्तु “कारणा यमयातना” इति । धारम् अन्नं प्रचरति । अन्ते वातनानामवसाने
 चतुर्मुखं प्राणदण्डित्यर्थः, द्रवसीत्यनेनान्वयः । तु परन्तु अयमानेन किञ्चिद्वसता
 मया अभिहितं कथितम् । ‘सौम्य हे भद्र, यद्यपि आज्ञानः जन्मारभ्य सुषितं चोरितं
 धनम् अयं दद्यात् यच्छेयम् तु किन्तु मे मम शत्रोः अरिणः अर्धपते, तन्नाशः वनिजः
 दारान् पर्वी हरत यः सः तथोक्तस्य द्वित्रमुखस्य कृत्रिममित्रस्य “मुखान् वदने मुखे
 तावै कृत्रिणि वा पुमान्” इति भागुरिः । धनमित्रस्य वणिजः चर्मरत्नस्य अजिनप्रधानस्य
 प्रत्याशा भूयः कामेच्छा ताम् तथोक्ताम् । न पूरयेयम् पुरम् न कुर्वेयम् । तत् अजिन-
 रत्नम् अदत्त्वा एव अयुतमपि अयुतसंख्यकमपि यातनां वेदनाम् अनुभवयेत् अनुमति-
 यामीत्यर्थः । मे मम इयं साधूयसौ हृदतरा सन्धा प्रतिज्ञा “सन्धास्थितौ प्रतिज्ञायाम्”
 इति विश्वः । इति एवं प्रतिदिनं प्रत्यहं तेन काराध्यचक्रान्तकेन सान्त्वनं सामोपायः
 तर्जनं मत् सनं मयोः प्राये वाङ्मुख्ये, अनुयोगव्यतिकरे प्रत्यप्रकारे वादानुवादे इत्यर्थः
 धर्तमाने युक्ते अनुगुणान्नपानलाभात् अनुकूलाशनपानप्राप्तेः कतिपयैः अहोभिः कति-
 चित् दिनेः एव विरोपितव्रजः विरोपितः चिकित्सितः व्रजः यस्य सः “विरोपित
 उपायान्चिकित्सितः” इति बोधायनः । अहं प्रकृतिस्यः स्वस्थतामापन्नः आसन् अभवम् ।

रत्नम्, आभरणसमुद्भक्तञ्च तस्याः (५१) । स तु भूप्रसवेयाय
भ्रमन् अगृह्यत नागरिकपुत्रैः । आपन्नैश्च असुना अनुसृत्य
रुदत्यै रागमञ्जरीपरिचारिकायै शृंगालिकायै पूर्वप्रणयानु-
वर्तिना तद्भाण्डनिधानोद्देशः कथितः । सम अपि चर्मरत्नम्
उपायोपक्रान्तः, इति प्रयच्छेद्विह देवपादैः प्रसादः कार्यः
इति । तथा निवेदितश्च नरपतिः असुभिः मामवियोज्य उप-
च्छन्दनैः एव स्वं ते दापयितुं प्रयतिष्यते तन्नः पथ्यम् इति ।
श्रुत्वेव च त्वदनुभावप्रत्ययात् अनति वस्तुना तेन तत् तथैव
सम्पादितम् । अथ अहं त्वदभिज्ञानप्रत्यायिताया रागमञ्जरीयाः
सकाशात् यथेप्सिताति वस्तूनि लभमाना राजदुहितुः अम्बा-
लिकाया धार्त्री माङ्गलिकीं त्वदादिष्टेन मार्गेण अन्वरक्षयम्

(५१) अथेति । अथ अनन्तरं कदाचित् एकदा अच्युतः नारायणः तत्तत् अम्बरं वसनं
तद्वत् पीतो गौरा आतपानां प्रकाशानां त्विदं प्रभा यस्मिन् तथाभूते, चयिणि चय-
मुपगते वासरे दिने गोघूलिसमये इति भावः । उज्ज्वलीन दीप्तेन वेगेन अलङ्कारादि-
रचनशोभया हृष्टवर्णा प्रफुल्लाकारा शृंगालिका रागमञ्जरीयाः सेविका उपसृत्य आगत्य
दूरस्थाः अनुचराः सेवकाः यस्याः तादृशो सती माम् उपसृज्य सन्निलय्य अन्नवीत
अवदत् । आर्यं हे देव, दिष्ट्या आनन्देन “दिष्ट्याश्चमुपजीवं दीप्त्यानन्दे” इत्यमरः ।
वर्जंसे हविं नय, शुभं ते भूयादित्यर्थः । तव सुनोतिः शोभनगवः फलिता फलमस्या-
जातमितीतच्प्रत्ययः, सञ्जातफलित्यर्थः । त्वया भवता यथा यद्वत् आदिष्टे आदिष्टम्
तथा तद्वत् धनमिव तन्नामवधिजम् एव अन्नवम् अवदम् । आर्यं हे भद्र, तव एव
सुदृढं मित्रम् आपन्नः आपत्प्राप्तः इति उवाच कथयामास । अथ अहं वेशसंसर्गमुद्यमात्
वेशानां वेश्यानां संसर्गेण सन्वन्नेन सुखभः अनायासप्राप्तः तस्मात् पानदोषात् पानरु-
यः दोषः तस्मात् मदिरापानादिति भावः । भद्रः धननयुक्तः, अद्यैव त्वया अविशद
शङ्कापरिरहितं पुनः एव राजा विद्यापणीयः निवेदितश्च । देव, हे महाराज, ०
देवप्रसादात्, तवानुग्रहात् एव पुरापि अश्वतोऽपि अर्हपतिमुचितम् अर्थपतिना चोरितं
तद् अजिगरव भस्त्राश्रेष्ठम् आसादितं प्राप्तम् । अथ तु इतीमध्ये इत्यर्थः । मया
अननिवेश रागमञ्जरीयाः तन्नाम गणिकायाः कथितं कोऽपि अक्षधूर्तः अक्षनिपुणः भर्ता

(५२) । तामेव च संक्रमीकृत्य रागमञ्जर्याश्च श्रव्यालिङ्गायाः
 सख्यं परमवौढ्यम् अङ्गरहस्यं नवनवानि प्राभृतानि उपहरन्ती
 कथाचित्राः चित्तहारिणीः कथयन्ती तस्याः परं प्रसादपार्श्वम्
 आसम् । एकदा च हस्यगतायाः तस्याः स्थानस्थितमपि
 कर्णकुवलयं स्तस्यम् इति प्रतिसमादधती प्रमत्तेव प्रचाव्य
 युनः उत्क्षिप्य भूमे स्तेन उपकन्यकापुरं कारणेन केनापि भव-
 नाङ्गनं प्रविष्टस्य कान्तकस्योपरि प्रवृत्तकुहरपारावतवासनाप-
 देशात् प्रहसन्ती प्राहार्पणं सोऽपि तेन धन्यस्तन्यः किञ्चित्
 उन्मुखः स्मयमानो मत्कर्मप्रहासितायाः राजदुहितुः विलास-

प्रभुः कलासु नृत्यगीतवादित्रादिषु कवित्वेषु पाण्डित्येषु लोकवार्त्तासु लोकव्यवहारिक-
 शास्त्रविषयेष्वित्यर्थः, अतिवैचक्षण्यात् अतिनैपुण्यात् समसृज्यत संमिश्रितः मैत्रीभावे-
 नेत्याशयः । तत् सम्बन्धात् तस्य मे बन्धोः सम्बन्धः सम्पर्कः । तस्मात् । तद्वाच्यां तस्य
 बन्धोः भार्या स्त्री-रागमञ्जरी ताम्, वस्त्रानाम् आभरणानां प्रेषणं प्रेरणं तद् आदिः
 तेन, प्रतिदिनं प्रत्यहम् अन्ववर्त्ते समगच्छे । शिष्टो यद्योपढौकनादिना बन्धुकुटुम्बिनीं
 तोषयति तथेति फलितार्थः । निरुद्धाशयतया शङ्कोचान्तः करणेन असी कितवः धूर्तः
 अशङ्कित शङ्कितवान् । तेन हेतुना तेन धूर्तेन वा कुपितेन क्रुद्धेन तत् चर्यरत्नम्
 अजिनश्रेष्ठं हतं चोरितम् । तस्याः रागमञ्जर्याः आभरणसमुद्भक्तः आभरणानाम्
 अलङ्काराणां समुद्भक्तः संपुटकश्च हत इति । “समुद्भक्तः सम्पुटकः” इत्यमरः ।

(५२) स इति । तु परन्तु सः मन्त्रः मूयकोयाय पुनः सुषिताय धनम् अटन
 नागरिकपुरुषैः नगरपालकैः अगृह्यत धृतः । पूर्वप्रणयानुवर्तिना प्राक्प्रणयानुगोधिना
 आपन्नेन आपत्पतितेन अमुना अश्वधूर्तेन अनुसृतः अनुगत्य रुदत्ये क्रन्दितवन्
 रागमञ्जर्याः परिभारिका सेविका तस्ये तथोक्तायै, श्रगालिङ्गायै तदाख्यायै तस्याः
 रागमञ्जर्याः भाण्डं भूषणम् तस्य निधानोद्देशः स्थापनस्थानं “भाण्डं भूषणसावेऽपि
 भाण्डं मूलवणिक्धने” इति विश्वः कथितः उक्तः । यदि यद्यपि देवपादैः महाराजैः
 प्रसादः अनुग्रहः कार्यः करणीयः ईदृ अत्राधिकरणे इत्यर्थः, मम अपि चर्यरत्नम्
 अजिनरत्नम् उपायैः साधनैः उपक्रान्तः वशीकृतः आयत्तीकृत इत्यर्थः, “उपक्रान्ति-
 वशीकारे समारम्भे चिकित्सने” इति वैजयन्ती । प्रयच्छेत् दद्यात् । तथा
 क्रुष्टाङ्गुरूपं त्विवेदितः विज्ञापितः नरपतिः राजा असुमिः प्राणैः माम् अविवेक्य

प्रायम् आकारमाभाभिलाषमूलमिव यथा सङ्कल्पयेत्तथा मया
अपि संज्ञयैव किमपि चतुरम् आचेष्टितम् (५३) । आकृष्ट-
धन्वना च मनसिजेन विद्धः सन् दिग्धफलेन पत्रिणातिमुग्धः
कथं कथमपि अपासरत् । सायञ्च राजकन्याङ्गुलीयकमुद्रितां
वासताम्बूलवरांशुकयुगलभूषणावयवगर्भाञ्च पेटिको क्रयाचिद्
बालिकया ग्राहयित्वा रागमञ्जर्या इति नीत्वा कान्तकस्या-
नारम् अगाम् । अगाधे च रागसागरे मग्नो नावमिव माम्
उपलभ्य परमहृथत । अवस्थान्तराणि च राजदुहितुः सुदार-
णानि व्यावर्णयन्त्या मया स दुर्मतिः सुदूरम् उदमाद्यत ।

जीवमदण्डनकला उपच्छन्दैः सान्तनैः एव “सान्तनोपच्छन्दे च समावतुनये” इति
केशवः । ते तुभ्यं स्वं अकीर्यं चम्बरदमित्यर्थः दापयितुं प्रत्यर्पयितुं प्रयतिष्यते
प्रयवपरो भविष्यतीत्यर्थः, तत् ततः नः अस्माकं पथं हितं “हितं पथे गते धृते” इति
मेदिनी । भविष्यतीति शेषः । अनतिवस्तुना नातिभौतेन ‘एसिगृधि—’ इति कुः,
तेन धनमिद्रेण तव अनुभावः प्रभावः तस्य प्रत्ययः निश्चासः तस्मात्, इति एवं श्रुत्वा
आकर्ण्य तत् कथितानुरूपं सत्यादितं विहितम् । अथ ततः अहं, प्रगल्भिका तव
अभिज्ञानं चिह्नं तेन प्रत्याघितायाः विज्ञासमुद्घोषितायाः । रागमञ्ज्याः शकायात्
साध्निध्यात् यथेष्टितानि यथामिलयितानि वस्तूनि द्रव्यानि लभमाना आसदितानि
राजदुहितुः राजकन्यायाः अम्बालिकायाः तदाख्यायिकायाः धात्रीम् उपमातरं
लदादिष्टन तव कथितानुरूपेण मार्गेण उपायेन अन्वरक्षयम् अनुरक्षितवती । मया अर्थेन
माङ्गलिको वशमानोतेति भावः ।

(५३) तस्मिन्मिति । तां माङ्गलिकीम् एव संक्रमीकृत्य उपायोक्त्य दारोक्त्येत्यर्थः,
“प्रत्युपाये संक्रमे च निःश्रयां संक्रमो मतः” इत्युत्पत्तिः । रागमञ्ज्याः गणिकायाः
अम्बालिकायाः राजकन्यायाः मन्त्र्यं सौहृदं परमम् अतिशयम् अविह्वलम् अवधेयम् ।
अहरह्य प्रतिदिनं नवनवानि नूतनानि उपायनानि सत् कोचान् “उत्कोचसुपायनम्”
इति निष्काण्ड शेषः । उपहरन्ती प्रत्यर्पयन्ती चित्तहारिणीः हृदयहारिणीः चित्राः
अङ्गताः कथा आख्यायिकाः कथयन्ती कौतूहली तस्याः राजदुहितुः परम् अतिशयं
कदाप्यवयवम् अनुरक्षमाजनम् आसम् अभवम् । एकदा कदाचित् इत्यभिप्रेत्य

तत्प्रार्थिता च अहं त्वत्प्रियाप्रहितमिति मम एव मुखताम्बूलो-
च्छिष्टानुलेपनं निर्माख्यं मलिनांशुकञ्च अन्येद्यः उपाहरम् ।
तदीयानि च राजकन्यार्थमिति आदाय च्छन्नमेव अपोदानि
(५४) । इत्यञ्च सन्धुक्षितमन्मथाग्निः स एव एकीन्ते मया
उपमन्त्रितोऽभूत्—‘आर्य्य ! लक्षणानि एव तव अविसंवादीनि,
तथाहि मत्प्रातिवेश्यः कश्चित् कार्तान्तिकः ‘कान्तकस्य हस्ते

रचितधवलगृहमित्यवदत्तः । तस्मात् गतायाः स्थितायाः तस्याः अन्मालिकाया
स्थानस्थितमपि यथास्थानस्थितमपि कर्णकुवलयं कर्णस्थितं नीलोत्पलं स्वतः चामरं,
इति हेतोः प्रतिसमादधती यथास्थानसञ्जयती प्रमत्तेव अनवहितेव प्रच्यव्य प्रच्युतं कृत्वा
कर्णतः इति शेषः । पुनर्भूयः भूमेः भुवः उत्क्षिप्य उत्तोल्य केनापि कारणेन हेतुना
उपकन्यकापुरं कन्यान्तःपुरसमीपं भवनाङ्गनं भवनस्य गृहस्य अङ्गनं चत्वरं “अङ्गनं
चत्वरजिरे” इत्यमरः । प्रविष्टस्य आगतस्य कान्तकस्य काराध्यवस्य उपरि प्रवृत्तं प्रारब्धं
कुहरं सुरतं येन तादृशस्य पारावतस्य कपोतस्य चासनं भयप्रदर्शनं तदेव अपदेशः कृतं
तस्मात् तथोक्तात् “कुहरं युषिरे दम्भे नागलीके रतेऽपि च” इत्यजयः । प्रहसन्ती स्थितं
कुर्वन्ती तेन कर्णकुवलयेन प्राहार्षम् प्रहृतयती । सः कान्तकः अपि तेन कर्णकुवलय-
प्रहारेण धन्यमन्त्रः आत्मानं धन्यं ज्ञातुं मन्यते इति धन्यमन्त्रः किञ्चिदीषत् उन्मत्तः
जडोत्तुलिताननः अग्रतेऽसौ तथा मन्दं मन्दं हसन्नित्यर्थः, मम कर्मणा उत्पलप्रहार-
रूपेण प्रहासितायाः प्रकटह्रासं कुर्वन्त्या राजदुहितुः राजकन्यायाः विलासप्रायं
विलासवहुलम् आकारं तादृशरूपम् आत्माभिलासमूलमिव साभिलाषनिबन्धनमिव यथा
सहस्यते चिन्तयेत्, तथा मयापि संज्ञया एव हसितेनैव किमपि चतुरं नैपुण्यं यथा तथा
आवेष्टितं विलसितम् ।

(५४) आकृष्टितिः । आकृष्टम् आकर्षितं धनुः येन तथोक्तेन ‘धनुर्धन्वन् नाशिव’
इति धन्वादेशः । मनसिजेन कामेन ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ इत्यलुक्समासः ।
दिग्धकृत्विन दिग्धं विधातुं फलं फलकं शक्यमित्यर्थः, यस्य तादृशेन “विधातुं दिग्धकृत्वि-
कौ” इत्यमरः । पविषा शरेण अतिमुग्धः अतिमावं विह्वलः विह्वः भिन्नः सन् कथं
कथमपि कष्टदृष्टेन अपासरत्, उपासच्छत् । सायं दिनान्ते “दिनान्ते पुंसि सायः
स्यात् सायाङ्गे सायमव्ययम्” इति शब्दान्तः । कथाचित् बालिकया सेविकया
राजकन्यायाः बहुलीयकं हस्ताभरणं तेन मुद्रिताम् अङ्कितां वासः मन्त्रद्वयं तावत्

राज्यमिदं पतिष्यति तादृशानि तस्य लक्षणानि इत्यादिदत्तम् । तदनुरूपमेव च त्वाम् इयं राजकन्यका कामयते, तदेकापत्यश्च राजा तथा त्वां समागतम् उपलभ्य^० कुपितोऽपि दुहितुर्मरण-भयात् न उच्छेत्स्यति, प्रत्युत प्रापयिष्यति एव यौवराज्यम् । इत्यञ्च अयमर्थोऽर्थानुबन्धी । किमिति तात ! न आराध्यते ? यदि कुमारीपुरप्रवेशाभ्युपायं न अवबुध्यसे, नेने^० बन्धनागार-भित्तेर्व्यामत्रयमन्तरालम् आरामप्राकारस्य, केनचित् तु हस्त-वतैकागारिकेण तावतीं सुरङ्गं कारयित्वा प्रविष्टस्य उद्यवनं तव उपरिष्ठात् अस्मदायत्तैव रक्षा (५५) । रक्ततरो हि तस्याः

पर्यं वरं श्रेष्ठम् अशुकयुगलं वस्त्रयुग्मं भूषणावयवाः कतिचित्भूषणानि गर्भे अन्तरे यस्याः तथोक्तां पेटिकां पेटकम् । क्वचित् वडेरिकाभिति पाठः । तत वडेरिका वेव-पटिका 'भापी' इति प्रसिद्धिः "वडैरी वेवपुटिका" इति वैजयन्ती । तां तथोक्ताम् । ग्राहयित्वा उवाच अत्र गृह्णातेर्णिजन्तात् क्ता । रागमञ्जर्यां इति नीत्वा, अत्र सम्बन्ध-विवक्षायां षष्ठी यदा रागमञ्जर्ये इति तादर्थ्यं चतुर्थो, सन्धी यकारलोपः । गद्यते द्विकर्त्तृकत्वात् पेटिकाम् इति च कस्य दयम् । कान्तकस्य काराध्वचस्य आगारं गृहम् अगाम् अयासीपम् अहमिति शेषः । अगाधे अतलपथे रागमागरे रागः अनुरागः स एव सागरः ससुद्रः तस्मिन्, सप्रः अन्तःप्रविष्टः नावमिह तरोमिव माम् उपलभ्य आसाद्य परमम् अतिशयम् अन्नपत हर्षम् अलभत । राजदुहितुः राजकन्यायाः सुदारुणानि दुःसहानि अवध्वान्तराणि कामज्जटशान्तर्गतदशारिणेषान् व्यावर्णयन्त्या वि-विशेषेण, आ-सम्भक् वर्णयन्त्या ख्यापयन्त्या मया अगालिकाया दुर्धन्तिः नीचप्रवृत्तिः सः कान्तकः सुदूरमतिशयम् उन्माद्यत उन्मात्नीकृतः । तत्प्रार्थितस्य तेन कान्तकेन प्रार्थिता याचिता सती अहं तव प्रिया दयिता तथा प्रहितं प्रेरितम् इति एवं सग एव सुखतान्त्र्यं लं सुखचर्चितं तान्त्र्यं लं पर्यम् उच्छिष्टानुलेपनम् आत्मभूतावशिष्टाङ्गरागम्, निर्व्याज्यं देतोच्छिष्टद्रव्यम्, तथाहि गारुडे—“अर्वाक् विसर्जनादुप्यं रेवेद्यं सर्वसुच्यते । विसर्जिते जगन्नाथे निर्व्याज्यं भवेति चणान् ॥” इति । अथवा निर्व्याज्यं भुक्तोज्झितपुष्पम्, नलिनांशुकं परिहितयन्त्रम् च अन्येद्युः अपरिहति उपाध्वम् उपायनीकृतम् । तदीयानि कान्तकसम्बन्धीयानि द्रव्यानीतिशेषः, राजकन्यायं राजकन्यकानिमित्ताय इति एवम् उच्यते शेषः, आदाय गृहीत्वा अन्नमेव सुगुप्तमेव

परिजनो न रहस्यं मेत्यति' इति । सोऽब्रवीत्—'साधु मद्दे ! दर्शितम् । अस्ति कश्चित् तत्कारः खननकर्मणि सगरसुतानामिव अन्यतमः स चेत् लब्धः क्षणेनैतत्कर्म साधयिष्यति' इति । कतमोऽसौ ? किमिति न लभ्यते ? इति स्योक्ते येन तदनमित्रस्य चर्मरत्नं मुद्रितमिति त्वामिव निरदिक्षत् । 'यदि एवम् एहि, त्वया अस्मिन् कर्मणि साधिते चित्रैः उपायैः त्वामहं सोचयिष्यामीति शपथपूर्वं तेन सन्धाय सिद्धेऽर्थे भूयोपि निगडयित्वा 'योऽसौ चौरः स सर्वथा उपक्रान्तो न तु धृष्टतमः

आपोदनि त्यक्तानि । अपाविद्धमिति पाठे पर्यव्यजमिति । "अपोदमपविद्धविष्यत्यक्तमित्यपि" इति वैजयन्ती ।

(५५) इत्युच्येति । इत्थम् अनेनप्रकारेण स्या एकान्ते निर्जने स एव कान्तक एव समुचितः वृद्धिः प्रापितः प्रज्वालित इत्यर्थः, मन्मथाग्निः कामानलः यस्य स तथोक्तः, उपमन्वितः उपदिष्टः अभूत् । आर्यं हे कान्तक, तव लक्षणानि चिह्नानि एव अवि-संवादीनि विसंवादरहितानि हृद्यानीत्यर्थः, तथाहि तद्वदेवेत्यर्थः । मतप्रातिवेश्यः मतप्रतिवेशी "प्रतिवेशे षरति यः प्रातिवेश्यः स उच्यते" इति वैजयन्ती । कश्चिः कोऽपि कार्त्तान्तिकः कृतान्तं देवं वेत्तीति णिक्, "कार्त्तान्तिकः लक्षणञ्चः" इति वैजयन्ती । तस्य कान्तकस्य कारार्थ्यस्य हस्ते इदं राज्यं राष्ट्रं पतिष्यति आयास्यति तादृशानि लक्षणानि चिह्नानि इति एवम् अदिक्षत् अवोचत् । तत् तस्मात् अनुरूपमेव युक्तामेव इयं राजकन्या त्वां भवन्तं कामयते प्राययन्ते सा राजकन्या एकम् अपत्यं सन्तानः यस्य स तथोक्तः, कृपितोऽपि कुर्वोऽपि राजा अङ्गराजः तत्रा कन्यकया त्वां भवन्तं समागतं संगतं उपलभ्य-ज्ञात्वा दुहितुः कन्यायाः मरणभयात् मृत्युवासात् न उच्छेत्सति न हनिष्यति त्वामिति शेषः । प्रसूत वस्तुतः युनां राजा युवराजः तस्य भावः यौवराज्यं प्रापयिष्यति एव । इत्थम् अनेन प्रकारेण अयम् अर्थः उपायः अर्थानुवन्ती विशेषप्रयोजनसाधकः । तातेत्यामन्त्रणमथन्तास्मीयतात्त्विकम् । किमिति कथमेव न आराध्यते न आसेव्यते । यदि यद्यपि कुमार्थाः राजदुहितुः पुङ्गव इह तस्मिन् प्रदेशः अन्तर्गमनं तस्य उपायः साधनं त्वं तथोक्तम् । न बुध्यते न ज्ञायते । ननु अनुज्ञायाम् । बन्धनानारस्य कारागृहस्य भित्तेः कुडास्य आरामप्रकारस्य प्रसद्वनप्राचीरस्य वामवयं वामः परिमाणविशेषः 'वाम' इति यस्य ख्यातिः । तस्य त्रयम् । "व्यामव्याग्रामव्योधास्तोर्व्वक् बाहुप्रसारितौ"

प्रकृष्टवैरः तत् अजिनरत्नं दर्शयिष्यति' इति राज्ञे विश्वाप्य-
चित्रमेनं श्रुतयिष्यसि । तथा च सति अर्थः सिध्यति रहस्यञ्च
न स्मवति' इति मया उक्ते सोऽतिहृष्टः प्रतिपद्य मामेव त्वदुप-
प्रलोभने निपुण्य वहिरवस्थितः, प्राप्तुरूपम् इतः परं चिन्त्यताम्'
इति (५६) । प्रातिनं च मया उक्तम्—'मदुक्तमल्पं, त्वन्नय एव
अन्न भूयाम्, आनयेनम्' इति । अथ आनीतेन अमुना मन्त्रोच-
नाय शपथः कृतः, मया च रहस्यानिर्भेदाय । विनिगड़ीकृतश्च
स्नानभोजनविलेपनानि अनुभूय नित्यान्धकारात् काराभित्ति-
कोणात् आरभ्योरगाख्येन सुरङ्गाम् अकरवम् । अचिन्ताय-
श्चैवम्—'हन्तुमनसैव अमुना मन्त्रोचनाय शपथः कृतः तत् अमे'

इति हेमचन्द्रः । अन्तरालं व्यवहितम् त्रिंशज्जतयोः स्वरयोर्हस्तयोर्मध्यस्थान-
मित्यर्थः । तु अवधारणे, केनचित् हस्तवता चिप्रहस्तकारिणा ऐकागारिकेन चौरिण
तावतीं तत्प्रकारां सुरङ्गः सन्निः 'सौध' इति यस्य प्रसिद्धिः । कारयित्वा प्रविष्टस्य
वाद्यादभ्यन्तरगतस्य तव उपरिष्ठात् उद्धतः अवादायत्तैव अस्मदधीमेव "अधीनो निम्न
आयत्तः" इत्यमरः । रक्षा पालनीयाः । वयमेकतस्त्राः रक्षणे नियुक्ताः सुतरां तव ते
कापि शङ्कानास्तीति भावः ।

(५६) उक्तेति । तस्याः कुमार्याः परिजनः सेवकजनः' हि नियतम्, रक्ततरः
अत्यनुरक्तः अतः रहस्यं गोप्यं न भेत्यस्यति भेदं न घटयिष्यति । सः कान्तकः अत्रवीत्
अवोचत् भद्रे हे कल्याणि, साधु शोभनं दर्शितं क्वापितमित्यर्थः । खननकर्माणि सन्निभेद-
कर्माणि, सगरमुतानामिव सूर्यवंशीयानां केषाञ्चित् राजतनयानामिव कश्चित् कोऽपि
अन्यतमः एकः तस्कारः चोरोऽस्ति । चेत् यदि स तस्कारः लब्धः प्राप्तः क्षिणेनात्यस्य-
कानिन् एतत् कर्म कर्मार्थं माधयिष्यति निश्चिं नयिष्यति । असौ तस्कारः कतमः कः ?
किमिति न लभ्यते कथं न प्राप्यते इत्यर्थः, इति एवं संयोक्ते कथिते, येन जनेन
धनमित्रस्य तत् चर्मरत्नम् अजिनश्रेष्ठं सुषुप्तं चोरितम् इति त्वासेव भवन्मेव
निरदिचत् निर्दिष्टवान् । यदि यद्यपि एवम् एहि आगच्छ । त्वया भवता अस्मिन्
कर्मणि कार्ये सुरङ्गखननरूपे इत्यर्थः, साधितं सम्पन्ने अहं चिदेः अज्ञैः उपार्थैः
साधनेः कौशलैरित्यर्थः, त्वा मोचयिष्यामि काराशुक्ते करिष्यामि इति एवं शपथपूर्वम्

इत्वापि नामत्यवरददोषेथ दृष्टे' इति । निष्पततस्य भे निगड-
 नाय प्रसार्यमाणपाणिस्तस्य पादेन उरसि निहृत्य पतितस्य
 तस्यैव शसिधेन्वा शिखे व्यकृन्तम् । अकथयच्च शृगालिकान्—
 'भण भद्रे ! कथम्भूतः कन्धापुरस्तन्निवेशः ? महानयं प्रयासो
 मा वृधैवभूत्, अमुत किञ्चित् चोरयित्वा निवर्त्तिष्ये' इति
 (५७) । तदुपदर्शितविभागश्च अवगाह्य कन्धान्तःपुरं प्रज्वलत्
 मणिप्रदीपेषु नैकप्रीडाखेदसुप्तस्य परिजनस्य मध्ये सहित-
 महार्घरत्नप्रसूतमिहाकारदन्तप्रादे हंसतुलगर्भकोमलशय्योप-

अङ्गीकृत्य तेन चौरिण सह सन्ध्याय प्रतिज्ञाय सिद्धे निष्पन्ने अर्थे प्रयोजने भूयोऽपि
 पुनरपि निगडयित्वा वद्धा संयुज्येत्यर्थः, योऽसौ चौरः तस्करः सः सर्वथा सर्वप्रकारेण
 उपक्रान्तः विकृतिशतः नयोपदेशेन स्वभावं नीतः इत्यर्थः, तु किन्तु घटतमः
 अतिप्रगल्भः प्रकटवैरः अतिनिपुणतस्करः तत् अजिनरत्नं चर्चभस्त्राप्रधानं न
 दर्शयिष्यति न प्रकाशयिष्यति इति राज्ञे अङ्गाधिपतये विज्ञाप्य निवेद्य एनं चोरो नियम्
 अनेकप्रकारं घातयिष्यमि हनिष्यमि । तथा तादृशे मति अर्थः प्रयोजनं सिध्यति
 सम्पन्नो भवति रक्ष्यं गुप्तं कुमारिकाप्रणयरूपव्यापारे सुरङ्गखननमित्यर्थः, न चरति न
 प्रकटीभवति । इति एवं मया उक्तं कथितं अतिहृष्टः अत्यन्तानन्दितः सः कान्तकः
 मामेव प्रतिपाद्य अभ्युपगम्य तम् उपप्रसीधनं वशोकरणं तस्मिन् तथोक्ते । नियुज्य
 सन्निवेश्य वद्धिः वाद्धे अवस्थितः अभिज्ञतः संस्थित इत्यर्थः, इतः परम्, अनन्तरम्,
 प्राप्तरूपं युक्तरूपं युक्तियुक्तमित्यर्थः चिन्त्यताम् भाव्यताम् ।

(५७) प्रीतिर्नेति । प्रीतेन परितुष्टेन मया उक्तं कथितम् । मया यदुक्तं
 तदित्यर्थः, अल्पं श्लोकम् अकिञ्चित् करमित्यर्थः, अथ अस्मिन् विषये त्वत् तव नयः
 नीतिः एव भूयान् महान्, एनं कान्तकम् आनय प्राप्तयेत्यर्थः । अथ अनन्तरम्
 मन्मोचनाय सम वसन्नमोचनाय आनीतेन प्राप्तेन अमुना कान्तकेन शपथः अङ्गीकारः
 कृतः विहितः, मया अपहारवर्ग्या च रक्षयानिर्भेदाय गोप्यस्याप्रकटीकरणाय
 अङ्गीकृतः । विनिगडोक्तः निगडन् माचितः अहं, ज्ञानं मज्जनं भोजनं भक्ष्यं
 विलेपनं गन्धद्रव्यादिवन्तं तानि तथोक्तानि, अनुभूय उपकृत्येत्यर्थः, नित्याव्यकारान्
 सततततिनिरासिष्यतात् काराथाः वन्धनगृहस्य भित्तिः कुड्यं तस्याः कोणः गृहस्यैकदेशः
 तस्मात् तथोक्तान्, आरभ्य तत् यावत् उरगास्त्रेन सर्पसुखाकारखननं साधनेन यत्

धामशालिनि कुसुमलवच्छुरितपर्यन्ते पर्यङ्गतले दक्षिणपाद-
पाष्ण्यधोभागानुवेक्षितेतरचरणप्रपृष्ठम् ईदृजित्तमधुरगुल्फ-
सन्धि, परस्परसंस्पर्शजङ्घाकाण्डम्, आकुञ्चितकोमलभयजानु,
किञ्चिद्वेक्षितोरुदण्डमुगलम् अधिनितम्बस्त्रस्तमुक्तेकभुजलताग्र-
पेशलम् अपाश्रयान्तनिमिताकुञ्चितेतरभुजलेतेजानतन्कर-
किसलयम्, आभुग्नश्रोणिमण्डलम्, अतिस्निष्टच नांशुकान्त-
रौयम्, अनतिवलिततनुतरोदरम्, अणुतरनिःश्वस्यारम्भकम्प-
मानकठोरकुचकुण्डलम्, (५८) आतिरञ्जीनवन्धुरशिरोधरोद्देश-

फणिसुखाकारखननास्त्रविशेषश्च सुरङ्गा मन्त्रिम् "अकरवम् कृतवान्। अचिन्त्यं
चैवम् एवं वचनमात्ररूपं भावितवान्। इनुमनसेव वधार्थचिन्तनेनैव अमुना कान्तकीन
मन्योचनाय मम वन्दनमुक्तेय शपथः अङ्गीकारः कृतः विहितः, तत् तस्मात् अतद-
वैत्यर्थः, असुं कान्तकं हत्वापि विनाश्यापि असत्यदोषेण शपथमङ्गपापेन न स्पृशे न
संशक्तोभवासौत्यर्थः। मे मम निगडनाय वन्दनाय निष्पततः कारागृहात् वहिरागतः
इत्यर्थः, प्रसार्यमाणः विस्तार्यमाणः पाण्डित्येन तथोक्तस्य तस्य कान्तकस्य उरसि
वचसि पादेन चरणेन निहत्य निपात्य पतितस्य भूमौ च्युतस्य तस्य कान्तकस्यैव
असिधेन्वा कुरिकया "कुरिका चासिधेनुका" इत्यमरः। शिरः मस्तकं न्यस्तनम्
निस्तनवान् अस्मि। शृगालिकाम् अकथयम् उक्तवान्, भद्रे हे कल्याणि, कन्यापुरस्य
कन्यकान्तःपुरस्य सन्निवेशः संस्थानं "संस्थानं सन्निवेशं च स्वरूपे च निगद्यते" इति
वररुचिः। कथञ्जतः किं स्वरूपः इति भण्यते। अयं महान् सुबहुः प्रवासः
भ्रमरङ्गाकरणग्रमः इत्येव निष्फलं माभूत् 'न माङ्गयोगे' इत्यङ्गागमनिर्देशः। अमुत्र
कन्यकान्तःपुरे किञ्चित् स्त्रीकं चोरयित्वा सुषित्वा निवर्त्तिष्ये प्रतिनिवृत्तो भविष्यामि।

(५८) तदुपेति। तथा शृगालिकया उपदर्शितः व्यक्तीकृतः विमानः प्रदेयः तं
तथोक्तम्। कन्यान्तःपुरं कन्यागृहम् अवगाह्य प्रविश्य प्रज्वलत्सु दीपिषत्सु मणि-
प्रदीपेषु मन्त्रिभिः रत्नाद्यैः निर्मिते प्रदीपाः शैलवर्त्तिकादिसंख्यवज्रशिखाप्रकाराः तेषु
मैकाः नानाप्रकाराः श्रीङ्गा ताभिः खेदः खिन्नः श्रमो वा तेन मुप्तस्य निद्रितस्य। महितानि
स्त्रियानि उत्कृष्टानि वा महार्वाणि महामूल्यानि रत्नानि मणयः तदयुक्ताः प्रमुखादिहा-
कारा निद्रितसिंहरूपाः दन्तपादाः यस्य तस्मिन्। [महाहंरवप्रत्युत्सिंहाकारदण्डग्राह]

दृश्यमाननिष्ठततपनीयसूत्रपर्यस्तपद्मरागरुचकम्, अर्धलक्ष्याधर-
 कर्णपाशनिभृतकुण्डलम्, उपरिपरावृत्तश्रवणपाशरत्नकर्णिका-
 किरणमञ्जरो-पिञ्जरित-विषयव्याविद्याशिथिल-शिखण्ड-बन्धम्,
 आत्मप्रभापटलदुर्लभपाटलोत्तराधरविवरम्, गण्डस्थलीसंक्रान्त-
 हस्तपद्मवदक्षितकर्णावतंसकृत्यम्, उपरिक्पोलादशतलनिषक्ति-
 चित्रवितानपत्रजातिजनितविशेषकक्रियम्, आमोलितलोचने-
 न्दोवरम्, अविभ्रान्तभ्रूपताकम्, उद्भिद्यमानश्रमजलपुलक-
 भिन्नशिथिल-चन्दनतिलकम्, आननेन्दुसम्मुखालकलतश्च वि-
 श्रम्भप्रसुताम् अतिधवललोत्तरच्छदनिमग्नप्रायैकपार्श्वतया चिर-
 विलसनखेदनिचलाम्, शरदभोधरोत्सङ्गशायिनीमिव सौदा-

इति पाठे महार्घः बहसूत्रैः रत्नैः सपिम्भिः प्रत्युक्ताः अनुविद्धाः सिंहाकारादन्तपादा
 हसिदन्तनिर्मितपादा यस्य तादृशे इति । इंसतूलः इंसकोमलपचाणि गर्भे यस्याः
 तादृशी कोमला या श्रूया तस्य उपाधानमुपबर्हः च तष्कालिनि तष्कोमिनि, लुसुमानां
 लवेः लेशेः क्षुरितः व्याप्तः पर्यन्तः शेषः यस्य तथाभूते, पर्यङ्गतले पल्यङ्गतले “शेष”
 मक्षपर्यङ्गपल्यङ्गः “वटुंका समाः” इत्यमरः । दक्षिणपादस्य यः पार्श्वः पादमूलं तस्य
 अधोभागः तेन अनुवेक्षितं पुक्तम् इतरधरणस्य दक्षिणेतरस्य अग्रपुत्रं यस्मिन् तद् यथा
 तथा “पार्श्वः पायात्यभागेऽहि पादमूलोन्मदस्त्रियोः” इति विश्वः । अनुवेक्षितेत्यत्र
 अनुवलितेति क्वचित् पाठः, तत्र अनुवृक्षितः संवलितः “संवृतः स्यात् सं वलितो
 भिन्नोऽनुवलितोऽपि च” इति वोपालितः । ईषत् किञ्चित् विवृतं विवृतं
 मधुरं मनोज्ञं गुल्फस्य पादग्रन्थः सन्धिः संयोगो यस्मिन्, तत् यथा तथा परस्परम्
 अन्योऽन्यम्, आश्लिष्टौ संसक्तौ जङ्गलाकाणौ सम्भौ यस्मिन् तद् यथा तथा “कुतश्चित्
 रक्षसि सन्धे काष्ठं वर्गेऽप्युदाहृतम्” इति विश्वः । आकुञ्चितं संकोचितम् कोमलं
 बद्धम् उभयं जातु उरुजङ्घयोर्मध्यभूयः यस्मिन् तद् यथा तथा, किञ्चित् ईषत्
 वेक्षितं वक्षितम् उरुदण्डयुगलं यस्मिन् तद् यथा तथा । “वेक्षितं वक्षितं स्नेह”
 इति वैजयन्ती । नितम्बस्य स्त्रीकव्याः पश्चादभागः तस्य उपरि अधिनितम्बं
 विमलपद्मेष्वधीभावः । सप्तं चतुर्तं यथा तथा मुक्तं शिथिलं यद् एकमुज्ज्वलतायम्
 एकमुज्ज्वलतायाः प्राङ्मुलतायाः अपरम् अग्रभागं तेन पेशलं चारु यथा यथा ।

मिनीं राजकन्याम् अपश्यम् (५८) । दृष्ट्वैव स्फुरदनङ्गनागसङ्कितः
चौरयितव्यनिष्पृहः तदैव तावत् चौर्यमण्यद्वयः किंकर्त्त-
व्यतामूढः क्षणमतिष्ठम् । अतर्कयञ्च—‘न चेत् इमां वाम-
लोचनामाप्नुयां न मृष्यति मां जीवितुं वसन्त्वन्मुः । अस-
ह्येति तपरासृष्टा च इयमतिबाला व्यक्तमार्त्तरवेण निह-

अपाययः शिरोभागः तस्य अन्ते पर्यन्ते निमित्तितायाः निश्चितायाः आकुञ्चिततरायाः
विस्तारितायाः सुमलतायाः बाहुवक्त्राः उत्तानम् जडमुद्ययितं तस्य स्वरूपं
यस्य तादृशः वारः पाणिः किञ्चल्यं पल्लवमिव यव क्रियायाम् । आमुग्रमौषत्
कुटिलं शोणिमण्डलं कटिस्थानं यस्मिन् तद् यथा तथा । अतिशयेन अत्यधिकेन
द्विष्टं खम् चीनांशुकस्य चीनदेशीयवस्त्रस्य अतिमृच्छेत्यर्थः, अन्तरीयम्
अधोवस्त्रम् यस्मिन् तद् यथा यथा “अन्तरीयोपध्वानपरिधानान्धोऽशुके”
इत्यमरः । अनतिवर्धितमौषद्वर्धितं नातिप्रद्वमित्यर्थः, अनुमरम् अतिचीयम् उदरं
यस्मिन् तद् यथा तथा । अणुतरेण अतिमृच्छेण अन्त्याहनेत्यर्थः, अतनुतरेति
पाठे अतणुतरेण नष्टेत्यर्थः, प्रसुप्तस्य आसक्तिशक्तिव्यात् यथेत्याशयः । निःश्वसार्थं न
निःश्वसहत्या कम्पमाने वैपमाने कठोरे कठिने कुचकुङ्कुमले पयोधूरूपविकाशोन्मुख-
प्रौढकालिके यस्मिन् तद् यथा तथा ।

(५८) आतीति । आ ईषत् तिरश्चिनः वक्रः बन्धुरः नमः सुन्दरो वा यः
शिरोचरोद्देशः शीवाग्रदेशः तस्मिन् दृश्यमानं दर्शनीयं निष्टम् अनलेन तापितं
वपनीयं सुवर्णं तस्य सूत्रं तनुः तस्मिन् पर्यन्तः मलप्रः पद्मरागः लोहितकः रुचकः
अङ्गुलिकामणिः यस्मिन् तत् यथा तथा । “बन्धुरं सुन्दरं नमः” इति व्याङ्गिः ।
“तपनीयं शतकुम्भं गाङ्गेयं गर्भकव्यं रम्” इत्यमरः । “रुचकोऽङ्गुलिकामणिः”
इति वेजयन्ती । अङ्गम् एकदेशः लब्धं यस्य सः, अर्हलक्षः अधरः अधोभागो यस्य
तादृशं कर्णपाशे श्रुतिमूले निधत्तं नियतं कुण्डलं कर्णसूषणं यस्मिन् यथा तथा
“अवन्तादपि चाधरः” इत्यमरः । उपरि परावृत्तः समुत्तानः यः श्वषण पाशः
श्वषणप्राप्तदेशः पाश इव समानाकृतित्वात् तथेति सूचितम्, तस्य रत्नकर्णिकायाः
मणिमयकुण्डलस्य किरणानां मयूखानां मण्डपैर्मिः चयैः पिञ्जरितः मिङ्गलौकितः
विषममयथार्थकं व्याविष्टः वक्रः आ ईषत् शिथिलः श्लथः मन्दबन्धनमित्यर्थः, शिथिल-
बन्धः केशकलापः यस्मिन् यथा तथा । “कर्णिका तालपत्रं स्नात् कुन्दलं कर्णवेष्टनम्”

व्याख्ये मनोरथम्, ततोऽहमेवाधौये । तत् इयमत्र प्रतिपत्तिः
इति भागदन्तलभनित्यासवालुकाकल्कवर्चितं फलकमादाय
मणिसमुद्रकात् वर्णवर्त्तिकाम् उद्धृत्य तां तथाशयानां तस्याश्च
माम् आबद्धाञ्जलिं चरणलभनमालिखमार्थ्याच्चैताम् (६०) ।

इत्यमरः । आत्मनः स्वस्य प्रभा दीप्तिः तस्याः पटलः समूहः तेन दुर्लभं दुर्दशं पाटलस्य
शेतरक्तस्य विदरं छिद्रं यस्मिन् तत् यथा तथा । “शेतरक्तस्य पाटलः” इत्यमरः ।
गण्डस्थल्यां कपोलदेशे संक्रान्तः मिलितः हस्तपल्लवः करकिसलयः तेन दर्शितं प्रकटितं
कर्णावतंसः कर्णभूषणं तस्य कृत्यं कार्यम् यस्मिन् तद् यथा तथा । कपोल एव
आदर्शतलं दर्पणतुल्यं तस्य उपरि, उपरिकपोलादर्शतलं यच्च निष्क्रान्ता
चित्रवितानस्य ऊर्ध्वस्थितविविधचित्रितचन्द्रातपस्य पवजातिः प्रवक्रिया तथा गणिता
उत्पादिता विशेषकक्रिया तिलकादिक्रिया यस्मिन् तद् तद् यथा तथा । “तमाखपत्र-
तिलकचित्रकाणि विशेषकम्” इत्यमरः । आ-सम्यक् मीलिने मुद्रिते लोचने नयने
इन्दिवरे गौलोत्पले इव यस्मिन् तद् यथा तथा । अविधान्ति निश्चले ध्रुवौ पताके केतु-
इव यस्मिन् तद् यथा तथा । उद्दिश्यमानम् उद्भूतं जायमानमित्यर्थः, यत् अमजलं
घर्मः तस्य पुलकाः विन्दवः तैः भिन्नं वैधीकृतम् अतएव शिथिलम् आद्रचन्दनतिकं
यव तद् यथा तथा । “पुलको विन्दुरोमाश्चयोरपि” इति पैजयन्ती । आननं सुखम्
इन्दुः चन्द्रः इव तस्य सन्मुखे अयमारी अलकाः चण्डकुन्तलाः लतावज्जिरिव यव तद्
यथा तथा । इत्येतानि क्रियाविशेषानि । विश्वजेन शङ्खारहितेन सुप्ता निद्रिता तां
तथोक्ताम् । अतिधवलः निरतिघनशुभः यः उत्तरच्छदः उपर्यात्तरणपटः तस्मिन्
निमग्नप्रायः प्रायेण निमग्नः एकपार्श्वो यस्याः तस्याः भावः तथा । चिरं दीर्घदीनं
विलसनं स्मरणं तेन यः खेदः क्लान्तिः, तेन निश्चलां धास्यत्यरहिताम् । शरदमेवा-
धरः शरदमेघः तस्य उत्तराङ्गेन मध्येनेति इति तथोक्ता “मध्योन्नतिः समुत्सङ्गी” इति
कैजयन्ती । सौदामनीं तद्धितमिव राजकन्यां राजतनयाम् अपश्यम् अन्तर्लोकितवान् ।

(६०) दृष्टिः । दृष्टा संवीचा चर्कितः, तल्लक्षणमाह उज्ज्वलनीलमयी “प्रियाये
चर्कितं भीतेरस्थानेऽपि भयं महत् ।” इति । स्मरन् उद्भवन् अनङ्गस्य कन्दर्पस्य रागः
आवेशः यस्य स तथोक्तः । चोद्भूतव्ये मुषितव्यविषये निष्पृहः आकाङ्क्षारहितः
अहमिति शेषः । तथा राजकन्यया एव तावत् सर्व्वं चौक्यमाणं हयमानं हृदयं मनः
यस्य स तथोक्तः । किं कर्त्तव्यविमूढः अये किं कर्त्तव्यमिति ज्ञानविरहितः सन्

‘त्वामयमावज्ञाञ्जलिं दासजनस्तस्मिन्ममर्थमर्थयते ।

स्वपिहि मया मृह सुरतव्यतिकरखिन्नेव, मा मैवम् ॥ (६१)

हेमकरण्डकाच्च वामताम्बूलवीटिकां कर्पूरगुटिकां पारि-
जातकञ्च उपयुज्य अलक्तकपाटलेन तद्रसेन मुधाभित्तौ
चक्रवाकमिथुनं निरष्टीवम् । अङ्गुलीयकविनिमेषञ्च कृत्वा कथं
कथमपि निरगाम् । सुरङ्गया च प्रत्येत्य बन्धनागारं तत्र
वक्षस्य नागरिकवरस्य सिंहघोषनाम्नः तेषु एव दिनेषु मित्रत्वेन

अथ चणकालम् अतिष्ठम् स्थितवान् । अतर्क्यच्च वितर्कितवान् चेत् यदि इमां
वामलोचनां वामे चारुणी लोचने यस्याः ताम्, न आप्रयां न लभेय तर्हि वसन्तवन्धुः
अनङ्गः मां जीवितुं प्राणान् धारयितुं न शक्यति सहते ‘वर्त्तमानसापीप्ये वर्त्तमानवहा’
इति भविष्यदर्शे वर्त्तमाना । अतिशाला अत्यन्तसुकुमारी इयं राजकन्या असङ्केतिता
अज्ञातसङ्केता परासृष्टा स्थिता स्पृष्टेत्यर्थः, व्यक्तः स्पष्टः रवः स्वरं तेन मे मम
मनोरथाम् अभिलाषं निहन्त्यात् नाशयेत् दुरीकरिष्यतीत्यर्थः । ततः तस्मात् अतएवेत्यर्थः,
अहम् एव आप्नीये आहूतो भविष्यामि । ‘आजोऽयमहम्’ इत्यात्मनेपदम् । तत् तस्मात्
अथ अस्मिन् विषये प्रतिपत्तिः कर्त्तव्यतन्त्रित्यर्थः । नागदन्तोऽवलम्बनकाष्ठम् ‘खुंटी’
इति यस्य भाषा प्रसिद्धिः । “नागदन्तोदिरपदे गृह्णाग्निर्गतदरुणि” इति विश्वः । तत्र
लग्नं स्थापितं निर्यासवालुकाकल्केन चित्रणकाथद्रव्येण वर्णितं वर्णो लोहितादि सः
सञ्जातो यस्मिन् तम् । फलकं काष्ठपट्टिकाम् आदाय गृहीत्वा मणिसमुद्गकात् रत्नमय-
सम्पुटकात् “समुद्गकः सम्पुटकाः” इत्यमरः । वर्णवर्त्तिकां वर्णानां रञ्जनद्रव्याणां
वर्त्तिकां लेखनसाधनतुलिका ताम् । “तुलिका वर्णवर्त्तिका” इति वैजयन्ती । उद्धृत्य
गृहीत्वा तथाशयानां पूर्वोक्तप्रकारेण निद्रितां तां राजकन्यां तस्याः राजकन्यायाः
चरणलग्नं पादसंस्पृष्टम् आवज्ञाञ्जलिं युक्तपाणिं माम् एताम् वचनाश्रुताम् आर्या-
च्छन्दानुबन्ध-माता-यतिनिर्दिष्टमयी वाक् ताम् “यस्याः प्रथमे द्वादशमावाकृष्या
उत्तयेऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्था” इति लक्षणपरिशेषात् ।
आलिख्यं सम्यक् लिखितवान् ।

(६१) त्वामिति । अयं दासजनः मद्रूपकिङ्करः यज्ञाञ्जलिः कृताञ्जलि यथा तथा
इति क्रियाविशेषणम् । त्वाम् इमं वचनाश्रुताम् अयं प्रयोजनम् अर्थयते याचते ।

उपचरितस्य 'एवं मया हतस्तपस्वी कास्तकस्तत्त्वया प्रतिभिय
रहस्यं लब्धव्यो मोक्षः' इत्युपदिश्य सह शृगालिकाया निरक्ता-
मिषम् । नृपतिपथे च समागत्य रक्षिकपुरुषैः अगृह्ये । (६२)
अचिन्तयच्च—'अलमस्मि जवेनापसर्त्तुमनामृष्ट एवैभिः, एषा
पुनर्वराकी गृह्येत, तत् इदमत्र प्राप्त रूपम्' इति । तान् एव
चपलम् अभिपत्य खट्वष्टसमर्पितकूर्परः पराङ्मुखः स्थित्वा
यद्यहमस्मि तस्कारः, भद्रा ! वक्षीत मां, युष्माकमयमधिकारो
न पुनरस्या वर्षीयस्याः, इत्यवादिषम् । सा तु तावता उच्यते-
मदभिप्राया तान् सप्रणामम् अभ्युपेत्य 'मद्रमुखाः ! मम एष
पुत्रो वायुग्रस्तः चिरञ्चिकित्सितः । पूर्वेषु प्रसन्नकल्पः प्रकृतिस्थ
एव जातः, जातास्थया मया बन्धनात् निष्क्रमस्य स्थापितोऽनु-

अर्थधातोर्वाचनार्थत्वात् याचतेष्वधिकर्मकत्वात् त्वामर्थश्च कर्मवचम् । सुरतं निधुवनं
तस्य व्यतिकरः व्यापारः संसर्ग इत्यर्थः, तेन खिन्ना विश्रान्ता इव मया अपेक्षारवर्धना
सह स्वपिहि निद्रां लभस्व । एवं सुरतक्षेदे मा विनेत्यर्थः । अवैकमाशब्दो विनाश-
कत्वात् एवमिति द्वितीयान्तं स्फुटम् अपरस्य निषेधवाचकः, मा स्वपिहि त्वमिति
शेषः । यथा विनेत्यध्याहारिणार्थो ग्रहणीयः । मानेति "अमानोनाः प्रतिषेधे" इति
शासनात्, चादरे वीप्सा ।

(६२) हेमेति । हेमकरणकात् स्वर्णमयपेटकात् वासतान्मूलवीटिकां सुवासित-
नातवल्लीपत्रवीटिकां यदाह वात्सायनः—“नागवल्लीपलाशानां तैलाभ्यानां रसालतः ।
वेष्टनं वीटिका प्रोक्ता चन्द्रमन्दारवर्णयुक्” ॥ इति । “मिठा पानेर खिलि” इति
वल्लीयाः । कर्पूरगुटिकां कर्पूरखण्डम् पारिजातकं परिणः अद्रेर्जातं पारिजातं
मन्दारपुष्पं तादृक् सुगन्धिद्रव्यमिवाप्ये कन् । सुगन्धखदिरमित्यर्थः । उपयुज्य मुक्ता
सुधाभिलौ सुधया चूर्णेन धवलिता मितिः कुज्यं तस्यां “सुधालेपोऽमृतं सुहो”
इत्यन्तरः । अलक्तकः यावत्करसः इव पाटलः रक्तः तेन । तद्रसेन तस्य पारिजातक-
निर्मितताम्बूलचर्चितरसेन चक्रश्राकमिथुनं चक्रवाकः पञ्चविशेष, 'चक्राचकि' इति
भाषा, तयोः मिथुनं इन्द्रं निरष्टीवम् निष्ठोवनेन रचितवानित्यर्थः । अङ्गुलीयकस्य
अङ्गुलिभरणस्य विनिमयं व्यत्ययं कृत्वा कथं कथमपि अत्यतिवृद्धे नापीत्यर्थः,

क्षेपितश्च परिधाप्य निष्प्राणियुगलम्, अभ्यवहार्थं परमान्न-
मौशीरेऽद्य कामचारः कृतोऽभूत् (६३) । अथ निशोषे भूय
एव वायुनिघ्नः 'निहत्य कान्तकं नृपतिदुहित्वा रमेयम्' रंजसा
परेण राजपथम् अभ्यपतत् । निरूप्य च अहं पुत्रम् एवंगतम्
अस्यां वेलायाम् अनुधावामि । तत्प्रसौदत, बद्धैनं मङ्गमर्पयत'
इति यावत् असौ क्रन्दति, तावद्दहं 'स्थविरे ! केन देवो मात-
रिश्वा बर्धपूर्वः ? किमेते काकाः 'शौङ्गेयस्य मे निग्रहीतारः ?
शान्तं पापम्' इत्यभ्यधावम् । असौ अपि अमीभिः 'त्वमेव

निरगाम् निर्गतवान् । सुरङ्गया सन्धिपथेन च बन्धनागारं कारागृहं प्रत्येत्य प्रत्यागत्य
तत्र बन्धनगृहे तेषु एव दिनेषु मम कारागृहे वास्तव्यदिवसीषु मध्ये इत्यर्थः, भिन्नत्वेन
मैत्रीभावेन उपचरितस्य आरोपितस्य सख्यभावापन्नस्येत्यर्थः, बद्धस्य निगदितस्य नागरिकस्य
नगरवासिनः सिंहघातनाम्नः एतन्नामधेयस्य, अत्र शेषे षष्ठी । मया र्थपहारवर्णना तपस्वी
अनुकम्पाहः "तपस्वीचानुकम्पाहः" इति इत्यायुषः । कान्तकीः काराध्यक्षः एवं
निश्चितम् । इतः व्यापादितः, तत्त्वया यथाधेनं रहस्यं गोप्यं प्रतिपाद्य प्रकाशय मोक्षः
मोक्षं लब्धव्यः प्राप्तव्यः त्वयेति शेषः । इति एवम् उपदिश्य उपदेशं दत्वा श्रृगालिकाया
सह निरक्रान्तिषु निरगमम् । नृपतिपथे राजवर्त्तनि समागत्य याला रचिपुरुषैः
नगरपालैः अगृह्य गृहीतः ।

(६३) अचिन्तयश्चेति । अचिन्तयम् अभावश्च । एभिः रचिपुरुषैः अनादृतः
अस्पृष्टः जनेन वेगेन अपसर्तुं पलायितुम् एव अलं समर्थः अस्मि "अलं व्यर्थः समर्थयोः"
इत्यमरः । पुनः किन्तु वराकोदीना एषा श्रृगालिका, गृह्यते हता भविष्यति । तत्
तस्यात् इदं वचमाणरूपम्, अत्र अस्मिन् विषये प्राप्त्यर्थं युक्तम् । इति अचिन्तयमित्य-
नेनात्मनः । तान् रचिपुरुषान् प्रति चपलं सत्वरं यथा तथा अभिपत्य उपनम्य एव सख्य-
वृत्ते समर्पिती सन्निहिती कूर्परी कफोष्णी येन स तेयोक्तः "स्नात् कफोष्णस्य कूर्परः"
इत्यमरः । परास्त्रुखः विगताशः स्थिला, भद्राः हि राजपुरुषाः, अहं यदि रक्षारः चोरः
अस्मि, मां बध्नात बन्धनं कुरुत । युष्माकं राजपुरुषाणाम् अयम् अधिकारः, तस्मात्
बन्धनरूपः पुनः किन्तु न अस्याः समीपतरायाः वर्षीयस्याः हडायाः इति एवम्
अवाहयस् उक्तावान् । तावता तत्परिमितवचनेन उन्नीतः श्रवणमात्रेण अवगतः मम

उन्मत्ता, यां अनुमत्त इत्युन्मत्तं मुक्तवती दस्तम् इदानीं बध्ना-
तीति' इति निन्दिता कदर्थिता बद्धेव माम् अनुवधावत् ।
गत्वा च रागमञ्जरीगृहं चिरवियोगविक्षावाम् इमां बहुविधं
समाश्वास्य तं 'निशाशेषमनयम् । प्रभाते पुनः उदारकेण च
समगच्छे । (६४)

अभिप्रायो यथा सा तथोक्ता, सा श्रगालिका तान् राजपुरुषान् सप्रणामं प्रणामसहितम्
अभ्युपेत्य सन्म, सुमागत्य भद्रमुखाः हे मङ्गलास्पदाः, वायुयस्तः वातुलः चिरं दीर्घदिनं
वायु चिकित्सितः चिकित्सकाधीनं नीतः मम एषः पुरवर्त्तो पुत्रः तनयः, पूर्वेषु
पूर्वांहे प्रकृतिस्थः स्वभावस्थः प्रसन्नकल्पः प्रफुल्लप्रायः जातः प्राप्त इत्यर्थः । जातास्थया
जातप्रत्ययतया सुखतां प्राप्त इति मनोषयेत्यर्थः । मया श्रगालिकया बन्धनात् निगडान्
निष्क्रमय्य मोचिता स्नापितः निमज्जयितः अनुलेपितः गन्धद्रव्येषु चर्चयितः निष्पुवाणि-
युगलं नूतनवासद्वयं "अनादृतं निष्पुवाणि तन्मकञ्च नवाम्बरं" इत्यमरः । परिधाय
परिधानं कारयित्वा । परमान्नं पायसम् अभ्यवहार्यं भोजयित्वा । अद्य श्रीश्रीरे शयनासनं
"श्रीश्रीरं शयनासनम्" इति हलार्पणः । कामाचारः स्नेह्याचारः कृतः अभूत् ।

(६४) अथेति । अथ ततः परम् निशीथे अहंरात्रे भूयः पुनः एव वायुनिष्ठः
वाताधीनः । कान्तकं काराध्यञ्च निहत्य व्यापाद्य नृपतिदृष्टिम् राजकन्यया सह
रमेयम् क्रीडां करोमि । परेण अतिशयेन रंजसा वेगेन राजपथं राजमार्गम् अभ्यपतन्
वह्निर्गतवान् । अहं, पुत्रम् एवंगतम् एतदवस्थं निरूप्य दृष्ट्वा अस्यां वेलायाम् अहंरात्रे
अनुधावन्नि मयादागच्छामि । तत् तस्मात् प्रसीदत कृपां कुरुत इत्यर्थः । एनं पुनं बद्धा
नियस्य मन्त्रं श्रगालिकायै अर्पयत दत्त । इति एवम् असौ श्रगालिका यावत् यावत्
काञ्च क्रन्दति रोदिषि, ज्ञावत् तर्हि अहं, स्वविरे हे हृडे, केन जनेन, दीव्यतीति दीवः
गन्धादियङ्गस्य बाधकबाधनार्थत्वाद् । मातरिश्वा वातः बहुपूर्वः पूर्वं बद्धः इति
तथा । श्रीकृष्णः पञ्चविशेषः नीलपञ्चयुक्तः पञ्चणामरिः तस्य "तिलच्छदस्य श्रीकृष्णे
विहङ्गारातिरित्यपि" इति वैजयन्ती । काकाः वायसाः यथा तथा मे मम एते
नियङ्गीतारः बन्धनकर्तारः किम् ? यथा श्रीकृष्णस्य संयमने काकानां सर्वथैवासामर्थं
तथा मे बन्धनमिति भावः । पापम् अनिष्टं शान्तम् उपसमितम् । इति अभ्यधावम्
धावितवान् । अमीमिः राजपुरुषैः असौ श्रगालिका अपि, तमेव उन्मत्ता वायुरोगयुक्ता
या स्वम् उन्मत्तं वातुलम् अनुमत्तः वायुरोगयुक्त इति मत्वा । मुक्तवती मोचनं

अथ भगवन्तं मरीचिं वेशकच्छात् उल्याय पुनः प्रतिपन्न-
तपःप्रभावप्रत्यापन्नदिव्यचक्षुषम् उपसंक्रम्य तेनास्त्रेणवभूत-
त्वद्दर्शनम् अवगमितः । सिंहघोषश्च कान्तकापचारं निर्भिद्य
तत्पदे प्रसन्नेन राज्ञा प्रतिष्ठापितः । तेन एव चारकसुरङ्गा-
पथेन कन्यापुरप्रवेशं भूयोऽपि मे समपादयत् । समगंसि च
अहं शृगालिकामुखविस्तृतवार्त्तानुरक्ताया राजदुहित्रा । तेषु
एव दिवसेषु चण्डवर्मा सिंहवर्मावधूतदुहित्प्रार्थनः कुपितो-
ऽभियुज्य पुरम् अवारुणत् । अमर्षणश्च अङ्गराजो यावत् अरिः
पारश्रामिकं विधिमाचिकीर्षति तावत् स्वयमेव सालं निर्भिद्य-
प्रत्यासन्नानपि सहान् अप्रतीक्षमाणो निर्गत्य अभ्यधिकबलेन
विहिषा महति सम्पराये भिन्नवर्मा सिंहवर्मा बलात् अगृह्यत
(६५) । अम्बालिकां च बलवदभिगृह्य चण्डवर्मणा हठात्

विदधती, इदानीं साम्प्रतं कः पुरुषः तम् उन्मत्तं वध्नाति नियगते, इति निन्दिता
गहिता कदर्शिता तिरस्कृता, रुदती क्रन्दतीव शृगालिका नाम अनघावत् पथात्
आगतवतीत्यर्थः । रागमञ्जरीगृहं मङ्गलभागारं गत्वा यत्ना चिरं दीर्घदिनं यो
वियोगः विच्छेदः तेन विह्वला खिन्ना ताम्, इमां रागमञ्जरीं बहुविधं नानाप्रकारं
समाश्वास्य आश्वासं विहित्य तं तादृशं निशाशेषं राक्षसासनम् अनयम् नीतवान् ।
प्रभाते सप्तसि पुनर्भूयः उदारकेन मत्सख्या समगच्छे मिलितवानित्यर्थः ।

(६५) अथेति । अथ अनन्तरम्, वेशकच्छात् वेश्याजनम्यसनात् उल्याय उदगल्य
पुनर्भूयः प्रतिपन्नं प्राप्तं यत् तपः तस्य प्रभावः प्रतिमा तस्मात् प्रत्यापन्नं प्रत्युपस्थितं
दिव्यं वेशिष्टं चक्षुः येन तद्याविषम् । भगवन्तं यद्वैश्वशालिनं मरीचिं महर्षिम्
उपसंक्रम्य समुपेत्य तेन मरीचिना एवंभूतं एतेन प्रकारेण तत् तव दर्शनं
बिलोकनम् अवगमितः प्रतिबोधितः अस्मि अहमिति शेषः । सिंहघोषः अपहारवर्णः
कारागृहवन्तुः कान्तकापचारं कान्तककृतदोषं कान्तकोऽवैधभावेन राजतनयां
प्रत्याशक्तः इत्यभिज्ञाय मदगुरोधेन केनापि स व्यापादितः इत्यनुबन्धेनेति भावः । निर्भिद्य
प्रकटीकृत्य प्रउन्नेन सन्नुष्टेन राज्ञा अङ्गराजिन तत्पदे तस्य कान्तकस्य पदे काराध्य-
च-

परिणेतुम् आत्मभवनम् अनौयत । कौतुकञ्च स किल
 'क्षपावसाने विवाहः' इति अबध्नात् । अहञ्च धनमित्रगृहे
 तद्विवाहाय एव पित्रद्वयप्रतिसरः तमेवम् अवोचम्—
 'सखे ! समापतितमेव अङ्गनाथाभिसरं राजमण्डलम् । सुगूढ-
 मेव सन्ध्यायौरवृद्धैः तत् उपावर्त्तय । उपावर्त्तय कृतकृत्यः
 कृतशिरसमेव शत्रुं द्रक्ष्यसि' इति । 'तथा' इति तेन अभ्युपगते
 गतायुषोऽमुष्य भवनम् उत्सवाकुलम् उपसमाधीयमानपरि-

१

रूपे प्रतिष्ठापितः निर्देशित इत्यर्थः । तेन मत्कृतवत्तना चारकसुरङ्गापथेन चारके
 कारागृहे सुरङ्गा सन्धिः सा एव पत्न्या तेन । भूयोऽपि पुनरपि मे मम कन्यापुरप्रवेशं
 कन्यापुरगमनं समपादयत् निष्पन्नमकरोदित्यर्थः । अहम् अपहारवर्मा मंगलिकायाः
 मुखं दृष्ट्वात् विस्मृतवार्त्ता निर्गलितहृत्तान्तः तथा, अनुरक्ता आसत्तियुक्ता तथा तथोक्ताया,
 राजदुहित्रा राजकन्यया सह समगंसि युक्तः मिलितो वेत्यर्थः, संपूर्वगमैः लुङ्-इ,
 'समेगच्छि'— इत्यात्मनेपदम् सूच । तेषु एव दिवसेषु एतावत्सु दिनेषु
 सिंहवर्माणा अङ्गराजः अवधूता अवज्ञाता दुहितुः कन्यायाः प्रार्थना यस्य सतीथोक्तः,
 कृपितः क्रुद्धः चण्डवर्मा राजवाहनस्य वन्धनकर्त्ता अभियुज्य अतिभूय पुरं नगरम्
 अवारणत् अवरोध । अमर्षणः मर्षणासहिष्णुः सक्रोधः अङ्गराजः सिंहवर्मा यावत्
 बहिर् अतिः शत्रुः चण्डवर्मा पारयामिकं परयामावरोधनोचितं विधिं विधानं नगर-
 पौडनं जनानामर्थापहरणादिकचेति भावः । आ सम्यक् चिकीर्षति कर्तुमिच्छति
 अभिलषतीत्यर्थः । तावत् तर्हि स्वयमेव आत्मना सालं प्रकारं नगरावरणमित्यर्थः,
 निर्भिद्य मेदृष्टित्वा अप्रतीक्षमाणः अनपेक्षमाणः प्रत्यासन्नानपि निकटवर्त्तिनोऽपि
 सहायान् साहाय्यकारिणः निर्गत्य वहिरेत्य महति भयानके सम्पराये युद्धे अत्यधिक-
 बलेन प्रभुतवीर्येण दिदिषा शत्रूणां चण्डवर्माणा मित्रवर्मां विद्वत्तनुवः "तनुव" वर्यं
 दंशनम् इत्यमरः । सिंहवर्मा बलात् शीघ्र्यात् अष्टह्यत गृहीतः ।

(१६) अन्वेति । चण्डवर्माणा अधालिका सिंहवर्माः सुतां बलवत् यथा तथा
 अभिगृह्य आकृष्य हटात् रभसात् परिणेतुं विवाहकर्तुम् आत्मभवनं क्षपुरम् अनौयत
 आनीतः । स किल चण्डवर्मा क्षपावसाने रात्रिग्रीवे विवाहः परिणयः इति जेतोः
 कौतुकं मङ्गकसूत्रम् अबध्नात् बबन्ध । धनमित्रगृहे मद्यनुभवने तस्याः अन्वालिक्तायाः
 विवाहः परिणयः तस्यै तथोक्ताय एव अहम् अपहारवर्मा पित्रद्वयः बह्वः मङ्गलप्रतिसरः

अथोपकरणम् । इतस्ततः प्रवेशनिर्गमप्रवृत्तलोकसम्पातम्
अलक्ष्यशक्तिः सह प्रविश्य मङ्गलपाठकैः, अम्बालिकापाणि-
पल्लवम् अग्नौ साक्षिणि आथर्वणेन विधिना अर्प्यमाणम्
आदित्समीनस्य आयामिनं बाहुदण्डम् आकृष्य कुरिकया
उरसि प्राहार्धम् । (६७) स्फुरतश्च कतिपयान् अजानपि यम-
विषयम् अगमयम् । इतविध्वस्तश्च तद्गृहम् अनुविचरन्

यमसूक्तकहस्तस्यसूत्रं येन स तथोक्तः । “हृषीसूत्रं प्रतिसरः” इति वैजयन्ती । तं
धनमिवम् अनोचम् अकथयम् । सखे हे वन्दी, अङ्गनाथाय अङ्गाधिपतये अभिसरं
सहायकम्, राजमण्डलं राजसमूहं समापतितं समागतम् एव पौरहृद्देः पुरप्राचीनैः
सुगूढं सुगुप्तमेव सम्भूय एकबीभूय तत् राजमण्डलम् उपावर्त्तय प्रतिनिवर्त्तय, तेषां
ज्ञत्वं राज्ञा स्वयमेव प्राक् विहितत्वात् न तेषां साहाय्यमपेक्षणीयमित्युक्ता प्रतिनिवर्त्तयेति
भावः । कृतकृत्यः सम्पन्नक्रियः उपाहृतः पुनरागतः सन् कृतशिरसं कृतं न शिरः
नक्तकं यस्य तम्, एव शत्रुम् अरोति चण्डवर्माणमित्यर्थः, इन्द्रसि भवलोकयिष्यसि ।
तेन धनमित्येव तथा तद्वत् इति अभ्युपगते स्वीकृते गतायुषः चौगुजोवनकालस्य असुख
चण्डवर्म्माः, उत्सवः नियताद्वादनकव्यापारः तेन आज्ञुलं व्याप्तं तथा भूतम् ।
उपसमाधीयमानं संपाद्यमानं परिणयस्य पाणिरहणस्य उपकरणं यस्मिन् तथाभूतम् ।
इतस्ततः समन्तात् प्रवेशनिर्गमा गतागतानि तत्र प्रवृत्तः रुं वृद्धः यो लोकः तेन, संवाधं
संकटं “संकटं ना तु संवाधः” इत्यमरः । भवनं गृहं मङ्गलपाठकैः चन्द्रिभिः सह
अक्षया दृष्टान्तरिता शक्तिका कुरिका यस्तु स तथोक्तः । प्रविश्य अन्तर्गत्य अप्री
अनदी साक्षिणि साक्षिकृते आथर्वणेन पुरोधसा “आथर्वणः पुरोधाः स्यान्निपुष्टि-
करो हितः” इति कामन्दकः । विधिना विधानेन, यथा आथर्वणेन अथर्ववेदोक्ताचारेण
अर्प्यमाणं दीयमानम् अम्बालिकापाणिपल्लवम् अम्बालिकायाः हरकिसलयं आदित्-
समीनस्य आदातुमिच्छतः आयामिनं दैर्घ्यावन्तं बाहुदण्डं भुजदण्डम् आकृष्य गृहीत्वा
कुरिकया असिपुत्र्या उरसि वचसि प्राहार्धम् हृदवान् ।

(६७) स्फुरतश्चेति । स्फुरतः तत्राप्रतिवादिन इत्यर्थः, कतिपयान् काचित् अन्यान्,
पारिषदवर्गानमित्यर्थः । यमविषयं यमदेशम् अगमयम् प्रेरयम् । इतविध्वस्तं इतं नष्टं
विध्वस्तं नष्टोन्मुखं तद्गृहं चण्डवर्म्मावाप्तम् अनुविचरन् पर्यटन् विशालं विस्तरं खोजनं
वृक्षाः तां तथोक्ताम् । वेपमाणं कम्पमानं मधुरं मनीषं तावद्युक्तमित्यर्थः, नावं यस्याः

वेपमानमधुरगात्रौ विशालसीचनम् अभिनिष्ठास्य तदालिङ्गन-
सुखम् अनुवभूषुः तासु आदाय गर्भगृहम् अविचम् ।
अस्मिन्नेव क्षणे तदास्मि नवाम्बुवाहस्तनितगम्भीरेण स्वरेण
अनुगृहीतः' इति (६८) ।

श्रुत्वा तत्र स्मिन्त्वा च देवोऽपि राजवाहनः 'कथमसि
कार्कश्येन कर्णोत्तुतम् अपि अतिक्रान्तः' इत्यभिधाय पुनः
अवेक्ष्य उपहारवर्माणम् 'आचक्ष्वस्व तव इदानीम् अवसरः' इति
अभाषत । सोऽपि सस्मितं प्रणम्य आरभत अभिधातुम्—

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते उत्तरपीठिकायां
अपहारवर्मचरितं नाम द्वितीय उच्छ्वासः ।

तां तथोक्ताम् । अभिनिष्ठास्य आवयित्वा एतद् व्यापारपरम्परितमद्विविधमिति शेषः ।
तस्याः कन्यायाः आलिङ्गनम् आस्त्रिषणं तदजपिरं सुखम् अनुवभूषुः अनुभवितुमिच्छुः
तां कन्याम् आदाय गृहीत्वा गर्भगृहं वासगृहम् "गर्भागारं वासगृहम्" इत्यमरः ।
अविचम् प्रविष्टवान् । अस्मिन्नेव ईदृशे एव क्षणे समये तव भवतः रीनवाहनस्य
नवः नूतनः अम्बुवाहः मेघः तस्य स्तनितं गर्जितं तद्वत् गम्भीरं तेन तथोक्तेन । स्वरेण
रवेण अनुगृहीतः वाचिनः अस्मि भवामि अपहारवर्म इति शेषः ।

(६८) श्रुत्वेति । देवः राजा राजवाहनोऽपि श्रुत्वा एतत् सन्दर्भमिति शेषः ।
स्थित्वा स्थितं कृत्वा कार्कश्येन काठिन्येन कर्णोत्तुतः स्तेयशास्त्रप्रवर्तकः तम् अपि
अतिक्रान्तः पथ्युदात्तः इति एवम् अभिधाय उक्त्वा पुनर्भूयः उपहारवर्माणम् अवेक्ष्य
इदम् अवक्ष्वस्व अभिहितवान् । इदानीम् अत्रावसरे तव उपहारवर्माणः अवसरः
समयः, तदाख्याधिकोपवर्णनावसर इति भावः । इति एवम् अभाषत अवदत् ।
स उपहारवर्मो सस्मितं मन्दहाससहितं प्रणम्य नमस्कृत्वा अभिधातुं वर्णितुम् आरभत
'आरब्धवान्' ।

इति कृष्णवैद्य-श्रीरेवतीकान्तशर्माकृतायां विद्योतन्याख्यायां दशकुमारटीकायां
द्वितीय उच्छ्वासः ।

দশকুমারচরিত ।

পূর্বপাঠিকা ।

প্রথম উচ্ছ্বাস ।

মগধ দেশে (পাটনার) পুষ্পপুরী নামে এক মহানগরী ছিল। উৎথার রাজহংস নামে চন্দ্রবংশীয় এক রাজা ছিলেন। রাজ মহিষীর নাম বহুমতী। রাজা রাজহংসের শিতবর্ণী ধর্মপাল ও পদ্মোদ্ভব নামে তিন জন প্রাচীন পৈতৃক মন্ত্রী ছিলেন। শিতবর্ণীর স্মৃতি ও সত্যবর্ণী নামে দুই তনয়। ধর্মপালের স্মৃতি স্মৃত্ত ও কামপাল নামে তিন তনয়। পদ্মোদ্ভবের স্মৃতি ও রত্নোদ্ভব নামে দুই তনয়। সত্যবর্ণী সংসার অসার ভাবিয়া তীর্থযাত্রাভিলাষে দেশান্তর গমন করেন। কামপাল অত্যন্ত ইজিয়পরায়ণ ছিলেন; তিনি পিতা ও জ্যেষ্ঠ ভ্রাতাদিগের অবাধ্য হইয়া নানাদেশভ্রমণে বহির্গত হন। রত্নোদ্ভব বাণিজ্যের নিমিত্ত সমুদ্রপথে যাত্রা করেন। স্মৃতি স্মৃতি স্মৃত্ত ও স্মৃতি এই চারি জন, রাজা রাজহংসের মন্ত্রিস্ব-পদে প্রতিষ্ঠিত ছিলেন।

একদা মগধাধিপতি মালবরাজ মানসারের দর্প চূর্ণাভিলাষে সসৈন্তে যুদ্ধযাত্রা করিলেন; এবং ঘোরতর যুদ্ধে তাঁহাকে পরাস্ত করিয়া পুনরায় অমুগ্রহ পূর্বক স্বপদে প্রতিষ্ঠিত করিলেন। অনন্তর স্বদেশে প্রত্যাবর্তন করিয়া প্রজাপালন করিতে লাগিলেন। রাজার অধিক ব্যয়ক্রম হইল, কিন্তু সম্ভান হইল না, তাহাতে তিনি নিত্যন্ত ম্রিয়মাণ হইয়া সম্ভানকামনায় ভূতভাবন ভগীবান্ নারায়ণের আরাধনায় রত হইলেন। কিছুকাল বিলম্বে রাজারমহিষী বহুমতী গর্ভবতী

হইলেন। মগধরাজ রাজহংস দিগ্দেশীর আশ্রয় বন্ধুবান্ধবগণকে নিমন্ত্রণ করিয়া মহাসমারোহে পরমাঙ্কুরে মহাবীর সীমন্তোন্নয়ন কার্য সম্পন্ন করিলেন।

এক দিন রাজা মজ্জিগণসমভিবাহারে সভায় বসিয়া আছেন, এমন সময়ে তাঁহার এক চর মালব দেশ হইতে সন্নাগত হইয়া সংবাদ দিল, মহারাজ, মালবেশ্বর মানসার, মহারাজের নিকট পরাজিত হইয়া, নিরতিশয় লজ্জিত ও ক্ষুব্ধ হইয়াছেন। তিনি শত্রুনির্ধাতনকামনার মহাকালনিবাসী মহেশ্বরের উপাসনা করিয়া বীর-ঘাতিনী এক গদা পাইয়াছেন। এক্ষণে মহারাজের সহ সংগ্রামমানসে আসিতেছেন, যাহা কর্তব্য হয়, করুন। চরমুখে মজ্জিগণ দেব-দত্ত-গদা প্রাপ্তির সংবাদ পাইয়া ভীত হইলেন, মগধরাজকে দুর্গ আশ্রয়ের পরামর্শ দিলেন, এবং ত্রিমিত্র অত্যন্ত আগ্রহ করিতে লাগিলেন। কিন্তু মগধরাজ তাঁহাদের পরামর্শ না শুনিয়া সংগ্রামের উদ্যোগ করিতে লাগিলেন। অচিরেই মালবরাজ সসৈন্তে আসিয়া মগধদেশে প্রবেশ করিলেন।

তখন অমাত্যগণ অত্যন্ত আগ্রহ সহকারে রাজহংসের আক্রমণে বিদ্যারণ্যমধ্যে শত্রুদিগের অগম্য এক রমনীয় স্থান নির্ণয় করিলেন, এবং তথায় মগধরাজের ও আপনাদিগের পরিবার বর্গ প্রেরণ করিয়া তাহাদের রক্ষার্থ কতকগুলি লোক নিযুক্ত রাখিলেন। এ দিকে মালবরাজের সহ ভীষণ সংগ্রাম হইতে লাগিল। পরিশেষে মালবরাজ হরদত্ত সেই অব্যর্থ গদা নিক্ষেপ করিয়া, সারথিকে বিনষ্ট ও রথস্থ মগধনাথকে বিচ্যুত ও মুচ্ছিত করিয়া ফেলিলেন। তখন রথবোজিত অশ্বগণ শ্লথ রশ্মি হইয়া, দৈববশে সেই বিদ্যাটবীর পথেই রথ লইয়া ধাবমান হইল। মালবনাথ এইরূপে জয় লাভ করিয়া সমস্ত মগধরাজ্য অধিকার করিলেন।

তখন রাজহংসের মজ্জিগণ প্রভুর অবেষণ করিতে লাগিলেন। কিন্তু কোনরূপেই তাঁহার উদ্দেশ্য পাইলেন না। অবশেষে বিদ্যারণ্য-মধ্যে মহারাজ্যীর নিকট উপস্থিত হইলেন। রাজ্যী বসুমতী রাজার নিকৃৎসংবাদ শ্রবণ করিয়া নিরতিশয় শোকে অভিভূত ও উদ্ভ্রান্তপ্রায়

হইলেন, এবং অবিলম্বেই জীবন পরিত্যাগের স্থির নিশ্চয় করিলেন।
 আত্যাগণ বলিলেন, মহিষি, মহারাজ এখনও জীবন্ত থাকিলেও থাকিতে
 পারেন, বিশেষতঃ দৈবজ্ঞগণ নির্ণয় করিয়াছেন আপনার গর্ভে সর্বশত্রু-
 বিনাশন সফলভূমির অধীশ্বর সম্ভান রহিয়াছেন। অমাত্যদিগের শাস্ত্রনা-
 বাক্যে বহুমতী ক্ষণিক কিঞ্চিৎ শাস্ত হইলেন। কিন্তু অবিলম্বেই তাঁহার
 শোকানল অত্যন্ত প্রবলরূপে প্রজ্বলিত হইয়া উঠিল। তখন আর
 ক্ষণরাত্রও জীবনরক্ষায় সমর্থ না হইয়া উদ্বন্ধমরণ স্থির করিলেন। নিশী-
 থসময়ে সকলকে নিদ্রাভিভূত দেখিয়া নিঃশব্দপদে বাটা হইতে বাহির
 হইলেন। এবং বিদ্যারণ্যের প্রান্তভাগে গিয়া উত্তরীয় বসন দ্বারা
 এক বট চক্রর শাখায় উদ্বন্ধনের উদ্যোগ করিয়া করুণ উচ্চস্বরে কহিলেন
 —“হে নাথ ! জন্মান্তরেও যেন আমি তোমাকেই স্বামী পাই।”

রাজহংসের তুরগগণ, বনপথে রথের গতি রোধ হওয়াতে, ঘটনাক্রমে
 সেই বট বৃক্ষের নিকটেই দণ্ডায়মান হইয়া রহিয়াছিল। তৎকালে
 রাজির হিমানীসম্পর্কে রাজার মুচ্ছা ভঙ্গ হওয়াতে, স্ত্রীলোকের আর্ত-
 নাদ তাঁহার কর্ণগোচর হইল। স্বরপরিচয়ে মহিষী বহুমতী জানিতে
 পারিয়া সম্বর তাঁহাকে আহ্বান করিলেন। অকস্মাৎ এইরূপ অচিস্তনীয়
 আহ্বান-ধ্বনি শ্রবণ করিয়া রাণী উপস্থিত হইয়া দৌধিলেন তথায়
 মগধনাথ রহিয়াছেন। তখন স্বামীর সন্দর্শনে তাঁহার অনির্বচনীয়
 আনন্দ হইল। পরে বিদ্যারণ্যভবনে অমাত্যাগণের নিকট উভয়ে উপস্থিত
 হইয়া সমস্ত বৃত্তান্ত বলিলেন। এইরূপে জীবন লাভ করিয়া রাজা
 রাজহংস বিদ্যারণ্য মধ্যবর্তী গোপনভবনে বাস করিতে লাগিলেন।
 কিন্তু যুদ্ধে পরাজয় হেতু তাঁহার অন্তঃকরণ সদা ধ্বনানে দগ্ধ হইতে
 লাগিল। একসময় সেই বনবাসী কালত্রয়দর্শী বামদেব মহর্ষির আশ্রমে
 উপস্থিত হইয়া তাঁহার সমক্ষে আপনার মনোবেদনা জ্ঞাপন করিয়া
 বলিলেন, মহাশয়, আমি কিরূপে মানসারকে পরাজয় করিতে পারি
 তাঁহার কোন উপায় বলিয়া দিউন। বামদেব বলিলেন, মহারাজ,
 কিছু দিন অপেক্ষা করুন, দেবী বহুমতীর গর্ভে সকলরিপুমর্দন রাজনন্দন
 অবস্থিত করিতেছেন তাঁহা হইতেই আপনার মনোরথ সিদ্ধ হইবে।

তখন কথিতানুরূপ দৈববাণীও হইল। রাজা সুনিরুও দৈববাচনে নির্ভর করিয়া অরণ্যে বাস করিতে লাগিলেন। কিছু দিন অন্তর মহিষী বসুমতী শুভ ক্রমে সর্বস্বলক্ষণাক্রান্ত একপুত্র প্রসব করিলেন। রাজা যথাবিধানে সন্তানের জাতকম্বাদি করিয়া রাজবাহন নাম রাখিলেন। তৎকালে স্মৃতি, স্মিত্র, স্মময়, স্মশ্রুত, এই চারি মন্ত্রীরও প্রমতি, মিত্রগুপ্ত, মন্ত্রগুপ্ত, বিশ্রুত নামক চারি পুত্র জন্মিল। রাজবাহন সেই মিত্রচতুষ্টয়ের সহিত বাল্যলীলা সুখে দিন দিন বর্দ্ধিত হইতে লাগিলেন।

একদিন এক তাপস, রাজলক্ষণযুক্ত এক কুমারকে আনিয়া রাজহংসের হস্তে সমর্পণ করিয়া বলিলেন, মহারাজ, কুশ সমিধ্ আহরণার্থ আমি এক বনে গিয়াছিলাম, তথায় এক নারী রোদন করিতেছে, দেখিয়া জিজ্ঞাসাকরিলাম কি জন্ত তুমি এই জনশূন্য বনে একাকিনী রোদন করিতেছ? সে বলিল, মহাশয়, আমার প্রভু মিথিলরাজ প্রহারবন্দী, নিজবন্ধু মগধরাজের সৌমন্ত্রিনীর সৌমন্তোন্নয়ন উপলক্ষে নিমন্ত্রিত হইয়া সপরিবারে পুষ্পপুরে আসিয়াছিলেন। তখন মালবেশ্বর মানসার মগধরাজ্যে আসিয়া রাজহংসের সহ ঘোরতর যুদ্ধারম্ভ করেন; সেই যুদ্ধে মগধেশ্বর পরাস্ত হইলেন। আমার প্রভু তখন কি করেন, কোনরূপে পরিজনগণের সহ স্বরাজ্যে প্রত্যাগমন করিলেন। তথায় আসিয়া দেখিলেন, ভ্রাতৃপুত্র বিকটবন্দী অস্ত্রায় পূর্বক তাঁহার রাজ্য অধিকার করিয়াছে। সে কোনরূপেই তাঁহাকে তথায় প্রবেশ করিতে দিল না। তিনি অসহ্য; কি করেন, ভাগিনেয় স্কন্ধরাজের আশ্রয় গ্রহণার্থ স্কন্ধরাজ্যে প্রস্থান করিলেন। বনপথে যাইতেছেন, অহসা কতকগুলি শবরসৈন্য আসিয়া তাঁহাকে আক্রমণ করিল। তাহাতে অত্যন্ত ভীত হইয়া কে কোথায় পলায়ন করিল, কিছুই জানিতে পারিলাম না। আমি ও আমার কন্যা রাজ্যের দুটি সম্রাজ্ঞী সন্তানের ধাত্রী ছিলাম। সন্তান দুটি হইয়া এই অরণ্য মধ্যে পলায়ন করিতেছিলাম হঠাৎ এক ব্যাঘ্র আমাদিগকে আক্রমণ করিতে আসিল। আমি ভয়ে বিহ্বল হইয়া ভূমিপৃষ্ঠপতিত ও মূচ্ছিতপ্রায় হইলাম। তথায় ব্যাধগণ ফাঁদ পাতিয়া এক

মৃত গাভী রাখিয়াছিল, সন্তানটি আমার হস্ত হইতে পড়িত হইয়া সেই গাভীর ক্রোড়মধ্যে প্রবিষ্ট হইল। ব্যাঘ্র কান্দপ্রেরিত হইয়াই যেন আমাকে ত্যাগ করিয়া সেই গাভীকে আকর্ষণ করিতে লাগিল। তখন কাঁদ হইতে এক বাঘ আসিয়া ব্যাঘ্রের প্রাণ বিনাশ করিল। অনন্তর দেখিলাম, শবরেরা মৃত ব্যাঘ্র ও জীবিত বালকটি লইয়া প্রস্থান করিল। আমার কণ্ঠা যে কোথায় গেল, কিছুই জানি না। সেই জন্তই কাঁদি-
তেছি। মহারাজ, এই কথা বলিয়া সে স্বীয় প্রভুর অনুগামিনী হইবার নিমিত্ত প্রস্থান করিল। আনি তখন মহারাজের মিত্র মিথিলরাজের বিপদ শ্রবণে হুঃখিত হইয়া তাহার সন্তানের অনুসন্ধান করিতে লাগিলাম, দেখিলাম অরণ্যস্থিত চণ্ডিকা দেবীর সম্মুখে একটি কুমার রহিয়াছে। শবরেরা তাহাকে বলিদান দিবার মানস করিয়াছে। আমি তাহাদিগকে বলিলাম, হে ব্যাধগণ, আমি বৃদ্ধব্রাহ্মণ, আমার একটি শিশু হারাইয়াছে তোমরা কি দেখিয়াছ? তাহারা আমার প্রতি অহুগ্রহ করিয়া সেই বালকটি দেখাইয়া বলিল, যদি তোমার এইটি শিশু হয় লইয়া যাও। আমি তাহাদিগকে আশীর্বাদ করিয়া বালকটি লইয়া এই আসিতেছি, মহারাজকে উপহার দিলাম। রাজা বহুর বিপত্তির কথা শুনিয়া কাতর হইলেন, এবং উপহার প্রাপ্ত হওয়াতে, বালকের উপহারবন্দা নাম রাখিয়া রাজবাহনের স্তায় পালন করিতে লাগিলেন।

রাজহংস একদিন তীর্থস্থানার্থ বনপথে যাইতে যাইতে এক শবরীর ক্রোড়ে গরম সুন্দর রাজলক্ষণযুক্ত একটি বালক দেখিতে পাইয়া জিজ্ঞাসিলেন, অবলে, এই রাজকুমারকে তুমি কোথায় পাইলে? সে বলিল, রাজন্ বনপথে শবরসৈন্তেরা একদিন মিথিলরাজের সর্বস্ব হরণ করিয়াছিল। সেই সময়ে আমার স্বামী এই শিশুটি হরণ করিয়া আনিয়াছেন। রাজহংস সেই কুমারকে মিত্র মিথিলেশ্বরের পুত্র বিবেচনা করিয়া শবরীকে ধনদান পূর্বক শিশুটি আনিলেন, এবং শবরের অপহৃত বলিদান উপহারবন্দা নাম দিয়া তাহাকে দেবীর হস্তে প্রতিপালনার্থ অর্পণ করিলেন।

একদিন বামনদেবের এক শিষ্য, রাজার সম্মুখে একটি বালক আনিয়া,

বলিলেন, রাক্ষু, আমি রামতীর্থে স্নান করিতে গিয়াছিলাম। প্রত্যাগমন-
কালে দেখিলাম, অরণ্য মধ্যে এক বৃদ্ধা এই কুমার ক্রোড়ে আবুলিতচিত্তে
চতুর্দিক্ অবলোকন করিতেছে জিজ্ঞাসিলাম, বৃদ্ধে, তুমি কে? এই
শিশুটিই বা কে? কি জন্ত অরণ্যে একাকিনী আসিয়াছ? বৃদ্ধা বলিল,
মহাশয়, কালযন্ত্রা দ্বীপে কালগুপ্ত নামে এক বণিক্ আছেন। মগধ-
রাজ্যের রাজনন্দীর পুত্র রত্নোদ্ভব বাণজ্যার্থ সেই দ্বীপে উপনীত হইয়া
কালগুপ্তের কন্যাকে বিবাহ করেন। কালক্রমে তিনি গর্ভবতী হইলেন।
পরে রত্নোদ্ভব শ্বশুরের অমুর্ষ্য হইয়া সঙ্গীক স্বদেশে যাত্রা করেন।
দুর্ভাগাবশতঃ সমুদ্রে যান ভগ্ন হইয়া লিম্গ্ন হইলেন। আমি সেই
কন্যার ধাত্রী। সেই গর্ভিণীকে হস্তে ধরিয়া এক কাষ্ঠকলক অবলম্বন
করিয়া এই তীরে উত্তীর্ণ হইয়াছি। রত্নোদ্ভব জলনগ্নই হইলেন, কি
কোথাও উত্তীর্ণ হইলেন, জানি না। তাঁহার পত্নী একে পূর্ণগর্ভা, বারি-
প্রবাহে অশেষক্লেশ-ভোগ হওয়াতে প্রসববেদনা উপস্থিত হইল। বন-
মধ্যেই এই পুত্রটি প্রসব করিয়া অবিলম্বেই মূর্চ্ছিত হওয়ায় আমি কি
করি, শিশুটি লইয়া লোকালয়ের পথ অবলম্বন করিতে আসিয়াছি। ইহার
জননী বিচেতনা সেই স্থানেই পতিত রহিয়াছেন। মহারাজ, বৃদ্ধা এই
কথা বলিতেছে, এমন সময় এক বহুহস্তী তথায় উপস্থিত হওয়ায়, বৃদ্ধা
যেমন ভীত হইয়া দ্রুতপদে পলায়ন করিবে, অমনি ক্রোড় হইতে শিশুটি
পতিত হইল। আমি তখন এক বৃক্ষের অন্তরালে ছিলাম। হস্তী গুণ্ড
দ্বারা সেই শিশুকে উত্তোলন করিবানাত্র হঠাৎ এক সিংহ আসিয়া
হস্তীকে বিনাশপূর্বক প্রস্থান করিল। বালকটি হস্তীর গুণ্ডহইতে
ভূতলে পতিত হইবানাত্র, তত্রত্য ভ্রমরহইতে এক বানর অবরোধন করিয়া
পক্ষফলভ্রমে তাহাকে লইয়া বৃক্ষে আহারগরিল। কিন্তু ইহা ফল নয়
দেখিয়া ফেলিয়া দিল। তখন আমি সাক্ষাৎকি আঘাত প্রাপ্ত এই বালকটি
ক্রোড়ে লইয়া ইহার জননীর ও ধাত্রীর অনেক অন্বেষণ করিতে
লাগিলাম। কিন্তু দেখিতে না পাইয়া পরে গুরুর আশ্রমে গিয়া
আসিলাম। তিনি মহারাজের নিকট পাঠাইয়া দিয়াছেন। রাজা
রাজহংস একসময় সকলমিত্রের বিপদঘটনায় বিশ্বয়াপন্ন হইলেন।

অনন্তর পুষ্পতুণ্য সুন্দর বলিয়া ঐ শিশুর নাম পুষ্পোদ্ভব রাখিলেন, এবং পালনার্থ তাহার পিতৃব্য মুশ্রুতের হস্তে অর্পণ করিলেন।

এক দিন মাহিবী বসুমতী একটি কুমারকে ক্রোড়ে করিয়া রাজার নিকট আসিয়া বলিলেন, স্বামিন্, গত যামিনীতে এক দিব্যকামিনী এই শিশুটি লইয়া আবার গৃহে উপস্থিত হইয়াছিলেন। আমার নিদ্রা ভঙ্গ করিয়া বিনয়বচনে বলিলেন, “দেবি আমি মণিভদ্রবক্ষের কন্যা, আমার নাম তারাবলী, আমি তোমার মন্ত্রিনন্দন কামপালের প্রেয়সী। তোমার পুত্র রাজবাহন সমাগরাধরার অধীশ্বর হইবেন, তাহার পরিচর্যার্থ আমার এই পুত্র অর্থপালকে বক্ষরাজের আজ্ঞাক্রমে আনিয়াছি; তুমি ইহাকে প্রতিপালন কর।” স্বামিন্, আমি এই কথা শুনিয়া বিষয়াগর হইলাম এবং সেই বক্ষকন্যাকে যথোচিত সমাদর করিলাম। কিন্তু পরক্ষণেই আর তাহাকে দেখিতে পাইলাম না। রাজা রাজহংস, কামপালের বক্ষকন্যাসঙ্গ সংবাদে বিস্মিত হইলেন, এবং সুমিত্রকে ডাকিয়া তাহার হস্তে তাহার ভ্রাতৃপুত্র অর্থপালকে অর্পণ করিলেন।

পর দিবস বামদেবের শিষ্য সোমশর্মা একটি অতিসুকুমার কুমার আনিয়া বলিলেন, মহারাজ, আমি তীর্থযাত্রাপ্রসঙ্গে কাবেরী-তীরে গিয়াছিলাম, দেখিলাম, এই বালকটি ক্রোড়ে এক বৃদ্ধা ক্রন্দন করিতেছে। জিজ্ঞাসিলাম, বৃদ্ধে, তুমি কে? এই বালকটিই বা কে? কিনিমিত্ত এই অরণ্যে আসিয়াছ? বৃদ্ধা, আনাকে আপনশোক শল্যের উদ্ধারক্ষম মনে করিয়া কহিল, মহাশয়, মগধরাজরাজহংসের মন্ত্রিপুত্র সত্যবর্তী তীর্থযাত্রার উদ্দেশে এইদেশে আসিয়া, এক ব্রাহ্মণের কালী নামে এক কন্যাকে বিবাহ করেন। কিন্তু কালীর গর্ভে সন্তান না হওয়াতে, সত্যবর্তী তাহার ভগিনী কাঞ্চনকান্তিকাকে বিবাহ করিয়া এই সন্তান উৎপন্ন করেন। কালী তাহাতে সতিশয় ঈর্ষ্যান্বিত হইয়া এই বালককে এবং আমাকে ছলপূর্বক আনয়ন করিয়া এই নদীতে নিক্ষেপ করিল। আমি ইহার ধাত্রী, ইহাকে এক হস্তে ধরিয়া একহস্তে সাতার দিতে লাগিলাম। ভাগ্যক্রমে ঐ সময়ে নদীবেগে এক তরুশাখা আসিয়া

উপস্থিত হইয়া। আমি তাহা অবলম্বন করিয়া কোনপ্রকারে তাঁহাকে
 উদ্ধার হইলাম। কিন্তু সেই শাখাছিতকালসর্প আমাকে দংশন করিয়াছে।
 এক্ষণে বিষবেগে আমার প্রাণবিয়োগ হইলে কে এই বালককে পালন
 করিবে এই শোকে রোদন করিতেছি। এই কথা বলিতে বলিতেই
 বৃদ্ধা বিচেতন হইয়া পড়িল। আমি বহু যত্ন করিয়াও তাহাকে বাঁচাইতে
 পারিলাম না। সুতরাং বালকটি লইয়া আপনার নিকট আনিয়াছি।
 রাজা সোমশর্মার দত্ত বলিয়া তাহার সোমদত্ত নাম দিয়া, তাহার পিতৃব্য
 স্মৃতির নিকট সমর্পণ করিলেন। রাজবাহন, প্রমতি, মিত্রগুপ্ত, মন্ত্রগুপ্ত,
 বিশ্রুত, উপহারবর্মা, অপহারবর্মা, পুষ্পোদ্ভব, অর্থপাল ও সোমদত্ত এই নয়
 কুমারের সাহিত এইরূপে একত্র মিলিত হইয়া দিন দিন বৃদ্ধি পাইতে
 লাগিলেন। যথাযোগ্যকালে তাহাদের চূড়া উপনয়নপ্রভৃতি সমস্তসংস্কার
 সম্পন্ন হইল। রাজা রাজহংস তাহাদের বিদ্যাশিক্ষার্থ উপযুক্ত শিক্ষক
 নিযুক্ত করিলেন। কুমারগণ যথোচিত পরিশ্রমসহকারে ক্রিয়াকালমধ্যে
 বিবিধ বিদ্যায় পারদর্শী হইয়া রাজা রাজহংসের আনন্দ বিধান করিতে
 লাগিলেন।

—:—

দ্বিতীয় উচ্ছ্বাস (ব্রাহ্মণের উপকার।)

এক দিবস মহর্ষি বামদেব, কুমারগণ-পরিবেষ্টিত রাজা রাজহংসের
 নিকট আসিয়া আশীর্বাদ করিয়া বলিলেন, মহারাজ, আপনার পুত্র
 রাজবাহন সংপ্রতি যৌবন প্রাপ্ত হইয়া সনন্তশক্রসংহারে সমর্থ হইরাছেন,
 এক্ষণে ইহাকে মিত্রগণসমভিব্যাহারে দিগ্বিজয়ব্যাপারে প্রেরণ করুন।
 কুমারগণ মহর্ষির বাক্যে সাতিশয় উল্লাসিত হইলেন। অনন্তর রাজহংস
 সেনাসংগ্রহ করিয়া নব-কুমার-সমভিব্যাহারে কুমার রাজবাহনকে
 স্তম্ভক্বে দিগ্বিজয়সাধনে প্রেরণ করিলেন। রাজবাহন ক্রিয়াদূর
 অতিক্রমণ করিয়া বিদ্যাটবীর একদেশে প্রবিষ্ট হইয়া কিরাতবেশধারী
 এক ব্রাহ্মণকে দেখিয়া জিজ্ঞাসিলেন, হে মানব, তোমার ব্যাধের ছায়
 আকৃতি দেখিতেছি, অথচ যজ্ঞোপবীত আছে। তুমি কিনিমিত্ত এই

নিবিড় অরণ্যে বাস করিতেছ? সেই পুরুষ রাজবাহনের তেজঃপূজ-
শরীরদর্শনে কোতুকাবিষ্ট হইয়া তাঁহার এক বয়স্কের নিকট তাঁহার
পরিচয় লইলেন। পরে আপনবৃত্তান্ত কহিতে লাগিলেন। হে রাজনন্দন,
কিয়ৎকাল অতীত হইল, কতকগুলি তরাচারব্রাহ্মণ স্বীয় কুলাচার
বর্জন করিয়া, এই নব ব্যাধগণের সহ মিশিত হইয়া বাস করিতেছে;
এবং দম্ভাবৃত্তি অবলম্বন করিয়া জীবিকানির্ভাহ করিতেছে। আমি
তাঁহার একজনের সন্তান, আমার নাম মাতঙ্গ। আমি কেবল পাপ
কর্ম্ম দ্বারা দিন বাপন করিতাম। এক দিন ব্যাধগণ যৎকিঞ্চিৎ অর্থ-
লোভে এক ব্রাহ্মণকে বিনাশ করিবার উপক্রম করিতেছিল দেখিয়া
আমি দয়ার্দ্ৰচিত্ত হইয়া তাহাদিগকে নিষেধ করিলাম। তাহারা আমার
বারণ না শুনাতে তাহাদের সঙ্গে সংগ্রাম আরম্ভ হইল। তাতে তাহারা
আমাকে বিনাশ করিল। আমি যমালয়ে গিয়া দেখিলাম, বহুপুরুষ-
পরিবেষ্টিত রত্নসিংহাসনে যমরাজ রহিয়াছেন। তাঁহাকে দণ্ডবৎ প্রণাম
করিলাম। তিনি আমাকে দেখিয়া মন্ত্রিপ্রধান চিত্রগুপ্তকে ডাকিয়া
বলিলেন; হে চিত্রগুপ্ত, এ ব্যক্তির এখনও মৃত্যুসময় উপস্থিত হয় নাই,
এ কেবল ব্রাহ্মণের উপকারার্থ প্রাণ দান করিয়াছে এতএব অস্ত্রাবধি
ইহার কেবল পুণ্যকর্ম্মই মতি হইবে। তুমি ইহাকে পাপিষ্ঠদিগের
যাতনা দেখাইয়া দাও এবং পুনর্বার পূর্বশরীরেই অবস্থাপিত কর।
চিত্রগুপ্ত আমাকে নরকযন্ত্রণা দেখাইতে লাগিলেন। দেখিলাম কোন
কোন পাপাত্মাকে উত্তম লৌহস্তম্ভে বন্ধন এবং কাহাকে তপ্ততৈলকটাহে
নিক্ষেপ; কাহাকেও বা যজ্ঞাক্রুর ও ঘূর্ণন করিয়া পরিতক্ষণ করিতেছে।
পাপের এই সমস্ত ফলভোগ প্রত্যক্ষকরিয়া আমি পূর্ব শরীরে প্রত্যাগত
হইয়া পুনর্জীবিত হইলাম। এক্ষণে আমি কেবল গৌরীপতি-পূজার
মনোনিবেশ করিয়াছি, পূর্বের বন্ধুবর্গের সহিত আর সংসর্গও করি না।
হে রাজনন্দন, বিগতনিশীথে ভগবান্ গৌরীপতি আসিয়া আমাকে
আগরিত করিয়া বলিলেন “মাতঙ্গ, দণ্ডকারণ্যমধ্যবর্ত্তি নদী-তীরে এক
অতি বড় গর্ভ আছে, তাহার মধ্যদিয়া প্ৰতালপুরে গমন করা যায়।
যদি তুমি প্রবেশ কর, তবে তথায় এক তাম্রশাসন প্রাপ্ত হইবে।

তাহা পাঠ করিয়া তদুপদিষ্টবিধানের অনুষ্ঠান করিলে, তুমি পাতাল-
পুরীর অধীশ্বর হইতে পারিবে। যে রাজকুমারের সহায়তায় তোমার
এই কার্য্যসিদ্ধি হইবে, আগামী দিবস তিনি এখানে আসিবেন।”
ভগবান্ এই বলিয়া অন্তর্হিত হইলেন। হে রাজনন্দন, এক্ষণে
আপনি উপস্থিত হইয়াছেন, আমার সহায়্য করুন। রাজবাহন মাতঙ্গের
সাহায্যতাদানে সম্মত হইয়া সেই দিনই অর্দ্ধরাত্রে সমস্তমিত্রগণকে নিদ্রিত
দেখিয়া মাতঙ্গের সহ প্রস্থান করিলেন। পরদিন প্রভাতে, বহুগুণ
রাজবাহনকে না দেখিয়া সাতীশ্বর দুঃখিত হইলেন। তিনি কোথায়
গেলেন নির্ণয় করিতে না পারিয়া, তাঁহার অব্বেষণার্থ প্রত্যেকে ভিন্ন
ভিন্ন দেশে গমন করিলেন।

এ দিকে মাতঙ্গ রাজবাহনের সহ গৌরীপতি-নির্দিষ্ট গর্তে প্রবেশ
করিয়া তাত্ত্বশাসন গ্রহণ করিলেন। ঐ তাত্ত্বশাসন পাঠ করিয়া
পাতালপুরের অপূর্ব উত্তানে মনোহর সরোবরতীরে প্রকাণ্ড অগ্নিকুণ্ড
স্থাপন করিয়া তাঁহাতে হোম আরম্ভ করিলেন, রাজবাহন বিশ্বয়াপন্ন
হইয়া দেখিতে লাগিলেন। হোমাবশেষে মাতঙ্গ সেই জলন্তহতাশনে
আপনশরীর আহুতি প্রদান করিয়া, পরক্ষণেই পরমহুন্দর পুরুষ হইয়া
মির্গত হইলেন। অবিলম্বে মণিময় ভূষণভূষিতা পরমরূপবতী এক
যুবতী সখীগণের সহ তথায় সমাগত হইয়া মাতঙ্গের হস্তে এক উজ্জল
মণি সমর্পণ করিয়া বিনয়বচনে বলিলেন হে দ্বিজোত্তম, আমি অসুরকণ্ঠা,
আমার নাম কালিন্দী। আমার পিতা এই পাতাললোকের রক্ষিতা
ছিলেন। তিনি পরাক্রমদ্বারা অমরগণকে সমরে পরাজয় করেন,
পরিণেবে কংসারিহস্তে ধ্বংসপ্রাপ্ত হন। আমাকে পিতৃশোকে নিতান্ত
কাতর দেখিয়া এক সিদ্ধপুরুষ কহিয়াছিলেন, অবলে, কিছুকালপরে
এক দিব্যশরীরধারী পুরুষ আসিয়া তোমার পাণিগ্রহণ করিবেন এবং
এই পাতাললোকপালন করিবেন। হে দ্বিজোত্তম, আমি সেই সিদ্ধ-
পুরুষের আদেশানুসারে এতদিন আপনার আগমনপ্রতীক্ষা করিয়া
রহিয়াছিলাম। এক্ষণে আপনি আসিয়াছেন, আমাকে গ্রহণ করিয়া
চরিতার্থ করুন। তখন মাতঙ্গ, রাজবাহনের অমুমতিক্রমে, সেই

রমণীর পাণিগ্রহণ করিলেন। রাজবাহন বয়স্গগণকে না বলিয়া আসিয়াছিলেন। এক্ষণে নিতান্ত উন্মত্ত হইয়া তাঁহাদের সহ সাক্ষাৎ করিবার জন্য পাতাল হইতে প্রত্যাগমন করিলেন। আসিবার সময় মাতঙ্গ কৃতজ্ঞতার চিহ্নস্বরূপ কালিন্দী-দত্ত সেই মণিরত্ন তাঁহাকে প্রদান করিলেন, সে মণির গুণ, সঙ্গে থাকিলে ক্ষুধা-পিপাসা-জনিত-ক্লেশলেশও হয় না। রাজবাহন বিদ্যাটবী আসিয়া বয়স্গগণকে দেখিতে পাইলেন না। সুতরাং তাঁহাদিগের অবেষণার্থ ভ্রমণে ভ্রমণ করিতে আরম্ভ করিলেন।

কিছুকাল পরে একদিন এক উদ্যানে উপস্থিত হইয়া বিশ্রাম করিতেছেন, এমন সময় দূর হইতে দেখিলেন, একপুরুষ যানারোহণে আসিতেছেন; তাঁহার সমবিবাহারে এক পরম সুন্দরী নারী রহিয়াছে সে রাজবাহনকে দেখিতে পাইয়াই যান হইতে অবতীর্ণ হইয়া নিরতিশয় আনন্দ সহকারে অহো! চন্দ্রবংশের অবতংস প্রভু রাজবাহনের সহিত অকস্মাৎ সাক্ষাৎ হইল, কি ভাগ্য! এই বলিয়া তাঁহার চরণে প্রণত হইলেন। রাজবাহন তাঁহাকে দেখিয়া আশ্চর্যে পুলকিত হইয়া অয়ে! সৌমদত্ত আসিয়াছ, এই বলিয়া জিজ্ঞাসিলেন, সখে, বল দেখি, এতদিন কোথায় ছিলে? এখনই বা কোথায় যাইতেছ? এ রমণীই বা কে? সৌমদত্ত, মিত্র-দর্শনে সর্ষ হইয়া সবিনয়ে আপনবিবরণ বলিতে আরম্ভ করিলেন।

তৃতীয় উচ্ছ্বাস (সৌমদত্ত-চরিত।)

দেব, আপনার অবেষণার্থ ভ্রমণ করিতে করিতে সাক্ষিস্থত্বার্থ হইয়া এক নদীকূলে উপস্থিত হইলাম, এবং অধোদৃষ্টি হইয়া অঞ্জলি পূরিয়া জলপান করিতে জল মধ্যে অত্যন্ত উজ্জল এক রত্ন দেখিতে পাইলাম। দেখিয়াই গ্রহণ করিলাম। অনন্তর কিয়ৎদূর গমন করিয়া রবিতাপে নিতান্ত তাপিত হইয়া নিকটবর্তী এক দেবতাস্থতনে বিশ্রামার্থ উপস্থিত হইয়া দেখিলাম, তথায় এক ব্রাহ্মণ অভিনীতদর্শন কতকগুলি শিশুসন্তানের সহ বসিয়া আছেন। জিজ্ঞাসিলাম, মহাশয়, আগনি কে? কিজন্য এরূপ দৈন্ত্যভাবাপন্ন বেশে এই অরণ্যে বসিয়া আছেন? তিনি বলিলেন,

মহাশয়, আমি অতিদরিদ্রব্রাহ্মণ, এই দেশে ভিক্ষা করিয়া এই মাতৃহীন সন্তানগুলি প্রতিপালন করি। এই মন্দিরই আমার বাসস্থান। সেই মন্দিরের অনতিদূরে এক শিবির সংস্থাপিত দেখিয়া তাহাকে তাহার বিবরণ জিজ্ঞাসিলাম। তিনি বলিতে লাগিলেন।

মহাশয়, এই দেশের সমস্তপাতী পাটলী নামে এক নগরী আছে। তথাকার রাজার নাম বীরকেতু। তাঁহার কন্যার রূপলাবণ্যের কথা শুনিয়া, লাট দেশের রাজা মন্তকাল, তাহার প্রাণিগ্রহণের অভিলাষী হইয়া বীরকেতুর নিকট পুনঃ পুনঃ সেই কথা প্রার্থনা করেন। কিন্তু বীরকেতু তাঁহার প্রার্থনা পরিপূরণে সম্মত না হওয়ায় মন্তকাল সৈন্তে আসিয়া পাটলী অবরোধ করিলেন। বীরকেতু ভীত হইয়া অগত্যা তাঁহাকেই কন্যার হস্ত উগ্ধার দিলেন। মন্তকাল কন্যার হস্ত লাভে হৃষ্ট হইয়া স্বদেশে প্রতিগমন করিতেছেন, মৃগয়ার্থ কটক এই স্থানে সম্মিলিত করিয়া রহিয়াছেন। ইহার কিঞ্চিৎ পশ্চাতে বীরকেতুর মন্ত্রী মানপাল সৈন্তে শিবির স্থাপন করিয়া রহিয়াছেন। মন্তকাল বলপূর্বক প্রভুর কন্যার হস্ত হরণ করিয়াছে, কোনরূপে যদি তাহাকে পরাভব করিয়া কন্যা প্রত্যাহরণ করিতে পারেন, এই তাহার আশ্রিত অভিলাষ। আমি ব্রাহ্মণের নিকট এই সংবাদ পাইয়া তাঁহার উপর পরম পরিতুষ্ট হইলাম। এবং ব্রাহ্মণ বিদ্বান, বুদ্ধ, নির্ধন, ও বহু-সন্তানযুক্ত অতএব দানের যোগ্যপাত্র, এই মনে করিয়া সেই রত্নটী তাঁহাকে দিলাম। তিনি রত্ন পাইয়া আহ্লাদে পুলকিত হইয়া তথা হইতে প্রস্থান করিলেন। আমি নিতান্ত শ্রান্ত হইয়াছিলাম, তথায় নিদ্রিত হইলাম। ক্ষণকাল পরে নিদ্রাভঙ্গে দেখিলাম সেই ব্রাহ্মণকে পশ্চাদ্ধক করিয়া কতগুলি পুরুষ আসিতেছে। তাহারা আসিয়াই ব্রাহ্মণকে ছাড়িয়া আমাকে ধরিয়া লইয়া চলিল। পরে কারাগারে বদ্ধ করিয়া, এই তোমার বন্ধুবর্গ রহিয়াছেন, এই বলিয়া চলিয়া গেল। আমি তখন কি করি, কিছুই না বুঝিতে পারিয়া, কারাবাসী পুরুষদিগকে জিজ্ঞাসিলাম, কিজন্য তোমরা এই বন্ধনে রহিয়াছ? তাহারা বলিল, মহাশয়, আমরা মানপালের অমুচর। প্রভুর নিদেশে কন্যাপহারক মন্তকালের নিধনার্থ সুরদ কাটিয়া তাহার গৃহে প্রবেশ করিয়াছিলাম।

অকস্মিক তথায় সেনা থাকিতে কতকগুলির রত্ন অপরূপ পূর্বক মহারিণো পলায়ন করিলাম। পরদিন তাহার অশ্রুচরবর্ণ অনেক অহুস্কানপূর্বক আমাদিগকে ঘরিয়া আনিয়া সকলরত্ন গ্রহণ করিল। কেবল একটি রত্ন না পাইয়া এইরূপে বদ্ধ করিয়া রাখিয়াছে। আমি কখন বুঝিলাম নদীতলে যে রত্ন পাইয়া ব্রাহ্মণকে দিয়াছিলাম, তাগ সেই রত্নই হইবে। পরে তাহাদিগকে তাহার বৃত্তান্ত বলিয়া আপন নাম ধামের পরিচয় দিয়া তাহাদের সহিত বন্ধুত্ব করিলাম। অর্দ্ধরাত্রিসময়ে আপনার ও তাহাদের শৃঙ্খলভঙ্গ করিয়া, নিদ্রিতদ্বারপালগণের অস্ত্রসমূহ অপহরণকরিয়া বহির্গত হইলাম। এবং অভিমুখাগতপুররক্ষাদিগকে বিক্রমে পরাভব করিয়া মানপাল-শিবিরে প্রবেশ করিলাম। মানপাল নিজ কিঙ্করগণের নিকট আমার পরিচয় পাইয়া এবং পরাক্রমের কথা শুনিয়া আমাকে সাতিশর সম্মান করিলেন। পর দিন প্রত্যুষে মত্তকালের প্রেরিত পুরুষেরা আসিয়া বলিল “আমাদের প্রভুর গৃহে চোরেরা সন্ধিতনপূর্বক নানাবিধ রত্ন রহণ করিয়া তোমার শিবিরে আসিয়াছে অভ্যেব তাহাদিগকে সমর্পণ কর, নতুবা বহু অনর্থ ঘটবে।” মানপাল আমারই সাহসে সাহসিত হইয়া পৌকষবাক্যে বলিলেন, আমি তোমাদের প্রভুর আজ্ঞাহুবর্তী নহি, বাহারা আমার আশ্রয় লইয়াছে তাহাদিগকে কখনও তোমাদের প্রভুর হস্তে সমর্পণ করিব না, তোমাদের প্রভু কি অনর্থ করিতে সমর্থ, করিতে বল। মানপালের এই সাহসার বাক্যে মত্তকাল ক্রোধোন্মত্ত হইয়া যুদ্ধ করিতে আসিলেন। মানপালও সজ্জিত হইয়া যুদ্ধার্থ নির্গত হইলেন। আমি তৎকালে মানপালের নিকট নানাবিধ অস্ত্র শস্ত্র গ্রহণ করিয়া একাকীই শত্রুসমূহ সংহার করিলাম। আমারই ভূজবলে বহুবিধ অশ্ব-গজাদি মানপালের হস্তগত হইল। তাহাতে তিনি পরমানন্দিত হইয়া আমার সাতিশর গৌরব করিতে লাগিলেন। রাজা বীরকেতু আমাকে এই অদ্ভুত ব্যাপারের কারণ জানিয়া, আমার পরাক্রম-শ্রবণে বিস্মিত হইলেন, এবং আশ্রয় বন্ধ বান্ধবের সম্মতিক্রমে শুভ দিনে আমার সহিত নিজ নন্দিনীর বিবাহ দিলেন। সেই বধি আমি যুবরাজ হইয়া এই বাম-লোচনার সহিত পরমমুখে দিনাতিপাত করিতেছি। কেবল বন্ধুবিচ্ছেদ-

যাতনায় নিরতিশয় কাতর ছিলাম। সম্ভ্রতি এক সিদ্ধপুরুষ আমাকে উপদেশ দেন, মহাকাগনিগোসী মহেশ্বরের আরাধনা কর, করিলেই বন্ধুর দর্শন পাইবে। এক্ষণে আমি সেই নিমিত্ত সন্ন্যাসক তথায় যাইতেছিলাম, না যাইতে যাইতেই আপনার শ্রীচরণ দর্শন পাইলাম। রাজবাহন, সোমদত্তের বিবরণ ও পরাক্রম শ্রবণ করিয়া যথেষ্ট প্রশংসা করিলেন। পরে বন্ধুর প্রার্থনামুসারে আত্মোপাস্ত আত্মব্রতাস্ত বলিলেন। ইতিমধ্যে অকস্মাৎ তথায় পুষ্পোদ্ভবকে উপস্থিত দেখিয়া আনন্দাশ্রুপূর্ণনয়নে আলিঙ্গন করিলে কহিলেন, পুষ্পোদ্ভব, তুমি একাকী কোথা হইতে আসিতেছ? পুষ্পোদ্ভব আত্মব্রতাস্ত বলিতে লাগিলেন।

চতুর্থ উচ্ছ্বাস (পুষ্পোদ্ভব-চরিত)।

দেব, আপনিত্রাঙ্গণের উপকারার্থ প্রস্থান করিলে, আমরা সকলে আপনার অবেষণের নিমিত্ত দেশে দেশে ভ্রমণ করিতে লাগিলাম। আমি নানা দেশ পর্দাটন করিয়া এক দিন মধ্যাহ্নকালে নিতান্ত ক্লান্ত হইয়া এক অভূচ্চ পর্বতের অধোভাগে গিয়া বিশ্রাম করিতে বসিলাম। ইতিমধ্যে সমুখভূমিভাগে একবার শূর্ণাকৃতি একবার কূর্ণাকৃতি এক সমুদ্রাচ্ছায়া দেখিয়া উর্দ্ধে দৃষ্টি করিলাম। দেখিলাম পর্বতের উপর হইতে এক মনুষ্য পতিত হইতেছে। সত্ত্বর উখিত হইয়া তাহাকে শূত্রে শূত্রেই লুফিয়া ধরিলাম, এবং শীতলজলদ্বারা তাহার পতনজনিত মূর্ছা ভঙ্গ করিয়া জিজ্ঞাসিলাম, তুমি কে? কিনিমিত্তই বা এইরূপে পতিত হইলে? তিনি বলিলেন, সোম্য, আমি মগধ-নাথের মন্ত্রী পদ্মোদ্ভবের পুত্র। আমার নাম রত্নোদ্ভব। আমি বাণিজ্যার্থ কালযবনদ্বীপে উপনীত হইয়া এক বণিক ভনয়াকে বিবাহ করিয়া কিয়দ্দিন তথায় বাস করি। কালক্রমে তাহার গর্ভসঞ্চার হইলে তাহার সহিত স্বদেশে আসিতে ছিলাম, সমুদ্রে যানভগ্ন হওয়ার, সকলে জলমগ্ন হইলাম। আমি কোনরূপে কুল পাইলাম বটে, কিন্তু প্রাণসঙ্গী প্রিয়তমার বিরোধে প্রাণ ধারণ করা ভার হইয়া উঠিল।

ঊর্ধ্বম এক সিদ্ধ পুরুষ বলিলেন, বহুকালবিগত তুমি পুনর্বার দয়িতাকে পাইবে। কিন্তু এক্ষণে ষোড়শবর্ষ অতীত হইল তথাপি পাইয়াম না। সেই শোকে আমি প্রাণপরিত্যাগার্থ এই গিরিশৃঙ্গ হইতে পতিত হইয়াছি। দেব, প্রভু রাজহংসের নিকট আমি আপন জন্মবিবরণ অবগত হইয়াছিলাম। এক্ষণে তাঁহার এই বিবরণে শুনিয়া তাঁহাকে পিতা নিশ্চয় করিলাম। ইতিমধ্যে অকস্মাৎ জ্বালোকের এইরূপ আর্তনাদ কর্ণগোচর হইল “সিদ্ধপুরুষের আদেশ আছে অবশ্যই তোমার পুনর্বার পতিপূর্জলাভ হইবে, জলন্ত অনলে শূর্য্য ত্যাগ করিও না”। আমি এই আর্তনাদ শুনিয়া তাঁহাকে বলিলাম, আপনার সহিত অনেক কথা আছে, এই স্থানে একটু অপেক্ষা করুন, কি শব্দ হইতেছে, শুনিয়া আসি। এই বলিয়া দ্রুতপদে শব্দলক্ষ্যে কিয়ৎ দূর গমন করিয়া দেখিলাম, একটি ভদ্রজাতীয় জ্বালোক অগ্নিপ্রবেশের উপক্রম করিতেছেন, নিকটবর্তিনী এক বৃদ্ধা তাঁহাকে নিবেদন করিতেছে। আমি সেই জ্বালোককে অগ্নিকুণ্ডের নিকট হইতে পিতার নিকট লইয়া আসিলাম। এবং বৃদ্ধাকে জিজ্ঞাসিলাম কিজন্ত তোমাদের এরূপ দুঃখবস্থা ঘটিয়াছে বল। বৃদ্ধা করুণবচনে বলিতে লাগিলেন, বৎস, ইনি কালযবনদ্বীপের কালগুপ্ত-বণিকের কন্যা। মগধরাজের যজ্ঞিনন্দন রত্নোদ্ভব ইহার নামী। উভয়ে সমুদ্রপথে আসিতেছিলেন, দুর্ভাগ্যবশতঃ যানভঙ্গ হওয়াতে সকলেই জলমগ্ন হইলেন। ইনি আমার সহিত এক ফলক অবলম্বন করিয়া তাঁরে উঠিলেন। তখন পূর্ণগর্ভবতী ছিলেন, তাই সেই তাঁরভূমিতেই একটি পুত্র প্রসব করিয়া মূচ্ছিত হইয়া পড়িলেন। তখন আমি সন্তানটি লইয়া লোকালয় সন্বেষণ করিতে গমন করিলাম। পথিমধ্যে এক বস্ত্র হস্তী দেখিয়া অতিশয় ভীত হইলাম। যেমন পলায়ন করিব, সন্তানটি হস্ত হইতে ভ্রষ্ট হইল। হস্তী অবিলম্বেই সন্তানটি লইয়া প্রস্থান করিল। আমি রোদন করিতে করিতে ইহার নিকট প্রত্যাগত হইয়া দেখিলাম, ইহার চৈতন্য হইয়াছে, পরে আমার মুখে পুত্রের বিবরণ শুনিয়া অত্যন্ত রোদন করিতে লাগিলেন। এমন সময় এক সিদ্ধ পুরুষ আসিয়া বলিলেন, ষোড়শ বৎসরের পর ইনি পতি ও পুত্র

প্রাপ্ত হইবেন। সেই আশায় এককাল পুণ্যাশ্রমে থাকিয়া প্রাণ ধারণ করিয়াছিলেন। এক্ষণে আমি বিরহযন্ত্রণা সহ্য করিতে না পারিয়া অগ্নিপ্রবেশ করিতেছিলেন, তুমি ধরিয়া আনিলে। এই বৃত্তান্ত শ্রবণে আমি তাঁহাকে জননী বুলিতে পারিয়া চরণে প্রণাম করিলাম, এবং আপন বিররণ সমস্ত বলিলাম। তখন আমার পিতা একসময়ে স্ত্রী ও পুত্র পাইয়া এবং মাতা পতিপুত্র পাইয়া আনন্দার্যাবে মগ্ন হইলেন। পিতা আমাকে জিজ্ঞাসিলেন, রাজা রাজহংস এক্ষণে কি অবস্থায় আছেন? আমি মহারাজ রাজহংসের রাজ্যভ্রংশপ্রভৃতি সমুদয় বৃত্তান্ত বর্ণন করিলাম। তারপর তাহাদিগকে এক আশ্রমে রাখিয়া পুনর্বার আপনার অষেধার্থ্যবাহির হইলাম। বিদ্যাটবীমধ্যে এক স্থানে উপস্থিত হইয়া নানাবিধ চিহ্ন দেখিতে পাইলাম। দেখিয়া মনে হইল, অতিপ্রাচীনকালে তথায় এক বর্দ্ধিষ্ণু নগর, ছিল, এক্ষণে বন হইয়া গিয়াছে। ভাগ্যক্রমে আমি সেই স্থানে বিস্তর অর্থ পাইলাম। পরে উজ্জয়িনী নগরবাসী চন্দ্রপালনামক বণিক বিদ্যারণ্যসান্নিধ্যে কটক স্থাপন করিয়া আছেন শুনিয়া, তথায় উপস্থিত হইলাম, তাহার সহ বন্ধুত্ব করিয়া সেই রাশীকৃতধন লইয়া তাঁহার সমভিব্যাহারে উজ্জয়িনীনগরে গমন করিলাম। পরে পিতা মাতাকেও তথায় আনাইলাম। চন্দ্রপালের পিতা বন্ধুপাল, আমার পিতাকে লইয়া মালবনাথ মানসারের সহিত সাক্ষাৎ করাইয়া দিলেন, এবং মালব নাথের মতামুসারে উজ্জয়িনীনগরে গৃহ নির্মাণ করিয়া বাস করিতে লাগিলাম।

আবার আপনার অষেধে যাইতে উদ্ভোগ করিতেছি, তখন বন্ধুপাল বলিলেন “আমি জ্যোতিষগণনাজানি, গণনা করিয়া তোমার বন্ধুর সহ সাক্ষাৎ হইবার উপায় বলিয়া দিব, তুমি এক্ষণে বৃথা ভ্রমণে ক্ষান্ত হও।” আমি তাঁহার বচনে বিশ্বাস করিয়া নিবৃত্ত হইলাম। একদিন বালচন্দ্রিকা নামে এক শ্রেষ্ঠীতনয়াকে হঠাৎ দেখিতে পাইলাম। তিনি মালবনাথের হৃহিতা অবন্তিসুন্দরীর সহচরী। তাঁহার রূপলাবণ্য দেখিয়া আমার চিত্ত নিতান্ত চঞ্চল হইল। তিনিও আমাকে দেখিয়া সান্তিল্যনয়নে বার বার দেখিতে লাগিলেন। কিছু দিন পরে এক

জয়সীতীরে ভ্রমণ করিতেছি, হঠাৎ তথায় বালচন্দ্রিকা আসিয়া উপস্থিত হইল। তাঁহার বয়স-সুখাকর মলিন, দেখিয়া জিজ্ঞাসিলাম, অগ্নি-সমুদ্ভি, তোমাকে স্নানবদন দেখিতেছি কেন? তিনি সেই নির্জন স্থানে নির্লজ্জভাবে অবলম্বন করিয়া আমাকে বলিতে লাগিলেন। সৌম্য, মালবনাথ মানসার বৃত্ত হইয়াছেন, স্বয়ং রাজ্য রক্ষায় অক্ষম হইয়া রাজ-কুমার দর্পসারকে এই উজ্জয়িনীরাজ্য রক্ষার ভার অর্পণ করেন। কিন্তু দর্পসার কেবল উজ্জয়িনীর রাজত্বে পরিতৃপ্ত না হইয়া, সসাগরা ধরণীর একাধিপত্যের অভিলাষী হন। এই অভিলাষ সিদ্ধি করিবার জন্য আপন পিতৃঘাত্রার ভ্রাতা চণ্ডবর্ম্মা ও দারুবর্ম্মা এই দুইয়ের প্রতি উজ্জয়িনী শাসনের ভার দিয়া, রাজরাজ পর্ব্বতে তপস্বী করিতে গিয়াছেন। সেই হইতে চণ্ডবর্ম্মা এই রাজ্য শাসন করিতেছেন। কিন্তু দারুবর্ম্মা রাজ-কার্য্যপর্য়্যালোচনা পরিত্যাগ করিয়া কেবল ছদ্মকার্য্যপালয়ন হইয়াছেন। একদিন আমাকে দেখিয়া আমার পাণিগ্রহণের ইচ্ছা প্রকাশ করিয়াছেন, কিন্তু আমি ক্ষণকালের জন্ত ও তাঁহার প্রতি অনুরক্ত নই। তোমাকে যে দিন দেখিয়াছি, সেই দিন হইতে তোমাতে আমার মন ও প্রাণ অর্পণ করিয়াছি। হুরাচার দারুবর্ম্মা পাছে আমার প্রতি বল প্রকাশ করে সেই ভয়ে এরূপ চিন্তিত হইয়াছি। যদি তুমি ইহার কোন সহপায় বলিতে পার, তাহা হইলে মনোরথ পূর্ণ হয়। আমি রামলিলাম, অবলে, হুরাচার দারুবর্ম্মার নিধনের এক উত্তম উপায় নির্ণয় করিয়াছি। আমার প্রতি যে তোমার এইরূপ প্রণয়-প্রবাস্ত সন্নিৱাছে, সখীজনদ্বারা বিশেষভাবে অগ্রে তোমার পিতা-মাতার কণ্ঠগোচর কর। তাঁহার আমায় কুল-শীল-বয়ঃ ওরূপ-দর্শনে অবশ্যই সম্বৃত্ত ও সম্মত হইবেন সন্দেহ নাই। পরে আত্মায়ত্বজন ও প্রতিবাসিগণ এবং সমস্ত পুংসকদের নিকট এই কথা প্রচার করিয়া দাও, যে “বালচন্দ্রিকা ভূতাবিষ্ট হইয়াছে, যদি কোন ব্যক্তি ভূতের হস্ত হইতে ইহাকে মুক্ত করিতে পারেন, তবে তাঁহার সহ ইহার বিবাহ হইবে।” দারুবর্ম্মা এই ভূতাবেশের কথা শুনিয়া যদি ক্ষান্ত হয় ভাল। কিন্তু সে হুরাচার ক্ষান্ত হইবার নয়। অবশ্যই তোমাকে আপন গৃহে লইয়া গিয়া ভূতাবেশ-শাস্তির চেষ্টা করিবে।

তাহা হইলে তুমি আমাকে গোপনে সংবাদ দিও । আমি তোমার সহচরীরূপ গ্রহণ করিয়া তোমার সহ তাঁহার ভবনে গমন করিব । পরে যাহা হয় দেখিতে পাইবো । বালচন্দ্রিকা আমার এই কথা শুনিয়া হৃষ্টান্তঃকরণে বারবার আমার প্রতি সতৃষ্ণনয়নে দৃষ্টিপাত করিতে করিতে প্রশ্ন করিলেন । আমিও বাটী আসিলাম । কিছু দিন পরে বালচন্দ্রিকা দূতী দ্বারা আমার নিকট এই কথা বলিয়া পাঠাইলেন, “তুমি জামাতা হইবে শুনিয়া পিতা-মাতা পরম আক্লাদিত হইয়াছেন । আর আমার ভূতাবিষ্টের কথা প্রচার হওয়াতে দারুবন্দী ভগ্নোৎসাহ হয় নাই, আনাকে আপন ভবনে লইয়া গিয়া ভূতাবেশ-শান্তির চেষ্টা করিবেন স্থির করিয়াছেন । অল্প প্রভাতে তাহার গৃহে যাওয়া হইবে । আমি দূতীমুখে সংবাদ পাইয়া জীবনধারণ করিলাম । সমস্ত অঙ্গে এপ্রকার নৈপুণ্যে বসন-ভূষণ বিস্তার করিলাম, যে, নিত্যসদৌ ব্যক্তিরও আনাকে দেখিয়া পুরুষ বলিয়া সন্দেহও করিতে পারিলেন না । অনন্তর বানারোহণে বালচন্দ্রিকার ভবনে গমন করিয়া পরে প্রদোষ-কালে তাহার সহচরী হইয়া দারুবন্দীর ভবনে যাত্রা করিলাম । বালচন্দ্রিকার ভূতাবেশের কথা নগরনগর প্রচার হইয়াছিল । ভূতাবেশ-শান্তির কথা শুনিয়া অপর সাধারণ ব্যক্তিই কোতুকাবিষ্ট হইয়া আমাদের সঙ্গে সঙ্গে দারুবন্দীর দ্বারে উপস্থিত হইল । আমরা দুইজনে দারুবন্দীর গৃহে প্রবিষ্ট হইলাম । দারুবন্দী বালচন্দ্রিকাকে দেখিয়া একেবারে উন্মত্ত তুল্য হইয়া উঠিল, ভূতাবেশের কথা বিস্মৃত হইয়া তাহাকে নির্জন গৃহে লইয়া চলিল । আমিও সঙ্গে সঙ্গে চলিলাম ।

তারপর আমি গৃহপ্রবেশ করিয়াই, তাহার গলদেশ গ্রহণকরিয়া একবারে ভূনিশারী করিলাম এবং প্রচণ্ড প্রহারে ক্ষণকালমধ্যেই তাহার শ্রাণসংহার করিয়া বিশৃঙ্খল বসন-ভূষণ যথাস্থানে সন্নিবিষ্ট করিয়া গৃহ-দ্বারে আসিয়া এই বলিয়া চীৎকার করিতে লাগিলাম “কুমার দারুবন্দীকে খণ্ডে সংহার করিল, তখন কে আছে শীঘ্র আসিয়া রক্ষা কর” । দ্বারস্থ লোকগণ আমার চীৎকার শুনিয়া হাহাশব্দে দ্রুতপদে ভবনে প্রবেশ করিয়া বলিতে লাগিল, হা ! দারুবন্দীর কি দুর্ঘটনা, বালচন্দ্রিকার ভূতাবেশের

কথা জানিয়া শুনিয়াও কেন এমন কুৎসিত করিলেন, আপন দোষেই আপনি প্রাণ হারাইলেন। লোকে এইরূপ কলরব করিতে লাগিল। আমি সেই অবসরে প্রিয়তমাকে লইয়া প্রস্থান করিলাম। কিছু দিন পরে বালচন্দ্রিকার পিতা সর্বসমক্ষে সম্মানপূর্বক আমাকে আহ্বান করিয়া কণ্ডা প্রদান করিলেন। তদবধি আমি সেই মনোহারিণী কানিনী লইয়া পরমস্বখে কালহরণ করিতেছি। সম্প্রতি দ্যোতিজীবদুপালের পরামর্শে এখানে আসিয়া আপনার চরণাবিনন্দনন্দর্শন করিতে পাইলাম। রাজ-বাহন পুষ্পোদ্ভবের বিবরণ শুনিয়া তাঁহার সাহসের যথেষ্ট প্রশংসা করিলেন, এবং তাঁহাকে আপনার ও সোন্দত্তের বৃত্তান্ত বলিলেন। পরে সোন্দত্তকে বলিলেন, তুমি মহাকালেধরের অর্চনা সনাপন করিয়া প্রিয়তমাকে গৃহে রাখিয়া আইস, আমি এক্ষণে পুষ্পোদ্ভবের ভবনে গমন করিতেছি। এই বলিয়া পুষ্পোদ্ভবের সমভিব্যাহারে উজ্জয়িনীরাজধানী অবস্থানগরে প্রবেশ করিলেন। পুষ্পোদ্ভব কেবল বহুপালপ্রভৃতি কতিপয় বিশ্বস্ত বন্ধুর নিকট রাজবাহনের বথার্থ পরিচয় দিলেন। তাঁহার পরিচয় পাইয়া কৃতার্থমুগ্ধ হইলেন, এবং রাজবাহনের রাজ্যযোগ্য সেবা করিতে লাগিলেন। কিন্তু রাজবাহন, বহুপালপ্রভৃতি কতিপয় ব্যক্তি ভিন্ন আর সমস্তের নিকট, আপন পরিচয় গোপন করিয়া, ব্রাহ্মণ বলিয়া পরিচয় দিলেন। এইরূপে রাজবাহন ছদ্মবেশে অবস্থানগরে অবস্থিতি করিতে লাগিলেন।

পঞ্চম উচ্ছ্বাস (অবন্তিসুন্দরীর পরিণয়)।

রাজবাহন অবস্থানগরে অবস্থিতি করিতেছেন, বসন্তসময় উপস্থিত হইল। দক্ষিণধ্বনি বিরহিজনস্বরে বদনানল উদ্দীপিত করিতে লাগিল। পিককলরবে দিক্ সকল বাচাল হইয়া উঠিল। নানবতী যুবতীর মান সমূলে নিশ্চলিত হইল। এক দিন মালবরাজনন্দিনী অবন্তিসুন্দরী বিহার-মানসে প্রিয়সখী বালচন্দ্রিকা ও অন্তঃপুরসুন্দরীগণ সমভিব্যাহারে নগরের প্রান্তবর্তী সুশোভন উপবনে উপস্থিত হইলেন। উপস্থিত হইয়া, সুরমা-

সরোবর-তীরে সুশীতলরসাল-তরুতলে কুমুদচন্দনাদি নানাবিধ সামগ্রী
 বিদ্যমান করিয়া মনোভবপূজায় মনোনিবেশ করিলে। সেই দিন রাজবাহন
 পুষ্পোদ্ভব-সমভিবাহনে, বসন্তের সহিত কামদেবই বেন, অবন্তিসুন্দরী
 সন্দর্শনাভিলাষে সেই উপবনপ্রদেশে প্রবেশ করিলেন। অর্ভিনবপল্লব-
 মুকুলে সুশোভিত-রসালবৃক্ষে কোকিল মধুকরাদির মধুরধ্বনি শুনিতে
 শুনিতে ক্রমশঃ সুন্দরীসমাজসমীপে উপস্থিত হইলেন। দেখিলেন,
 মালবরাজকন্যা সাক্ষাৎ লক্ষ্মীর দ্বায় শোভা পাইতেছেন। ভাবিলেন, বৃষ্টি
 মদনদেব, প্রিয়ভবা রতির প্রীতিসম্পাদনার্থ, জগতের বাবতীর ললিত পদার্থ
 লইয়া, একটি কাঞ্চনময়ী লীলাপুতলী নির্মাণ করিয়া দিয়াছেন। ফলতঃ
 সেইরূপ সুন্দরী কখন কাহারও নয়নগোচর হয় নাই। অবন্তিসুন্দরী
 রাজবাহনকে দেখিয়া, মনে করিলেন বৃষ্টি আমার আরাধনায় প্রীত হইয়া
 জনমদেব অঙ্গধারণপূর্বক আগমন করিলেন এই ভাবিয়া, এক অনির্বচ-
 নীয় ভাষান্তর প্রাপ্ত হইলেন। তাঁহার তখনকার সেই আশ্চর্য্য সৌন্দর্য্য
 দেখিয়া রাজবাহনের সাত্ত্বিক বিকার উপস্থিত হইল। নিতান্ত অধীর
 হইয়া সতৃষ্ণনয়নে বারবার তাঁহাকে দেখিতে লাগিলেন। অবন্তিসুন্দরী
 লজ্জায় তাঁহার সম্মুখে থাকিতে না পারিয়া, স্বাভাবিক ব্যবধানে দণ্ডায়-
 মান হইলেন, "ঐবং সুকুমার রাজকুমারের প্রতি প্রীতিবিধিসিদ্ধনয়নে
 অমূল্য নিরীক্ষণ করিতে লাগিলেন। পঞ্চমর তাঁহাদিগের তাদৃশ-ভাব-
 দর্শনে সাত্ত্বিক উৎসাহ পাইয়াই বেন, তাঁহাদের হৃদয়ে বন বন পরানিক্ষেপ
 করিতে লাগিলেন। অবন্তিসুন্দরী মনে মনে ভাবিতে লাগিলেন, আহা !
 এমন অনিন্দ্য রূপত কখনই দেখি নাই। জানি না কোন্ সৌভাগ্যবতী
 এই পুরুষবৃদ্ধের মনোরঞ্জনী হইয়াছেন। ইনি কোথা হইতে, কি নিমিত্ত,
 এখানে আসিয়াছেন, কিরূপে জানিব। ইহাকে দেখিয়া আমার মন কেন
 এমন চঞ্চল হইতেছে। তাঁহাদের পরস্পরের এইরূপ অমূল্য দেখিয়া
 বালচন্দ্রিকা, সকলের সমক্ষে রাজনন্দনের স্বার্থ পরিচয় দেওয়া অসুচিত
 মনে করিয়া, নগরস্থ সাধারণের বিদিত পরিচয়ই প্রদান করিলেন। তদু-
 দ্বারিক, এই দ্বিজকুমার সর্ব্বভোগাধার, যুদ্ধবিজ্ঞাবিশারদ, মণি-মন্ত্র-ওষধি
 প্রয়োগে চতুর, এবং দেবতার অমূল্যহীত; ইহাকে সমুচিত সমাদর

কর। বালচন্দ্রিকার মুখচন্দ্র-বিনির্গত এই বচনসুধায় অবস্থিসুন্দরী
সাতিশয় সঙ্কষ্ট হইলেন, এবং মদননিন্দ্যারূপী কুমারকে উপযুক্ত আসনে
উপবেশন করাইয়া, সখী দ্বারা গন্ধপুষ্পতাম্বুলাদি প্রদান করিলেন।
রাজবাহন গণে মনে ভাবিলেন “এই রমণী আমার পূর্ব জন্মের জায়া
যজ্ঞবতী হইবেন, নতুবা ইহাঁর প্রতি আমার মন কেন এমন অনুরক্ত হই-
তেছে। যাহা হউক সন্দেহ ভঞ্জন করা উচিত। তপোনিধির অনুগ্রহে আমরা
উভয়েই জাতিশ্রম হইয়া জন্মিয়াছি। এক্ষণে ইহাঁকে পূর্ব জন্মের কথা
শ্রবণ করাইলে যদি ইহাঁরও সেই জন্মের কথা শ্রবণ হয়, তাহা হইলে
সংশয় দূর হইবে। রাজবাহন এইরূপ ভাবিতেছেন, এমনসময় যত্নছাত্রের
তথায় এক রাজহংস আসিয়া উপস্থিত হইল। রাজকন্তা উৎসুক হইয়া
সখীকে হংস ধরিতে আদেশ করিলেন। রাজবাহন সময় বুঝিয়া বলিলেন
“সখি, পূর্বকালে শাশ্ব নামে ভূপতির মহিষী যজ্ঞবতীর সহ জলকৌড়ার্ধ
কমলাকরে গমন করেন। তথায় বিকসিতপদ্মনধ্যে এক রাজহংস নিদ্রিত
রহিয়াছে দেখিলেন। কোতুকাবিষ্ট হইয়া পদ্মমণ্ডলে তাহার চরণদ্বয়
বন্ধ করিয়া সহাস্রবদনে প্রিয়াকে বলিলেন, সুসুখি, আমি হংস বাধিয়া
রাখিয়াছি, তুমি ইহাকে লইয়া ক্রীড়া কর। তখন সেই হংসরূপী তাপস
শাশ্বকে শাপ দিলেন, রাজন্! আমি এখানে স্থখে তপস্তা করিতেছিলাম,
তুমি আমাকে অকারণে অবমান না করিলে, এই পাপে তোমাকে প্রিয়াবি-
রহজ্ঞশ্রবণা ভোগ করিতে হইবে। শাপবাক্য শ্রবণে শাশ্ব বিষম-বদন
হইয়া বিনয়বচনে বলিলেন, মহাশয়, আমি না জানিয়া কুকর্ম করিয়াছি,
অপরাধ ক্ষমা করুন। তাপস তাঁহার বিনয়ে সদয় হইয়া বলিলেন, যাহা
বলিয়াছি মিথ্যা হইবে না, কিন্তু এ জন্মে না হইয়া জন্মান্তরে মাসদ্বয়মাত্র
তোমার পদদ্বয় শৃঙ্খলবদ্ধ হইবে এবং প্রিয়াবিরোগ হৃৎখ ভোগ করিতে
হইবে। পরে তিনি অনুগ্রহপূর্বক তাঁহাদিগকে জাতিশ্রম করিয়া দিলেন।
অতএব হে বালচন্দ্রিকে, মরালবন্ধন করিও না। কুমারের এই কথা
শুনিয়া রাজনন্দিনীর পূর্ব বিবরণ শ্রবণ হইল। তখন তিনি তাঁহাকে
আপন প্রভু জানিতে পারিয়া সন্তোষবদনে বলিলেন, সৌম্য, শাশ্ব রাজা
রাজী যজ্ঞবতীর প্রীতিসম্পাদনার্থই হংস বন্ধন করিয়াছিলেন। পণ্ডিত

লোকেরা অমুকুল কর্ণই করিয়া থাকেন। কত্না ও কুঁমার পূৰ্ণ জন্মের
 বিবরণ শ্রবণ করিয়া পূৰ্ব্বাপেক্ষী অধিকতর অনুরাগ-সহকারে এই প্রকার
 আলাপ করিতেছেন, এমন সময়, মালবরাজমহিষী পরিজনগণের সহ-
 উত্তানে আগমন করিলেন। বালচন্দ্রিকা তাঁহাকে দূর হইতে দেখিয়া,
 রহস্তপ্রকাশভয়ে, হস্তসঙ্কেতে রাজবাহন ও পুষ্পোদ্ভবকে নিকটস্থ বৃক্ষ-
 বাটিকায় লুক্কায়িত হইতে বলিলেন। মানসারমহিষী তথায় কিয়ৎক্ষণ
 অবস্থান করিয়া গৃহে গমন করিলেন। অবন্তিসুন্দরীও জননী
 অমুগামিনী হইলেন। গমনকালে কহিলেন “অহে রাজহংসকুল-তিলক!
 তুমি এই কেলিকাননে স্বৈচ্ছাক্রমে বিহারবাসনায় আসিয়াছিলে, কিন্তু
 আমি তোমার কামনা পূর্ণ করিতে পারিলাম না, ইহাতে অত্ন কিছু ভাবিও
 না।” অবন্তিসুন্দরী রাজহংসচ্ছলে রাজা রাজহংসনন্দন রাজবাহনকে
 এইরূপ সম্ভাষণ করিয়া সখীর সহিত প্রস্থান করিলেন। রাজকুমারী
 রাজকুমারকে পরিত্যাগ করিয়া গৃহে গমন করিলেন কিন্তু তাঁহার অন্তঃ-
 করণ কেবল রাজকুমার-চিন্তায় মগ্ন হইল। বিরহবেদনায় অত্যন্ত
 কাতর হইয়া, কৃষ্ণপক্ষের চন্দ্রকলার স্থায়, দিন দিন ক্ষীণ হইতে
 লাগিলেন। আহার বিহার পরিহার করিয়া কেবল রহস্ত-মন্দিরে
 সুশীতল পল্লবশয়নে ক্লম্বাপণ করিতে লাগিলেন। সখীগণ রাজকুমারীকে
 বিরহানলে অত্যন্ত তাপিত দেখিয়া নিরতিশয় দুঃখিত হইলেন। তাঁহার
 সম্ভাপ-শাস্তির জন্ত শীতল জল, চন্দন, মৃণাল ও পদ্মপত্রের ব্যঞ্জন প্রভৃতি
 নানাবিধ বস্তু আহরণ করিলেন। কিন্তু ইহাতে তাপ নিবৃত্ত না হইয়া
 তপ্ততৈলে জলসেকের স্থায়, দ্বিগুণ বৃদ্ধি হইয়া উঠিল। তখন তিনি
 বালচন্দ্রিকার প্রতি দৃষ্টিপাত করিয়া বলিলেন, “সখি, কামদেবকে কুসু-
 মাযুধ ও পঞ্চবাণ বলিয়া থাকে কিন্তু এ কথা সত্য নহে। কাম আমাকে
 বজ্রসম কঠোর অসংখ্য বাণে বিদ্ধ করিতেছে। সখি, এই সুশীতল
 পল্লব-শয্যা অগ্নিশিখার স্থায় সম্ভাপ দিতেছে, সুশীতল চন্দনলেপ গরল-
 প্রলেপের স্থায় জ্বালা দান করিতেছে। সখি, তোমরা কেন আগ্রাস
 পাইতেছ, সেই হৃদয়বল্লভ রাজকুমার ভিন্ন আমার এ ব্যাধির উপশমের
 অত্ন ঔষধ নাই। বালচন্দ্রিকা প্রিয়সখী অবন্তিসুন্দরীর এইরূপ বিলাপ-

বাক্য শুনিয়া নিতান্ত দুঃখিত হইলেন, মনে মনে বিবেচনা করিলেন, রাজনন্দিনীর যেরূপ অবস্থা দেখিতেছি, রাজবাহনকে শীঘ্র আনয়ন না করিলে ইহার প্রাণরক্ষা ভায়া হইয়া উঠিবে। এই চিন্তা করিয়া সমগ্র সহচরীকে রাজকুমারীর পরিচর্য্যায় নিযুক্ত করিয়া রাজবাহনের ভবনে উপস্থিত হইয়া দেখিলেন, তিনিও মদন-বেদনায় অধিকতর কারত হইয়াছেন। প্রিয়বন্ধু পুষ্পোদ্ভবের সহ সেই প্রাণপ্রিয়র কথা হইয়াই কালক্ষেপ করিতেছেন। রাজবাহন প্রিয়তমার প্রিয় সহচরী বালচন্দ্রিকাকে দেখিয়া পরম সন্তোষে সমাদর করিলেন, এবং প্রিয়তমার বিবরণ জিজ্ঞাসা করিলেন। বালচন্দ্রিকা রাজনন্দিনীর প্রেরিত পত্রিকা প্রদান করিয়া বলিলেন, দেব, যে দিন ক্রীড়াকাননে রাজকুমারী আপনাকে দেখিয়াছেন, তদবধি তাঁহার হৃদয় মদনানলে দগ্ধ হইতেছে, পল্লবশরনেও সম্ভাপ-শাস্তি হইতেছে না। মনোবেদনা গোপন করিতে না পারিয়া আপনার অন্তঃকরণের প্রত্যাশায় এই পত্র লিখিয়াছেন। রাজপুত্র পত্র পাঠ করিলেন “হে সুভগ, তোমার সেই অসামান্য রূপলাবণ্য দেখিয়া আমার মন তোমার প্রতি একান্ত অনুরক্ত হইয়াছে, তুমি কিঞ্চিৎ অন্তঃকরণ প্রকাশ কর।” পত্র পাঠ করিয়া কহিলেন, সখি, তিনি আমার অন্তঃকরণপ্রার্থনা করিয়াছেন। কিন্তু যে দিন তিনি আমার নয়ন পথবর্ত্তিনী হইয়াছেন, সে অবধিই আমি তাঁহাকে মনপ্রাণ সমর্পণ করিয়াছি। এক্ষণে আমিই তাঁহার অন্তঃকরণ প্রার্থনা করিতেছি। অতএব সখি, তুমি পরম মিত্র পুষ্পোদ্ভবের প্রিয়তমা এবং সেই যুগনয়নার প্রাণসমা বয়স্কা, তোমারই স্বত্ব ও কৌশল এ বিষয়ের উপায় হইতে পারিবে। আমি মনে করিয়াছি, দুই তিন দিনের মধ্যেই তাঁহার নিকট বাইবার সুযোগ করিব, তুমি তাঁহাকে এ সংবাদ দিয়া কিঞ্চিৎ সুস্থ কর। বালচন্দ্রিকা কুমারের প্রেমাভিষিক্ত বাক্য শুনিয়া সন্তুষ্টমনে রাজকুমারের সন্ধি-স্থানে প্রস্থান করিলেন। রাজবাহন অবস্থিহৃদরীর পত্র পাঠ করিয়া অত্যন্ত অধীর হইয়া উঠিলেন। তখন আর গৃহে থাকিতে না পারিয়া বিরহ-বেদনা-বিনোদনার্থে যেখানে প্রিয়তমার সহিত সাক্ষাৎ হইয়াছিল সেই উদ্যান প্রদেশে পুষ্পোদ্ভবের সহ গমন করিয়া, একবার রাজহিতার

চরণচিহ্নিতস্থিতকামরদেশে, একবার মাধবীলতা-মণ্ডপে, ক্ষিণকর্ণ করিতে লাগিলেন কোথাও স্থতির হইতে পারিলেন না। এইরূপে রাজবাহণ বিরহ বেদনায় অস্থির হইয়া ইতস্তত ভ্রমণ করিতেছেন এমন সময়, মণিকুণ্ডলধারী বিচিত্রবসনপরিধান এক ব্রাহ্মণ, যুগ্মিত-মস্তক কতকগুলি শিষ্য সমভিব্যাহারে যদৃচ্ছাক্রমে আসিয়া উপস্থিত হইলেন। তিনি রাজবাহনের অলৌকিকরূপ-সৌন্দর্য্যাদর্শনে চমৎকৃত হইয়া একদৃষ্টে নিরীক্ষণ করিতে লাগিলেন। কুমার সমাদর করিয়া জিজ্ঞাসিলেন, আপনার নাম কি, কি ব্যবসায় করিয়া থাকেন, কোথা হইতে আসিতেছেন, এ স্থানে আগমনের প্রয়োজনই বা কি, শুনিতে ইচ্ছা করি। ব্রাহ্মণ বলিলেন, আমার নাম বিদ্যেশ্বর, আমি ইন্দ্রজালবিজ্ঞা-ব্যবসায়ী, নানা দেশ ভ্রমণ করিয়া অণু উজ্জয়িনীনগরে উপস্থিত হইয়াছি। এক্ষণে আপনার সহিত সাক্ষাৎ করিতে আসিলাম। আপনার বিষয়ভাব দেখিয়া কারণ জানিতে অভিলাষ হইতেছে। যদি কোন প্রতিবন্ধক না থাকে, বলুন। পুষ্পোদ্ভব, ইন্দ্রজাল দ্বারা আপনাদের কার্য্যসিদ্ধির সম্ভাবনা মনে করিয়া বলিলেন, মহাশয়, আলাপ পরিচয় দ্বারাই সার্থুব্যক্তি-দিগের সখ্যভাব হইয়া থাকে, বিশেষত আপনি মিষ্টভাবী, আপনার সহিত অত্যাধিক আমাদের বন্ধুত্ব জন্মিল। বন্ধুর নিকট কোন বিষয় গোপন করা উচিত নয়। অতএব শুনুন, এই ক্রীড়োত্তানে এক দিন মালবেন্দ্রনন্দিনী অবস্থিতমুন্দরী বসন্তোৎসব উপলক্ষে আসিয়াছিলেন। এই রাজকুমারের সহিত শুভ সন্দর্শন হওয়ায় পরস্পর প্রণয়সঞ্চায় হইয়াছে। কিন্তু সম্মিলনের উপায় না পাইয়া ইনি এমন বিমনা হইয়াছেন। বিদ্যেশ্বর রাজকুমারের লজ্জা-মধুর মুখ নিরীক্ষণ করিয়া সহাস্ত-কমনে বলিলেন, দেব, আমি অন্তরঃ থাকিতে আপনার কোন্ কার্য্য অসাধ্য আছে। ইন্দ্রজাল দ্বারা মালবেন্দ্রকে মুগ্ধ করিয়া সর্বলজনসমক্ষেই আপনার সহিত তাঁহার তনয়ার বিবাহ দিয়া আপনাকে অস্তঃপুরে প্রবেশ করাইব। আপনি অগ্রে এই বৃত্তান্ত বিবস্ত্র সখী দ্বারা রাজতনয়ার গোচর করিয়া রাখুন। রাজনন্দন সেই আকস্মিক বন্ধু বিদ্যেশ্বরের বচনে সাতিশর লঙ্ঘিত হইয়া অত্যন্ত সম্মান করিয়া তাহাকে বিদায় করিলেন।

অনন্তর রাজবাহন, বিদ্যেশ্বরের নৈপুণ্যে মনোবাসনা সম্পন্ন হইবে মনে করিয়া হৃষ্টান্তঃকরণে পুষ্পোদ্ভব সমভিব্যাহারে নিজ মন্দিরে প্রস্থান করিলেন। পরে বালচন্দ্রিকা দ্বারা ঐন্দ্রজালিক বৃত্তান্ত অবন্তিসুন্দরীর গোচর করিয়া রাখিলেন। পরদিন প্রত্যুষে বিদ্যেশ্বর পিচ্ছিকা হস্তে শিবাগণ সহ রাত্রভবনদ্বারে উপস্থিত হইলেন। এবং অনুমতি ক্রমে কক্ষান্তরে প্রবেশ করিলেন। ঐন্দ্রজালিক আসিয়াছে শুনিয়া অন্তঃপুরিকা-গণ উৎসুকচিত্তে দোঁপিতে আসিল। বিদ্যেশ্বরের অনুচরেরা বাস্ত আরম্ভ করিল। ক্ষণবিলম্বে দর্শকগণের মন একতান হইয়াছে দেখিয়া, বিদ্যেশ্বর পিচ্ছিকা ঘূর্ণন পূর্বক ক্ষণকাল নিমিলিত নয়ন হইলেন। অবিলম্বেই বিবম-বিষদ্বিত ভয়ানকফণাধারী সর্পসমূহ আসিয়া দর্শকগণের ভয়প্রদর্শনপূর্বক ভ্রমণ করিতে লাগিল। সকলে সশঙ্কিত, কাহাকে কখন দশন করে এই ভয়ে ব্যাকুল হইয়া উঠিল। পরক্ষণেই দৃষ্ট হইল, আকাশপথে গরুড় আসিয়া সেই সকল সর্পকে গ্রাস করিয়া প্রস্থান করিল। এইরূপ বিবিধ অপরূপ বিষয় দর্শনে রাজা বিস্ময়াপন্ন হইয়াছেন দেখিয়া বিদ্যেশ্বর বলিলেন, মহারাজ, এক্ষণে আপনার শুভযাত্রক কোন প্রয়োগ করা উচিত। আমি মনে করিতেছি সর্বগুণসম্পন্ন এক রাজতনয়ের সহিত রাজকন্যা অবন্তিসুন্দরীর বিবাহ বিধান করি, আপনার কি অনুমতি হয়? রাজা কোতুকদর্শনের নিমিত্ত সম্মতি দিলেন। রাজবাহন পূর্ব-সঙ্কেতানুসারে তথায় উপস্থিত ছিলেন, বিদ্যেশ্বর তাঁহাকে সমাদরপূর্বক আসনে বসাইলেন। রাজহুতি পূর্বেই সমীপে সমস্ত বৃত্তান্ত অবগত ছিলেন। বিদ্যেশ্বর শিবাগণ দ্বারা তাঁহাকে বাহিরে আনাইয়া সভামধ্যে সর্বজনসমক্ষে আপনারাই পুরোহিত হইয়া অগ্নি সাক্ষী করিয়া, যথাবিধি মন্ত্র উচ্চারণপূর্বক রাজবাহনের সহিত রাজতনয়ার বিবাহ সম্পন্ন করিলেন। সভাস্থ দর্শকগণ ইন্দ্রজাল মনে করিল, বস্তৃত প্রকৃত বিবাহই নির্বাহ হইয়া গেল। মালবরাজ এই আশ্চর্য ব্যাপার দেখিয়া নিরতিশয় হৃষ্ট হইলেন, এবং বিদ্যেশ্বরকে যথোচিত পারিতোষিক দান করিয়া বিদায় করিলেন। কন্যা ও কুমার পরমানন্দে মগ্ন হইয়া কন্যাস্তঃপুরে প্রবেশ করিলেন। রাজবাহন এইরূপে মনোরথ সিদ্ধি করিয়া মধুর

বাক্যে হরিণময়নার লজ্জা বিমোচন করিলেন। পরে তাঁহারি মুখচন্দ্র-
নিঃসৃতবচনমুখা পান করিবাবি বাসনায়, অতিবিচিত্র চতুর্দশ-ভুবন-
বৃত্তান্ত শ্রবণ করাইলেন।

পূর্বপীঠিকা সমাপ্ত ।

উত্তরপীঠিকা ।

প্রথম উচ্ছ্বাস (উপক্রমণিকা) ।

অবন্তিসুন্দরী নিশিথ সময়ে প্রিয়তমের মুখে চতুর্দশ ভুবনবৃত্তান্ত শ্রবণ
করিয়া বিম্বিত হইয়া সহাস্ত বদনে বলিতে লাগিলেন, হে প্রিয়তম, আজি
তোমার অনুগ্রহে আমার শ্রবণেন্দ্রিয় চরিতার্থ হইল। অণু তুমি আমার
অন্তঃকরণে তমোবিনয়ক জ্ঞান-প্রদীপ প্রদান করিলে। তুমি যে অনুগ্রহ
করিলে, আমি কি বচন দান করিয়া তাহার প্রত্যুপকার করিব? আমার
কি শরীর, কি মন, কি প্রাণ, সকলই তোমার। তোমার অধিকার-
বাহিত্ত কোন বস্তুই আমার নাই। এই বলিয়া রমণী প্রিয়তমের
আজ্ঞানুবর্তিনী হইলেন। তারপর উভয়ে নিদ্রিত হইয়া স্বপ্নে এক হংস
দেখিতে পাইলেন, হংসের পদদ্বয় কমলনালস্থিত বদ্ধ রহিয়াছে। নিদ্রাভঙ্গ
হইলে দেখিলেন, রাজকুমারের পদযুগল বাস্তবিক রৌপ্যশৃঙ্খলে বদ্ধ
হইয়াছে। তঁহা দেখিয়া রাজকন্যা অত্যন্ত ভীত ও ব্যাকুল হইয়া মুক্ত-
কণ্ঠে ক্রন্দন করিতে লাগিলেন। কুমারীর আকস্মিক রোদন শুনিয়া
অভ্যাহিত শব্দা মনে করিয়া অন্তঃপুরচারী সমস্ত ব্যক্তি অশ্রুপূর্ণ
নয়নে ক্রন্দন করিতে লাগিল। কেহ কেহ ভূতপহতের স্থান ভূতলে
পতিত হইয়া, কি হইল বলিয়া উচ্চৈঃস্বরে চীৎকার আরম্ভ করিল,
বস্তুত কি ঘটনা ঘটয়াছে তাহা, কেহই বিবেচনা করিল না। কন্যার ও
কুমারের গোপনীয় পরিণয়বৃত্তান্ত প্রকাশ হইবার আশঙ্কা-পরিশ্রুত হইয়া,
সকলে এমনত কলরব করিয়া উঠিল যে, বোধ হইল যেন অন্তঃপুরে চর্চাৎ

গৃহদাহ উপস্থিত হইয়াছে। সেই কোলাহল শুনিয়া দ্বারপালগণ কি হইল
 কি হইল, বলিয়া সহসা আসিয়া অন্তঃপুরে প্রবিষ্ট হইল। দেখিল, পরম-
 সুন্দর এক নবীন যুবাশ্রম অন্তঃপুরে প্রবেশ করিয়াছে, তাহার চরণদ্বয়-
 রজত শৃঙ্খলে বদ্ধ রহিয়াছে। রাজকুমারের অঙ্গ প্রভাবে, দ্বারপালগণ
 তাঁহার অঙ্গস্পর্শ করিতে পারিল না। তখন তাঁহারা সমস্ত ব্যাপার
 চণ্ড বর্ষার নিকট আবেদন করিল প্রচণ্ড প্রতাপ চণ্ডবর্ষা সমস্ত ব্যাপার
 শ্রবণে নিতান্ত ক্রুদ্ধ হইয়া অন্তঃপুরমধ্যে আগমন করিলেন। আসিয়াই
 জলন্ত-অনল-তুল্য-নয়নে রাজকুমারকে নিরীক্ষণ করিয়া কহিলেন, কি! এ
 যে সেই পাপকর্ম্মী ছরাস্মা পুষ্পোদ্ভবের মিত্র, কপটধার্মিক, লোকবঞ্চক।
 পোরজনেরা এমনি মূর্থ, যে, ইহার কুহকে মোহিত হইয়া ইহাকে দেবতুল্য
 জ্ঞান করিয়া থাকে। কিন্তু ইহার তুল্য পাপিষ্ঠ নরাদম আর নাই।
 পাপায়সী অবন্তিসুন্দরী এই গুটপাপকারী ছরাচারের প্রতি অনুরক্ত হইয়া
 আমাকে অবমানিত এবং বিগুপ্ত পিতৃকুলকলঙ্কিত করিল। আমি অত্যন্ত
 এই ছরাচারের প্রাণসংহার করিব, এই কুলকলঙ্কিনী স্বচক্ষে অব-
 লোকন করুক। এইপ্রকার ভৎসনা করিতে করিতে কাণ্ডাস্তক যমের শ্রায়
 চণ্ডবর্ষা করাল ক্রকুটী করিয়া, যমদণ্ডতুল্য ভুজদণ্ড দ্বারা বলপূর্ব্বক রাজ-
 পুত্রের হস্তধারণ করিয়া লইয়া চলিলেন। স্বাভাবিকধৈর্য্যশালী সর্ব্বপৌরুষা-
 ধার রাজকুমার, সহিষ্ণুতা ব্যতিরেকে এই বিপদ হইতে উদ্ধারের উপায়া-
 স্তর নাই মনে করিয়া আত্ম-বিমোচন-চেষ্টায় বিরত হইলেন। এবং
 প্রাণপরিত্যাগরাগিনী প্রাণসমা প্রিয়তমার আশ্বাসার্থ বলিলেন, হে হংস-
 গামিনি, সেই হংসের কথা শ্রবণ করিয়া মাসদ্বয় সহ করিয়া থাকণ এই
 বলিয়া শত্রু ব্রজ্যন্ত হইলেন। অবন্তিসুন্দরীর পিতা মানসার রাজ-
 কুমারের রূপলাবণ্যদর্শনে নিরতিশয় আত্মাদিত হইয়াছিলেন। কিন্তু
 ক্রুরকর্ম্মা চণ্ডবর্ষা তাঁহাকে বিনাশ করিবে শুনিয়া অত্যন্ত কাতর
 হইলেন। তিনি তখন চণ্ডবর্ষাকে অনেক উপরোধ করিয়া কুমারের
 প্রাণরক্ষা করিলেন, কিন্তু প্রভুত্ব না থাকায় তাহার হস্ত হইতে তাঁহাকে
 মুক্ত করিতে পারিলেন না। অবন্তিসুন্দরীর জ্যেষ্ঠ সহোদর দর্পসার
 তখন রাজপর্ষতে তপস্তা করিতেছিলেন। চণ্ডবর্ষা, অবন্তিসুন্দরীর

সহিত রাজকুমারের প্রণয়সঞ্চার, তাঁহাকে ধরিয়া আনয়ন প্রভৃতি সমস্ত
 বৃত্ত দূতদ্বারা তাঁহার নিকট প্রেরণ করিলেন। ‘অনন্তর, পুষ্পোদ্ভবের’
 আত্মীয় অন্তরঙ্গ সকলের সর্বদ্বন্দ্ব হরণ করিয়া তাহাদিগকে কারাগারে
 নিক্ষেপ করিলেন। রাজবাহনকে সিংহ-শিশুর ত্রায় কাষ্ঠ-পিঞ্জরে আবদ্ধ
 করিয়া রাখিলেন রাজবাহনের কেশের মধ্যে এক আশ্চর্য মণি বিনিহিত
 ছিল, তাহার প্রভাবে তাঁহার ক্ষুধাতৃষ্ণাদি-জ্ঞাত কোন ক্লেশ হইল না।
 ইতিপূর্বে চণ্ডবর্ম্মা বিবাহ করিবার মানসে অঙ্গদেশের রাজা সিংহবর্ম্মার
 নিকট তাঁহার কন্যা প্রার্থনা করিয়াছিলেন। তিনি উহার মনস্কামনা
 সিদ্ধ করেন নাই। সেই ক্রোধে চণ্ডবর্ম্মা অঙ্গরাজ্যের নিধনার্থ সৈন্ত
 সানন্ত সঙ্গে অঙ্গরাজ্যে যাত্রা করিলেন। পিঞ্জরবদ্ধ রাজকুমারকে অত
 কোণায় রাখিতে বিশ্বাস না হওয়ায়, শকটযানে স্বসমভিব্যাহারে লইয়া
 চলিলেন। অনন্তর অঙ্গদেশে উপস্থিত হইয়া রাজধানী চম্পানগরী অব-
 রোধ করিলেন। সিংহবর্ম্মা তখন ভীত হইয়া নানাদেশীয় আত্মীয় ভূপাল-
 গণের নিকট সাহায্য-প্রার্থনায় দূত প্রেরণ করিলেন। সেই সকল রাজগণ
 অঙ্গরাজ্যের সাহায্যার্থ সত্বর আসিতে লাগিলেন। কিন্তু সিংহবর্ম্মা, শত্রুর
 অবরোধ অসহ্য হওয়াতে, বন্ধুগণের আগমনের প্রতীক্ষা করিতে পারিলেন
 না; মর্ত্তিমান্ অহঙ্কারের ত্রায় পুরীর পশ্চাৎ প্রাচীর ভেদ করিয়া চতুর্বিধ
 সৈন্ত সমভিব্যাহারে যুদ্ধার্থ বহির্গত হইলেন। বাহিরে আসিয়া শত্রুসৈন্তের
 পশ্চাদভাগে অলক্ষিতে আক্রমণ করিলেন। কিছুক্ষণ পরস্পর বোরতর
 সংগ্রাম হইল। অবশেষে চণ্ডবর্ম্মা সিংহবর্ম্মার সমস্ত সৈন্ত ক্ষয় করিয়া
 তাঁহাকে ধরিয়া আনিয়া কারাবদ্ধ করিয়া রাখিলেন। পরে তাঁহার
 হৃদিতা অম্বালিকাকে বিবাহ করিবার জ্ঞাত আর্পন শিবিরে আনিলেন,
 এবং গণকদ্বারা সেই দিবসেই রাত্রিশেষে বিবাহের লগ্ন স্থির করিলেন।
 চণ্ডবর্ম্মা বিবাহার্থ মঙ্গল্য অমুষ্ঠান করিয়া প্রস্তুত হইয়াছেন এমন সময়,
 রাজরাজ পর্ব্বত হইতে এণজঙ্ঘ নামে এক দূত প্রভু দর্পসারের প্রভাত্তর
 লইয়া উপস্থিত হইল। কহিল, “অগ্নি মৃঢ়, কন্যাপূরুষকের প্রতি কি
 দয়া দৃষ্টি করা কর্তব্য? রাজা মালবেল্ল বৃদ্ধ হইয়াছেন, বার্ককাপ্রযুক্ত
 মানাপমান-জ্ঞান রহিত হইয়াছেন, হুচরিত হুহিতার পক্ষপাতী হইয়

০ বাহা অমরোদ্ধি করিয়াছেন, তোমার কি সেই অস্তায় অমরোদ্ধি রক্ষা করা উচিত? তুমি অনতিবিলম্বেই সেই কৃত্যাপূরুষককে বিনাশ করিয়া সংবাদ-প্রেরণ-পূর্বক আমার শ্রবণানন্দ সম্পাদন করিবে, এবং সেই হৃষ্ট ভগিনীকেও কনিষ্ঠ ভ্রাতা কীর্তিসারের সহিত রুদ্ধ করিয়া রাখিবে।” দর্পসারের এই অনুমতি পাইয়া চণ্ডবর্মী তৎক্ষণাৎ ভৃত্যগণকে আজ্ঞা করিলেন, কল্যাণপ্রাতঃকালেই সেই কুমারীপূরুষককে শিবিরদ্বারে আনিয়া রাখিও, এবং প্রধান হস্তী চণ্ডপোতকে সুসজ্জিত করিয়া তথায় উপস্থিত করিও। আমি বিবাহ-কৃত্য সম্পাদনের পর প্রত্যাগে গাত্রোথান করিয়া অগ্রে হস্তী দ্বারা সেই পাপিষ্ঠকে ভূমিসাৎ করিব। পরে অঙ্গরাজের সাহায্যার্থে বে রাজগণ আসিতেছেন, সে হস্তী আরোহণে অগ্রবর্তী হইয়া তাহাদিগের সংহার করিব। চণ্ডবর্মীর আজ্ঞা ক্রমে ভূতোরী পরদিন প্রত্যাগে রাজপুত্রকে ও চণ্ডপোতকে শিবিরদ্বারে আনিলা। দ্বারে উপস্থিত হইবামাত্রই রক্তগুণ্ডল রাজবাহনের পদযুগল পরিত্যাগ করিল, এবং অঙ্গরাজের রূপধারণ করিয়া তাঁহাকে প্রদক্ষিণপূর্বক প্রীঞ্জলি হইয়া বলিতে লাগিল, দেব, আমি সোমরশ্মিবংশ-সম্মত সুরতমঞ্জরী নামে অঙ্গরাজ। একদিন নভোমণ্ডলে মনোরমকলহংসগণ গমন করিতেছিল। আমি তাহাদের সৌন্দর্য্যদর্শনার্থ একদৃষ্টে চাহিয়াছিলাম। হঠাৎ যেমন মুখ ফিরাইয়া লইব, অমনি আমার গললঙ্ঘিত মুক্তাহার ছিন্ন হইয়া ভূতলে পতিত হইল। তৎকালে হিমালয়ের এক জলাশয়ে মহর্ষি মার্কণ্ডেয় অবগাহন করিয়া মগ্নোন্মগ্ন হইতেছিলেন। দৈবায়ও ঐ মুক্তাহার তাঁহার পলিত মস্তকের উপর পতিত হইল। হায়ের শুভ কাস্তির্থে পক্ষকেশ-গুলির দ্বিগুণ শোভা হইল। হারপতনের আঘাতে মহর্ষির বেদনাবোধ হওয়ায় ক্রুদ্ধ হইয়া আমাকে এই শাপ দিলেন, ‘পাপে তুমি চৈতন্যশূন্য ধাতুময় আকার প্রাপ্ত হও।’ আমি তখন বিনয়নম্র বচনে আপনাকে নিরপরাধিনী জ্ঞাপন করিয়া তাঁহাকে, প্রসন্ন করিলাম। তিনি প্রসন্ন হইয়া বলিলেন তোমাকে মাসব্যমাত্র রাজবাহনের চরণযুগলের বন্ধনী হইয়া থাকিতে হইবে, মাসব্যমাত্র অতীত হইলে পুনর্বার পূর্বরূপ প্রাপ্ত হইবে। এইরূপ শাপগ্রস্ত হইয়া আমি রোপা শৃঙ্খলের আকার ধারণ করিয়া শঙ্করপর্বতে পতিত রহিলাম।

অনন্তর ইক্ষ্বাকুবংশীয় বেগবান্ রাজার পৌত্র, মানসবেগেরী পুত্র বীর-
শেখর নামে এক বিজ্ঞাধরী শৃঙ্গল পাইয়া গ্রহণ করিলেন। বৎসরাজ-
বংশীয় বিজ্ঞাধর-চক্রবর্তী নরবাহনদন্তের সহিত বীরশেখরের পিতার শত্রুতা
ছিল। বীরশেখর সেই শত্রু নিখাতনের ইচ্ছা করিলেন। কিন্তু সম্পূর্ণ
শক্তি না থাকায় তপস্বী দর্পসারের আশ্রয় লইলেন। দর্পসার তাঁহার
আচার ব্যবহারে পরিতুষ্ট হইয়া তাঁহাকে আপন ভগিনী অবন্তিসুন্দরী
দান করিবেন প্রতিশ্রুত হইলেন। কিছুদিন পরে বীরশেখর এক দিন
নিশাকরকরণে নভোমণ্ডল আলোকময় দেখিয়া, অবন্তিসুন্দরীকে দেখিবার
ক্ষণ চঞ্চলচিত্ত হইলেন, এবং তখনই আসিয়া মানসারের অন্তঃপুরে প্রবেশ
করিলেন। দেখিলেন, অবন্তিসুন্দরী তোমার ক্রোড়ে নিঃশঙ্কে শয়িত ও
নিদ্রিত রহিয়াছেন। সেই ভাব দেখিয়া অত্যন্ত ক্রুদ্ধ হইলেন। কিন্তু
তোমার অলৌকিক ও অসামান্য প্রভাবে তোমাকে নিগ্রহ করিতে পারি-
লেন না, কিন্তু সেই রোপ্যশৃঙ্গল দ্বারা তোমার পাদপদ্মদ্বয় বদ্ধ করিয়া
প্রস্থান করিলেন। দেব, অতঃপর আমার সেই শাপ মুক্ত হইল। শৃঙ্গলরূপে
মাসদ্বয় তোমার পাদপদ্মে আশ্রয় করিয়াছিলাম। এক্ষণে প্রসন্ন হও,
কি করিতে হইবে, নির্দেশ কর; এই বলিয়া সুরতমঞ্জরী প্রণাম করিল।
রাজবাহন বলিলেন, সুধরি, যদি আমার উপকার করা তোমার ইচ্ছা
হইয়া থাকে, তবে প্রিয়তমা অবন্তিসুন্দরীকে আমার এই বন্ধনমুক্তির
সংবাদ দান করিয়া আশ্বাসিত কর, তাহা হইলেই যথেষ্ট উপকার হইবে।
এই বলিয়া অঙ্গরাকে বিদায় করিলেন। তখন সহসা এইরূপ শব্দ রাজ-
বাহনের কর্ণবিবরে প্রবিষ্ট হইল, যে, “চণ্ডবন্দী হত হইয়াছে, সে বিবাহ-
কালে অষ্টালিকার পুণিগ্রহণার্থ যেমন হস্ত প্রসারণ করিতেছিল, অমনি
এক তরুর তাহার প্রসারিত হস্তের বলপূর্বক আকর্ষণ করিয়া, ছুরিকা-
খাতে প্রাণসংহার করিয়াছে। সেই তরুরই এক্ষণে শত শত শত্রুসৈন্য
সংহার করিয়া তাহাদের শব-সমূহে রাজমন্দির পরিপূর্ণ করিয়া, অস্থলিত-
পদে নিরাপদে ভ্রমণ করিতেছে। এই শব্দ শ্রবণমাত্র রাজবাহন সেই
মন্ত হস্তী আরোহণ করিয়া অধোরগকে ভূমে নিক্ষেপ করিলেন, এবং
অতিবেগে রাজভবন গমন করিলেন। মন্ত হস্তীর অত্যন্ত বেগ দেখিয়া

ভীত হইয়া 'পদাতিকেরা পথ ছাড়িয়া' দিল। রাজবাহন পুরীপ্রবেশ করিয়া গভীরস্বরে বলিলেন, কে সেই মহাপুরুষ, যিনি এই ছুস্কর কন্ঠ সম্পাদন করিয়াছেন, আমুন, আমার পার্শ্বে এই হস্তী আরোহণ করুন, আমার পার্শ্ব হইয়া দেবদানবের সহ সমরে প্রবৃত্ত হইলেও আশঙ্কার সম্ভাবনা নাই। রাজবাহনের বাক্যশ্রবণে সেই তক্ষর সহর্ষে তাহার নিকট আসিয়া অঞ্জলিবন্ধন করিল। হস্তিরাজ সঙ্কতমাত্র গাত্র আকুলন করিলে, উজ্জ্বল অনায়াসে তাহারপৃষ্ঠে আরোহণ করিল। আরোহণকালে রাজবাহন তাহাকে দেখিয়া চিনিতে পারিলেন এবং হৃষ্ট হইয়া বলিলেন, অয়ে! প্রিয়বন্ধু অপহারবন্দী যে দেখিতে পাইতেছি এই বলিয়া তিনি তাঁহাকে নিরতিশয় সম্বর্দ্ধনা করিলেন। হস্তীর পৃষ্ঠেই পরস্পর আলিঙ্গনাদি হইল। তারপর অপহারবন্দী নানাজাতীয় অস্ত্র প্রয়োগ দ্বারা মহাবল পরাক্রান্ত শত্রুপক্ষীয় যোদ্ধৃগণকে বিনাশ করিতে লাগিলেন। পরক্ষণেই দেখিতে পাইলেন, সিংহবন্দীর সাহায্যার্থ সমাগত-ভূপতিগণ চতুর্দিক হইতে সসৈন্তে আসিয়া শত্রুসৈন্য সংহার করিতেছে। অনন্তর আকর্ণ-নয়ন বিশাল-বক্ষ পট্টাধর-পরিধান গৌরবর্ণ একপুরুষ হস্তী-আরোহণে রাজবাহনের নিকটবর্তী হইলেন। তিনি পূর্বে অপহারবন্দীর নিকট রাজবাহনের যেরূপ বর্ণনা শুনিয়াছিলেন, এক্ষণে তাঁহাকে দেখিয়া, ইনিই সেই রাজবাহন, স্থির করিয়া, যুক্তপাণি হইয়া প্রণাম করিলেন। পরে অপহারবন্দীর প্রতি দৃষ্টিপাত করিয়া বলিলেন, যিত্র, তোমার আদেশানুসারে আমি, অঙ্গরাজের সাহায্যার্থ সমুপস্থিত রাজগরকে একত্রিত করিয়া আনিয়াছি, শত্রুসৈন্য সমুদয় ছিন্ন ভিন্ন হইয়াছে। এক্ষণে কি অমুমতি হয়। অপহারবন্দী মিত্রদর্শনে পরমানন্দিত হইয়া রাজবাহকে বলিলেন, দেব, দৃষ্টি দ্বারা এই আশ্চর্য্যকে অল্পগৃহীত করুন। ইনি আমার পরম মিত্র, ইহার নাম ধনমিত্র। যদি অমুমতি করেন, ইনি অঙ্গরাজের বন্ধন মোচন করিয়া দিয়া শত্রুদিগের ধমনস্পত্তি সমস্ত সংগ্রহ করিয়া আপনার নিকট আসেন। যদি আপনার অভিক্রটি হয় তবে আপনি এই সমস্ত সমাগত মিত্র রাজগণের সহিত একত্র উপবেশন করিয়া ক্ষণকাল বিশ্রাম করুন। রাজবাহন অপহারবন্দীর প্রস্তাবে

সমস্ত হইলেন, এবং নগরের বহির্ভাগে যাইয়া তঁাগিরখীতীরবর্তী এক প্রকাণ্ড বটতরুর স্থলীতল ছায়ায় হস্তী হইতে অবরোহণ করিলেন। অপহারবর্ম্মা প্রথমই অবরোহণ করিয়া, গঙ্গাতটে তাঁহার উপবেশনার্থ স্বয়ং স্থান পরিকার করিয়া আসনাদি বিনস্ত করিয়া দিলেন। তৎপরে গঙ্গাতরঙ্গসম্পর্কে স্থলীতল মন্দ মন্দ স্রগন্ধ বায়ুর সঞ্চায় হইতেছিল। রাজ-বাহন শ্রান্তিদূর করণার্থ সুখোপরিষ্ট হইলেন। তারপর ধনমিত্র, উপহারবর্ম্মা, অর্থপাল, প্রমতি, মিত্রগুপ্ত, মন্ত্রগুপ্ত, বিশ্রুত, মিথিলরাজ, প্রহরী, কাশীরাজ, কামপাল, এবং অঙ্গরাজ সিংহবর্ম্মাকে সম্মতিব্যা-হাণ লইয়া তাঁহার সম্মুখে উপস্থিত হইয়া প্রণাম করিলেন। রাজবাহন অতি আনন্দে গাত্রোত্থান করিয়া, অহো! সমস্ত মিত্রই একত্র উপস্থিত হইয়াছেন, কি আনন্দের বিষয়! এই বলিয়া তাঁহাদিগকে যথোচিত সম্ব-দ্বনা ও আলিঙ্গন করিলেন। বন্ধুগণের নিকট পরিচয় পাইয়া, কাশী-রাজ, মিথিলরাজ ও অঙ্গরাজ এই তিন প্রাচীন রাজাকে পিতার স্থায় সমাদর করিলেন। বয়োবৃদ্ধরাজারা হর্ষে পুলকিত হইয়া তাঁহাকে আলিঙ্গন করিলেন। বহুকালের পর মিত্রগণের একত্র সমাগম হওয়াতে সকলেই আনন্দ-সাগরে মগ্ন হইয়া, নিজ-নিজ-বৃত্তান্ত কথনে প্রবৃত্ত হইলেন। প্রথমত রাজবাহন আপনার, সোমদত্তের, ও পুষ্পোদ্ভবের বৃত্তান্ত ক্রমে ক্রমে বর্ণন করিলেন পরে আর আর বন্ধুবর্গের বৃত্তান্ত শ্রবণে কৌতুকী হইয়া, অগ্রে অপহারবর্ম্মাকে নিজ বিবরণ বর্ণন করিতে অনুমতি করিলেন।

দ্বিতীয় উচ্ছ্বাস (অপহারবর্ম্মার চরিত ।)

অপহারবর্ম্মা বলিলেন, দেব! আপনি ব্রাহ্মণের উপকারের নিমিত্ত পাতালবিবরে প্রবেশ করিলে আপনার অযেষণার্থ সমস্ত মিত্রগণ বহির্গত হইলেন। আমিও আপনার উদ্দেশে দেশে দেশে পর্যটন করিতে লাগিলাম। এক দিন গুর্নিলাম অঙ্গরাজ্যে চম্পানগরীর বহির্ভাগে জাহ্নবীতীরে মহাতপা ভূত ভবিষ্যৎ-কালত্রয়দর্শী মরীচিনামে এক

মহর্ষি বাস করেন। তাহার নিকট আপনীর বৃত্তান্ত জানিবার মানসে আমি সেই আশ্রমে উপস্থিত হইয়া দেখিলাম তথায় এক চাততরুর ছায়ার বিবর্ণ শ্রীহস্ত এক তাপস উপবিষ্ট আছেন। তিনি আমাকে যথেষ্ট সম্বন্ধনা করিলেন আমি ক্ষণকাল বিশ্রামের পর তাঁহাকে জিজ্ঞাসা করিলাম, মরীচি মহর্ষি কোথায়? অনেক দিন হইল, আমার বন্ধু কোন প্রয়োজনসিদ্ধির উদ্দেশে বিদেশে গিয়াছেন, এক্ষণে তিনি কোথায় আছেন, কিরূপ আছেন, কিছুই জানি না মহর্ষি কালত্রয়দশী বলিয়া প্রসিদ্ধি আছে। তাঁহার নিকট বন্ধুর বৃত্তান্ত সবগত হইবার নিমিত্ত আসিয়াছি। সেই শ্রীহস্ত তাপস দীর্ঘ নিশ্বাস পরিত্যাগ করিয়া মরীচির বিবরণ বিস্তারিতরূপে বলিতে লাগিলেন। এই আশ্রমে প্রভাবশালী মহর্ষি ছিলেন। একদিন এই চম্পানগরীর ভূষণ-স্বরূপ অতি-সুন্দর কামঞ্জরী নামে বারনারী তাঁহার সমীপে উপস্থিত হইল, এবং ভূপতিত হইয়া বন্দনা করিতে লাগিল। তারপরক্ষণেই সেই বারলনার মাতা প্রভৃতি আশ্রয়ন অতিকরণস্বরে ক্রন্দন করিতে করিতে আসিয়া ভূতলে পতিত হইল। অতিদারালু মহর্ষি মেহ-বাক্যে তাহাদিগকে আশ্বাস প্রদান করিয়া, গুণিকাকে তাহার কারণ জিজ্ঞাসা করিলেন। কামঞ্জরী বিষমবদনে সলজ্জভাবে তাঁহার নিকটে করপুটে নিবেদন করিল, ভগবন্, এ ব্যক্তি ঐহিক সুখসম্ভোগে জলাঞ্জলি দিয়া এক্ষণে পারলৌকিক মঙ্গলাকাজ্জ্বল্য সংসার হইতে বহির্গত হইয়াছে, এবং আপনাকে দীনত্ৰাণে রত জানিয়া আপনার চরণে শরণাপন্ন হইয়াছে।

বারযুবতীর এইরূপ নিবেদনের পরক্ষণেই তাহার মাতা বদ্ধাঞ্জলি হইয়া বিনয়বচনে বলিল, ভগবন্, আমার এই কন্যার নিকট আমি যে অপরাধ করিয়াছি, নিবেদন করিতেছি। বেণ্ডা-জাতির যে স্বধর্ম নির্দিষ্ট আছে, এই কন্যা তাহা অগ্রাহ করিয়া এক নির্দীন ব্রাহ্মণযুবকের প্রতি অমুরক্ত হইয়াছে। আপন অর্থ ব্যয় করিয়া, প্রায় এক মাস, তাহার সহ আমোদ আহ্লাদে কালহরণ করিতেছে। অথ কোন ধনবান্ পুরুষ আসিলে তাহার সহ বাক্যালাপ ও করে না, তাহাতে অনেকে কষ্ট হইয়াছে। সুতরাং উপার্জন পথ একেবারেই বন্ধ হইয়াছে।

আহারাভাবে পরিবারদিগের দিনপাত করা কঠিন হইয়া উঠিয়াছে । পরিবারের ছরবছা দেখিয়া আমি ইহাকে বলিলাম, উপার্জন-ক্ষেত্র-
 পরামুখ হইয়া কেবল এক যোক্তিতে আসক্ত থাকা বেঙ্গ-জাতির রীতি
 নহে, তুমি এই হুম্মতি পরিত্যাগ কর । এই বলিয়া আমি ইহাকে নিবেদন
 করিয়াছিলাম, সেই জন্ত আমার প্রতি কুপিত হইয়া গৃহবাস পরিত্যাগ
 করিয়া বনবাসের নিমিত্ত বহির্গত হইয়াছে । এই কথায় ভিন্ন আমাদের
 দিন-পাতের অন্য উপায় নাই । এ যদি বার্থ্যই বনবাসিনী হয় তাহা
 হইলে আপনার সমক্ষেই আমরা অনশনে প্রাণ পরিত্যাগ করিব । এই
 গণিকার মাতা রোদন করিতে লাগিল । মরীচি মহর্ষি কাম-
 বলিলেন, হে কোমলাঙ্গি, বনবাসে বহু ক্লেশ ভোগ করিতে
 তোমার যেরূপ শরীর, বনবাস ক্লেশ কোন রূপেই সহ্য হইবে না ।
 জননীর মতামুসারে সংসারাত্মমে সুখে অবস্থিতি কর । বেঙ্গা মুনির
 বাক্যে বিষম হইয়া বলিল, আমি আপনার চরণযুগলে আশ্রয় লইয়াছি,
 যদি আশ্রয় না দেন, এই দণ্ডেই অগ্নিকুণ্ডের আশ্রয় লইব । এই
 বলিয়া বারম্বার তীব্রবদনে দণ্ডায়মান রহিল । ভগবান্ মরীচি তাহার
 বিষাদভাবদর্শনে দয়ালু হইয়া, তাহার মাতাকে বলিলেন, তোমরা এক্ষণে
 কত্থাকে এইখানে রাখিয়া গৃহে গমন কর । কোমলাঙ্গী সর্বদা সুখ-
 ভোগেই কালযাপন করিয়া আসিয়াছে, হুঃখ কাহাকে বলে, জানেনা ।
 কিছুকাল বনবাস-হুঃখ অনুভব করিলে নিজেই গৃহ-গমনে ব্যগ্র হইবে ।
 গণিকার মাতা মহর্ষির এইরূপ অনুরোধ-বাক্যে সন্তুষ্ট হইয়া কামমঞ্জীকে
 তাহার আশ্রমে রাখিয়া গৃহে প্রস্থান করিল কামমঞ্জরী মুনিবর মরীচির
 আশ্রমে থাকিয়া অত্যন্তভক্তিসহকারে তাঁহার সেবা করিতে লাগিল ।
 আপন শরীর-সংস্কার ও বেশ-বিভ্রাসে হতাদর হইল । প্রতিদিন প্রভাতে
 গাত্রোথান করিয়া অপূর্ব ধৌত বস্ত্র পরিধান করিয়া বিস্তৃত-বেশে মুনির
 পূজার আয়োজন করিয়া দিতে লাগিল । কখন কখন ধর্ম-অর্থ কাম
 বিষয়ক কথাবার্তা, কখন বা অধ্যাত্মশাস্ত্রের প্রস্তাব ও আশ্রিতবাহুসন্ধান
 দ্বারা নিজ বুদ্ধিশক্তির বিকাশ করিতে লাগিল । কখন বা নৃত্যগীতাদি দ্বারা
 মুনির আনন্দ বিধান ও মনোহরণ করিতে লাগিল । এইরূপে অল্পদিন

মধ্যে রাখনারী, জ্ঞানবান্ মরীচি মূনির মানস বশীভূত ও অমুরক্ত করিয়া
 আনিল। মূনির মন একান্ত অমুরক্ত হইয়াছে জানিতে পারিয়া কাম-
 মঞ্জরী একদিন মূর্ছাসময়ে নিবেদন করিল, মহর্ষে, সংসারের লোকেরা
 অতিশয় মূর্খ, ইহারা ধর্মকে অর্থ-কামের সহিত একত্র গণনা করে। এই
 বলিয়া জীবৎ হস্ত করিল। মূনি তাহার সহস্ত্র বাক্য শুনিয়া জিজ্ঞাসিলেন
 সুন্দরি, তোমার মতে অর্থ-কাম অপেক্ষা কোন্ অংশে ধর্মের প্রাধান্য
 তাহা আমাকে বল। মূনি এইরূপ জিজ্ঞাসায় সলজ্জ হইয়া কামমঞ্জ-
 রীকে বলিল, ভগবন্, আমার নিকট হইতে আপনার ধর্ম-অর্থ-কামের তারতম্য
 জানিবার ইচ্ছা হইয়াছে, কি আশ্চর্য্য! অথবা দাসজনের প্রতি ইহা এক
 প্রকার অমুরক্ত বলিতে হইবে; বাহা হউক শ্রবণ করুন। ধর্ম ভিন্ন
 অর্থ-কামের উৎপত্তিই অসম্ভব। আর যদি, অর্থ-কামের কামনা-পরিশূন্য
 হইয়া কেবল ধর্মীচরণ ও ধর্ম-কর্ম্মানুষ্ঠান করা যায়, তাহা হইলে, তাহা
 হইতে তত্ত্বার্থ-বোধ উৎপন্ন হইয়া মুক্তি-পদার্থ লাভ হইতে পারে। তত্ত্বজ্ঞানী
 ব্যক্তি যদি স্বেচ্ছায় অর্থ-কামের উপভোগ করেন, তাহা হইলে সেই অর্থ-
 কাম দ্বারা তাঁহার ধর্মের কোন বিঘ্ন হয় না। যৎকিঞ্চিৎ ব্যাধা জন্মিলে
 ও, তিনি অনায়াসে জ্ঞানাভ্যাসবলে তাহার প্রতিবিধান করিতে পারেন,
 এবং অনায়াসেই আপন মঙ্গল সাধনে পুনঃ সমর্থ হন। তাহার উদা-
 হরণ দেখুন—পরশুর, ব্যাসদেব, অত্রি প্রভৃতি মূনিগণ, কৈবর্তকথা-
 গমণ, ভ্রাতৃত্বার্থা-লঙ্ঘন, মৃগীসঙ্গম প্রভৃতি ব্যভিচারদোষে দূষিত হইয়া-
 ছিলেন। কিন্তু জ্ঞান প্রভাবে তাঁহাদিগের ঐ সকল কাম-কর্ম্ম ধর্ম-
 ব্যাঘাত করিতে পারে নাই। পৃথিবীর ধূলি যেমন গগনমণ্ডলে লিপ্ত
 হইতে পারে না, সেইরূপ তত্ত্বজ্ঞানীদিগের ধর্মপূত মানসে অর্থ-কাম
 মালিন্য জন্মাইতে পারে না। কামনঞ্জরীর এইপ্রকার বাক্য বিজ্ঞাসে
 ঋষির বচনে অমুরাগসঞ্চার হইল। বলিলেন, অগ্নি বিলাসিনি, ভাল
 বলিয়াছ, বিষয়স্বভোগে তত্ত্বজ্ঞানীদিগের ধর্মের ব্যাঘাত হয় না, এ কথা
 বার্থ্য। আমরা আজন্ম বনে থাকি, অর্থ-কামের বার্তাও জানি না।
 তোমার কথায় মনে হইতেছে অর্থ-কামের উপভোগ করিলে হানি নাই।
 কিন্তু অর্থ কাম কিরূপ পদার্থ, তাহার উপভোগে কিরূপ সুখাত্তভব হয়,

জানিতে ইচ্ছা করি। কামমঞ্জরী বলিল, লগবন্, উপভোগ ভিন্ন অর্থা-
কামের স্বরূপ জানা যায় না। উপভোগ করিলে যে অনির্বচনীয় সুখ-
ভুভব হয়, তাহাও বর্ণনা করিয়া হৃদয়ঙ্গম করিয়া দিতে পারা যায় না। সেই
সুখভোগের অভিলাষে ক্ষুধার কতই পরিশ্রম ও কতই যুদ্ধবিগ্রহ এবং
কতইবা ভয়ঙ্কর কর্ম সমুদ্রলঙ্ঘনাদিও করিয়া থাকে। বেঞ্জার মুখে
এই সমস্ত প্রেলোভনবাক্য শুনিয়া মরীচি মুনি, হৃর্ভাগাপ্রযুক্তই হউক,
স্বাধীনতার কটুতা প্রযুক্তই হউক অথবা তাঁহার বুদ্ধিবংশশতই হউক,
পন যমনিয়নাদি কঠোর জলাঞ্জলি দিয়া সেই বেঞ্জাতে নিতান্ত আসক্ত
হইলেন। বারনারী মহর্ষিকে এইরূপে মুগ্ধ করিয়া তাঁহাকে লইয়া
চম্পানগরে প্রস্থান করিল, এবং মনোহর শকটবাহনে নিজ গৃহে উপস্থিত
হইল। মরীচি বেঞ্জার আবাসে বাস করিয়া কামসুখভোগে উন্মত্ত
হইলেন। ক্রমে সেই বেঞ্জার প্রতি তাঁহার এত প্রীতি ও এত অনুরাগ
জন্মিয়াছিল যে, তাহাকে ক্ষণকালমাত্র না দেখিয়া থাকিতে পারিতেন না।
একদিন নগরমধ্যে ঘোষণা হইল কল্যা “মদন মহোৎসব হইবে”। পরদিন
মুনি উৎসব দেখিবার জন্ত অভিলাষী হইয়া মনোহর বেশ ভূষা করিলেন।
কামমঞ্জরী ও অপূর্ব বেশ বিন্যাস করিয়া মরীচি সমভিব্যাহারে
রাজপথে বহির্গত হইল, এবং পদব্রজে কিয়ৎদূর যাইয়া উৎসব-সামাজ্যে
উপস্থিত হইল। তথায় রাজা শত-শত যুবতী-পরিবেষ্টিত হইয়া আমোদ-
প্রমোদ করিতেছিলেন। মরীচি মর্ষির সহ কামমঞ্জরীকে সমুপস্থিত দেখিয়া
সহাস্রবদনে সধর্কনা করিয়া বসিতে আদেশ করিলেন কামমঞ্জরী সঙ্গিত-
বদনে ভূপতিরচরণে প্রণাম করিয়া মহর্ষির গৈ একাসনে উপবিষ্ট হইল।

তারপর পরমসুন্দরী এক গণিকা সেই সভানধ্যে দণ্ডায়মানা হইয়া
রাজার নিকটে করপুটে নিবেদন করিল, মহারাজ, কামমঞ্জরীর নিকটে
আমি পরাজিত হইয়াছি, আজ অবধি আমি ইহার আত্মারিণী হইলাম।
সভাস্থ সমস্ত লোক মরীচি মহর্ষির এই হৃদশা দর্শনে বিস্ময়াবিষ্ট হইয়া
এবং কামমঞ্জরীর বশীকরণ সামর্থ্যে সন্তুষ্ট হইয়া কোলাহল করিয়া উঠিল।
রাজা কামমঞ্জরীর প্রতি প্রীত হইয়া অল্পগ্রহতিস্বরূপ বহুমূল্য বসন ভূষণ
পারিতোষিক দিয়া বিদায় করিলেন। কামমঞ্জরী রাজার নিকট বিদায়

হইয়া মুনির সহ সভা হইতে বহির্গত হইল। পশ্চিমদ্যেই মুনিকে বলিল, ভগবন্, আপনার নিকট যুক্তাজলি হইয়া বলিতেছি, আপনি এই দাসীর প্রতি বিস্তর অনুগ্রহ প্রকাশ করিয়াছেন, এক্ষণে তপোবনে গিয়া আপন ধর্মকর্ম অনুষ্ঠান করুন। মহর্ষি গণিকার প্রতি নিতান্ত অনুরক্ত হইয়া ছিলেন, তাহার মুখে এইরূপ কঠোর বাক্য শুনিয়া একেবারে বজ্রাহতের ন্যায় হইলেন এবং ঈশ্বরের ন্যায় বলিতে লাগিলেন, প্রিয়ে, এ কি, কেন এমন ঐদাসীকে অশ্রমঘন করিলে? কামমঞ্জরী সহাস্তবদনে বলিতে লাগিল, ভগবন্, আজি সভামধ্যে যেরূপ রমণী আমার নিকট পরাজয় করিল, একদিন তাহার সহিত আমার বিবাদ উপস্থিত হইবে। সেকালে ঐ নারী আমাকে এই বলিয়া তিরস্কার করে. “তুই যেন মুনিকে বশীভূত করিয়া আনিয়াছিস্ এইরূপ অহঙ্কার করিভেছিস্। আমি বলিয়াছিলাম, মনে করিলে নিশ্চয়ই তাঁহাকে বশ করিয়া আপন আবাসে আনিতে পারি। ঐ রমণী প্রতিজ্ঞা করিয়াছিল, তাহা হইলো। চিরকাল আমার দাসী হইয়া থাকিবে। এক্ষণে আপনার দয়ার সেই বিষয়ে কৃতকার্য হইয়াছি। হুবুঁদী মরীচি মুনি, বেষ্ঠার এই কথা শুনিয়া নিতান্ত তাপিত হইলেন, চতুর্দিক শূন্য দৈধিতে লাগিলেন; তখন তঁহা কি করেন, আপন আশ্রমেই পুনরাগমন করিলেন। সৌম্য, সেই গণিকা যে মহাপ্রভাব সরলস্বভাব মুনিকে এই প্রকার প্রতারিত ও অনুতাপিত করিয়াছিল, আমিই সেই মরীচি মুনি। সে রমণী আমার অন্তঃকরণে যে অনুরাগ বপন করিয়াছিল, তাহা উদ্ধৃত করিয়া তাহার পরিবর্তে অত্যন্ত বৈরাগ্য অর্পণ করিয়াছে। এক্ষণে আমি সেই বৈরাগ্য সহকারে পুনরায় তপস্যায় মনোনিবেশ করিয়াছি। বোধ হয়, অল্পদিন মধ্যেই তোমার বন্ধুর ইতিবৃত্ত বলিতে সমর্থ হইব। তুমি কিছুদিন চম্পানগরীতে অবস্থান কর। দেব, সেই বিবর্ণ তাপসের কথায় আমি সন্তুষ্ট হইলাম। অচিরেই সন্ধ্যাকাল উপস্থিত হইল। আমি তাহার সহিত সায়ংকৃত্য সমাপন করিয়া শয়ন করিলাম, এবং সেই সময়েই সৎকথালাপ দ্বারা সে যামিনী সেই আশ্রমেই বিশ্রাম করিলাম। পর দিন প্রভু্যবে, যখন অরুণোদয় হইয়া পূর্ব দিক অরুণবর্ণ ধারণ করি, উদয়-

পক্ষতের অরণ্যে দিগ্‌ব্যাপী অগ্নিদাহ ভ্রম জন্মাইতে লক্ষ্যগল; তখন আমি মরাচি মুনি'কে বন্দনাদি করিয়া নগরাভিমুখে যাত্রা করিলাম। যাইতে যাইতে পথের প্রান্তে একটি আশ্রম দেখিতে পাইলাম। তাহার অনতিদূরে দেখিলাম এক অশোক-পাদপমূলে অতি-মলিনবেশে এক বিবর্ণ তাপস বসিয়া ক্রন্দন করিতেছে। সে অত্যন্ত বিষণ্ণ-বদন, দীনদর্শন, মনোহুঃখে নিতান্ত হঃখিত। তাহার নয়নে অবিরত নয়নধারা পতিত হইতেছে। আমি তাহার নিকটে যাইয়া জিজ্ঞাসিলাম, অহে তাপস, তপস্তার অমূল্য ফল লাভ করিয়া অবিরল কেবল রোদন করিতেছ কারণ কি? যদি মায় না হয়, শুনিতে ইচ্ছা করি। তাপস বলিতে লাগিল, মহাশয়, শ্রবণ করুন, আমি, এই চম্পানগরনিবাসী নিধিপালিত নামক ধনবান শ্রেষ্ঠের সন্তান বহুপালিত। আমি অতিশয় কুরূপ এইজন্য আমার নাম বিরূপক বলিয়া নগরে প্রসিদ্ধ, এবং এই নগরে সুন্দরক নামে পরম সুন্দর আর এক পুরুষ আছেন, কিন্তু তিনি আমার মত ধনবান নন, বৈরোপজ্জীবী নগর-বঞ্চকেরা স্বাথ সিদ্ধির কামনায়, নানা কল্পিত কল্পলীক ব্যাক্যে আনাদের পরস্পরের বিদ্বেষ-ভাব জন্মাইয়া দেয়। একদিন এক উৎসবসমাজে আমরা উভয়ে উপস্থিত ছিলাম। ঐ বঞ্চকেরা প্রসঙ্গক্রমে এই কথা উত্থাপন করিল “সৌভাগ্যশালী পুরুষ কাহাকে বলা যায়?” তাহা শুনিয়া সুন্দরক বলিলেন, যাহার সৌন্দর্য্য আছে সেই ব্যক্তিই সৌভাগ্যশালী পুরুষ। আমি বলিলাম, যাহার ঐশ্বর্য্য আছে সেই ব্যক্তিই সৌভাগ্যশালী পুরুষ। আমাদের এইরূপ বিবাদ দেখিয়া ধূর্তগণ আপনারাই মধ্যস্থ হইল, এবং আমাদের উভয়ের বিবাদের এইরূপ মীমাংসা করিয়া দিল, যে, তোমরা রূপবান ও ধনবান বলিয়া আপনাদিগকে সৌভাগ্যশালী পুরুষ বোধ করিতেছ। কিন্তু সৌভাগ্য ও পুরুষত্বের মূল, রূপ ও নহে, ধন ও নহে; কোন পরম সুন্দরী বারনারী যেচ্ছার বাহাকে কামনা করে, সেই পুরুষেরই সৌভাগ্য ও পুরুষত্ব। অতএব সকল সুন্দরীর প্রাধান্য কামমঞ্জরী গণিকা তোমাদের মধ্যে বাহাকে অভিলাষ করিবে, সেই ব্যক্তিই সৌভাগ্যশালী পুরুষ বলিয়া পরিগণিত হইবে। বঞ্চকদিগের এইরূপ মীমাংসায় প্রতারিত

ঐ বিমোহিত-হইয়া আমরা দূত দ্বারা সেই বারিষুবতীকে আনয়ন করিলাম ।
 অদৃষ্টক্রমে আমিই তাহার কামনার পাত্র হইলাম । সুন্দরক ও আমি
 যসিয়াছিলাম, সেই গণিকা আমারই নিকটে আসিয়া বারাবর আমার
 প্রতিই প্রণয়সাভিষিক্ত কটাক্ষ নিক্ষেপ করিতে লাগিল, বোধ হইল
 যেন নীলপদ্মের মালা আমার অঙ্গে নিক্ষেপ করিতেছে । সুন্দরক তাহা
 দেখিয়া লজ্জায় অধোবদন হইলেন । সর্বসাধারণ-সমক্ষে আমিই সুভগ
 পুরুষ হইয়া উঠিলাম, এবং অভিমানে মত্ত হইয়া সেই বেশ্যার করে
 আপন ধনগম্পতি সমস্ত প্রত্যর্পণ করিলাম । ক্রমশঃ আমার গৃহ
 লামগ্রী, ও দাসদাসীগণ, অধিক কি, আপন প্রাণপর্যন্তও, তাহার
 করিয়া রাখিলাম । কিন্তু সেই কল্পিত প্রণয়বতী, ধূর্তা গণিকা অ
 মধ্যেই আমার যথাসর্ব্ব করগত করিয়া আমাকে নিতান্ত নিঃস্ব ও নিরা
 লব্ধ করিয়া এই বেশে বাটী হইতে বিদায় করিয়া দিল । তখন আমাকে
 সমস্ত লোকে উপহাস ও অবজ্ঞা করিতে লাগিল । পুরবাসীদিগের
 তিরস্কার আর সহ্য করিতে না পারিয়া সংসারের বাসনা পরিত্যাগ
 করিয়া এই আশ্রমে আসিয়া আশ্রয় লইলাম । এই স্থানে এক মুক্তিকপা
 করিয়া আমাকে মুক্তি-পথের উপদেশ প্রদান করিলেন । তাঁহা
 মনুষ্যদেশ প্রাণ করিলাম বটে, কিন্তু তাহা দ্বারা মনের অজ্ঞানান্ধকার
 দূরীকৃত হইল না ; মধ্যে মধ্যে এক এক বার সংসার-স্মরণ হওয়ার শোকে
 হৃদয় বিদার হইতে লাগিল । কতই মনে চাইতে লাগিল, যেই আমি
 অতুল ধনের ঈশ্বর হইয়া অনায়াসলভ্য বিবিধ সুখসেব্য ব্যবাসমূহ
 উপভোগ করিয়া, সুখে কালহরণ করিতাম, সেই আমি এক্ষণে এই
 অনাসন্ন স্থানে ক্ষুৎপিপাসাদি-দুঃখে ক্লিষ্ট হইয়া চতুর্দিক শূন্য দেখিতেছি ।
 যেই আমি স্বর্গতুল্য ভবনে অপূর্ণ শয্যায় শয়ন করিয়া, শত শত কামিনী
 সঙ্গে পরমমুগ্ধে নিশি যাপন করিতাম, সেই আমি এক্ষণে এই অনাবৃত ও
 অপরিষ্কৃত প্রদেশে ভূ-শয্যায় শয়ন করিয়া শৃগালীগণ-বেষ্টিত হইয়া অতি
 কষ্টে রক্ষণা প্রত্যাত করিতেছি । হায় ! সেই গণিকাই আমার সর্ব্বনাশ
 করিয়া আমাকে এইরূপ দুরবস্থায় আনিয়াছে । এই বলিয়া সেই মুক্ত
 ভাপস, দুঃখ বারিধির প্রবাহের দ্বারা অশ্রু মোচন করিতে লাগিল ।

তাহাকে দেখিয়া আমার অত্যন্ত দীর্ঘ উপস্থিত হইল। বহুলাক্ষ—তোমার অত্যন্ত দুর্ভাগ্য ও দুর্ভাগ্য, স্নেহে জন্মই গণিকায় আসক্ত হইয়াছিল। বারগায়গণ কেবল স্বার্থপরায়ণ, তাহারা ধনবান্ পুরুষের প্রতি কপট আসক্তি প্রকাশ করিয়া, ক্রমে তাহার সর্বস্ব হরণ করিয়া লয়। একবার ও তাহার মঙ্গলের প্রতি দৃষ্টিপাত করে না। বেঞ্জার অতিশয় নির্দয়, নিতান্ত কৃত্রিম, যে পুরুষ তাহাদিগকে সমস্ত সম্পত্তি প্রদত্ত করিয়া, আপনকে তাহাদের আজ্ঞাবসবত্তী করিয়া লয়, নির্দয় হইলে তাহাকেও নিষ্ঠুর হইয়া অনায়াসে নির্দাসন করিয়া দেয়। বেঞ্জা-সংসর্গের দোষের কথা বলিব—যে সকল ভদ্র সম্ভান বেঞ্জাতে অত্যন্ত আসক্ত হয়, তাহাদের আর লোক-সমাজে লজ্জা থাকে না, স্ত্রীপুত্রাদি পরিবারবর্গের প্রতি পূর্ববৎ স্নেহ থাকে না, কর্তব্যাকর্তব্য ও সদস্য বিবেচনা একেবারেই তিরোহিত হয়। প্রকৃত তাহারা এইরূপ হত বুদ্ধি ও অবিবেচক হইয়া উঠে, যে, যদি কোন আত্মীয় ব্যক্তি বেঞ্জা সত্তির অশেষবিধ দোষ দেখাইয়া নিবৃত্ত হইতে উপদেশ দেন তবে সেই উপদেশ গ্রহণ করা দূরে কথা প্রত্যজ্ঞস্বরূপই হইয়া উঠেন। বাহা হউক, বাহা হইয়াছে এক্ষণে আর কিছুকিছোঁ বিয়া কি হইবে তুমি আর কিছুদিন কষ্ট সহ্য করিয়া এই স্থানে অবস্থান কর, বাহাতে সেই পাপীয়সী বেঞ্জা নিজে আসিয়া তোমার সমস্ত সম্পত্তি তোমাকে প্রত্যর্পণ করে আমি সেই বিষয়ে যত্ন করিব।

আমি সেই মুগ্ধ তাপসকে সেইরূপ আশ্বাস দান করিয়া চম্পানগরে প্রবেশ করিলাম। প্রবেশমাত্রেই সেইস্থানীয় লোক-মুখে শুনিলাম, কতকগুলি লোক তদ্বার ও দম্বাদলে ঐ পুরী পরিপূর্ণ। তাহারা প্রতিনিয়তই দম্বাবৃত্তি করিয়া পুরবাসীদিগের সর্বস্বাস্ত করিয়াছে এবং সেই ধনে আপনার নিরতিশয় ধনধান হইয়াছে। ঐ নগরকটক পাণিষ্ঠদিগকে অদৃশ হস্তবৃত্তি হইতে নিবৃত্ত করিবার নিমিত্ত, আমি প্রথমতঃ ঐ নগরে তদ্বার-বৃত্তি গ্রহণ করিবার মনন করিলাম। বিবেচনা করিলাম, ঐ দম্বা-দিগের গৃহে চুরি করিয়া তাহাদিগের চৌর্য্যোপার্জিত ধন সম্পত্তি সমস্ত অপহরণ কবিত্তে পারিলে, তাহারা নিশ্চয়ই জানিতে ও বুঝিতে পারিবে যে, “অর্থ অচিরস্থায়ী পদার্থ, অনেক যত্ন করিলেও অর্থকে কেহ চিরদিন

একত্র হির রাখিত শস্ত হয় না, হিতরাং সেই অর্থের নিমিত্ত হৃদয়ে
 প্রবৃত্ত হওয়া অতি অকর্তব্য কর্ম ।” দহ্মাদিগের এইরূপ জ্ঞান জন্মিলে,
 তাহারা হৃদয়ে নিবৃত্ত ও সংপথে প্রকৃত হইবে। আমি চৌর্য্যবৃত্তি অবলম্বন
 নিশ্চয় করিয়া, প্রথমত এক দ্যূতসভার গমন করিয়া অন্ধধূর্তদিগের সহ
 মিলিত হইলাম । দেখিলাম তাহারা নানাপ্রকার দ্যূতক্রীড়া করিতেছে ।
 আমি তাহাদের ক্রীড়ার অনভিজ্ঞতা দেখিয়া, ঈর্ষ্য হাসিলাম । তাহাতে
 এক জন আমার প্রতি রুষ্ট হইয়া বলিল, কে হে তুমি, আমাদের ক্রীড়া
 দেখিয়া উৎসাহ করিতেছে, আইস তোমার সহই অগ্রে ক্রীড়া কর ।
 এই বলিয়া বিনন্দক-নামক দ্যূতসভাধ্যক্ষের আজ্ঞাক্রমে, আমা
 করিয়া ক্রীড়ায় প্রবৃত্ত হইল । আমি সে ব্যক্তির নিকট একবারেই
 সহস্র মুদ্রা জিতিলাম । পরে দ্যূতসভার নিয়মানুসারে, অধ্যক্ষ ও সভ্যদি
 গকে অর্দ্ধাংশ দান করিয়া অবশিষ্ট লইয়া বহির্গত হইলাম । সে স্থানী
 সকল লোকই আমার প্রশংসা করিতে লাগিল । দ্যূতসভাধ্যক্ষ আমা
 সঙ্গে সঙ্গেই সভা হইতে বাহির হইয়া বিস্তর আগ্রহ সহকারে আমাকে
 আপন গৃহে লইয়া গেলেন । আমি তাঁহার অনুরোধে তাঁ
 বাসা করিলাম । ক্রমে ক্রমে তাঁহার সহিত আমার এম
 বন্ধুত্ব জন্মিল যে, উভয়ে, অভিন্ন-হৃদয় হইলাম । আমি নির্জনে
 বিনন্দকের নিকট চম্পানগরবাসী দহ্মাদিগের বৃত্তান্ত বিশেষরূপে অবগত
 হইয়া এক দিন নিশীথসময়ে, নিবিড় অন্ধকারে চতুর্দিক্ আচ্ছন্ন, তখন
 নীলবর্ণ-বসনের কাচ পরিয়া কক্ষদেশে ভীত অস্ত্র বন্ধন করিলাম । এবং
 চৌর্য্যকার্য্যের নানাবিধ উপকরণ দ্রব্য লইয়া বহির্গত হইলাম । ইতিপূর্বে
 বন্ধু বিনন্দকের নিকট সন্ধান পাইয়াছিলাম, তদনুসারে এক দহ্মাপতির
 ভবনে সন্ধি-ধনন করিলাম । সন্ধির মুখ প্রশস্ত ও প্রসারিত করিবার
 পূর্বে, সন্ধির হস্ত ছিদ্র দিয়া অগ্রে গৃহমধ্যে সমস্ত বৃত্তান্ত অবগত হইলাম ।
 পশ্চাৎ সন্ধির মুখ প্রশস্ত করিয়া অবলালাক্রমে আপন গৃহের দ্বার গৃহমধ্যে
 প্রবেশ করিয়া বহনুলোর একছড়া হীর লইয়া প্রস্থান করিলাম । চতুর্দিক্
 গভীর ঘন-ঘটায় সমাচ্ছন্ন, রাজপথ নিবিড়তর অন্ধকারে পরিপূর্ণ । আমি
 সেই রাজপথে যাইতেছি, ঠাৎ বিদ্যৎ বিদ্যৎপ্রপাতের মত কিছুদূরে একটা

আলোক দেখিতে পাইলাম। ঐ আলোক আমার দ্বিকই আসিতে লাগিল। বস্ত্র সে আলোক নষ্ট, এক পরম রমণীয়া যুবতী স্ত্রী। ক্রমে ক্রমে আমার নিকট আসিয়া উপস্থিত হইল। আমি তাহাকে সদয়বচনে জিজ্ঞাসিলাম, তুমি কে? কোথায় বাইতেছ? সে অতিশয় ভীত হইয়া গদগদ-স্বরে বলিল, আর্ধ্য, কুহেরদত্ত নামে এক ধনবান্ বণিক এই নগরে বাস করেন। আমি তাঁহার তনয়া। আমার নাম কুলপালিকা। অন্য মাত্রেই পিতা আমাকে, এই নগরবাসী ধনমিত্র-নামক এক ধনাঢ্য ব্রহ্মকে বাগদান করিয়াছিলেন। জ্ঞানোদয় হইলে আমি আপন পিতার বৃত্তান্ত অবগত হইয়া ধনমিত্রকেই মন সমর্পণ করিলাম। ধনমিত্র, পিতা-মাতার পরলোক গমনের পর সমস্ত পৈতৃকধনের অধিকারী হইলেন। স্বভাবত তিনি পরম-ধার্মিক ও অতিশয় বদান্ত। বদান্ততা প্রযুক্ত দীন-দুঃখীদিগকে ক্রমে ক্রমে সমস্ত সম্পত্তি দান করিয়া, অল্পকাল মধ্যেই দরিদ্র হইয়া পড়িলেন। তাঁহার উদার্যে পরমপরিতুষ্ট হইয়া পুরবাসীগণ এক্ষণে তাঁহাকে উদারক বালা থাকেন। এক্ষণে আমার পিতৃজন্মস্থল উপস্থিত দেখিয়া তিনি পিতার নিকট আমাকে সন্মিলিত করিয়াছিলেন। কিন্তু পিতা ধনশূন্য বলিয়া, তাঁহার সহ আমার বিবাহ দিলেন নষ্ট, অর্থপতি-নামক এক অর্থশালী শ্রেষ্ঠীর সহিত আমার বিবাহ দিবেন স্থির করিয়াছেন। আজ রাত্রিশেষে সেই অমঙ্গল ঘটনা ঘটিবে জানিতে পারিয়া আমি প্রিয়তম ধনমিত্রের সঙ্কেতানুসারে আপন পুরজনকে প্রতারণা করিয়া এই নিশাথে বাটী হইতে বহির্গত হইয়াছি। একাকিনী কেবল প্রিয়তমের সঙ্গ-বাসনা সন্ধিনী করিয়া, বাল্যকালের পরিচিতপথে তাঁহার গৃহে বাইতেছি। মহাশয়, অনুগ্রহ করিয়া আমাকে ত্যাগ করুন, এই অলঙ্কারগুলি গ্রহণ করুন এই বলিয়া সেই অবলা বস্ত্রাঙ্কল হস্তে ভূষণ-ভাণ্ড উন্মোচন করিয়া আমার হস্তে অর্পণ করিল। আমি তাহার এই বৃত্ত শ্রবণে দম্বার্কচিতে বলিলাম, পতিব্রতে, আমি তোমাকে কোনার প্রিয়তমের নিকট লইয়া যাইতেছি। এই বলিয়া তাহাকে সঙ্গে লইয়া দুইচারিপদ অগ্রসর হইবামাত্র দেখিতে পাইলাম, এক দল প্রহরী সৈন্য তীক্ষ্ণধ্বজা ও প্রচণ্ড দণ্ড হস্তে আলো জালিয়া কোলাহল করিয়া

আসিতেছে। তাহা দেখিয়া সেই অবলা কাপিতে লাগিল। আমি তাহাকে বলিলাম, অবলে, তোমার কিছুমাত্র ভয় নাই, আমার হস্তে এই খড়্গ রহিয়াছে। অথবা, আর এক লব্ধ উপায় আছে। আমি, সুর্পাঘাত হইয়াছে এইরূপ ছলকরিয়া মৃতের ত্রায় পড়িয়া থাকি, তুমি বিষয় বদনে প্রহরী স্নিগ্ধকে এই কথা বল বে, “আমরা স্রোপুরুষে রাত্রিকালে ঘাইতেছিলাম, সভাগৃহের কোণ হইতে আমার স্বামীকে সর্পে দংশন করিয়াছে যদি তোমাদের মধ্যে কেহ মন্ত্রবৈজ্ঞ থাকে, তবে দয়া করিয়া আমার বন্ধভকে বাঁচাইয়া দিলে, এই অনাথার প্রাণরক্ষা কর। তখন সেই কুলকামিনী ভয়ে কম্পমানা ও অশ্রুপূর্ণ-নয়না হইয়া সেই কাথাতেই সম্মত হইল। আমি যেন বিষাক্ত ও বিচেতন হইয়া এইরূপ ভাব প্রকাশ করিয়া পরিয়া রহিলাম। প্রহরীসৈন্য নিকটবর্তী হইলে, অবলা সজলনয়নে আমার উপদেশানুরূপসমস্ত জ্ঞাপন করিল। সৈন্যমধ্যে বিষবৈজ্ঞাভিমানী এক জন আমাকে নাড়িয়া চাড়িয়া অনেকমন্ত্র ভদ্র পড়িয়া বলিল ইহাকে কালে দংশন করিয়াছে, এ আর বাঁচিবে না, ইহার সমুদয় অঙ্গপ্রত্যঙ্গত্ব ও মালিন হইয়াছে, চক্ষুঃ স্থিতি, শ্বাস প্রশ্বাস রুদ্ধ হইয়াছে। হে সাক্ষি, শোক ত্যাগ কর, ঘটনা কেহই লজ্বন করিতে সক্ত নয়; এক্ষণে তুমি এই স্থানেই অবস্থান কর, কাল তোহার স্বামীকে অগ্নিসং করা যাইবে এই বলিয়া প্রহরী সৈন্যগণ প্রস্থান করিল। আমি গাত্রোত্থান করিয়া সেই রমণীকে ধন-মিত্রের নিকট লইয়া গিয়া বলিলাম, জামি একজন তরুর, এই ঘোর-নিশীথে রাজপথে ঘাইতেছিলাম, এই কামিনী তোমার প্রতিই একান্তমনা হইয়া একাকিনী আসিতেছিলেন। আমি পশ্চিমদ্বা সহায় হইয়া তোমার নিকট পহুছিলা দিলাম। ইহার এই অলঙ্কারগুলি গ্রহণ কর। এই বলিয়া, পতিব্রতীর অর্পিত ভূষণ-ভাণ্ড ধনমিত্রের হস্তে অর্পণ করিলাম। ধনমিত্র অলঙ্কারগুলি দর্শন করিয়া ভক্তি, হর্ষ ও সন্তোষ সহকারে আমাকে বলিলেন, আশা, অল্প তোমা হইতেই আমি প্রিয়তমা লাভ করিলাম। সাধুতা, ঔদার্য্য, ও অলোভ বার নান, আজ তোমা হইতেই তাহার উদ্ভাবন হইল। ভূমি যে উপকার করিলে, কি প্রত্যাশা করিয়া আমি

সে যখন হইতে মুক্ত হইব ? যদি দেহ দান করি, তাহাও হইতে পারে না।
 আজ প্রিয়াকে না পাইলে আমি প্রাণধারণ করিতে পারিলাম না,
 এক্ষণে আমার প্রাণদান করিয়া তুমি এই দেহের অধিকারী হইয়াছ।
 অতএব এই দেহ দানে আমার আর অধিকার নাই। কেবল ইহাই
 নিবেদন, আর হইতে তুমি এই দাস-জনকে ক্রয় করিয়া রাখিলে, চিরদিন
 প্রাতিপালন করিতে হইবে। এই বলিয়া ধনমিত্র আমার চরণতলে
 পতিত হইলেন। আমি তাহাকে তুলিয়া আলিঙ্গন করিয়া বলিলাম, তুমি
 প্রাণধারণ-চিন্তায় আবদ্ধ নাই, তুমি নিশ্চিন্ত হইলে কি না
 বলিলেন, নিশ্চিন্ত হইবার বিষয় কি, এই নারীর পিতা-মাতার
 পিতৃত্ব ভিন্ন ইহাকে বিবাহ করিয়া এই দেশে থাকিলে, প্রাণরক্ষা করা
 মুকঠিন হইবে। অতএব এই রাত্রে এই দেশ ত্যাগ করিতে বাসনা
 করিতেছি। এক্ষণে তোমার আজ্ঞাই প্রমাণ। আমি বলিলাম, এইরূপ
 রূপবতী যুবতী সমভিব্যাহারে বিদেশে গমন করিতে হইলে পথে নানা
 বিপদ ঘটবার বিলক্ষণ সম্ভাবনা। বিশেষ, বুদ্ধিমান ব্যক্তি এইরূপে
 প্রত্যাখ্যান করেন না, করিলে বুদ্ধির ও মহত্বের হানি হয়। এই দ্বার
 দ্বারা এই দেশেই নির্দিষ্ট বাস করা যায়, তাহা হইলেই বুদ্ধি-
 মানের কার্য্য করা হয়। অতএব চল, ইলাকে ইহার নিজ গৃহে রাখিয়া
 আসি। ধনমিত্র আমারি এই প্রস্তাবে সন্মত হইলেন। তখনই আমরা
 উভয়ে সেই কুমারীকে লইয়া তাহার গৃহে উপস্থিত হইলাম। তথায়
 সেই কন্যাকে চর করিয়া মাত্র মূংভাণ্ড অবশিষ্ট রাখিয়া সমস্ত সম্পত্তি
 অপরণ করিলাম। তথা হইতে বহির্গত হইয়া চোরিত দ্রব্য সমূহ এক
 নির্জনস্থানে লুকাইয়া রাখিয়া উভয়ে রাজপথে গমন করিতেছি, হঠাৎ
 কতকগুলি প্রহরীস্বকৃষের সঙ্ঘে পতিত হইলাম। তখন কি করি
 পথপ্রান্তে একটা হস্তা গমন করিয়াছিল, তাহার পুচ্ছ ধরিয়া স্বল্পদেবে
 আরোহণ করিয়া পলায়ন করিয়া নির্জনস্থানে আসিতে, সেই মন্তবস্ত্রী গাভোথান
 করিয়া শুভাঘাত ও দস্তপ্রহারে সমস্ত প্রহরীকেই সংহার করিল। পরে
 সেই হস্তা দ্বারা সেই রাতেই কুণেরদন্তের মনোনীত বর অর্থপতির
 ভবনদ্বার সমস্ত চূর্ণ করিয়া ফেলিলাম। তারপর হস্তার পৃষ্ঠে বাহিতে

হাইতে এক জীর্ণ উত্থানে উপনীত হইয়া তথায় এক ভ্রমশাখা অবলম্বন
 করিয়া উভয়ে হস্তী পরিভ্রমণ করিয়া ক্রমশঃ ভূমিতে অবতীর্ণ হইলাম।
 পরে ধনমিত্রের গৃহে গমন করিয়া শয়ন করিয়া রহিলাম। অচিরেই
 উদয়পর্বতে পদারাগশৃঙ্গের স্থায় সূর্য্যমণ্ডল গগনমণ্ডলে উদিত হইল।
 আমরা গাত্রোথান করিয়া নগর-ভ্রমণে বহির্গত হইলাম। পথে শুনি-
 লাম, পুরবাসীরা বলিতেছে, কি আশ্চর্য্য! বিগতরাত্রে কি ভৌতিক
 কাণ্ড উপস্থিত হইয়াছিল। কুবেরদত্তের গৃহসম্পত্তি সমস্ত অপহরণ
 করিয়াছে, অর্থপতির গৃহদ্বার সমুদয় চূর্ণ করিয়াছে। বোধ হইতেছে
 দত্ত অত্যাচার করিয়া ধনমিত্রকে কতাদান না করাতে এইরূপ
 ঘটনা থাকিবে। তারপর কুবেরদত্তের গৃহে উপস্থিত হইয়া দেখিলাম
 তথায় তুমুলকাণ্ড উপস্থিত হইয়াছে। কুবেরদত্ত অর্থশোকে নিরতিশ-
 ব্যাথিত, অর্থপতি তাহাকে প্রচুর অর্থ দান করিবে বলিয়া আশ্বাস দিতেছে
 এবং এক মাস পরে কুলপালিকাকে বিবাহ করিবে এই প্রস্তাব করায়
 তাহাতে তিনি সম্মত আছেন জানিয়া আমরা এক মাস মধ্যে আর কোন
 উৎপাত নাই মনে করিয়া নিশ্চিন্তমনে নিজগৃহে প্রত্যাগত হইলাম।
 তারপর আমি এক চন্দ্র-ভক্তিকা প্রস্তুত করিয়া অতিগোপনে
 বলিলাম, সখে, এই ভক্তিকা লইয়া তুমি অঙ্গরাজের নিবট গমন কর, এবং
 নির্জনে রাজাকে এই কথা বল, “মহারাজ, আপনি অবগত আছেন,
 আমি আপনার নগরবাসী বহুমিত্র বণিকের একমাত্র পুত্র, আমার নাম
 ধনমিত্র। আমি নিজ হস্তে সমস্ত সম্পত্তি সংপাণ্ডে সমর্পণ করিয়া উপস্থিত
 দরিদ্র হইয়াছি, সকলে আমাকে দরিদ্র বলিয়া ঘৃণা করিয়া থাকে।
 কুবের দত্ত আমাকে আপন ছহিতা কুলপালিকা সম্প্রদান করিবেন
 প্রতিশ্রুত হইয়াছিলেন, তিনি এক্ষণে আমার দীনতা হেতু আমাকে
 কতাদানে বিমুখ হইয়া, অর্থপতি নামক বণিককে কতাদান সম্প্রদান করিবেন
 স্থির করিয়াছেন। আমি সেই অপমান সহ্য করিতে না পারিয়া প্রাণ
 পরিভ্রমণের সঙ্কল্প করিয়া এক জীর্ণ অরণ্যে উপস্থিত হইয়া সেই জন-শূন্য
 স্থানে গলায় ছুরি দিবার উপক্রম করিতেছি, এমন সময় অকস্মাৎ কোথা
 হইতে এক ভট্টাধারী পুরুষ আসিয়া উপস্থিত হইলেন। আমাকে জিজ্ঞা-

সিলেন, কে হে তুমি ? কি নিমিত্ত এই হঃসাহস কার্যে প্রবৃত্ত হইয়াছ ? আমি কহিলাম, মহাশয়, আমি এই চম্পানগরনিবাসী এক বণিকের পুত্র, দাবিদ্যা হেতু এই হঃসাহস-কর্মে প্রবৃত্ত হইয়াছি। পুনর্বার তিনি বলিলেন তুমি অতি মূঢ়, জ্ঞান না আশ্রয়ত্যা অপেক্ষা গুরুপাপ অধি নাই। তুমি ধনের নিমিত্ত প্রাণত্যাগে উদ্বৃত্ত হইয়াছ, ইহা বুদ্ধিমানের কর্ম নহে। ধনলাভের বহু উপায় হইতে পারে, কিন্তু একবার কণ্ঠচ্ছেদ হইলে পুনর্বার আর জীবনলাভের প্রত্যাশা থাকে না। অতএব তুমি এ দুর্ন্যতি, আমি এক চর্ম্ম ভদ্রিকা দিতেছি ইহার প্রসাদে তোমার লাভ হইবে। আমি অনেক তপস্তা করিয়া এই ভদ্রা সিদ্ধ করিয়াছি। যতকাল আমি কামরূপে বাস করিয়াছিলাম, ইহারই প্রসাদে তথায় অনেক দরিদ্রের দারিদ্র্য-হুঃখ দূর হইয়াছে। এক্ষণে চম্পানগর দর্শনার্থ আসিয়াছি তোমার দুরবস্থা দেখিয়া অত্যন্ত দয়া জন্মিছে, তুমি এই ভদ্রারত্নটি গ্রহণ কর। এই ভদ্রার বিষয়ে যে দৈব আদেশ আছে তাহা তোমাকে বলিয়া দিতেছি। এই ভদ্রা বেগ্না ও বস্তুপুত্ৰভিন্ন অল্প কাহারও গৃহে রত্ন প্রসব করে না। এবং যিনি এককালিন্তে ধনলাভের অভিরুচি করেন, তাঁহার প্রতিও এই আদেশ আছে, তাঁহাকে পূর্বাপার্জিত সমস্ত সম্পত্তি সৎপাত্রে দান করিতে হইবে আর যদি তিনি অস্ত্রায় করিয়া কাহারও ধন-সম্পত্তি লইয়া থাকেন তাহা তাহাকে ফিরাইয়া দিতে হইবে। তারপর এই ভদ্রাকে কোন পবিত্র স্থানে রাখিয়া রাত্রিতে পূজা করিলে পরদিন প্রভাতে এই ভদ্রা স্তবর্গে পরিপূর্ণ দৃষ্ট হইবে। দয়ালু জটাধর এই অলৌকিক ভদ্রা আমাকে অর্পণ করিয়া অন্তর্হিত হইলেন। এক্ষণে এই ভদ্রারত্ন মহাপ্রাজকে নিবেদন না করিয়া উপভোগ করা অমুচিত বিবেচনার আপনার নিকট আসিয়াছি, আপনি বাহা আজ্ঞা করেন। এই বলিয়া করপুটে দণ্ডায়মান হইও। রাজা অবশ্যই তোমাকে এই ভদ্রারত্ন উপভোগের আজ্ঞা দিবেন। পুনর্বার তুমি কহিও, মহারাজ, যাগাতে কোন ব্যক্তি ইহা অপহরণ করিতে না পারে সে বিষয় আপনার অগ্রগৃহ প্রার্থনা করি। রাজা তোমার এই প্রার্থনাও পরিপূর্ণ করিবেন সন্দেহ নাই। তারপর আপনগৃহে

আমিরা পূর্বসম্পত্তি বাহ্যিকিছু আছে তাহা সর্বসমক্ষে সংপাত্রে দান করিয়া এই ভদ্রা পূজা করা যাইবে । প্রতি দিন আমরা যে ধন চুরি করিয়া আনিব, তাহা দিয়া এই ভদ্রা পূর্ণ করিয়া রাখিব । তুমি প্রভাতে উঠিয়া সকলের সমক্ষে ধনপূর্ণ ভদ্রা বাহির করিবে এবং সেই সমস্ত ধন পূর্বের মত বিস্তরণ করিবে । এইরূপ করিলে অর্থলুন্ধ কুবেদন্ত অর্থপতিকে তুচ্ছ ভূণ জ্ঞান করিয়া তোমাকেই কত্না সম্প্রদান করিবেন সন্দেহ নাই । এবং এই উপায়ে আমাদের চোরাকার্য্য ও প্রচ্ছন্ন থাকিবে । ধনমিত্র আমার এই পরামর্শে আনন্দ বা আনন্দ পরামর্শানুরূপ মন্ত অনুষ্ঠান করিলেন । সেই দিনই বন্ধুরা কে বলিলাম, সখে, তুমি অর্থপতির সহ কোনরূপে প্রণয় কর এবং বাহ্যিক তোমার প্রতি তাহার দৃঢ় বিশ্বাস জন্মে সেক্ষণ চেষ্টা কর, ও ক্রমে তাহার অন্তঃকরণে ধনমিত্রের উপর শ্রদ্ধা এবং বিদেহ বৃদ্ধি করিতে থাক । কথ্য বিমর্দক আমার পরামর্শের অনুসরণে প্রবৃত্ত হইলেন । এ দিকে ধনদান মিত্রের ভদ্রা-রত্ন-প্রাপ্তি এ উত্তরোত্তর সম্পত্তি বৃদ্ধি দেখিয়া, লুন্ধ কুবেদন্ত অর্থপতিকে কত্না দান-সঙ্কল্প পরিত্যাগ করিয়া ধানমিত্রকেই দান করিবেন স্থির করিলেন । কিন্তু অর্থপতি তাহাতে সম্পূর্ণ সন্তোষ বদ্ধকতা করিতে লাগিল ।

একদিন গুনিলাম কামমঞ্জরীর কনিষ্ঠা রাগমঞ্জরীর নাচ হইবে । এই সংবাদ গুনিয়া অনেক নাগরিক লোক যাইতে লাগিলেন । আমিও ধনমিত্রের সহ নৃত্য-দর্শন মানসে সভায় উপস্থিত হইয়া উপবিষ্ট হইলাম । রাগমঞ্জরী রঙ্গভূমিতে নৃত্য আরম্ভ করিল । আমি তাহার রূপমাধুরী ও নৃত্য-চাতুরী দর্শন করিয়া অত্যন্ত মোহিত ও স্তম্ভ হইয়া পড়িলাম । কুন্ডমাযুধ তাহার দৃষ্টি-পরম্পরারূপ নীলোৎপল লইয়াই যেন আমাকে নিরতিশয় বিদ্ধ করিতে লাগিলেন । রাগমঞ্জরীর নৃত্য দেখিয়া সভাস্থ সমস্ত লোকই অত্যন্ত স্তম্ভ হইয়া প্রশংসা করিতে লাগিল । প্রশংসাবাদ শ্রবণে রাগমঞ্জরীর মুখচন্দ্রের আরও বিজাতীয় শোভা জন্মিল । তাহার তখনকার সৌন্দর্য্য দেখিয়া আমি সাতিশয় অধৈর্য্য হইয়া উঠিলাম । নৃত্য শেষে আমি না কি হেতুক, সেই বারবিলাসিনী, আমাকে বিলাসহেতুক,

অথবা অভিলাষহেতুক, কি অকস্মাৎ বা, অপাঙ্গ-নয়নে বার বার দেখিতে লাগিল। পরিশেষে ঈষৎ হাস্য করিয়া প্রশ্ন করিল। আমি তখন গৃহে আসিয়া অমুক্ষণ কেবল তাহার চিন্তায় মগ্ন হইলাম। শিরোবেদনার-
 চল করিয়া এক নির্জনগৃহে শয়ন করিয়া থাকিলাম। ধনমিত্র
 আমার অবস্থা বুঝিতে পারিয়া, আমাকে বলিলেন, সখে, ধন্য সেই
 গণিকাকন্যা, যে তোমার অন্তঃকরণে এইরূপ মোহ আনয়ন করিয়াছে।
 তুমি তাহার তখনকার হাব-ভাবভঙ্গীতে জানিতে পারিয়াছি, তাহারও
 প্রতি প্রণয়প্রবৃত্তি হইয়াছে। মদনদেব তাহাকেও তোমার
 কুলিত করিয়াছেন, সন্দেহ নাই। এক্ষণে এক স্থানে মিলনের
 সম্ভাবনা মাত্র। কিন্তু তাহার সহ সমাগমের একটি প্রতিবন্ধক আছে।
 সেই বারাদশা বেণ্ডাধর্ম্য অবহেলা করিয়া কুলকামিনীর দ্বায় একমাত্র
 নিবাহিত-স্বামী-সমাগমে কালযাপন করিবে প্রতিজ্ঞা করিয়াছে সেই
 প্রতিজ্ঞায় তাহার ভগিনী কামমঞ্জরী ও তাহার মাতা নাথবদেনা তাহাকে
 স্বধর্ম্য অবলম্বনের প্রত্ন বিস্তর বুঝাইয়াছিল। কিন্তু সে কোনরূপেই তাহা-
 প্রত্যাখ্যান করিয়াছে। পরে তাহারা এই বিষয় রাজার গোচর
 করায় রাজা রাগমঞ্জরীকে ডাকিয়া অনেক উপদেশ দিয়াছিলেন, কিন্তু
 তবু ও তাহাকে স্বধর্ম্যে প্রবৃত্ত করিতে পারেন নাই। তারপর তাহার
 ভগিনী ও জননী বিনয়পূর্বক রাজার নিকট প্রার্থনা করিল, “মহারাজ,
 যদি কোন ব্যক্তি আমাদের অমতে রাগমঞ্জরীকে বিবাহ করে, তাহা
 হইলে আপনি আমাদের প্রতি ক্ষমতা করিয়া তাহার দণ্ডবিধান করিবেন
 রাজা তাহাদের প্রার্থনা পূর্ণ করিবেন অঙ্গীকার করিয়াছেন। অতএব
 এ বিষয়ে যাহা পরামর্শ হয় স্থির কর।” আমি বলিলাম, তবে
 আর ভাবনা কি, তাহার প্রতিজ্ঞা শ্রবণে মনে হইতেছে সে অর্থলুপ্ত নহে,
 উত্তমলুপ্ত। অতএব তাহাকে বশ করা কঠিন ব্যাপার নহে। তাহার
 ভগিনী ও জননী কেবল ধনেরই অভিলাষ করিয়া থাকে। তাহাদিগকে
 গোপনে প্রভূত অর্থ দান করিলেই তাহাদের সন্তোষ হইবে। আমি
 বন্ধুর সহ এই পরামর্শ স্থির করিয়া ধর্ম্মরক্ষিতা নামে কামমঞ্জরীর দূতীকে
 কিছু ধন দিয়া বশীভূত করিলাম তাহা দ্বারা কামমঞ্জরীকে এই কথা

কলিয়া পাঠাইলাম, “যদি তুমি আমার গহিত রাগমঞ্জরীর বিবাহ দাও, তাহা হইলে আমি ধনমিত্রের ভদ্রারত্ন চুরি ক্ষমিয়া তোমাকে দিব”। কন্যমঞ্জরী ভদ্রারত্ন-লাভলোভে মোহিত হইয়া আমার প্রার্থনার সম্মত হইল। আমি রাত্রিযোগে অতি গোপনে বন্ধুর বাটী হইতে সেই ভদ্রাটী আনিয়া তাহাকে দিয়া রাগমঞ্জরীকে বিবাহ করিলাম।

যে রাত্রে ভদ্রারত্ন অপহৃত হইল, সেই দিন দিবাভাগে বন্ধু বিমর্দককে যেইরূপ শিখাইয়া ছিলাম তদনুসারে তিনি আসিয়া, কৃত্রিম কোপ দেখাইয়া সকলের সমক্ষে ধনমিত্রকে বিস্তর তিরস্কার করেন। তাহাতে ধনমিত্র বা বলেন, ভদ্র, কিম্বত্ত্ব অকারণ আমাকে অপমান করিতেছ; আমি তোমার বিন্দুমাত্রও অপকার করি নাই। এই কথায় বিমর্দক আবার তিরস্কার করিয়া কহিলেন, “কি! তুমি অপকার কর নাই আমার প্রভু অর্থপতি অর্থ দিয়া যে রমণী ক্রয় করিয়াছেন, তুমি তাহার পিতা-মাতাকে ধনসম্পত্তির লোভ দেখাইয়া তাহাকে গ্রহণ করিবার ইচ্ছা করিয়াছ, আর বলিতেছ কোন অপকার কর নাই? তুমি কি জান না যে, বিমর্দক অর্থপতি বণিকের প্রাণসম প্রিয়পাত্র? আমি প্রভুর, জ্ঞাত প্রাণ পর্যান্ত পরিবে করিতে প্রস্তুত আছি। তুমি কিসে এত অহঙ্কার কর? যে ভদ্রারত্নের অহঙ্কার, আমি এক রাত্রেই সেই দর্পচূর্ণ করিতে পারি”। প্রতিবাসী ভদ্র লোকেরা বিমর্দকের এইরূপ সাহসবাক্যে ক্রষ্ট হইয়া তাহাকে ভৎসনা করিয়া বিদায় করিয়া দেন। পর দিন প্রভুঘোষে ধনমিত্র রাজ্যসমীপে উপস্থিত হইয়া কৃত্রিম কাতরতা দেখাইয়া নিবেদন করিলেন, মহারাজ, আমি পূর্বে যে ভদ্রারত্নের বিষয় আপনার গোচর করিয়াছিলাম, বিগত রাত্রে আমার সেই ভদ্রারত্নটি চুরি গিয়াছে। কল্যা দিবাভাগে অর্থপতি বণিকের প্রিয়পাত্র বিমর্দক আমাকে অহেতুক কতকগুলি তিরস্কার বাক্য বলিয়া ভদ্রা হরণের ভয় প্রদর্শন করে। তাহার প্রতিই আমার সন্দেহ জন্মিয়াছে। এক্ষণে আপনার আজ্ঞাই প্রমাণ। রাজা, অর্থপতিকে নির্জনে ডাকিয়া জিজ্ঞাসিলেন ভদ্র, বিমর্দক নামে তোমার কেহ আত্মীয় আছে কি না? মূখ্য অর্থপতি উত্তর করিল, মহারাজ, বিমর্দক আমার পরম আত্মীয়। রাজা কহিলেন, তাহাকে একবার ডাকিয়া আন। অর্থপতি রাজাজ্ঞায়

আপন গৃহে আসিয়া বিমর্দকের আলয়ে বেশ্যাকরে দুঃসত্য এক
আপন প্রতিভা মানা স্থানে স্মরণ করিয়াও তাহাকে পাইল না। দেব, মুখ
অর্থপতি কিরূপে পাইবে? আমি তাহাকে সেই দিনেই তোমার অবেগাৎ
উজ্জয়িনী নগরে পাঠাইয়াছিলাম। স্মরণ্য তাহাকে না পাইয়া অর্থপতি
একাকী রান্নাঘরে উপস্থিত হইল। রাজা সাক্ষীদ্বারা বিমর্দকের
সেই সাহস বাক্যের প্রমাণ লইয়া অর্থপতিকেই ভদ্রারত্নহরণের মূলভূত
কারণ স্থির করিয়া কারাবদ্ধ করিলেন।

দিকে কামমঞ্জরী ভদ্রা হইতে প্রভূত ঐশ্বর্য-লাভের আশায়, ভদ্রার
যে দৈব নিদেশ আছে, তদনুসারে আপন সম্পত্তি সমস্ত বিতরণ
করিতে লাগিল। পূর্বে অত্যাশুপূর্বক যে বিক্রপক বণিকের সর্বস্ব হরণ
করিয়াছিল, এক্ষণে সেই বিক্রপকের নিকট নিজে উপস্থিত হইয়া, তাহার
সমুদয় সম্পত্তি প্রত্যাৰ্পণ করিল। বিক্রপক, অকস্মাৎ আপন সমস্ত সম্পত্তি
পাইয়া একেবারে আনন্দসাগরে মগ্ন হইলেন। এবং আমার নিকট অত্যন্ত
কৃতজ্ঞতা প্রকাশ্য করিয়া সংসার ধর্ম্মে আবার প্রবৃত্ত হইলেন। কাম-
মঞ্জরী ভদ্রারত্ন-দোহনের প্রত্যাশায় কিছুদিনমধ্যেই সমস্ত সম্পত্তি নিঃশেষ-
করিয়া কোলিল, কেবল মাত্র বাসগৃহ অবশিষ্ট রহিল। এমন সময়
ধনমিত্র, আমার পরামর্শানুসারে অতিগোপনে ভূপতি-ভবনে গিয়া নিবেদন
করিলেন, মহারাজ, আমি পূর্বে আপনার গোচর করিয়াছি, ভদ্রা হইতে
ধন গ্রহণ করিতে হইলে পূর্ব সম্পত্তি সমুদায় পরিত্যাগ করিতে হয়।
এক্ষণে কামমঞ্জরী বেগ্না সান্ত্বনয় ধনলুকা হইয়াও যখন অকাতরে আপন
সমস্ত সম্পত্তি বিতরণ করিতেছে, ইহাতে মনে হয় আমার ভদ্রাটি ইহার
গৃহেই আছে। রাজা এই কথা শুনিয়া তক্ষণই কার্মমঞ্জরী ও তাহার নাতাকে
ডাকিয়া পাঠাইলেন। তাহাতে যের আমি অতিবিষম হইয়া কামমঞ্জরীকে
বলিলাম, বোধ করি, প্রকাশ্যভাবে সর্বস্ব ত্যাগ করিতে তোমার গৃহেই
ভদ্রারত্ন আছে আশঙ্কা করিয়া, অজরাজ তোমাদিগকে আহ্বান করিয়া
ছেন। তিনি জিজ্ঞাসা করিলে, তোমরা যদি আমার নিকট হইতে পাইয়াছ
বল, তাহা হইলে নিশ্চয় আমার প্রাণদণ্ড হইবে; আমার বিষয়ে
তোমার ভগিনীও জীবন ধারণ করিতে পারিবেন না, এবং এই ভদ্রা

ধনমিত্রের করণে হইবে। একসময়ে বহু বিপদ উপস্থিত, উদ্ধারের উপায় কি হইতে পারে? কীমনঞ্জরা ও তাহার মাতা আমার এই কাতর-বাক্যে অভ্যস্ত ভীত হইয়া ক্রন্দন করিতে লাগিল। কিছুক্ষণ পরে অনেক ভাবিয়া চিন্তিয়া বলিল, উপস্থিত আর উপায় কি, আমাদিগের নির্বুদ্ধিতা প্রযুক্তই এই গোপনীয় বিষয় প্রকাশিত প্রায় হইয়াছে। রাজা আমাদিগকে ভ্রমাপহারকের নাম জিজ্ঞাসা করিলে, যদি আমরা তোমাকে নির্দেশ করি, তাহা হইলে সকলেই এক সময়ে ধনে প্রাণে নষ্ট হইতে পারে। তবে এই এক উপায় আছে, অর্থপতি ভ্রম-বৃত্ত হরণ করিয়াছে। বাক্যকারক হইয়াছে। সেই হতভাগা প্রতিদিন আমাদের গৃহে গমনা করিত, অঙ্গপূরাস্থ সকল ব্যক্তিরই ইহা জানা আছে। সুতরাং তাহারই নাম নির্দেশ করিয়া, উপস্থিত প্রাণ রক্ষা করা যাইতে পারে। এই স্থির করিয়া তাহার রাজদ্বারে উপস্থিত হইল। রাজা তাহাদিগকে জিজ্ঞাসা করিলেন, কে তোমাদিগকে ধনমিত্রের ভ্রমারত্ব দিয়াছে, বল। তাহার বলিল, মহারাজ, বেশ্যা দিগের এইরূপ রীতি নহে যে, ধনদাতার নাম উল্লেখ করা। যাহারা বেশ্যাসক্ত হয়, তাহার কখনও স্মারোপার্জিত আনিয়া বেশ্যাকে দেয় না। সুতরাং মহারাজ বিবেচনা করিয়া দেখুন, আমরা কিরূপে তাহার নাম নির্দেশ করিতে পারি? এইরূপ অনেক বাক্চাতুরী করায়, রাজা কুপিত হইয়া তাহাদের নামাকর্ণচ্ছেদের আজ্ঞা করিলেন। তখন তাহার সাতিশয় বিষমতার ভান করিয়া অর্থপতিরই নাম উল্লেখ করিল। রাজা ভৎক্ষণাৎ অর্থপতির প্রাণদণ্ডের আজ্ঞা দিলেন। তখন ধনমিত্র কৃতান্তলি হইয়া নিবেদন করিলেন, মহারাজ, এ ব্যক্তি প্রধান বণিকবংশে জন্মগ্রহণ করিয়াছে, ইহার প্রাণদণ্ড করিবেন না, আমার অনুরোধ ইহার সর্বস্ব গ্রহণ করিয়া নির্বাসন করুন। ধনমিত্রের এইরূপ সৌজ্ঞেয় ও সদয় ভাব দেখিয়া, সভ্যসমস্ত লোক তাহার ধন্যবাদ করিতে লাগিলেন। রাজাও পরম পরিতুষ্ট হইলেন। পরে অর্থপতিকে সর্বস্ব বঞ্চিত করিয়া সকলের সমক্ষে দেশবহিষ্কৃত করিয়া দিলেন। লুপ্ত কামনঞ্জরী সর্ববাস্ত হইয়াছিল, ধনমিত্রের অনুরোধে, অঙ্গরাজ তাহাকে অঙ্গগ্রহপূর্বক অর্থপতির অর্থের কিয়দংশ দিয়া বিদায় করিলেন। তারপর

ধনমিত্র, উত্তম দিন দেখিয়া নিকিয়ে কুলপালিকার পাণ্ডিগ্রহণ করিলেন। আমি এইরূপে মনস্কামনা সিদ্ধ করিয়া প্রিয়তমা রাগমঞ্জরীর সহ স্ত্রী-কাল হরণ করিতে লাগিলাম ।

অবশ্যস্তাবী ঘটনা লজ্বন করিতে কেহ সমর্থ নহে । আমি এক স্বাক্ষ্রে প্রণয়িনী রাগমঞ্জরীর অনুমোদে অধিক সুরা পান করিয়া অত্যন্ত মত্ত হইলাম । মত্ত মানব উত্তর-কাণ্ড বিবেচনা না করিয়াই হটাৎ সাহস কর্ষে প্রবৃত্ত হয় । আমিও মদভরে অধীর হইয়া রাগমঞ্জরীকে বলিলাম, অজ্ঞ প্রবৃত্ত হইয়া তই তোমার গৃহ ধ্বংস পরিপূর্ণ করিব, এই বলিয়া তক্ষণই প্রস্থান করিলাম । প্রিয়তমা আমাকে মত্ত দেখিয়া বারবার বারণ করিতে লাগিল । আমি তাহার নিষেধ না শুনিয়া অতিবেগে রাজপথে বাহির হইয়া পড়িলাম । আমার হস্তে কেবল মাত্র একখানি খড়্গ ছিল । চৌধ্য-কার্য্যের উপযোগী আর আর উপকরণ লইতে বিস্তৃত হইলাম । শৃগালিকা নামে রাগমঞ্জরীর সেবিকা আমার পশ্চাৎ পশ্চাৎ আসিতে লাগিল । অল্পক্ষণ মধ্যেই কতকগুলি গ্রহরী আসিয়া আমাকে আক্রমণ

পূত্যাঙ্গক আমিতখন সাতিশয় মত্ত ছিলাম, তাহাদের দুই তিন জনকে ক্রোধে ক্রোধিত করিলাম । পরিশেষে মদভরে অবসন্ন হইয়া ভূমিপৃষ্ঠে পতিত হইলাম । সেই অবকাশে তাহারা আমাকে বন্ধন করিয়া ফেলিল । তারপর শৃগালিকা অতি আর্ন্ত-স্বরে চীৎকার করিতে করিতে আসিয়া উপস্থিত হইল । তখন আমার কিছু চৈতন্য হওয়াতে, মনে মনে বিবেচনা করিলাম, হায় ? কি-কুকর্ম্ম করিয়াছি, নিজ দোষেই বিধ্বংস বিপদে পতিত হইলাম, এখন কি করিয়া উদ্ধার হই ? ধনমিত্র ও রাগমঞ্জরীর সহ আমার প্রণয় আছে নগরের সকলেই জানিতে পারিয়াছে । আমার জ্ঞাত উত্তরকালে তাহাদের কোন বিপদ ঘটনা না ঘটে, অথচ আমিও এ বিপদ হইতে মুক্ত হইতে পারি, এমন কোন উপায় করা কর্তব্য । অল্পক্ষণ চিন্তা করিয়া মনে মনে এক উপায় স্থির করিলাম । তারপর শৃগালিকাকে বলিলাম, দূর হ, বৃদ্ধি, দূর হ, তুই সেই অর্থলুকা রাগমঞ্জরীকে ভ্রাতারত্ন-গর্ভিত ধনমিত্রের সহ মিলন করিয়া দিয়াছিস, আবার আমার নিকট আত্মীয়তা করিতে আসিয়াছিস । আমি তোমার রাগ-

মঞ্জরীর সমুদয় অলঙ্কার এবং ধনমিত্রের ভদ্রারত্নে চুরি করিয়া আনিয়াছি। ইহাতে আমার প্রাণ বধ তাহাও স্বীকার, তথাপি আর তোর কথায় কখনও রাগমঞ্জরীর গৃহে যাইব না। পরমধূর্তা শৃগালিকা আমার মনের ভাব বুঝিয়া সজলনয়নে রাজপুরুষদিগের নিকট বলিতে লাগিল, হে মহাশয়গণ, আগন্তুরা ক্ষণমাত্র অপেক্ষা করুন, আমি ইহার স্থানে আমার কথার অলঙ্কারগুলির সন্ধান জানিয়া লই। তাহারা এই প্রস্তাবে সন্তোষ প্রকাশ করিলে, শৃগালিকা আমার সিকটে আসিয়া বলিল, সৌম্য, আমার এই অপরাধ মা এক্ষণে ধনমিত্র তোমার কলত্র গ্রহণ করিয়া শত্রু বথার্থ বটে, রাগমঞ্জরী চিরদিন তোমার পরিচর্যা করিয়াছে, তাহার প্রতি এক অনুগ্রহ করিয়া তাহার অলঙ্কারগুলি কোথায় রাখিয়াছ বলিয়া দাও। এই বলিয়া আমার পদতলে পতিত হইল। তখন আমি কৃত্রিম দয়ার ভান করিয়া বলিলাম ভাল, আমি ত মৃত্যুর হস্তে পতিত হইয়াছি, তবে আর তাহার অলঙ্কার রাখিবার প্রয়োজন কি। রক্ষা পুরুষদিগের সমক্ষে প্রকাশিতরূপে এই কথা বলিয়া, শৃগালিকার কাণে সজ্জেক্ষে উদ্ধারের উপায় বলিয়া দিলাম। সে আমার সমস্ত অভিপ্রান লইল। বৎস, দীর্ঘজীবী হও, দেবতা সকল তোমার প্রতি প্রসন্ন হউন, এইরূপ অশীর্বাদ করিতে করিতে চলিয়া গেল। রক্ষা পুরুষেরা আমাকে কারাগারে আনিয়া বদ্ধ করিল। কাস্তক নামে এক বুঝা পুরুষ সেই কারাগারের কর্তৃত্ব পদে নূতন নিযুক্ত ছিল। তারুণ্যমদে মত্ত হইয়া সে আপনাকে সুন্দর পুরুষ বলিয়া অভিমান করিত, বস্ত্র তাহার কিছু মোন্দর্য্যও ছিল কিন্তু বুদ্ধিভ্রম বড় ছিল না। সে একদিন আমার নিকট আসিয়া বলিল, তুমি যদি ধনমিত্রের ভদ্রারত্ন প্রত্যর্পণ না কর, তাহা হইলে তোমাকে নানা ক্লেশ ভোগ করিয়া, পারিশেষে মৃত্যু-পথের পশ্চিম হইতে হইবে। আমি হাসিয়া বলিলাম, যদি চিরকালের চোরিত অর্থ প্রত্যর্পণ করিতে হয়, অথবা সহস্র সহস্র যাতনা ভোগ করিতে হয়, তাহা হইলেও আমার পরম শত্রু ধনমিত্রের ভদ্রারত্ন কখনও প্রত্যর্পণ করিব না, দৃঢ় প্রতিজ্ঞা করিয়াছি। কাস্তক আমাকে প্রতিদিন এইরূপ ভয় প্রদর্শন,

কখন বা তর্জ্জন গর্জ্জন, কখন বা সান্দ্রানা-বাক্য প্রয়োগে ক্রুরিতে লাগিল। আমি সেই কারাগারে কোন প্রকারে কাল হরণ করিতে লাগিলাম। কিছুকাল পরে একদিন অপরাক্রম শৃগালিকা একাকিনী নির্জনে আমার নিকট আসিয়া প্রফুল্লমুখে বলিল, সৌম্য, তুমি আমার কাণে কাণে বাহা বলিয়া দিয়াছিলে তাহা সম্পন্ন করিয়া তুলিয়াছি। আমি তোমার আজ্ঞানুসারে ধনমিত্রকে গিয়া বলিলাম “তোমার বন্ধু বেষ্টা-সংসর্গ-মূলত পানদোষ হেতু এইরূপ বিপদে পড়িয়া কারারুদ্ধ হইয়াছেন। ^{বিস্ময়} ^{প্রশংসা} ^{কৃতজ্ঞতা} বলিয়াছেন, তুমি নিঃশঙ্কচিত্তে রাজার নিকটে গিয়া জানাও। আমার যে ভদ্রারত্ন অর্থপতি চুরি করিয়াছিল, আপনার প্রসাদে তাহা পাইয়া সচ্ছন্দে কালবাপন করিতেছিলাম। ইতিমধ্যে রাগমঞ্জরীর নায়ক একজন অক্ষুণ্ণ আমার সহিত বন্ধুত্ব করিয়াছিল। আমি তাহার সম্পর্কেই তাহার প্রিয়তমা রাগমঞ্জরীর গৃহে কখন কখন যাতায়াত করিতাম এবং বন্ধুর প্রণয়িনী বলিয়া কখন কখন উপহারস্বরূপ বসন-ভূষণ প্রত্যর্পণ করিতাম। সেই দুরাশয় আমার এইরূপ ব্যবহার দেখিয়া ^{পিতৃদ্রোহ} ^{অন্যায়} ^{অসৎ} আমনি অনুরক্ত হইয়াছি, অনুমান করিয়া আমার প্রতি এবং ^{অন্যায়} ^{অসৎ} ^{অন্যায়} প্রতি ক্রুদ্ধ হইয়া, আমার ভদ্রারত্ন ও রাগমঞ্জরীর অলঙ্কারাদি সমস্ত চুরি করিয়াছে। আমার অন্তস্থানে চুরি করিতে বাটতেছিল পথের মধ্যে আপনার নাগরিক প্রব্রবেরা ধরিয়া, কারারুদ্ধ করিয়াছে। কিন্তু রাগমঞ্জরীর এক পরিচারিকা অনেক অনুন্নয় বিনয় করিয়া তাহার নিকট অলঙ্কারগুলির সন্ধান লইয়া গিয়াছে, বোধ করি পাইয়া থাকিবে। মহারাজ, অতঃপর করিয়া যদি সেই দুরাত্মার নিকট হইতে আমার ভদ্রারত্নটি দেওয়াইয়া দেন, তাহা হইলে অনুগৃহীত হই। রাজার নিকট এইরূপ নিবেদন করিলে, তিনি অবশ্যই তোমার বন্ধুর প্রাণদণ্ড না করিয়া ^{অর্থ} ^{অত্যাচার} উপায় দ্বারা ভদ্রারত্ন দেওয়াইবার চেষ্টা করিবেন। তাহা হইলেই ইষ্টসিদ্ধি হয়”। ধনমিত্র আমার নিকট তোমার এই বিপদ শুনিয়া তোমার আজ্ঞানুসারে সমুদয় অনুষ্ঠান করিয়াছেন। তাহাতে রাজা কাস্তকের প্রতি, তোমার নিকট হইতে ভদ্রা প্রত্যাহরণ করাইবার অনুমতি দিয়াছেন।

এই সংবাদ বুলিয়া শৃগালিকা অবার বলিতে লাগিল, সৌম্য, আমি
 তোমার আজ্ঞাক্রমে রাগমঞ্জরীর নিকট হইতে অর্থ আনিয়া সেই অর্পে
 রাজতনয়া অশ্বালিকার পরিচারিণী মার্জালিকাকে বশীভূত করিলাম।
 তাহা দ্বারা রাগমঞ্জরীর সহ রাজকন্ডার আলাপ পরিচয় হইলে, ক্রমে
 উভয়ের প্রণয় বৃদ্ধি হইতে লাগিল। আমি প্রতিদিন রাগমঞ্জরীর প্রেরিত
 নানাবিধ বসন-ভূষণ উপঢৌকন লইয়া, রাজকন্ডার নিকট যাতায়াত
 করিতে লাগিলাম। রাজকন্ডা আনাকে ক্রমে ক্রমে অতিশয় ভাল বাসিতে
 লাগিলেন। একদিন তিনি ছাদের উপর দাঁড়াইয়া আদেয়া যুদ্ধ
 সময়ে আমি তথায় উপস্থিত হইয়া দেখিলাম, অনতিদূরে কান্ত
 কার্যাস্তরে আসিয়া রাজতনয়ার রূপমাধুরী-দর্শনে বিমুগ্ধ হইয়া
 তাঁহার প্রতি চাহিয়া আছে। রাজকন্ডাও সেইদিকে কতকগুলি পারা-
 বতের ক্রৌড়া দেখিতেছিলেন, কিন্তু কান্তকে দেখিতে পান নাই। আমি
 সময় বুঝিয়া একটি রহস্তের কথা কহিলাম। তাহা শুনিয়া রাজকন্ডা
 মন্দ মন্দ হাস্য করিতে লাগিলেন। ঐ সময় আমি কান্তকের প্রতি দৃষ্টি
 করিয়া, একপ নয়ন-ভঙ্গী করিলাম যে, তাহাতে কান্তক মনে
 রাজকন্ডা তাহার প্রতিই অনুরক্ত হইয়া হাস্য করিলেন।
 এইরূপ বিবেচনা করিয়া অল্পবুদ্ধি কান্তক নিতান্ত অধীন হইয়া উঠিল।
 আপনাকে ধন্য জ্ঞান করিয়া তথা হইতে প্রস্থান করিল। সেইদিন
 সন্ধ্যাকালে রাজপুত্রী এক পেটিকার মধ্যে বসনযুগল, তাশুলবাটিকা ও
 অনুলেপন-সানগ্ৰী রাখিয়া আপন অঙ্গুরীয়মুদ্রায় মুদ্রিত করিয়া এইটি
 প্রিয়সুখী রাগমঞ্জরীকে দিবে এস বলিয়া আমার হস্তে প্রদান করিলেন।
 আমি সেই পেটিকা লইয়া কান্তকের গৃহে উপস্থিত হইলাম। অকুল
 সমুদ্রে মগ্ন ব্যক্তি নৌকা প্রাপ্ত হইলে যেমন হয়, সেইরূপ সে আমাকে
 পাইয়া আক্লাদিত হইল। রাজনন্দিনী তোমাকে এই সকল সামগ্রী
 উপহার দিয়াছেন এই বলিয়া, আমি সেই পেটিকাটি কান্তকের করে
 অর্পণ করিলাম। আর বলিলাম, তোমার জ্ঞাত রাজকন্ডা অত্যন্ত
 কাতর হইয়াছেন, পঞ্চসর নিরন্তর তাঁহাকে শর প্রহারে জর্জরিত করি-
 তেছেন। এইরূপ নানা বচনোপায়াসে বিন্দু কান্তককে অল্পদিন

মধ্যেই একেবারে উন্নত ও কর্তব্যাহিতাহিতশূন্য করিয়া তুলিলাম । এক
 দিন নির্জনে তাহাকে বলিলাম, আৰ্য্য, আমার প্রতিবেশী সামুদ্রিক-
 শাস্ত্রবেত্তা এক দৈবজ্ঞ বলিয়াছেন “সামুদ্রিক শাস্ত্রে যে সমস্ত রাজ-
 লক্ষণ নির্দিষ্ট আছে, কাস্তকের আকারে তৎসমুদায় লক্ষিত হইতেছে।
 মনে হয় এই চম্পানগরীর আধিপত্য কাস্তকের হস্তগত হইবে” । এক্ষণে
 সে কথা আমার যথার্থ মনে হইতেছে । তাহা না হইলে এই পৃথিবীতে
 কত মত রূপবান রাজপুত্র আছেন. তাহাদিগকে অবহেলা করিয়া রাজ্য-
 তোমার প্রতি কেন এত অমুরক্ত হইলেন ? এক্ষণে যাহাতে
 সহ তাহার মিলন হয়, তাহার কোন সহপায় করা বিধেয় ।
 তোমাদের মিলন হইলে, জানিতে পারিয়া রাজা যদি ক্রুদ্ধও হন, তাহা
 হইলে তোমার বিরহে কণ্ঠার জীবন নাশ আশঙ্কা করিয়া কখনও
 তোমার প্রাণদণ্ড করিবেন না, প্রত্যুত তোমার হস্তেই সমস্ত সাম্রাজ্যের
 ভার দক্ষিণ করিবেন । তোমার কণ্ঠা পুরে প্রবেশ করিবার আমি
 এক পরামর্শ বলিতেছি । এই কারাগারের পশ্চাৎ দিকেই অন্তঃপুর-
 প্রত্যঙ্গের উপবন । কোন নিপুণ খনকদ্বারা কারাগৃহ হইতে উপবন
 কক্ষদ্বারা খনন করাও সেই সন্ধি-পথে তুমি তথায় উপস্থিত হইতে
 পারিলে আর কোন ভাবিবার বিষয় নাই । রাজতনয়ীর পরিচারিকা-
 গণ সকলেই তাহার অমুরক্ত, তাহারা কখনও এই গোপ্যবিষয় প্রকাশ
 করিবে না । আমার এই কথা শুনিয়া কাস্তক বলিল, সাধু ভদ্রে, সাধু,
 তুমি ভাল পরামর্শ বলিয়াছ । এই কারাগারে একজন তত্ত্বর আছে,
 সে সগরসন্তানদিগের মত খনন কার্য্যে নিপুণ, বাদ তাহাকে বশ করিতে
 পারা যায়, তাহা হইলে এ কার্য্য সম্পন্ন হইতে পারে । আমি জিজ্ঞা-
 সিলাম কে সে ভদ্র, কেনই তাহাকে বশ করিতে পারা যাইবে না
 কাস্তক বলিল, যে ধনমিত্রের ভদ্রারত্ন চুরি করিয়াছে,
 এই বলিয়া তোমাকেই নির্দেশ করিল । আমি বলিলাম, এ ত
 সহজ উপায়, তাহাকে কারা-মেচিনের লোভ দেখাইয়া, সন্ধি-খনন
 করিয়া লও । সন্ধি-খনন হইলে, পুনর্বার তাহাকে বন্ধন করিয়া,
 তুমি রাজ্যের নিকট গিয়া নিবেদন কর, মহারাজ, সেই তত্ত্বর

কোন ক্রমে স্তম্ভারূপ প্রতাহার ত্বরিল না। রাজ্ঞ এই কথা শুনিয়া তাহার প্রাণদণ্ড করিবেন। তাহা হইলে এই ব্যাপার আর প্রচার হইবারও সম্ভাবনা থাকিবে না। কান্তক হঠাৎ এই পরামর্শ স্থির করিয়াছে। এক্ষণে তোমার প্রলোভনের নিমিত্ত প্রেরণ করিয়াছে। শৃগালিকা এই সমস্ত বিবরণ কহিয়া অবশেষে বলিল, আমি এইপর্যন্ত করিয়াছি এক্ষণে বাহা কর্তব্য, কর। দেব, এই সমস্ত শুনিয়া আমি শৃগালিকার প্রতি পরম প্রীত হইলাম, বলিলাম শৃগালিকে ধন্য তুমি, আমি তৈনাকে বাহা করিতে বলিয়াছিলাম, তুমি তদপেক্ষা বাহা যাছ, বাহা হউক, এক্ষণে কান্তককে আমার নিকটে আনার তারপর কান্তক আমার নিকট আসিয়া, আমাকে কারা হইতে করিয়া দিবে শপথপূর্বক প্রতিজ্ঞা করিল। আমিও বলিলাম, এত গোপনীয় ব্যাপার আমি কখনও প্রকাশ করিব না। তাহা শুনি কান্তক আমার নিগড়বন্ধন খুলিয়া দিল। আমি কারাণ্যের এক অঙ্গার গৃহের ভিত্তিকোণ হইতে আরম্ভ করিয়া উপবনপর্যন্ত, সর্পমুখাকৃতি এক প্রশস্ত স্তম্ভ প্রস্তুত করিলাম। মনে মনে চিন্তা করিলাম যে আমার প্রাণবিনাশ করিবার ইচ্ছা করিয়াই বন্ধনমোচনের আত্মপ্রত হইয়াছে। অতএব সে আততায়ী, আততায়ীকে বিনাশ করিলে বিশেষ পাপ হইতে পারে না। বিশেষত তাহাকে বিনাশ না করিলে, আপন প্রাণরক্ষারও উপায়ান্তর নাই। আমি সন্ধি খনন করিয়া কারা গৃহে প্রতাগত হইলাম। কান্তক আমাকে পুনর্বার বন্ধ করিবার উপক্রম করিলে আমি তাহাকে বলপূর্বক ভূমিপৃষ্ঠে ফেলিয়া, তাহারই খড়্গাবাতে তাহার মস্তক দ্বিখণ্ডিত করিলাম। তারপর শৃগালিকাকে বলিলাম, ভদ্রে, তুমি রাজকন্য়ার অন্তঃপুরের সমস্ত বৃত্তান্ত অবগত আছ, আমাকে বলিয়া দাও, তথায় একবার বাইবার ইচ্ছা হইতেছে। শৃগালিকা আমার সন্দেহ অন্তঃপুরের সমস্ত বৃত্তান্ত অবিকল বর্ণন করিল আমি নিশীথ সময়ে প্রবেশ করিয়া দেখিলাম, অন্তঃপুর নানাবিধ আলোকে আলোকিত হইয়াছে। পরিজনগণ অচেতনপ্রায় নিমগ্ন রহিয়াছে। আশ্চর্য্য পর্য্যন্ত অপূর্ব শস্যরাজ্য হইল এক পার্শ্বে নিদ্রা বাইতেছেন। তাহার মনোহর উক্কর

মধ্যেই একেবারে উন্নত ও কর্তব্যাহিতাহিতশূন্য করিয়া তুলিলাম । এক
 দিন নির্জনে তাহাকে বলিলাম, আৰ্য্য, আমার প্রতিবেশী সামুদ্রিক-
 শাস্ত্রবেত্তা এক দৈবজ্ঞ বলিয়াছেন “সামুদ্রিক শাস্ত্রে যে সমস্ত রাজ-
 লক্ষণ নির্দিষ্ট আছে, কাস্তকের আকারে তৎসমুদায় লক্ষিত হইতেছে।
 মনে হয় এই চম্পানগরীর আধিপত্য কাস্তকের হস্তগত হইবে” । এক্ষণে
 সে কথা আমার যথার্থ মনে হইতেছে । তাহা না হইলে এই পৃথিবীতে
 কত শত রূপবান রাজপুত্র আছেন. তাহাদিগকে অবহেলা করিয়া রাজ-
 তোমার প্রতি কেন এত অল্পরক্ত হইলেন ? এক্ষণে যাহাতে
 সহ তাহার মিলন হয়, তাহার কোন সহপায় করা বিধেয় ।
 তানাদের মিলন হইলে, জানিতে পারিয়া রাজা যদি ক্রুদ্ধও হন, তাহা
 হইলে তোমার বিরহে কণ্ঠার জীবন নাশ আশঙ্কা করিয়া কখনও
 তোমার প্রাণদণ্ড করিবেন না, প্রত্যুত তোমার হস্তেই সমস্ত সাম্রাজ্যের
 ভার দক্ষিণ করিবেন । তোমার কণ্ঠা পুরে প্রবেশ করিবার আমি
 এক পরামর্শ বলিতেছি । এই কারাগারের পশ্চাৎ দিকেই অন্তঃপুর-
 প্রত্যঙ্গের উপবন । কোন নিপুণ খনকদ্বারা কারাগৃহ হইতে উপবন
 প্রবেশ করিয়া খনন করাও সেই সন্ধি-পথে তুমি তথায় উপস্থিত হইতে
 পারিলে আর কোন ভাবিবার বিষয় নাই । রাজতনয়ার পরিচারিকা-
 গণ সকলেই তাহার অল্পরক্ত, তাহারা কখনও এই গোপ্যবিষয় প্রকাশ
 করিবে না । আমার এই কথা শুনিয়া কাস্তক বলিল, সাধু ভদ্রে, সাধু,
 তুমি ভাল পরামর্শ বলিয়াছ । এই কারাগারে একজন তক্ষর আছে,
 সে সগরসন্তানদিগের মত খনন কার্যে নিপুণ, যদি তাহাকে বশ করিতে
 পারা যায়, তাহা হইলে এ কার্য সম্পন্ন হইতে পারে । আমি জিজ্ঞা-
 সলাম কে সে তক্ষর, কেনই তাহাকে বশ করিতে পারা যাইবে না
 কাস্তক বলিল, যে ধনমিত্রের ভদ্রারত্ন চুরি করিয়াছে,
 এই বলিয়া তোমাকেই নির্দেশ করিল । আমি বলিলাম, এ ত
 সহজ উপায়, তাহাকে কারা-মেচিনের লোভ দেখাইয়া, সন্ধি-খনন
 করিয়া লও । সন্ধি-খনন হইলে, পুনর্বার তাহাকে বন্ধন করিয়া,
 তুমি রাজার নিকট গিয়া নিবেদন কর, মহারাজ, সেই তক্ষর

কোন ক্রমে স্তম্ভারত্ব প্রত্যাহার কুরিল না। রাজ্য এই কথা শুনিয়া তাহার প্রাণদণ্ড করিবেন। তাহা হইলে এই ব্যাপার আর প্রচার হইবারও সম্ভাবনা থাকিবে না। কান্তক হুইমেনে এই পরামর্শ স্থির করিয়াছে। এক্ষণে তোমার প্রলোভনের নিমিত্ত প্রেরণ করিয়াছে। শৃগালিকা এই সমস্ত বিবরণ কহিয়া অবশেষে বলিল, আমি এইপর্যন্ত করিয়াছি এক্ষণে যাহা কর্তব্য, কর। দেব, এই সমস্ত শুনিয়া আমি শৃগালিকার প্রতি পরম প্রীত হইলাম, বলিলাম শৃগালিকে ধন্য তুমি, আমি তৈনাকে যাহা করিতে বলিয়াছিলাম, তুমি তদপেক্ষা বা রাছ, যাহা হউক, এক্ষণে কান্তককে আমার নিকটে, আমার তারপর কান্তক আমার নিকট আসিয়া, আমাকে কারা হইতে করিয়া দিবে শপথপূর্বক প্রতিজ্ঞা করিল। আমিও বলিলাম, এত গোপনীয় ব্যাপার আমি কখনও প্রকাশ করিব না। তাহা শুনি কান্তক আমার নিগড়বন্ধন খুলিয়া দিল। আমি কারাশঙ্কায় এক অদ্যকার গৃহের ভিত্তিকোণ হইতে আরম্ভ করিয়া উপবনপর্যন্ত, সর্পসুখাকৃতি এক প্রশস্ত সুরঙ্গ প্রস্তুত করিলাম। মনে মনে চিন্তা করিল। আমার প্রাণবিনাশ করিবার ইচ্ছা করিয়াই বন্ধনোচনের আত্মপ্রত হইয়াছে। অতএব সে আততায়ী, আততায়ীকে বিনাশ করিলে বিশেষ পাণ্ড হইতে পারে না। বিশেষত তাহাকে বিনাশ না করিলে, আপন প্রাণরক্ষারও উপায়ান্তর নাই। আমি সন্ধি খনন করিয়া কারা গৃহে প্রত্যাগত হইলাম। কান্তক আমাকে পুনর্বার বন্ধ করিবার উপক্রম করিলে আমি তাহাকে বলপূর্বক ভূমিপৃষ্ঠে ফেলিয়া, তাহারই খন্ডমাঝে তাহার মস্তক দ্বিখণ্ডিত করিলাম। তারপর শৃগালিকাকে বলিলাম, ভদ্রে, তুমি রাজকন্ডার অন্তঃপুরের সমস্ত বৃত্তান্ত অবগত আছ, আমাকে বলিয়া দাও, তথায় একবার যাইবার ইচ্ছা হইতেছে। শৃগালিকা আমাব সন্ক্ষে অন্তঃপুরের সমস্ত বৃত্তান্ত অবিকল বর্ণন করিল আমি নিশীথ সময়ে প্রবেশ করিয়া দেখিলাম, অন্তঃপুর নানাবিধ আলোকে আলোকিত হইয়াছে। পরিজনগণ অচেতনপ্রায় নিমগ্ন রহিয়াছে। আশ্চর্য্য পর্য্যন্তে অপূর্ব শয্যায় রাজ হুহিতা এক পার্শ্বে নিদ্রা বাইতেছেন। তাহার মনোহর উক্রবস্ত্র

পরস্পর সংলগ্ন রহিয়াছে। নিতরূপে একখানি হস্ত শিথিলভাবে পতিত, অবিরত নিশ্বাস প্রসঙ্গি হেতু উন্নত বক্ষঃস্থল দ্বয় কম্পিত হইতেছে। মুখপদ্মে অন্ন অন্ন ঘণ্টাবিন্দু হইয়া মকরন্দশোভা ধারণ করিতেছে। সুকোমল শুভ্র শয্যাতে রাজপুত্রের শরীর অর্দ্ধনিমগ্ন হওয়াতে বোধ হইতে লাগিল, যেন শরৎকালীন মেঘ মধ্যে স্থির সৌন্দামিনী শোভা পাইতেছে। আমি সেই আশ্চর্য্য-সৌন্দর্য্য-দর্শনে বিমুগ্ধ হইলাম। মনে করিয়াছিলাম রাজকন্টার গৃহ হইতে কোন অমূল্য রত্ন হরণ করিয়া। কিন্তু আমি কি হরণ করিল, তিনিই আমার চিত্ত হরণ করিয়া তখন কি করি কিছুই স্থির করিতে না পারিয়া অল্পক্ষণ শুদ্ধ রহিলাম। মনে মনে তর্ক করিতে লাগিলাম, যদি এই মনোহারিণীকে পাই, পঞ্চমর আমার প্রাণবিনাশ করিবেন। যদি হঠাৎ অঙ্গ স্পর্শ করি, ই বালা এখনই আত্মরব করিয়া উঠিবেক, তাহা হইলে মনোরথসিদ্ধি, রর কথা প্রাণবিনাশেরও সম্ভাবনা। আমি এইরূপ চিন্তা করিতেছি, হঠাৎ দেখিতে পাইলাম গৃহের এক পার্শ্বে একখানি চিত্র-ফলক ও চিত্র কল-সমৃদ্ধ এবং কতকগুলি তুলিকা রহিয়াছে। সেই ফলক লইয়া সেই খানে বসিয়াই, এইরূপ একটি ছবি আঁকিলাম যে, রাজকন্টা শয়ন করিয়া রহিয়াছেন, আমি তাঁহার চরণপ্রান্তে বদ্ধাঞ্জলি দণ্ডায়মান রহিয়াছি পশ্চাৎ আপন অনুরায়কের সহ রাজকন্টার অনুরায়ক পরিবর্ত করিয়া নির্গত হইলাম, এবং সুরঙ্গ মধ্য দিয়া একবারে কারাগৃহে আসিয়া উপস্থিত হইলাম। সিংহবোম নামে এক প্রধান নাগরিক পুরুষ কোন অপরাধে ঐ কারাগৃহে বহুদিনাবধি বদ্ধ ছিলেন। তাঁহার সহিত আমার অতিশয় সৌহার্দ্য হইয়াছিল। এক্ষণে তাঁহাকে বলিলাম, মিত্র আমি কাস্তককে বিনাশ করিয়াছি, তুমি এই কথা রাজার শ্রবণগোচর করিয়া যদি কোনরূপে মুক্ত হইতে পার, তবে চেষ্টা কর। আমি সিংহবোমকে এই পরামর্শ দিয়া শৃগালিকার সহ সেই রাত্রেই কারাগৃহ হইতে পলায়ন করিলাম। রাজপথে উপস্থিত হইয়াই হঠাৎ কতগুলি রক্ষিপুরুষের সমক্ষে পতিত হইলাম। তখন মনে করিলাম, আমি এক্ষণে অতিবেগে দৌড়িয়া অক্লেশেই পলাইতে পারি, কিন্তু তাহা হইলে শৃগালিকা বিপদে

পতিত হইবে। এইরূপ চিন্তা করিয়া দ্রুতপদে রক্ষিকবর্গের নিকট উপস্থিত হইলাম এবং প্রমত্তের স্থায় অঙ্গশ্রী করিয়া বলিলাম, যদি আমি চোর হই, আমাকেই বন্ধন কর, এই বুদ্ধাকে বন্ধ করিবার আবশ্যক নাই। তেতুরা শৃগালিকা আমার এই বচন-শ্রবণে ও আকার-প্রকার-দর্শনে আমার অভ্যর্থনায় বুঝিতে পারিয়া, সজলনমনে রক্ষিকগণকে বলিল, আমার এই তনয় বায়ুগ্রস্ত হওয়ার বহুদিন বন্ধনপূর্বক চিকিৎসা করিয়া আরাম করিয়াছিলাম। কল্য ইহাকে প্রকৃতিস্থ মনে করিয়া মুক্ত করিয়াছি। অতঃপর আবার উন্মত্ত হইয়া নানা অসম্বন্ধ বা বালিতে পলায়ন করিতেছিল। আমি জ্বালোক, কি করি, ইহার বাইতেছি যদি তোমারা অনুগ্রহ করিয়া ইহাকে ধরিয়া দাও তবে উপকৃত হই। এই বলিয়া শৃগালিকা যখন ক্রন্দন করিতে লাগিল, তখন আমি বলিলাম, বৃদ্ধে, পবন দেবকে কে বন্ধ করিতে পারে? কাক কথ পক্ষিশকলকে নিগ্রহ করিতে পারে না। এই বলিয়া দৌড়িয়া রক্ষিপুরুষেরা শৃগালিকাকে বলিল, বৃদ্ধে, তুমিই উন্মত্ত, যেহেতু প্রমত্তকে মুক্ত করিয়া দিয়াছ, কে তোমার পাগলকে এখন ধরিয়া দিবে? তিরস্কার করিতে লাগিল। শৃগালিকাও রোদন করিতে করিতে ছিছু পিছু দৌড়িয়া আসিতে লাগিল। আমি রাগমঞ্জরীর গৃহে উপস্থিত হইয়া বিরহ বিধুয়া প্রিয়তমাকে নানাবিধ আশ্বাস দান করিয়া অবশিষ্ট রাত্রি সুখে যাপন করিলাম। প্রভাতে ধননিব্রের সহ একত্রিত হইলাম। আমি তারপর মরীচি মহর্ষি আশ্রম পুঙ্খের প্রভাব পাইয়াছেন জ্ঞানিয়া তাঁহার নিকট উপস্থিত হইলাম। বেক্রমে তোমার সহ সাক্ষাৎ হইবে তিনি তাহা বলিয়া দিলেন। এদিকে সিংহঘোষ কাস্তকের মৃত্যু সমাচার রাজগোচর করিয়া বন্ধন হইতে মুক্তি পাইলেন। রাজা তাঁহাকে উপযুক্ত মনে করিয়া কাস্তকের পদে নিযুক্ত করিলেন। সিংহঘোষের বহু আমার বন্ধু ছিল, এক্ষণে তাঁহার জ্ঞাতসারেই আমি সেই স্বরূপ পথে কল্যাণপুরে আবার প্রবেশ করিলাম। ইতিপূর্বে শৃগালিকা রাজকল্যায় নিকট আমার রূপগুণের সুবিশেষ পরিচয় প্রদান করায় তিনি আমার প্রতি নিতান্ত অনুরক্ত হইয়াছিলেন। আমি তাঁহার

সমক্ষে উপস্থিত হইলে, তিনি আমাকে চির-পরিচিতের স্ত্রী সন্নিধন
সংবর্দ্ধনা করিলেন। এইরূপে আমি প্রতিনিয়ত সুরঙ্গপথে তাহার
সমীপে যাতায়াত করিতে লাগিলাম। সেই সময় চণ্ডবর্মী, সিংহবর্মার
নিকট তাহার কন্যা বিবাহ করিবার বাসনায়, প্রার্থনা করিল। অঙ্গরাজ
তাহার সেই প্রার্থনা পূর্ণ করিতে অস্বীকৃত হওয়ায় সে সন্নিধন ত্রুণ হইয়া
সৈন্ত সামুদ্র সমভিব্যাহারে আসিয়া অঙ্গপুত্রী আক্রমণ করিল। তাহার
উপদ্রব অঙ্গরাজের অসহ্য হইয়া উঠিল। যে সমস্ত রাজগণ তাহার
সমীপে আসিতেছিলেন, তাহাদের অপেক্ষা না করিয়াই তিনি
হইলেন। চণ্ডবর্মী যুদ্ধে অঙ্গরাজকে পরাজিত করিয়া কারাবদ্ধ
করিলেন। পরে কুমারী অম্বালিকাকে বলপূর্বক আপন শিবিরে আনিয়া
পঞ্চকাল বিলম্ব না করিয়া সেই দিনই রাত্রিতে বিবাহ করিবেন, স্থির
করিলেন। আমি তখন ধনমিত্রকে বলিলাম মিত্র, যে সকল বিদেশীয়
রাজগণ অঙ্গরাজের সাহায্যে নিমিত্ত আসিতেছেন, তুমি তাহাদিগকে
বথোচিত সংবর্দ্ধনা করিয়া আন। আসিয়াই দেখিতে পাইবে চণ্ডবর্মার
শিষ্টতাকে হইয়াছে। মিত্রকে এই বলিয়া আমি চণ্ডবর্মার শিবিরে
গমন করিলাম। দেখিলাম তথায় নানা উৎসব হইতেছে। শিবিরের
মুখ দ্বারই মুক্ত রাখিয়াছে। বিবাহদর্শনাভিলাষী নানাজাতীয় লোক
যাতায়াত করিতেছে। আমি তখন কতকগুলি স্তুতিপাঠকের সহ বিবাহ-
স্থানে প্রবেশ করিলাম। তখন চণ্ডবর্মী অনল সমক্ষে অম্বালিকার পাণি-
গ্রহণার্থ উপবিষ্ট হইয়াছিলেন। কুন্তার করগ্রহণার্থ যেমন হস্ত বিস্তার
করিলেন অমনি বলপূর্বক তাহার হস্ত ধরিয়া আকর্ষণ করিলাম, এবং
তখনই ছুরিকাঘাতে বক্ষঃ বিদীর্ণ করিয়া ফেলিলাম। পরক্ষণেই তাহার
সেনাগণ আক্রমণ করিল। আমি অবলালাভ্রমে তাহাদিগকে শননভবনে
প্রেরণ করিলাম। পরে, ভয়বিকম্পিতা অম্বালিকাকে রাজার নন্দিরে
আনিয়া নানাবিধ আশ্বাসবাক্যে সান্ত্বনা করিতেছি, এমন সময় তোমার
মধুর গভীর স্বরশ্রবণগোচর হইল। রাজবাহন অপহারবর্মার এই
আশ্চর্য্য বিবরণ শুনিয়া দ্রব্য হস্ত করিলেন। পরে উপহারবর্মাকে
তাহার আশ্রয় বিবরণ বলিতে নিদেশ করিলেন। সে একটু হাসিয়া প্রশ্ন
করিয়া বলিতে আরম্ভ করিল।

